

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ HADİS
ANABİLİM DALI

HADİS TARİHİNDE İLİM YOLCULUKLARI: RİHLELER

Doktora Tezi

ELİF ERDEM

Ankara – 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ HADİS
ANABİLİM DALI

HADİS TARİHİNDE İLİM YOLCULUKLARI: RİHLELER

Doktora Tezi

ELİF ERDEM

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

Ankara – 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ HADİS
ANABİLİM DALI

ELİF ERDEM

HADİS TARİHİNDE İLİM YOLCULUKLARI: RİHLELER

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Bünyamin ERUL

Prof. Dr. Gürbüz DENİZ

Doç. Dr. Mahmut DEMİR

Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE

Tez Sınavı Tarihi: 26.12.2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (26.12.2022)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı
Elif ERDEM
İmzası

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	VI
ÖN SÖZ	VII
GİRİŞ.....	IX
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU AMACI ve ÖNEMİ.....	IX
B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	XI
C. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	XVI
BİRİNCİ BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE	1
A. SEYAHAT FENOMENİ ve RİHLE OLGUSU.....	1
1. SEYAHAT ÇEŞİTLERİ	4
a. Dinî Seyahatler.....	4
b. İktisadi-Ticari Seyahatler	7
c. Siyasî ve Askerî Seyahatler	9
d. Diğerleri.....	10
2. BİLGİ/İLİM ARAYIŞIYLA YAPILAN SEYAHATLER	12
a. Bilgi/İlim - Seyahat İlişkisi.....	12
b. Bilgi Amaçlı Seyahatlerin Tarihi Serencamı	17
3. İSLAM DÜNYASINDA İLMÎ SEYAHATLER	25
a. Dil ve Edebiyat Araştırmaları	27
b. Tarih ve Coğrafya Araştırmaları.....	31
c. Tasavvufî Eğitim/Gelişim.....	36
d. Hadis Tahsili	40

B. RİHLE KAVRAMI.....	40
1. Rihlenin Tanımı ve Kapsamı.....	43
2. Kavramsallaşma Süreci.....	44
3. Kavram Ağı	47
4. Biyografik Eserlerdeki Rihle Eksenli Söz Varlığı.....	53
a. Rihleye Delalet Eden İfade Kipleri	53
b. Rihlenin Çokluğunu Belirten İfadeler	57
c. Rihle Merkezi Niteliğindeki Muhaddisleri Tanımlayan İfadeler	61
5. Seyahat - Rihle İlişkisi	62
İKİNCİ BÖLÜM: RİHLE TARİHİ.....	71
A. RİHLEYİ DOĞURAN SEBEPLER ve RİHLE MOTİVASYONLARI... 73	
1. Dinî Motivasyonlar	73
2. Hadis Toplama ve Tedvin Gayesi.....	78
3. Bilgi Kaynaklarının ve Rivayetlerin Dağınıklığı.....	81
4. Hoca Merkezli Eğitim Sistemi	83
5. Hadis Rivayetinde Gösterilen Hassasiyet ve Geliştirilen Kurallar	88
6. Rihlenin Kazandırdığı İtibar ve Otorite	92
7. Rihleye Çıkanlara Sağlanan Resmî ve Özel Destekler	96
B. RİHLENİN TARİHİ SEYRİ	101
1. Hicrî I. Asır	104
a. Sahabenin Rihleleri	104
b. Tabiûnun Rihleleri	107
2. Hicrî II. Asır	111

3. Hicrî III. Asır.....	120
4. Hicrî IV. Asır: Rihlenin Altın Çağı.....	124
5. Hicrî V. ve VI. Asırlar	136
6. Hicrî VII-IX. Asırlar.....	140
7. Rihlenin Sona Ermesi	149
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: RİHLE KÜLTÜRÜ	152
A. RİHLEYE DAİR İLKE ve ESASLAR.....	152
B. RİHLE HEDEFLERİ.....	157
1. Rivayetin Doğruluğunu Tespit Etmek	158
2. İhtilaflı Bir Meseleyi Aydınlatmak.....	161
3. İsnadı Araştırmak.....	161
4. Hadis Toplamak.....	163
5. Belirli Bir Hocaya Ulaşmak	167
6. Müzakere Etmek.....	169
7. Semâ Tarikiyle Hadis Almak.....	171
8. Rivayet Tariklerini Çoğaltmak.....	174
9. Müktesebatını Aktarmak	175
10. Yazılı Kaynaklara Erişmek	177
11. Âlî İsnada Ulaşmak	180
C. RİHLENİN BİLEŞENLERİ	183
1. Yola Çıkış.....	183
2. Rihle Yaşı.....	185

3. Güzergah.....	187
4. Vasıta.....	192
5. Yol Arkadaşı.....	194
6. Geçim Kaynağı.....	196
7. Konaklama ve İkamet	202
8. Rihlede Taşınan Malzemeler	204
9. Rihle Süresi.....	207
10. İlmî Faaliyetler.....	210
D. RİHLEDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR.....	215
1. Yola İlişkin Sorunlar	216
2. Hastalıklar	219
3. Kitapların Zayi Olması	220
4. Geçim Sıkıntısı	222
5. Kovulma ve İtibar Kaybı	224
E. RİHLE ANLATILARINDAKİ MÜBALAĞALI İFADELERİN DEĞERLENDİRMESİ	228
F. KADIN MUHADDİSLER ve RİHLE.....	232
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: RİHLELERİN SONUÇLARI.....	246
A. HADİSİN YAYILMASI.....	246
1. Hadis Rivayetlerinin Yayılması	246
2. Eserlerin Yayılması.....	249
B. BİLGİNİN KONTROLÜ	251

C. HADİS İLİMLERİNİN GELİŞMESİ.....	254
D. HADİS LİTERATÜRÜNE KATKISI	256
E. İLİM, KÜLTÜR VE MEDENİYETİN GELİŞMESİ.....	261
SONUÇ	268
EKLER	273
KAYNAKÇA.....	403
ÖZET	412
ABSTRACT	413

KISALTMALAR

Hz.	Hazreti
b.	İbn
bnt.	Bint
ö.	Ölüm tarihi
ed.	Editör
tahk.	Tahkik
çev.	Çeviren
c.	Cilt no
s.	Sayfa
ts.	Tarihsiz
bkz.	Bakınız
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
yy.	Yer bilgisi yok

ÖN SÖZ

“Kim ilim tahsil etmek için bir yola girerse, Allah ona cennetin yolunu kolaylaştırır.”

(Müslim, Zikir, 39)

İlim, İslam inanç ve kültürünün en önemli kavramlarından biridir. İlk Müslümanlar ilme kaynaklık eden Hz. Peygamber’in eğitiminden geçmiş; inanç ve ibadetten sosyal hayata, adab-ı muaşeretten ahkâma kadar her konudaki bilgiyi bizzat muallim olarak gönderilen Hz. Peygamber’den almıştır. Onun vefatından sonra ise inananlar, bu bilgi mirasına ulaşmak amacıyla hadislerin peşine düşmüş ve uzun süren meşakkatli yolculuklara çıkmışlardır.

Hadis tarihindeki ilim yolculukları olarak tanımlanan rihleler, talebenin mesafeler katederek belirli duraklarda, belirli kişilerden hadis öğrenmesinden ibaret bir yolculuk faaliyetinden çok daha fazlasıdır. Hadis eğitim ve öğretiminin bir parçası olarak kabul edilen bu seyahatler, hadis tarihindeki değişim, dönüşüm ve gelişimlerin merkezinde yer almakla kalmamış; İslam dünyasında etnik kökeni, dili ve kültürel kodları farklı birçok milletin ortak bir kültür paydasında buluşmasında etkin rol oynamıştır. Aynı zamanda ilmin inkişafına, kültür ve medeniyetin gelişmesine de önemli katkılar sağlamıştır.

Rihle olgusunu tüm yönleriyle aydınlatmayı hedefleyen bu çalışmada emeği geçen herkese teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Disiplinler arası bakış açısı, ufuk açıcı yorumları ve örnek şahsiyetiyle ilim yolunda kendisinden çok şey öğrendiğim kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar’a değerli katkıları ve rehberliğinden ötürü teşekkür ederim. İlimle hemhal olmanın en güzel örneklerini müşahade ettiğim, öğrenciliğimden itibaren ilgi ve desteklerini her zaman hissettiğim kıymetli hocalarım Prof. Dr. Bünyamin Erul ve Prof. Dr. Gürbüz Deniz’e şükranlarımı sunarım. Bu coşku dolu, aynı zamanda uzun soluklu ve yorucu çalışmada desteklerini hiçbir zaman

esirgemeyen, ilim yolunda beni teşvik ederek her zaman bana güç veren geniş ailemin çok kıymetli üyelerine ve özellikle eşime minnettarım. Lisans döneminden beri ilim yolculuğumda yarenim olan kıymetli arkadaşlarıma da bu zorlu süreçteki destekleri ve katkılarından dolayı teşekkür ediyorum. Çalışmanın ilim dünyasına katkı sağlamasını ve hayırlara vesile olmasını temenni ediyor, ilim arayışıyla çıktığı seyahatlerde nice meşakkatlere göğüs geren hadis âlimlerinin bugünün ilim talebelerine örnek olmasını diliyorum.

Gayret bizden, başarı Yüce Allah'tandır.

Elif ERDEM

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU AMACI ve ÖNEMİ

Kur'an-ı Kerim'den sonra İslam dininin temel bilgi kaynağı olan sünnetin bilinmesi ve yaşama tatbik edilmesi bu dine mensup herkesin temel vazifesidir. Bu bakımdan sünnetin taşıyıcısı olan hadislerin sağlıklı bir şekilde tespiti, öğrenilmesi ve yorumlanması Müslümanlar için varoluşsal bir gerekliliktir. Bu farkındalıkla hareket eden Müslümanlar, Hz. Peygamber hayattayken ihtiyaç duyduğu dini bilgileri bizzat onun ağzından alma hassasiyetiyle hareket etmiş, Hz. Peygamber'in vefatının ardından gelişen siyasi, sosyal ve itikadi olaylar bu uygulamayı hassasiyetten öte bir zorunluluk haline getirmiştir. Hadisleri güvenilir kaynaklardan doğrudan alma ve sağlıklı bir şekilde aktarma çabasıyla nesiller boyu hadis talebeleri, başta sahabe nesli olmak üzere hadis bilgisine kaynaklık eden tabiûn ve tebe-i tabiûn ulemasına, daha sonra da hadis ilminde öne çıkmış sair âlimlere ulaşmak için yolculuklar yapmışlardır. Hadis tarihinde *er-rihle fî talebi'l-ilm*, kısaca rihle diye anılan bu ilmî seyahatler, zamanla tüm İslami disiplinlerde ilim elde etmek için başvuru bir yöntem haline gelmiş ve *rihle*, İslam toplumlarına has bir faaliyet olarak dikkatleri çekmiştir. Bununla birlikte rihle, en sistematik şekilde hadis faaliyetlerinde uygulanmış, bu sahanın kendine has uygulamalarıyla şekillenmiş, aynı zamanda hadis eğitim-öğretiminin bir parçası olarak muhaddislerin kariyerlerinde önemli bir parametreyi temsil etmiştir.

Hadis ıstılahları arasında yer alan “rihle”, hadis eğitim ve öğretiminin bir parçası olması bakımından hadis usulünün ve hadis tarihinin ilgi alanına giren kapsamlı bir konudur. Aynı zamanda geniş ölçekteki ilişkiler ağıyla eğitimden sosyolojiye, coğrafyadan tarihe pek çok sahadaki değişim ve dönüşümlerde kilit rol oynayan bir olgudur. Bu bakımdan rihle konusunun farklı yönleriyle serimlenmesi, başta hadis tarihi

olmak üzere İslam ilim ve kültür tarihinin aydınlatılmasına önemli ölçüde katkı sağlayacaktır. Yüzyıllar boyu, coğrafyanın bir ucundan diğerine sürüp giden rihle faaliyetlerini farklı açılardan ele almak; ilmî yaşantıları, hassasiyetleri, düşünce yapıları, sosyal yaşantıları ve daha birçok yönleriyle muhaddislerin dünyasına ışık tutacaktır. Rihlelerin getirdiği hareketliliği gözlemlemek, tarihi olaylar ve olgular arasındaki bağlantıları görmemize yardımcı olacak; rihlenin doğrudan ve dolaylı etkilerini gözlemlemek kültür mirasımızı daha yakından tanımamıza vesile olacaktır. Bu doğrultuda hadis tarihinde rihle konusunu tüm yönleriyle ortaya koymak için araştırmamızda temelde şu sorulara cevap aranacaktır:

1. İslam toplumlarına özgü bilimsel bir faaliyet olarak karşımıza çıkan *er-rihle fi talebi'l-ilmin*, kısa adıyla “*rihle*”nin insanlığın seyahat tecrübesindeki yeri ve bilgiye erişim için yapılan diğer seyahatlerden farkı nedir?
2. Rihlenin kavramsal çerçevesi nasıl belirlenmelidir? Tek bir kavramdan hareketle bu çerçeveyi belirlemek mümkün müdür yoksa rihle olgusunu açığa kavuşturmak için başka anahtar sözcüklere ihtiyaç var mıdır?
3. “Rihle”nin özgün bir sistem olarak ortaya çıkmasını ve yine kendine özgü bir seyirde gelişmesini sağlayan faktörler nelerdir?
4. Araştırmada elde edilen verilerle rihleye çıkan âlimlerin çıkmayanlara oranı, zaman içerisinde rihle hareketlerinin seyri, şehir ve bölgelere hangi oranda ziyaretler gerçekleştirildiği gibi hususları ortaya koyan tablo, grafik vb. analitik sonuçlara ulaşılabilir mi? Yine bu verilerle rihle coğrafyasını tespit etmek mümkün müdür?
5. Rihle hareketlerinin tarihsel seyri nasıl olmuştur? Süreç içerisinde âlimlerin rihle hareketliliği düzenli bir çizgiyi mi takip etmiştir, yoksa rihle eğrisinde birtakım değişim ve dönüşümler, kırılma noktaları yaşanmış mıdır? Yaşanmışsa bu farklılıklar nasıl değerlendirilmelidir?

6. Rihleye çıkacak olan bir âlimin bu faaliyeti gerçekleştirenken takip etmesi gereken bir usul var mıdır? Böyle bir usul belirlenmiş ise pratikte karşılık bulmuş mudur?
7. Rihle etrafında nasıl bir kültür gelişmiştir, bu kültürün öğeleri nelerdir? Âlimler hangi hedeflerle, ne zaman, nasıl ve ne şekilde rihlelerini gerçekleştirmiş, rihle sürecinde ne tür sorunlarla karşılaşmış ve hangi ilmî faaliyetleri yürütmüşlerdir?
8. Rihle anlatılarındaki mübalağalı ifadeler nasıl anlaşılmalıdır?
9. Hadis tarihinde kadın muhaddislerin rihleye yaklaşımları nasıl olmuştur? Bu faaliyette erkekler kadar rol alabilmişler midir, değilse bu durum hangi gerekçelerle izah edilebilir?
10. Rihle hareketliliğinin bireyden topluma, hadis tarihinden İslam ilim, kültür ve medeniyetine kadar dar ve geniş ölçekte ne gibi etkileri/katkıları olmuştur?

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Hadise dair araştırmalar sonucu gelişen rihle faaliyetleri, zamanla tüm İslami ilimlerin yararlandığı bir tahsil metodu olarak yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla rihle, genel olarak tüm bu ilim yolculuklarını kapsayan bir anlam içermektedir. Araştırmamızın başlığında ifade edildiği üzere bu çalışmanın konusu, genel olarak İslam dünyasındaki rihleler değil, ilim için yolculuk geleneğinin esasını oluşturan hadis tarihindeki ilim yolculuklarıdır. Hadis tarihindeki bir olgunun tüm yönleriyle ortaya koyulmasını amaçladığı için genel olarak betimsel ve açıklayıcı araştırmalar kapsamında değerlendirebileceğimiz bu araştırmada büyük ölçüde tarih biliminin kullandığı tarama, tasnif, tahlil ve terkip yöntemleri kullanılmıştır.

Çalışmaya, rihleyi genel çerçeve itibarıyla seyahat olgusuyla ilişkilendiren bir giriş tercih edilmiştir. Böylece genelden özele giden bir anlatımla rihlelerin insanlığın seyahat

serüveni içerisinde nasıl ve ne şekilde konumlandığı ortaya konulmak istenmiş, hadise özgü gelişen bu sistemin İslam dünyasında gelişen diğer ilim dallarındaki görünümü hakkında da bilgi verilmiştir. Winfried Löschburg'un "*Seyahatin Kültür Tarihi*",¹ Lionel Casson'un "*Antikçağ'da Seyahat*",² Umberto Eco'nun editörlüğünü yaptığı "Ortaçağ" serisi,³ Ali Akpınar'ın "*Kur'an Aydınlığında Seyahat*"⁴ kitaplarıyla Roxanne L. Euben'in "*Travel, Theory and The Search for Knowledge: 'Islamic' and 'Western' Journeys to the Other Shore*"⁵ isimli makalesi bu bölümün temel kaynaklarını oluşturmuş, yanı sıra kitap ve makale formatında yerli ve yabancı birçok akademik çalışmadan istifade edilmiştir.

İkinci bölüm ve sonrasında kavramsal çerçevesi, ortaya çıkışı ve gelişimi, tarihi seyri, kültürü ve etkileriyle rihle olgusu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Rihle konusunda en önemli kaynakları hiç şüphesiz âlimlerin hayatlarına ve dolayısıyla rihle tecrübelerine yer veren rical ve tabakat kitapları oluşturmaktadır. Oldukça geniş olan bu sahada tarama usulüyle araştırma yapmanın verimsiz bir çalışma olacağı aşikârdır. Zira r-h-l köküyle yapılacak taramalarda ilgili ilgisiz binlerce sonuç karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca araştırmalarımız rihle olgusunu yalnızca bu köke indirgemenin konuyu çok sınırlı bir çerçeveye hapsedmek olacağını ortaya koymuştur. Yine "rahhâl" sıfatını haiz kişiler özelinde çalışmanın da istenen sonucu vermekten uzak olduğu görülmüştür. Bu sıfatın belirli bir standardı olmadığı gibi müellifler çok rihle yapan âlimleri başka sıfatlarla da vasıflamışlardır. Bu tarama, rihle yapanlar hakkında kullanılan diğer tanımlamaların tespitini de dışarıda bırakmaktadır. Bütün bu tespitler bizi temsil gücü yüksek bir eser üzerinde yapılacak muhteva analizinin daha sağlıklı sonuçlar vereceği neticesine ulaştırmıştır. Buradan hareketle araştırmada temel olarak yetkin bir biyografi yazarı olan

¹ Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi* (Ankara: Dost Kitabevi, 1998).

² Lionel Casson, *Antik Çağda Seyahat* (İstanbul: MB Yayınevi, 2008).

³ *Ortaçağ I-III* (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016-2017).

⁴ Ali Akpınar, *Kur'an Aydınlığında Seyahat* (Ankara: TDV Yayınları, 1998).

⁵ Roxanne L. Euben, "Travel, Theory and The Search for Knowledge: "Islamic" and "Western" Journeys to The Other Shore".

Şemseddin ez-Zehebî'nin (ö. 748/1348) hadis hafızlarına özel bir seçki olarak hazırladığı “*Tezkiratü'l-huffâz*” isimli eseri esas alınmıştır.⁶ *Tezkiratü'l-huffâz*'ın Zehebî gibi bir hadis ve tarih otoritesinin kaleminden çıkması, eserdeki âlimlerin tamamının hadis hafızı olarak bilinen sahanın önde gelen isimlerinden oluşması, zeylleriyle birlikte yaklaşık dokuz asırlık bir zaman dilimini kapsaması, tekrarlardan uzak, süzülmüş bilgiler içeren makul hacimde bir eser olması, birçok sahaya veri teşkil edebilecek orijinal materyaller sunması ve araştırmamız esnasında başvurduğumuz diğer kaynaklarda temel referans olarak gösterilmesi gibi özellikleri, doküman analizi için bu eserin tercih edilmesinde etkili olmuştur. Bununla birlikte hadis tarihindeki tüm muhaddisleri içermemesi, daha kapsamlı tarih kitaplarına göre biyografileri muhtasar bir formda sunması ve dolayısıyla âlimlerin rihle bilgilerine de her zaman ayrıntılı yer vermemesi gibi dezavantajlarının olduğu da bir gerçektir. Bu durum inceleme sonucu elde edilen sayısal verilere ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmiştir. Bu verilerle oluşturulan tablo ve grafikler destekleyici öğeler olarak kullanılmamış, yapılan değerlendirmeler salt bu veriler üzerine bina edilmemiştir. Ancak bunların araştırma sürecinde elde edilen diğer verilerle örtüştüğü görülmüş, bu durum sonuçların güvenilirliğini artıran bir husus olmuştur. Dolayısıyla, daha kapsamlı bir çalışmada sayısal veriler değişiklik gösterecek olsa da mevcut tablo ve grafiklerin geneli yansıtan bir prototip olabileceği düşünülmektedir.

Tezkiratü'l-huffâz ve zeylleri özelindeki çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi sonucunda elde edilen veriler titizlikle tasnif edilerek excel ortamında bir veri tabanına işlenmiştir. Bu veri tabanında “Huffâz” ve “Seyahatler” şeklinde iki elektronik sayfa oluşturulmuştur. Birinci sayfada muhaddislerin *Tezkiratü'l-huffâz*'daki numaraları, isimleri, vefat tarihleri, tabaka ve asır bilgileri, seyahat edip etmedikleri ve bu âlimlerin Zehebî nüshası ile zeyllerden hangisinde yer aldığı

⁶ Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez- Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007).

belirtilmiştir.⁷ İkinci sayfada ise muhaddislerin hangi gerekçelerle nerelere gittiği, rihleye dair hangi tanımlamalarla vasıflandıkları ve rihleye dair diğer bilgiler ayrı ayrı kaydedilmiştir.⁸ Müellif nüshasında zikredildiği halde zeyllerde tekrar verilen isimlere ayrı rakam verilmemiş, bunların tekrar olduğu belirtilmiştir. Zeyllerde, tekrar eden isimlerin biyografilerinde ilave bilgiler yer almışsa bunlar ikinci sayfada ilgili yere işlenmiştir. Bu şekilde işlenmeye hazır hale getirilen veriler, çalışmanın ana gövdesinin şekillenmesi ve alt başlıkların belirlenmesini sağlamış; tümevarım yöntemiyle değerlendirilen bu verilerin kategorize edilmesi, konuyla ilgili genel bir perspektif çizerek rihle olgusunu anlamlı bir bütün halinde ortaya koymaya yardımcı olmuştur. Özellikle ilk bölümdeki biyografik metinlerde rihle kapsamında ortaya konan söz varlığının belirlenmesinde doğrudan bu verilerden hareket edilmiştir.

Araştırmada yer alan tüm grafik ve tablolar *Tezkiratü'l-huffâz*'ın esas alındığı veri tabanından hareketle oluşturulmuştur. Bunun için nicel araştırma yöntemleri kullanılmış, veri bankasında ortaya çıkan sayısal verilerden hareketle birtakım analizler yapılmış, analizler, tablo ve grafiklere dönüştürülmüştür. Bu şekilde edilen çıktılar, ilgili bölümlerde verilerek yorumlanmıştır. Yine eldeki verilerden hareketle muhaddislerin gittikleri yerlerin bir listesi oluşturulmuş ve bu mekânların her birinin İslam coğrafyasında hangi bölgeye tekabül ettiği tespit edilmiştir. Böylece rihle coğrafyasını gösteren bir harita oluşturulmuş, ayrıca asırlara göre bölgelerin ziyaret durumunu incelemek mümkün olmuştur. Veri bankasının birinci sayfasındaki veriler, ikinci sayfasından örnek bölümler ve yapılan tüm analizler, çalışmanın sonuna ek olarak verilmiştir.

Araştırmada *Tezkiratü'l-huffâz*'ın Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye tarafından 2007'de Beyrut'ta basılan nüshası esas alınmış; Zehebi'nin verdiği 1176 biyografiye bu baskıda

⁷ Bkz: Ek-3, ss. 306-373.

⁸ Bkz: Ek-4, ss. 374-403.

yer alan Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî (ö. 765/1364), Takıyyüddin İbn Fehd (ö. 871/1466) ve Celaleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) zeylleri de dâhil edilerek -tekrarlar hariç- toplam 1260 âlimin biyografisi üzerinde çalışılmıştır.

Rihle konusunun geniş çerçevede ele alındığı bu çalışmada elbette tek kaynakla yetinilmemiştir. Hadis derlemelerinin yanı sıra mütekaddimûn ve müteahhirûn hadis usulü eserleri ve “rihle rivayetleri” araştırmanın temel kaynaklarını oluşturmuştur. Zaman zaman araştırmanın içerisinde de kullanılan bu “rihle rivayetleri” tabirinden kastımız, klasik kaynaklarda rihle konusuyla ilgili sözleri ve âlimlerin rihlelerine dair bilgileri içeren rivayetlerdir. el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) bu rivayetlerin bir kısmını bir araya getirerek oluşturduğu “*er-Rihle fî talebi'l-hadîs*”⁹ adlı eseriyle rihlenin işleyişine dair detaylı bilgiler verdiği “*el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*”¹⁰ isimli çalışması ise araştırmamızın her aşamasında yararlandığımız başvuru kaynaklarıdır.

Yukarıda belirtilen kaynakların yanı sıra gerek veri elde etmede gerekse yorum ve değerlendirmelerde rical ve tabakat kitapları gibi biyografik eserler, şehir tarihleri, tarih kaynakları, eğitime dair telifat ve coğrafya kitapları gibi farklı alanlardaki yerli ve yabancı, klasik ve modern pek çok kaynaktan; ayrıca belirli bir dönem, şehir veya bölge özelinde yapılmış akademik çalışmalardan istifade edilmiştir. Hepsine ismen yer vermenin zaid olacağı bu çalışmalar arasında Zehebî'nin *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'sı*,¹¹ Hatib-i Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ı ve İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Dimaşk*'ını¹² zikretmek gerekir. Yine rihle olgusuna farklı açılardan bakmaya yardımcı olan Houari Touati'nin “*Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*”¹³ adlı eseri ile konuyu daha önce kapsamlı olarak akademik bir çalışmayla ele alan Yusuf Açikel “*Hadisler Uğruna İlmi Seyahatler*

⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1975).

¹⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi* (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2007).

¹¹ Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez- Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*: Müessesetü'r-Risâle, (1905).

¹² Ebü'l-Kasım İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*: Dâru'l-Fikr li't-Tıbbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', (1995).

¹³ Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004).

(*Rihle*)” adlı kitabı önemlidir. Ayrıca tez danışmanım Mehmet Emin Özafşar’ın okuyucuya bilgi vermenin ötesinde bilgiyi nasıl yorumlamak gerektiğine dair bir perspektif sunan, olgu ve olaylara geniş bir çerçeveden bakarak anlama ve anlamlandırmaya odaklanan, ciltler dolusu kitaptan süzölmüş veciz eserleri “*Hadis ve Kültür Yazıları*”¹⁴ ile “*Hadis İlmine Giriş*”¹⁵ kitapları araştırmanın başucu kaynakları arasında yer almıştır.

Araştırmamız süresince konuya dair irili ufaklı muazzam bir birikim ortaya çıkmıştır. Özellikle âlimlerin rihle deneyimlerini içeren çok sayıda anlatım gözden geçirilmiştir. Bu muazzam birikimin değerlendirilmesinde şu hususun altını çizmek gerekir: Araştırmamızda elde edilen verilerin tamamını tek tek zikretmek yerine tespit edilen her veriyi kuşatacak başlıklar belirlenmiş ve bunların altında temsil gücü yüksek olan örneklerin yeter ölçüde zikredilmesine özen gösterilmiştir. Bu şekilde hiçbir veriyi dışarıda bırakmayan ancak tezi bilgi yığınını döndürmekten de hassasiyetle kaçınan bir anlatım tercih edilmiştir. İsimlerin yazımında ve vefat tarihlerinin verilmesinde genel olarak *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* esas alınmış, dipnotlar ve kaynakçanın hazırlanmasında Endnote programı kullanılmıştır.

C. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Rihle, geniş kavram ağı ve çok boyutlu etkileriyle birçok alandan yerli ve yabancı araştırmacıların dikkatini çeken bir konu olmuştur. Önem sırasına göre bu literatürü gözden geçirmek, konuya dair daha önce yapılan çalışmaları ve hazırladığımız araştırmanın literatürde nasıl bir boşluğu doldurduğunu görmek açısından faydalı olacaktır.

¹⁴ Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2005).

¹⁵ Mehmet Emin Özafşar, *Hadis İlmine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2015).

Hadis tarihindeki ilim yolculukları özelinde yapılmış geniş kapsamlı ilk akademik çalışma, tespit edebildiğimiz kadarıyla, 1988 yılında Tunus'ta Îsâ ez-Zeytûnî tarafından hazırlanan “*er-Rihle ve eseruhâ fi'l-hadîs ve ulûmih*”¹⁶ isimli doktora tezidir. Rihlenin doğuşu, sebepleri, zorlukları gibi konuları ayrı bölümler halinde inceleyen çalışma ilim merkezleri ve rihleye çıkan meşhur âlimler hakkında bilgi vermekte, rihlenin rivayetlere ve ravilere etkisi, rihlenin hadis tahammülü ve hadis ilimleriyle ilişkisi üzerinde durmaktadır. Konuyu birçok farklı başlık altında kapsamlı bir şekilde ele alan bu çalışma rihleye dair önemli bir kaynak olmakla birlikte ülkemizdeki çalışmalarda bu eserden faydalanılmadığı gözlemlenmiştir.

Konuyla ilgili yapılmış kapsamlı akademik çalışmalardan bir diğeri Yusuf Açıkel'e ait *Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler Rihle* adlı kitap çalışmasıdır. Kitap, yazarın 1992 yılında *Hadis Toplamak İçin Yapılan Seyahatler (Rihle)*¹⁷ isimli yüksek lisans çalışmasının geliştirilmesiyle oluşmuştur. “Rihle”nin yanı sıra hadis, sünnet, isnad, taleb ve ilm kavramlarının tahliliyle başlayan çalışma, tarihi süreçteki ilmî seyahatlerle devam etmektedir. Siyasi yönetimler esas alınarak yapılan dönemlendirmede Abbasiler döneminin ardından bugünkü âlimlerin gayretlerine değinilmiştir. Daha sonra rihle yapılan ilim merkezleri hakkında bilgi verilmiş, ikinci bölümdeyse rihlenin çeşitleri, hedefleri, faydaları, edebleri gibi konuların yanı sıra rihleye çıkanlara ibadetlerde kolaylıklar sağlanması, seyahatlerin dini hükümlerin tevhidine etkisi gibi bazı başlıklar işlenmiştir. Âlimlerin rihlede karşılaştığı sorunlara geniş yer verilerek sonuç kısmına geçilmiştir. Türkçe eserler arasında rihleye dair kapsamlı bilgilerin yer aldığı bu çalışma, ülkemizde bu konuda yapılan çalışmalara kaynaklık eden, bizim de birincil kaynaklarımız arasında yer alan bir çalışmadır.

¹⁶ Îsâ ez- Zeytûnî, *er-Rihle ve eseruhâ fi'l-hadîs ve ulûmih* (Doktora Tezi, Câmiatü'z-Zeytûne 1988).

¹⁷ Yusuf Açıkel, *Hadis Toplamak İçin Yapılan Seyahatler (Rihle)* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1992).

Araştırmamızda dikkate değer bir başka çalışma Fatma Büşra Çoban'ın “*Endülüsli Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)*” isimli yüksek lisans çalışmasıdır. Araştırmamızla benzer yöntemler kullanarak rihle kültürüne de bir ölçüde yer veren çalışma kendi çizdiği çerçeveyi net bir şekilde ortaya koyarak sahaya katkı sunmakta, ancak belirli bir döneme ve coğrafyaya has olması bakımından çalışmamıza sınırlı ölçüde istifade imkânı sağlamaktadır. İshak Tekin'in bir kitap bölümü olarak kaleme aldığı “İslam Eğitim Tarihinde Ulemâ Hareketliliği: İbn Hacer el-Askalânî Örneği” isimli çalışması, rihleleriyle ön plana çıkan bir âlimin seyahatleri özelinde yapılmış bir çalışma olarak dikkat çekmektedir.¹⁸ Çalışmada konuya giriş mahiyetinde, başlıkta eğitim tarihi şeklinde bir genelleme olsa da daha ziyade hadis eğitim tarihinde, rihlelerin önemi, işlevi ve amaçlarına dair sık rastlanan bilgilere yer verilmiştir.

Burada zikredilenlerle birlikte rihleyle ilgili bütün çalışmaların temelinde esasında el-Hatîb el-Bağdâdî'nin “*er-Rihle fî talebi'l-hadîs*” adlı eseri vardır. Ancak bizim de asıl kaynaklarımız arasında yer alan bu eserde ilim talebinin önemi ve meşruiyetine delil teşkil eden rivayetlerin yanında sahabenin tek hadis için yaptığı yolculuklar, tabiun âlimlerinin ve sonraki ulemanın rihleleri ile âlî isnad için yapılan yolculuklara örnekler vardır. Konuyla ilgili tek klasik eser olması bakımından önem arz eden kitapta yer alan 81 rivayet aslında konuya dair oldukça sınırlı bilgi sunmaktadır. Eklemeleriyle bu rivayetleri 120'ye tamamlayan Nurettin İtr'in mukaddimesi, rihle konusuna ilişkin ilave bilgiler ihtiva eden referans niteliğindeki önemli bir çalışmadır. el-Hatîb el-Bağdâdî'nin “*el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*” adlı eserindeki bilgiler de rihle adabına dair temel metinleri teşkil etmektedir. Konuya dair literatür içerisinde Abdülfettâh Ebû Gudde'nin ilim erbabının bu uğurda çektiği sıkıntılara dair klasik kaynaklardan derlediği örneklerden hareketle hazırladığı “*Safahât min sabri'l-ulemâ alâ şedâidi'l-ilmi ve't-*

¹⁸ *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalani*: Server Yayınları, 2022).

tahsîl'ini¹⁹ de zikretmek gerekir. Zira burada yer alan anlatımların çoğu ilim için yolculuk yapan muhaddislerin anılarından oluşmuştur.

Rihle konusuyla alakalı makale düzeyinde pek çok çalışma vardır. Genellikle birbirinin tekrarı niteliğindeki bu çalışmaların tamamına atıf yapmak gereksiz olacaktır. Bu telifatın içerisinde ön plana çıkan akademik makaleler şunlardır: Leonard Librande'nin âlî ve nazil isnatlarla rihle ilişkisini incelediği “*The Categories High and Low as Reflections of the Rihlah and Kitabah in Islam*”,²⁰ Sam Gellens'in kaleme aldığı “*The Search for Knowledge in Medieval Muslim Societies*”,²¹ İbrahim Hatiboğlu'nun *DİA*'ya yazdığı “Rihle” maddesi²² ve Habil Nazlıgül'ün “*Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fî Talebi'l-Hadis)*” isimli makalesi.²³

Rihleyi, hadis tarihindeki ilim yolculuklarından ziyade İslam dünyasındaki ilim yolculuklarını ifade edecek şekilde daha geniş boyutta ele alan çalışmalar da alana katkı sağlayan kaynaklar arasındadır. Houari Touati'nin “*Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*” adlı kitabıyla Nevzat Keleş'in “*Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler*” ve Mustafa Çağırıcı'nın “*İslam Kültüründe Seyahat*” adlı makalesi bu kaynakların önde gelenleridir.²⁴ Michael Karl Lenker'in “*The Importance of The Rihla for the Islamization of Spain*” kitabıyla Roberto Marín Guzmán'ın “*al-Rihla el Viaje Científico en el Islam y Sus Implicaciones Culturales/er-Rihle/İslam'da İlim Yolculuğu ve Kültürel Etkileri*”

¹⁹ Abdülfettah Ebû Gudde, *Safahât min sabri'l-ulemâ* (Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye-Dârü'l-Beşâiri'l-İlmiyye, 2012).

²⁰ Leonard Librande, “The Categories High and Low as Reflections of the Rihlah and Kitabah in Islam”, *Der Islam* 55/2 (1978).

²¹ Sam I. Gellens, “The Search for Knowledge in Medieval Muslim Societies: A Comparative Approach”, *Muslim Travellers, Pilgrimage, Migration and The Religious Imagination*, ed. ed. D.F. Eickelman & J. Piscatori (London: 1990).

²² İbrahim Hatiboğlu, “Rihle”, *DİA*, (İstanbul: 2008).

²³ Habil Nazlıgül, “Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fî Talebi'l-Hadis)”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 6/11 (2013).

²⁴ Nevzat Keleş, “Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler”, *Tarih Dergisi* /73 (2021).; Mustafa Çağırıcı, “İslam Kültüründe Seyahat”, *Din ve Hayat* /7 (2009).

isimli makalesi de bu meyanda Batı'da yapılmış çalışmalara örnektir.²⁵ Roxanne Euben'in farklı kültürlerde bilgi ve seyahat ilişkisini incelediği “*Travel, Theory and The Search for Knowledge: “Islamic” and “Western” Journeys to the Other Shore*” isimli makalesi de rihleye dair ufuk açıcı birer kaynak olarak dikkatleri çekmektedir.

İlim yolculuğu anlamındaki geniş anlamı rihlenin eğitim alanındaki çalışmalara da konu edilmesini sağlamıştır. Methal R. Mohammed'in “*al Rihla and Curriculum Theory: A Qualitative comparative Study of Contemporary and Historical Muslim Travelers in Search of Knowledge*” başlıklı basılmış doktora teziyle Uğur Günerhan'ın “*İslam Eğitim Tarihinde Bir Metot Olarak Rihle*” isimli yüksek lisans tezi rihleyi bu açıdan inceleyen çalışmalardır.²⁶ Veli Aba'nın “*Kadim Bir Gelenek Olan Rihlenin/Hadis Seyahatlerinin Günümüz Öğrenci Değişim Programları Çerçevesinde Yeniden İnşasının Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Motivasyon Değeri*” isimli tebliği de bu çerçevededir.²⁷ Son olarak rihleyi Arap edebiyatında ortaya çıkan bir edebi tür olması bağlamında “rihle” türü eserler ve bunlara temel teşkil eden geziler ekseninde ele alan çalışmalardan da bahsetmek gerekir. Kaynaklarda rihle konusuyla alakalı olduğu belirtilen edebî'r-rihle tarzı eserler ve Batı'daki rihleye dair çalışmalar genellikle bu minvaldedir. Hüseyin Nassâr'ın “*Edebü'r-rihle*”, Ahmed Ramazan Ahmed'in “*er-Rihle ve'r-Rahhâletü'l-Müslimîn*”, Fuâd Kındîl'in “*Edebü'r-rihle fi't-türâsi'l-Arabî*”, “*Golden Roads: Migration, Pilgrimage and Travel in Mediaeval and Modern Islam*” kitabındaki birçok makale bu çalışmalar arasında

²⁵ Michael Karl Lenker, *The Importance of the Rihla for the Islamization of Spain*: University of Pennsylvania, 1982), ; Roberto Marín Guzmán, “Al Rihla El Viaje Científico en el Islam y Sus Implicaciones Culturales”, *Reflexiones* 89/2 (2010).

²⁶ Methal R Mohammed, *Al Rihla and Curriculum Theory: A qualitative Comparative Study of Contemporary and Historical Muslim Travelers in Search of Knowledge*: Texas A&M University, 2011), ; Uğur Günerhan, *İslam Eğitim Tarihinde Bir Metot Olarak Rihle* (Yüksek Lisans, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2020).

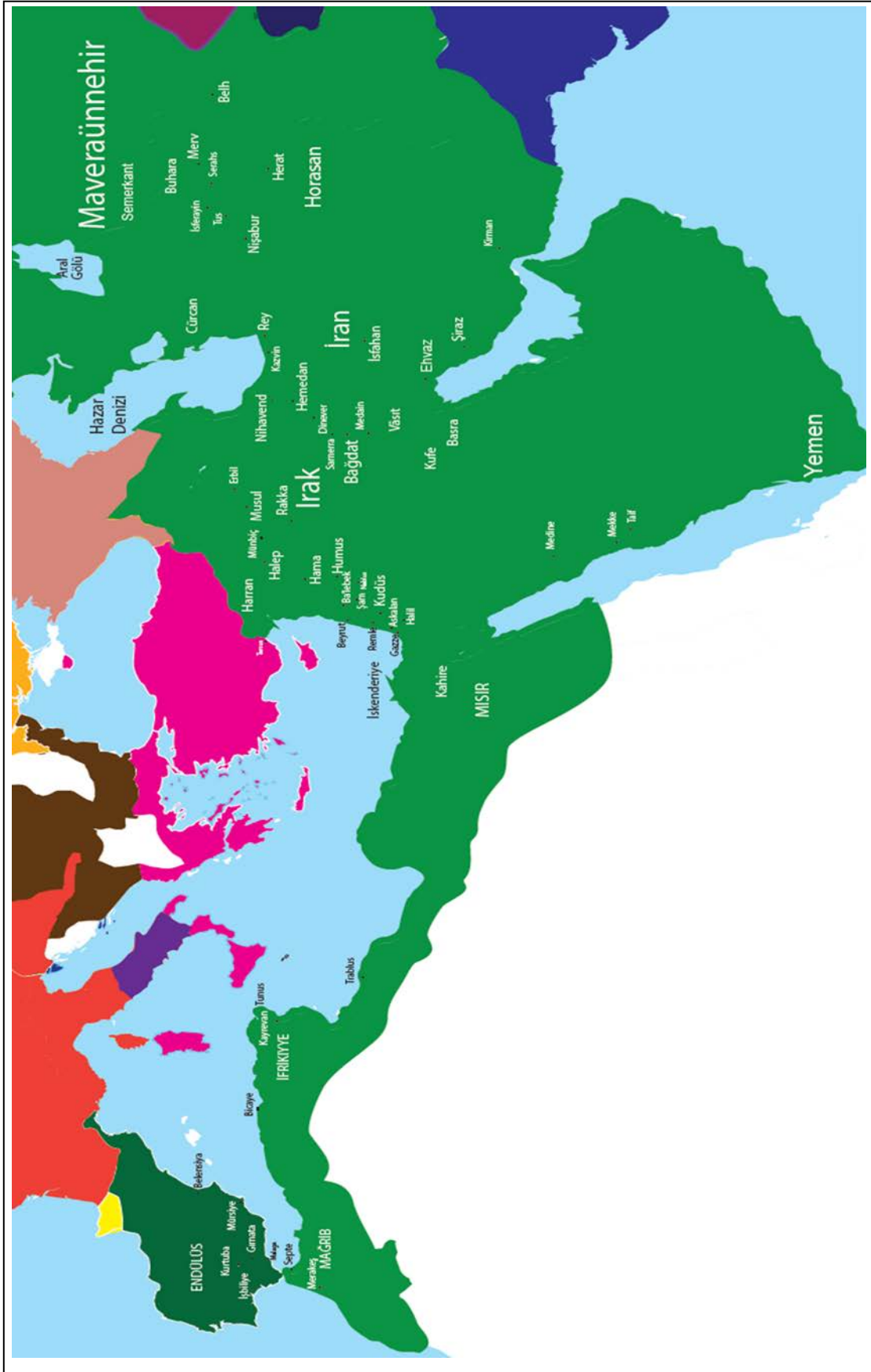
²⁷ Veli Aba, “Kadim Bir Gelenek Olan Rihle'nin/Hadis Seyahatlerinin Günümüz Öğrenci Değişim Programları Çerçevesinde Yeniden İnşasının Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Motivasyon Değeri”, *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu 14-15 Mayıs 2016* (Balıkesir 2017).

ilk akla gelenlerdir.²⁸ Bu kaynaklar hadis tarihindeki ilim yolculuklarıyla doğrudan ilgili olmasa da bu sahadaki araştırmalara fikir veren ve kısmi veri sunan ikincil kaynaklardır.

Çalışmamız, pek çok açıdan mevcut çalışmalardan farklı ve özgün bir çalışmadır. Her şeyden önce herhangi bir zaman veya mekân sınırlamasının olmaması bakımından bölgesel ve belirli bir zamanla kayıtlı çalışmalardan, kullandığı yöntemler ve ortaya koyduğu tablo, grafik vb. görsel öğeler bakımından ise diğer tüm çalışmalardan ayrılmaktadır. Çalışmada rihle olgusu seyahat ve bilgi temelinde ele alınmış, usul kitapları ve biyografik metinlerden hareketle kapsamlı bir kavramsal çerçeve çizilmiştir. Rihleyi ortaya çıkaran faktörler üzerinde durulmuş; rihlenin tarihsel süreci, grafik ve tablolarla somut olarak gösterilmiş, yüzyıllar içerisindeki gelişim, değişim ve dönüşümleri açıklanmıştır. Örneklerin hepsini vermekten ziyade bunların üzerine yapılan çıkarımlara odaklanması, farklı yönleriyle rihle kültürünü ortaya koyması, kadınların rihleyle ilişkisini irdelemesi, rihlenin etkilerini bireysel boyuttan ziyade muhtelif yönleriyle geniş bir şekilde açıklaması, çalışmayı ayrıcalıklı kılan diğer özelliklerdir.

²⁸ Hüseyin Nassâr, *Edebü'r-rihle* (Kahire 1991).; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahhâletü'l-Müslimîn* (Cidde: Dârü'l-Beyân el-Arabî, ; Fuâd Kındîl, *Edebü'r-rihle fi't-türâsi'l-Arabî: Mektebetü Dârü'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb*, 2002), ; C. F. Beckingham, “The Rihla: Fact or Fiction?”, *Golden Roads: Migration, Pilgrimage and Travel in Mediaveal and Modern Islam*, (Richmond: 1993).

Harita 1: En Çok Rihle Yapılan Merkezler²⁹

²⁹ Bu harita, araştırma sonucu elde ettiğimiz veriler doğrultusunda Okan Uzunöz tarafından hazırlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Rihle, en yalın ifadeyle hadis tarihindeki ilim yolculuklarına karşılık gelen bir kavramdır. İslam toplumlarına özgü bir faaliyet olan rihle, bilgi arayışıyla yapılan ve toplumdaki yerleşik seyahat kültürüyle şekillenen bir yolculuktur. Bu bakımdan rihle olgusunun anlaşılması için seyahat olgusunun ve İslam kültüründeki “ilim” anlayışının iyi özümsemesi gerekir. Rihle olgusunu ele alacağımız bu bölümde öncelikle insanlık tarihinde seyahat fenomeni üzerinde durularak seyahatin tarihi, çeşitleri ve bilgiyle ilişkisi incelenecektir. Ardından tarihi süreçte bilgiye erişim için yapılan seyahat türlerine yakından bakılacak ve özel olarak İslam dünyasındaki ilim yolculukları hakkında bilgi verilecektir. Rihlenin seyahat tarihindeki konumunu belirleyen bu girişin ardından asıl araştırma konumuz olan hadis tarihindeki ilim yolculuklarına geçilerek rihle kavramı tahlil edilecektir. Bunun için rihlenin tanımı, kapsamı ve kavramsallaşma süreci ele alınacak, biyografik metinlerde rihle kapsamında ortaya konan söz varlığı tespit edilecektir. Kavramsal çerçeveyi netleştirdikten sonra âlimlerin diğer seyahatleriyle rihleler arasındaki ilişkiye temas edilerek teorikle pratik arasında bağlantı kurulacaktır.

A. SEYAHAT FENOMENİ ve RİHLE OLGUSU

Planlı ve amaçlı yolculuk olarak tanımlanan “seyahat”³⁰ tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir. İnsanın olduğu her yerde bir hareketlilik söz konusudur ve bu hareket yer değiştirmenin, yer değiştirme de seyahatin kapısını aralamıştır. Böylece seyahat insan yaşamının bir parçası haline gelmiş, insanları seyahat etmeye sevkeden faktörler zaman içerisinde değişiklik arz etse de insanlık tarihinde seyahat olgusu hep var olmuştur.

³⁰ Mustafa Çağırıcı, “Seyahat”, *DİA*, (İstanbul: 2009). s. 7

Yaşamını devam ettirmek için öncelikle yeme, içme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak durumunda olan insanoğlu ilk yolculuklarını da bu hedefle gerçekleştirmiştir. Tarihin ilk dönemlerinde kendileri ve hayvanları için daha elverişli yaşam koşullarına sahip mekânların arayışıyla göçebe hayat tarzını benimseyen insan toplulukları, yerleşik hayata geçtikten sonra da değişen konjonktürel şartlar ve çeşitlenen ihtiyaçlar doğrultusunda yeni yolculuklar yapmıştır. İnsan fitratındaki merak ve hırs duygularıyla tetiklenen bu yolculuklar, imkânların gelişmesiyle giderek yaygınlaşmıştır.³¹

Seyahatin gelişmesinde çeşitli faktörler rol oynamıştır. Bunların başında fiziksel şartların uygunluğu gelmektedir. Söz gelimi seyahat imkânlarının kısıtlı olduğu Yunan toplumunda yolculuklar sınırlı bir seviyede kalmışken, devletin hâkimiyeti altındaki üç kıta arasındaki irtibatı sağlamak için geliştirdiği ulaşım ve haberleşme ağı sayesinde Roma toplumunda yolculuklar ciddi oranda artmıştır. Romalıların M.Ö. 150’li yıllarda başlayarak güçlü tekniklerle geliştirdikleri yol yapım çalışmaları günden güne ilerlemiş; çift şeritli bulvarlar, asfalt kadar düzlemsel hale getirilmiş yollar, geçitler, viyadük ve tünellerden oluşan sistemli ve düzenli ulaşım ağı Antikçağ dünyasını kuşatır hale gelmiştir. İmparatorluk döneminde yüz bin kilometreye ulaşan bu ağın tarihin en büyük ulaşım ağını oluşturduğu belirtilir. Bu yollardan bazıları halen kullanılmaktadır.³²

Yolların iyileştirilmesinin yanı sıra yönetimlerin bireylere, seyahate dair tanıdığı haklarla yol güvenliğini ve konforunu sağlama hususunda attığı adımlar da seyahatin gelişmesinde hayati rol oynamıştır. Nitekim modern turizmin başlangıcını oluşturduğu

³¹ Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, s. 11-18; Peter Aughton, *Dünyanın Çehresini Değiştiren Seyahatler: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, (2019), ss. 1-4.

³² Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, ss. 17-19; Fritz Kretschmer, *Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), ss. 116-119. Aynı dönemde Çin Hanedanı’nın da çok 116 gelişmiş bir yol ağına sahip olduğu kaydedilmiştir. Dokuz savaş arabasının yan yana geçebileceği genişlikte (50 feet) olduğu ifade edilen bu yollar taş döşeli olmadığından kalıntıları günümüze ulaşmamıştır. Casson, *Antik Çağda Seyahat*, s. 156.

ifade edilen Roma toplumunda müzeler, rehber kitaplar, otel ve restoranlar, hediyelik eşya mağazaları gibi seyahati teşvik eden unsurların çokluğu dikkat çekmektedir. Bu dönemde seyahatlere büyük ölçüde ticari kaygılar ve pratik çıkarlara dayalı turistik faaliyetlerin yön vermesi, hizmetlerin de bu yönde geliştirilmesini sağlamıştır.³³ Yine seyahat motivasyonlarının oldukça yüksek olduğu İslam dünyasında yolculara tanınan birtakım hak ve kolaylıklar, ayrıca yolculara resmi ve gayri resmi olarak sunulan imkânlar, seyahat yükünü hafifletmiş ve seyahati geliştirerek yaygınlaşan bir etkinliğe dönüştürmüştür.³⁴

Seyahatin gelişmesinde etkin bir diğer faktör, seyahat vasıtalarının niteliğidir. Başlangıçta yaya olarak veya binek hayvanları üzerinde yapılan seyahatler, zamanla yerini gemi yolculuklarına bırakmış, teknolojinin sunduğu imkânlarla paralel olarak artarak çeşitlenen ulaşım araçları sayesinde hava, kara ve deniz yoluyla çok daha geniş bir sahaya yayılmıştır. Örneğin, Nil Nehri sayesinde gemi taşımacılığında öncü rol üstlenen Mısırlıların M.Ö. 4000’li yıllarda papirüs kullanarak yaptığı kano ve sallar, dünyaya açılarak yeni keşifler yapmalarına imkân sağlamıştır. İlerleyen süreçte bu basit araçların yerini daha sağlam olan ahşap tekneler, ardından da fırtınalı denizlerde yol alabilen gemi filoları almış, hem denizde hem karada seyahat vasıtaları çeşitlenmiştir. Bu sahadaki en önemli gelişmelerin Sanayi Devrimi ile birlikte buharlı makinelerin icadı sayesinde buharla çalışan lokomotiflerin üretilmesiyle başladığı söylenebilir. Üretim teknolojilerinin hızla artarak çeşitlenmesi, yolculuk süresinin büyük ölçüde kılmasını sağlamış; seçeneklerin çoğalmasıyla ucuzlayan seyahatler, toplumun her kesiminde yaygın hale gelmiştir.³⁵ Bugün gelinen noktada deniz altında yol almak oldukça

³³ Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, ss. 19-21; Didar Sarı Çallı, “Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye’nin Konumu”, *Turar Turizm ve Araştırma Dergisi* 4/1 (2015). s. 11.

³⁴ Akpınar, *Kur’ân Aydınlığında Seyahat*, ss. 100-107.

³⁵ Çallı, “Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye’nin Konumu”, ss. 8-15. Bkz: Casson, s. 16.

kolaylaşmışken dünyanın sınırlarını aşarak uzaya dahi yolculuk yapılabilmektedir. Dolayısıyla yolculuklar nitelik ve nicelik bakımından her geçen gün yeni bir boyuta taşınmaktadır.³⁶

Gelişen imkânlar sayesinde sıkıntıları hafifleyen ve keyifli bir faaliyete dönüşen seyahatler insan hayatında günden güne daha çok yer edinmiştir. Tarih boyu insanları seyahate sevk eden amiller çok çeşitli olsa da gerekçeleri bakımından yolculukları birkaç başlık altında sınıflandırmak mümkündür. Bu sınıflandırmanın amacı seyahat çeşitlerini keskin çizgilerle birbirinden ayırmak ve herhangi bir seyahatin sebebini tek bir gerekçeye indirgemek değil, insanların hangi amaçlarla yolculuk ettiğini sistematik bir bütünlükte görmektir. Zira tarihteki seyahatlerin çoğu birden fazla kategoriye dâhil olabilecek niteliktedir. Özellikle uzun süreli seyahatlerde birçok hedef birlikte gözetilmiştir.³⁷ Bu farklı kategorileri görmek, seyahat ve rihle ilişkisinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

1. SEYAHAT ÇEŞİTLERİ

a. Dinî Seyahatler

Dinî seyahatlerden kastımız dinin gerektirdiği birtakım ibadetleri yerine getirmek üzere kutsal mekânlara yapılan yolculuklardır. Bütün inançlarda ortak bir değer olarak karşımıza çıkan kutsal mekânlar; dini vazifelerin yerine getirilmesi gereken, dini bir şahsiyetle bağlantısı olan veya inanca dair bir hadisenin vuku bulduğu mekânları ifade eder. İnsanlar kendi inançlarında kutsal olan bu mekânları dini görevlerini yerine getirmenin yanı sıra maddi, manevi ve ahlaki faydalar elde etmek, sonraki yaşantılarını

³⁶ Akpınar, *Kur'ân Aydınlığında Seyahat*, ss. 5-6; Kındıl, *Edebü'r-rihle*, s. 23.

³⁷ Örneğin Fransız şarkiyatçı Antoine Galland'ın araştırmaları için Doğu ülkelerine gerçekleştirdiği birçok seyahat; resmi görevleri ve diplomatik ilişkileri yürütme, ticari hırs, dini ve politik kaygı gibi unsurların hepsinin birden etkin olduğu faaliyetleri temsil etmekteydi. Bkz: Alexander Bevilecqua, *Şark Kütüphanesi* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020), ss. 69-80.

güzelleştirmek ve ebedi mutluluğu elde etmek için ziyaret ederler.³⁸ Özellikle, içerik ve yaptırım bakımından farklılıklar arz etse de, bütün dinlerde hayati bir öneme sahip olan hac ibadetlerinin yapıldığı mekânlar, tarih boyu en çok rağbet gören yerler olmuştur. Bu bağlamda hac mekânı olan şehirler, dağ tepeleri, mağaralar, körfezler, mabed ve tapınaklar, azizlerin inzivâya çekildiği yerler; peygamberler, azizler ve bilgeler gibi dinî hüviyete sahip şahıslara ait kutsal eşya ve kalıntıları ihtiva eden mezarlar, hatta bazı manastırlarda -yaşayan rahiplerin bulunduğu yerler yolculukların yoğunlaştığı mekânlar olmuştur. Hac için kutsal sayılan güzergâhlardan bile söz edilmiştir. Haccın yanı sıra kutsal kitaplarda adı geçen yerler, dinî hüviyeti olan önemli kişilerin başından geçen hadiselerin meydana geldiği, özellikle de bazı dinî tecrübeleri yaşadığı yerler ve türbeler de ziyaret edilmiştir.³⁹ Dinî bakımdan kıymeti olan özel zaman dilimlerinde bu tür ziyaretlerin sayısı çok daha fazla artmıştır.⁴⁰

Seyahat tarihine baktığımızda kutsal mekânlara yapılan yolculukların büyük bir yekûn oluşturduğu ve hemen hemen her toplumda seyahatlerin dinî gerekçelerle bağlantılı olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebebi, kanaatimizce dinin, insan hayatını kuşatan yapısı ile beşerin yaratılışında var olan inanma ve sığınma ihtiyacıdır. Zira dinî mekânları ziyaretin, bilgi/hakikat arayışıyla ve sağlık için yapılan seyahatlerle de çok yakından ilişkisi vardır. İnsanlar kutsal mekânları yalnızca sevap kazanmak, affedilmek, onun yanında değerli olmak gibi dinî yaşantıya dair kazanımları için değil aynı zamanda ilahi gücü yanında hissetmek, hakikatin bilgisine erişmek, maddi ve manevi hastalıkları için şifa aramak ve her türlü isteğinin kabul edilmesi beklentisiyle de

³⁸ Ömer Faruk Harman, “Hac”, *DİA* (İstanbul: 1996). c. XIV, s. 382.

³⁹ Harman, “Hac”, c. XIV, ss. 382-386.

⁴⁰ Antik Mısır’da yılın bazı dönemlerinde tanrılar adına tertiplenen festivaller ve mükemmel bir atletik veya sanatsal performans sunmayı tanrılara adak adama biçimi olarak gören Yunanlıların bu performanslarını sergiledikleri olimpiik oyunların düzenlendiği zamanlar örnek olarak verilebilir. Casson, *Antik Çağda Seyahat*, ss. 24, 58-59. İslam dünyasında ise ibadetin daha makbul olduğu mübarek gün ve geceler, Ramazan ayı ve bayram günleri gibi zaman dilimlerinde kutsal mekânlara rağbetin arttığı bilinen bir husustur.

ziyaret etmektedirler. Bu ihtiyaç ve beklentilerden ötürü seyahat güzergâhı olan merkezi yolların yakınlarına çok sayıda mabed inşa edildiği tarihi kayıtların ortaya koyduğu bir gerçektir.⁴¹ Yine kutsal mekânların bulunduğu topraklara sahip olma, onları koruma veya dini yayma adına yapılan siyasi ve askeri seyahatler de bu bağlamda vurgulanabilir.⁴²

Dinî öğretileri yaymak amacıyla yapılan gezilerle mevcut dinî anlayışlara tepki göstererek zühd hayatını benimseyen ve gezgin sıfatıyla bilinen tarikat mensuplarının yolculuklarını da dinî seyahatler kategorisinde değerlendirmek mümkündür. Dinî öğretileri yayma konusuna ileride ayrıntılı değinilecektir. Gezgin sıfatıyla öne çıkmış tarikat mensuplarına Hristiyanlıkta dilenci tarikatları olarak bilinen Fransisken ve Dominiken tarikatlerinin üyeleri örnek gösterilebilir. İdeal bir Hristiyanın yoksul olması gerektiği anlayışından hareket eden bu tarikatlerin mensupları durağan kilise hayatını reddederek kapı kapı, bölge bölge dolaşmak suretiyle hem sadaka toplamış hem de Hristiyanlığı yaymışlardır.⁴³ Aynı dönemlerde Doğu dünyasında ortaya çıkan Kalenderîler ve Haydarîler gibi gruplar da benzer şekilde dinî anlayışlarından hareketle gezgin derviş grupları olarak tanımlanmışlardır. İnançları ve görünüşleriyle toplumu dışlayan ve her türlü yerleşik töreyi reddeden bu heretik grupların üyeleri, zühd anlayışları gereği yoksul bir yaşamı tercih etmiş ve yılın büyük bölümünü gezerek ve dinlenerek geçirmişlerdir.⁴⁴

⁴¹ Peter Frankopan, *İpek Yolu Alternatif Dünya Tarihi* (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018), ss. 34-35.

⁴² Bu yakın ilişkiden dolayı seyahatlere dair yapılan bir akademik çalışmada ilim tahsili, tebliğ, cihad ve gaza, inanç sebebiyle hicret ve iltica, ayrıca sıla-i rahim için yapılan ziyaretler dini seyahatler başlığı altında ele alınmıştır. Bkz: Abdurrahman Demircan, *Arap Edebiyatında Seyahatname Türü ve Seyahatnameler* (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010). Ancak bizim çalışmamızda daha genel bir perspektif çizmek adına insanı merkeze alan bir tasnif tercih edilmiştir.

⁴³ Bkz: Fabrizio Mastromartino, “Dinsel Tarikatlar”, *Ortaçağ-3: Şatolar Tüccarlar Şairler*, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016). ss. 280-284; <https://www.akademiktarihtr.com/ortacagdadilencilik2/>

⁴⁴ Ahmet Karamustafa, T., *Tanrının Kuraltanımaz Kulları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), ss. 12-13.

b. İktisadi-Ticari Seyahatler

İktisadi-ticari sebepler, seyahate yön veren en önemli unsurlardandır. İnsanlar daima yaşam koşullarını geliştirmek üzere yeni geçim kaynakları elde etme eğiliminde olmuşlardır. Bu amaçla yeni yerler keşfetmek için seyahatlere çıkmışlar, gittikleri yerlerden yeni bitkiler, ürünler ve ticari değeri olan mallar ve eşyalar getirmişlerdir. Arkeolojik araştırmalar sonucu pek çok yerde farklı coğrafyalardan takas yoluyla getirildiği tespit edilen taşlar, deniz kabukları vb. malzemelerin bulunması iktisadi-ticari amaçlı uzun mesafeli seyahatlerin çok eski dönemlerden itibaren var olduğunu göstergesidir. Hem Doğu hem de Batı edebiyatında eski halk hikâyelerinde seyahate çıkan tüccarlara dair anlatımların çokluğu dikkate şayandır.⁴⁵ Daha M.Ö. 3000 yılının ikinci yarısından itibaren gemilerin bugünkü Arap körfezinden Arap Yarımadası ve İran yönünden ilerleyerek Hindistan'ın kuzeybatı sahillerine kadar gidebildiği kaydedilmiştir.⁴⁶ Yine M. Ö. 2000'li yıllarda Fenikelilerin, Akdeniz'in tamamında hâkimiyet sağlayacak şekilde deniz ticareti yaptığı ve bu vesileyle Britanya Adaları, Batı Afrika ile Asor Adaları'na seyahat ettiği bilinmektedir.⁴⁷ İktisadi ve ticari seyahatler, 18. yy yıldan itibaren sanayileşmenin etkisiyle gelişen imkânlar sayesinde çok daha fazla artış göstermiştir. Bu süreçte emperyalist devletlerin hammadde arayışları ve sömürgecilik politikaları gereği maddi kazanç elde etmek üzere yaptıkları keşif gezilerini de bu kategoriye dâhil etmek mümkündür. Doğrudan ticaretle uğraşmasa da mesleği gereği seyahate çıkan veya geçim sıkıntısından dolayı yer değiştirmeyi tercih eden kişilerin seyahatlerinden de bahsedilebilir.⁴⁸

⁴⁵ Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, ss. 8-19, 29.

⁴⁶ Casson, *Antik Çağda Seyahat*, s. 24.

⁴⁷ Çallı, "Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye'nin Konumu". s. 9.

⁴⁸ Bir zamanlar Batı'da yaygın olarak rastlanan gezgin çalgıcıların, sihirbaz ve hokkabazların, zanaatçıların seyahatleriyle bugün dünyanın her bir yerinde toplantı, sergi, fuar, kongre vb. faaliyetler için gerçekleştirilen seyahatler iş turizminin örneklerindendir. Bkz: Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, s. 31;

Tarihin her döneminde ticari seyahatlerin yapıldığı belli güzergâhlar ve ticaret yolları oluşmuş, bunların çoğu diğer seyahatlerin de seyrini belirlemiştir. Zira her ne kadar farklı hedeflerle özel güzergâhlar belirlenmiş olsa da oldukça işlek olan ticaret yolları, haberleşme, güvenlik, konaklama gibi pek çok açıdan sağladığı kolaylıklar sayesinde seyahat için en uygun yollar olmuştur. Bu nedenle her türlü seyahat için bu yollar daha çok tercih edilmiş, bireysel olarak yola çıkacak olanlar ticaret kervanlarına dâhil olma yoluna gitmişlerdir. Bu da ticaret yollarına ayrı bir ehemmiyet kazandırmıştır. Bilhassa, M.Ö. 600’lü yıllarda kullanılan, Manisa sınırları içerisinde bulunan Sardis antik kentinden İran’da yer alan Susa antik kentine kadar uzanan 1400 mil uzunluğundaki “Kral Yolu” ile aynı dönemlerde kullanılmaya başlanan ve çağlar boyu Doğu ile Batı arasındaki ana ticaret yolu olan meşhur İpek Yolu gibi kıtalar arası ticarete takip edilen yollar, sadece seyahatlere değil, dünya çapındaki önemli tarihi olaylara da yön vermiştir.⁴⁹ Zira merkezi sinir sistemi gibi dünyayı çevreleyen bu yollar, daima siyasi ve askeri karşılaşmaların odağında olmuş; imparatorlukların yükseliş ve düşüşünden dinlerin ve inanç sistemlerinin yayılmasına kadar tarihin akışını değiştiren büyük olaylara şahitlik etmişlerdir. Pasifik’ten Orta Asya’ya, Hindistan’dan Basra Körfezi ve Akdeniz’e tüm anakaraları birbirine bağlayan bu ticaret yolları, sadece ticaret malzemelerinin değil fikirler, kültürlerin ve özellikle dinlerin yayılmasında da önemli roller üstlenmiştir. Budizm’in muhtelif yönlerde hızla yayılmasının ticaret yolları üzerinden gerçekleşmesi bunun bariz bir örneğidir. Zerdüştlük, Musevilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinlerin yayılmasında da aynı etkiyi görmek mümkündür.⁵⁰

Çallı, “Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye’nin Konumu”, s. 7.

⁴⁹ Çallı, “Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye’nin Konumu”, s. 9. İpek Yolu’nun tarihsel süreçteki kıymeti ve benzeri güncel projelerin önemi hakkında bkz: Abdülkadir Atar v.dğr., “Geçmişten Günümüze İpek Yolu Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Econder Uluslararası Akademik Dergi* 2/2.

⁵⁰ Frankopan, *İpek Yolu Alternatif Dünya Tarihi*, ss. 30-47. İpek Yolu ekseninde alternatif bir dünya tarihi yazımıyla dikkat çeken Peter Frankopan Budizm, Zerdüştlük, Musevilik, Hristiyanlık ve Budizm’in İpek Yolu boyunca yayılışını, ayrıca İslam’ın yayılışıyla dönemin ticaret yollarını bir arada gösteren haritalara yer vermektedir. Bkz: ss. 58-59, 124.

c. Siyasî ve Askerî Seyahatler

İnsanlık tarihindeki seyahatlerin önemli bir bölümüne siyasi ve askeri sebepler yön vermiştir. İnsanların topluca yer değiştirmesine, hatta başka coğrafyalara göç etmesine de yol açan bu tür seyahatler dünyanın çehresini değiştirmiştir. Geniş çaplı askeri seyahatlere Makedonyalı İskender'in ordusuyla Yunanistan'dan Asya içlerine kadar ilerlemesi örnek verilebilir. Çin ve Avarların baskısından kaçan Batı Hunlarının Avrupa içlerine ilerlemesiyle başlayan Kavimler Göçü de siyasi nedenlerden dolayı yer değiştiren toplumların neden olduğu büyük göç hareketlerinin çarpıcı bir örneğidir.⁵¹ Devletlerin çeşitli gerekçelerle giriştiği sefer, kuşatma ve fetih gibi askeri hareketler dolayısıyla yapılan seyahatler ile devletlerin diplomatik görevlerle vazifelendirdiği resmi görevlilerin, ayrıca devletlerarası elçilik vazifesi üstelenen kişi ve grupların seyahatleri bu kapsamdadır. Başka devletler hakkında bilgi toplamak üzere gönderilen istihbarat görevlileri ile devletlerin sınır ötesi müdahalelerine zemin oluşturacak unsurları tespit etmek, yeni sömürgeler elde etmek gibi siyasi hedeflerini gerçekleştirmek üzere gönderdiği kişilerin seyahatlerini de bu başlıkta değerlendirmek mümkündür. Bunların yanı sıra hükümdarların gezilerinden ve Ortaçağ'da özellikle Batı dünyasında karakteristik bir özellik olarak karşımıza çıkan gezgin imparatorların seyahatlerinden bahsedilebilir. Yerleşik bir sarayda oturmayan bu imparatorların tüm saray erkânı ve yemek takımlarına varan eşyalarını yanlarında taşıyan araçlarla kentlerde konakladığı bilinmektedir.⁵²

Seyahatlerde devlet desteğinin olması her açıdan teşvik edici bir husustur. Bu bağlamda “*Rihle*”siyle meşhur İbn Fadlân (ö. 310/922'den sonra) ile Ebû Dülef (ö. 390/1000 [?]) gibi ilk seyahatnamelerin sahiplerinin resmi görevler üstlenerek seyahat

⁵¹ Frankopan, *İpek Yolu Alternatif Dünya Tarihi*.

⁵² Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, ss. 28-29.

eden kimseler olduğu hatırlanmalıdır. Zira “seyyah/gezgin” sıfatını alan bu kimselerin resmi görevli olmaları, dönemin şartlarında maddi açıdan oldukça külfetli ve tehlikeli olan uzun mesafeli seyahatleri refah içinde, güvenle yapmalarına imkân sağlamıştır.⁵³ Abbasi Halifesi Vâsık-Billâh’ın 228/842’de Sellâm et-Tercümân’ı, Çin Seddi ile ilgili bilgi edinmek amacıyla Sâmerrâ’dan elli adam ve iki yüz katır yükü yiyeceklerle göndermesi, bu konuda çarpıcı bir örnektir.⁵⁴

d. Diğerleri

İnsanları seyahate sevk eden başka birçok sebepten bahsedilebilir. İnsanın doğasında var olan merak ve öğrenme arzusu tarih boyu yeni yerler görüp bilinmeyenleri keşfetmenin önünü açmıştır. Salt eğlence ve macera için çıkılan yolculukların yanı sıra meşhur yerleri görmek, tecrübe edinmek gibi amaçlarla yapılan kültürel ve turistik geziler, yaşama heyecan katan deneyimlerin başında gelmiştir. M.Ö. 1600-1200 yıllarında Sakkara, Gize, Abusir gibi yerlerde bulunan bin yıllık piramit ve sfenkslerin iç duvarlarına yazılan notlardan anlaşıldığı üzere, bu tür seyahatler kadim uygarlıklardan beri devam eden faaliyetlerdir.⁵⁵ Bunun yanı sıra insanlar, fiziksel ve ruhsal sağlık sorunlarını çözmek, şifa bulma amacıyla da yolculuklar yapmışlardır. Bu doğrultuda hamam, kaplıca gibi yerlerin yanı sıra havası veya bitki örtüsüyle şifalı olduğu bilinen mekânlara⁵⁶ veya şifacı, doktor gibi tıbbi yetkinliği olan kişilere bizzat gitmiş veya

⁵³ Ahmed, *er-Rihle*, ss. 45-48.

⁵⁴ Ahmed, *er-Rihle*, ss. 38-39.

⁵⁵ Casson, *Antik Çağda Seyahat*, ss. 25-26.

⁵⁶ M.Ö. II’de Romalı bir tıp otoritesi olan Celsus’un verem hastalığı için hastanın gücü varsa uzun bir deniz yolculuğa çıkmasını ve hava değişimini öngördüğü, hatta bu amaçla İtalya’dan İskenderiye’ye yolculuk yapmayı tavsiye ettiği belirtilmiştir. Maddi durumu iyi olmayan ağır hastalarsa bu dönemde sağlık için Asklepius tapınaklarına gitmiştir. Bu tür tapınak ve kaplıcalarda tedavi şekillerine dair prosedürlere yer veren ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Casson, *Antik Çağda Seyahat*, 115-118.

hastalığa çare olacak şifalı bitkilere, ilaçlara ulaşmaya çalışmışlardır. Doktorların tedavi için hastaların yanına gittiği de vakidir.⁵⁷

İnsanları seyahate sevk eden bir başka sebep de sosyal ilişkilerdir. Bu bağlamda bireyler dost, akraba gibi kan bağı olan yakınlarının yanı sıra saygı, sevgi ve muhabbet bağıyla bağlandıkları kimselerle görüşmek veya dinî kimliğiyle temayüz etmiş zatları ziyaret etmek amacıyla yolculuklar yapmışlardır.⁵⁸

Spor, eğlence ve boş vakit değerlendirmeye yönelik aktiviteler de seyahatlere yön veren sebepler arasındadır. Bu tür seyahatlerin örnekleri çok eski tarihlerden itibaren karşımıza çıkmaktadır. Örneğin M.Ö. 776'da Olimpos Dağı'nda Zeus şerefine düzenlenen olimpiyatlar, Avrupa ve Orta Doğu'dan seyirci toplayan ve uzunca bir dönem seyahat hareketlerinin artmasını sağlayan önemli bir etkinliktir. Esasen dinî bir anlam taşıyan olimpiyat oyunları, zaman içerisinde bir spor organizasyonu olmaktan çıkmış; ziyaretçilerin ulaşım için uzun mesafeler katederek çadır kamplarda konakladığı turistik bir faaliyete dönüşmüştür. Roma dönemindeki kolezyumlarda geniş seyirci kitlelerine sunulan spor faaliyetleri ve etkinliklerin yanında bünyesindeki hamamlarla sağlık hizmetleri sunan tesislere gerçekleştirilen dinlenme ve eğlenme amaçlı seyahatlerin de fazlalığı dikkat çekmektedir. Endüstri devrimiyle birlikte ulaşım teknolojilerinin artması, ucuzlayan seyahat imkânlarına erişimin kolaylaşması ve gelir seviyesinin artması gibi faktörler “tatil” anlayışını geliştirmiş, son yüzyıllarda dinlenme ve eğlenme amaçlı yolculuklar çok daha fazla yaygınlaşmıştır.⁵⁹

⁵⁷ Bkz: Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, s. 8 vd; Kındıl, *Edebü'r-rihle*, s. 20.

⁵⁸ M. Yaşar Kandemir, “Ziyaret”, *DİA*, (İstanbul: 2013). c. ILIV, ss. 496-498.

⁵⁹ Çallı, “Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye'nin Konumu”, ss. 9-12.

Tarih sahnesinde herhangi bir cezadan veya askerlik gibi bir görevden kaçan kimseler, kaçak köleler, sürgün ve tehcir gibi sebeplerle bulunduğu yerden ayrılan yolcuların sayısı da oldukça fazladır. Bu şekilde gerçekleştirilen yolculukları seyahatten ziyade zorunlu yer değiştirmeler olarak görmek daha doğru olur.

2. BİLGİ/İLİM ARAYIŞIYLA YAPILAN SEYAHATLER

Yolculuk her zaman eğitim, bilgi ve görgünün bir parçası olmuştur.⁶⁰ “Seyahate çıkan gittiği gibi dönmez, değişir.” sözü seyahatle gelen bilgi ve tecrübe neticesinde değişen bakış açısını ifade etmektedir. Dolayısıyla dinî, siyasi, iktisadi vb. hangi amaçla olursa olsun çıkılan her seyahat bilgiye dair kazanımları beraberinde getirmiştir. Bu bakımdan yukarıda zikredilen seyahat çeşitlerinden her biri bilgiye erişim sağlayan faaliyetler olarak görülebilir. Bununla birlikte insanoğlu doğrudan bilgiye ulaşmak için seyahati bir yöntem olarak da kullanmıştır. Bilgi ve seyahat ilişkisi üzerinde durduktan sonra bilgi arayışıyla yapılan yolculukların tarihi serencamına kısaca bakmak yerinde olacaktır.

a. Bilgi/İlim - Seyahat İlişkisi

İnsanoğlunun zihin tarihinde bilgi ve seyahat arasında çok sıkı bir ilişkinin olduğu anlayışı her daim var olmuştur. Bugün çokça duyduğumuz “Çok gezen mi çok okuyan mı daha bilgilidir?” sorusu dahi tek başına seyahatin bilgi öğrenme vasıtalarından biri olduğunu ifade eden bir ön kabule işaret etmektedir. Eldeki tarihi belgeler bunun antik uygarlıklardan bugüne kadar her kültür ve uygarlıkta kendisine yer bulan köklü bir anlayış olduğuna dair veriler sunmaktadır.

⁶⁰ Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, s. 8.

Tarihi M.Ö. 1900'lere uzanan Antik Mezopotamya'dan kalma en eski edebi eser olan Gılgamış Destanı'nda "her şeyin kendisiyle bilindiği" efsanevi Sümer hükümdarı Gılgamış'ın otobiyografisi anlatılmaktadır. Tarihin eski dönemlerinin yanında dünya ülkeleri hakkında bilgi sahibi olan bu gezgin kral, uzun bir yolculuğa çıkmış ve döndüğünde tüm hikâyeyi bir taşa kazımıştır. Yine Batı edebiyatının en eski klasiklerinden Odysseia Destanı'nda Homeros (MÖ. 9. yy), çok seyahat ederek insanların hem şehirleri hem de düşünceleri hakkında bilgi sahibi olan bir kahramanın hikâyelerini aktarmaktadır. Bu örnekler, bilgi arayışı ve bilgeliğe erişmede seyahatin önemli olduğu fikrinin kadim dönemlerden itibaren var olduğunu göstermektedir. Herodot'un *Tarih*'indeki anlatımlarında da bu anlayışın etkisi oldukça belirgindir.⁶¹ M.Ö. IV. yy'da yaşayan Platon (M. Ö. 347), bu fikri biraz daha geliştirerek politikaya uyarlamış, *The Laws* (Yasalar) adlı kitabında politik bilgelik için yurt dışına seyahat etmenin gereğine işaret etmiştir. Ona göre her ne kadar seyahatin bazı riskleri söz konusu olsa da başka toplumların yaşantılarını ve uygulamalarını gözlemlemek suretiyle bilgi ve tecrübe kazanan yöneticiler, "polis"i geliştirerek ideal seviyeye erişmesini sağlayacaklardır. Aksi halde izole haldeki "polis"i ne istenen medeniyet seviyesine ulaşması ne de kendi yasalarını koruması mümkün olur.⁶² Bu yaklaşım sonraki dönemlerde de hem Doğu hem de Batı toplumlarında etkili olmuş, siyaset felsefesine dair eserlerde seyahatin önemi vurgulanmıştır.⁶³

İdeal devlet ve ideal toplumun nasıl olması gerektiğine dair arayışların sonucunda ilk olarak yöneticilerin eğitimiyle gündeme gelen seyahat, genel eğitime yönelik teorilerde de önemini korumuştur. Kadın olsun erkek olsun her Müslümanın ilim öğrenmesi gerektiğini ilan eden İslam dinini benimseyen toplumlarda eğitimin, belirli bir

⁶¹ Euben, "Travel, Theory and The Search for Knowledge". ss. 1-2.

⁶² Euben, "Travel, Theory and The Search for Knowledge". ss. 3-4.

⁶³ Bkz: Nizâmülmülk, *Siyasetname* (İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. 119-120.

sınıfa hasredilmeyip toplumun tüm kesimlerine yaygınlaştırılması eğitim teorilerinin de zenginleşerek çeşitlenmesine fırsat vermiştir.⁶⁴ Bilgisiz dinin, eğitimsiz dindarlığın olmayacağını vurgulayan İslam filozoflarının bu eğitim teorilerinde seyahat, vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Gazzâlî (ö. 505/1111), iyi bir öğrencide bulunması gereken özellikleri sıralarken onun “dünyevi ilişkilerini azaltması, yakınlarını ve ülkesini terk etmesi” gerektiğini belirtmiş ve şöyle demiştir: “Kendimizi tamamen ilme vermedikçe ilim bize kendisinden hiçbir şey vermez.”⁶⁵ Eğitimle ilgili görüşleriyle ön plana çıkan Zernûcî (ö. 591/1194) etkili çalışma için evden ve yakınlardan uzakta olmanın önemine işaret etmiş;⁶⁶ İbnü’l-Hâc el-Abderî (ö. 737/1336) de öncülleri gibi ilim elde etmek için seyahati ve meşakkatlere göğüs germeyi gerekli görmüştür.⁶⁷ İslam âlimlerinin büyük çoğunluğuna şamil olan bu anlayışı sosyoloji ve tarih araştırmalarında çığır açan İbn Haldun (ö. 808/1405) da ısrarla dile getirmiştir. İlimler bahsine geniş yer verdiği meşhur *Mukaddimesi*’nde bilgi elde etmek için seyahate çıkmanın teşvik edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Böylece karşılaşılan bilgiler nispetinde öğrencinin ufku genişleyecek, öğretimde oldukça önemli olan “terim ve metodlar”ı bizzat onları kullanan hocalardan öğrenmek suretiyle hatadan olabildiğince uzak kalacaktır.⁶⁸ İbn Haldun bilginin elde edilmesinde âlimlerle yapılacak ilmî müzakerelerin kıymetine de dikkat çekmiştir ki onun dikkat çektiği bu hususlar, yani gerek ilmi âlimin kendisinden almanın gerekse ilim için öğretmenle müzakerenin gerekli oluşu, İslam dünyasında her sahada yürütülen eğitim öğretim faaliyetlerinin karakteristiğini yansıtmaktadır. Bu da

⁶⁴ İslam toplumlarında eğitim öğretim faaliyetlerinin önemine vurgu yapan R.A. Nicholson Müslüman idarecilerin ilim adamlarını teşvikine ve eğitimi halkın en muhtaç kesimlerine dahi yaygınlaştırmak için gösterdiği gayrete dikkat çektikten sonra şöyle söylemektedir: “Hristiyan Avrupa’da bilginin ilk unsurları papazlara münhasır iken İspanya’da hemen herkes okuyup yazabiliyordu.” Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (New York 1907), s. 419.

⁶⁵ Mehmet - Hıfzırahman R. Öymen Dağ, *İslam Eğitim Tarihi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi 1974), s. 47.

⁶⁶ Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, s. 55.

⁶⁷ Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, s. 60.

⁶⁸ Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, ss. 62-63; İbn Haldun, *Mukaddime* (İstanbul: MEB Yayınları, 1991), c. III, ss. 162-163.

ileride daha ayrıntılı ele alınacağı üzere, İslam toplumlarında ilim için seyahatin vazgeçilmez bir yöntem olarak kabul edildiğini gözler önüne sermektedir.

Batı’da yaşanan skolastik devrin ardından Aydınlanma Çağı’nı temsil eden ünlü simalar da eğitime dair görüşlerinde seyahatin gereğine işaret etmişlerdir. İngiliz aydınlanmasının eğitim alanındaki en büyük temsilcisi John Locke (ö. 1704), aristokrat gençlerin eğitimi konusundaki görüşlerini kaleme aldığı “*Some Thoughts Concerning Education/Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler*” adlı eserinde beden eğitimi, ruh ve ahlak eğitimi, dil eğitimi gibi hususlar üzerinde durduktan sonra eğitimin son aşaması olarak seyahate yer vermiştir. Buna göre seyahatin hedefi, diğer ülkeler ve orada yaşayan insanların yaşayışları hakkında pratik ve faydalı bilgiler elde etmektir.⁶⁹ 18. yy’da geliştirdiği eğitim felsefesiyle büyük yankılar uyandıran J.J. Rousseau’nun (ö. 1778) çocuk eğitimine dair yazdığı *Emile* adlı eserinde de seyahatin gereğine dikkat çekilmiştir.⁷⁰

Bilgi ve seyahat ilişkisini besleyen en önemli faktör görme, işitme, manevi keşif gibi bireyin doğrudan deneyimine dayanan bilgilerin kitabi bilgilere göre daha muteber görülmesidir.⁷¹ Zira doğrudan deneyim için çoğunlukla seyahat zorunludur. Yunan dilinde “autopsia” şeklinde ifade edilen “kendi gözleriyle görme” her toplumda tarihsel araştırma yöntemlerinde bilginin sıhhatini artıran bir husus olarak değerlendirilmiştir. Tarihe dair eserini Atina’dan hiç ayrılmadan yazan Timaios’u eleştiren tarihçi Polybios, bu şekilde kitaplıklarda zaman geçirerek edinilen bilgilerin tarihçi olmak için yeterli olduğunu düşünmenin, yetenekli ve usta bir ressam olmak için eski ressamların resimlerine uzun uzun bakmanın yeterli olacağını sanmaya benzetir. Gözlerin kulaklardan

⁶⁹ Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1998), ss. 169-173.

⁷⁰ Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, s. 193.

⁷¹ Yunan tarihçilerinden Ephoros bu düşüncüyü şöyle dile getirmektedir: “Bütün olaylara şahsen katılma imkânı bulabilseydik, bilgi toplamanın en iyi yolu bu olurdu.” Bir başka tarih yazarı Thukydides ise, bu düşünceden hareketle, ancak çağdaş tarihin gerçek tarih sayılabileceğini ifade etmiştir. Touati, *Ortaçağ’da İslam ve Seyahat*, s. 137.

daha sadık tanıklar olduğunu söyleyen Polybios'un bu düşüncesi, Arap dilinde “ليس الخبر” ifadesiyle dile getirilmiştir.⁷² Görmenin yanı sıra bilgi edinmede işitmeye (semâ) de vurgu yapılan İslam dünyasında, doğrudan kaynağından veya bizzat otorite sahibi bir hocadan semâ yoluyla alınan bilgi en muteber bilgi kabul edilmiştir. Bu sayede öğrencilerle yapılacak ilmî müzakereler yoluyla bilginin sıhhati de teyid edilecek ve yeni bilgilere de erişilebilecektir. Semâ yöntemi, bilgiyi bizzat duymayı ifade ettiğinden bilgi kaynağı olan kişiyle aynı mekânda olmayı zorunlu kılmaktadır. Semâyâ dayalı bilginin itibar görmesi, öğrencinin bilgiyi semâen aldığını belgeleyen semâ kayıtlarına dâhil olmak ve otorite sahibinden öğrendiği bilgileri aktarmak için “icazet alma”nın gerekli görülmesi gibi hususlar, İslam dünyasında ilmî sahada etkin olmak isteyenler için seyahati zorunlu kılmıştır. İlim için yolculuk yapmayan âlimler, diğerleri kadar muteber görülmemiştir. Görme, duyma, bizzat yaşama gibi doğrudan deneyimlerin olmadığı durumlarda bilgi elde etmek için bu deneyimi bizzat yaşamış kişilere başvurmak gerekmiştir ki burada da seyahat önemini korumuştur. Bu noktada seyahatle hedeflenen, ana kaynakla aradaki mesafeyi azaltarak bilginin ulaşılabilmesi mümkün olan en orijinal haline ulaşmaktır. Son yüzyıllarda Batı dünyasında seyahatin, insanı köklerinden, kendi geleneklerinden uzaklaştırdığı için tarafsız kalabilmeyi sağlayan ve dolayısıyla bilim üreten bir vasıta olduğunu ifade eden görüşler de mevcuttur.⁷³

Örneklerden görüleceği üzere doğrudan deneyimleme fikri her toplumda bilginin sıhhatini temin eden bir yöntem olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte “bilgi”ye yüklenen anlamlar ve bilgi edinmede gözetilen hedefler, bilgi için yapılan seyahatlerin niteliğine ve yönüne etki etmiştir. İslam dünyasında yapılan ilmî seyahatleri açıklarken bu konu üzerinde durulacaktır. Ancak daha önce bilgi ve seyahat ilişkisini teorik olarak

⁷² Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, ss. 136-137.

⁷³ Bu görüşün sahibi Amerikalı siyaset teorisyeni Michael Walzer'dır. Euben, “Travel, Theory and The Search for Knowledge”. s. 8.

ele alan bu başlığın ardından bilgi arayışıyla yapılan seyahatlerin tarihi serencamına bakmak yerinde olacaktır.

b. Bilgi Amaçlı Seyahatlerin Tarihi Serencamı

Tarihin her döneminde seyahat, insanlara bilgi ve tecrübe kazandıran en etkin vasıta olmuştur. Bilgiye erişimde bugün ilk aklımıza gelen teknolojik araçların olmadığı, bilgi aktarımını sağlayan yazılı kaynakların ise henüz çok işlevsel olmayan basit formlarından bahsedebileceğimiz kadim dönemlerde bilgiye erişimde seyahat, çok daha ayrıcalıklı bir konum arz etmiştir. Zira bilginin sistematik bir şekilde kaydedilmediği böyle bir ortamda varlığa ve hayata dair yeni bilgilere ulaşmanın tek yolu doğrudan gözlem ve tecrübedir. Dünyanın diğer yerleri hakkında malumat sahibi olmak, farklı kültürlerle ve onların geliştirdiği medeniyet ürünlerine vukufiyet, başka halkların düşünce dünyalarını ve yaşantılarını öğrenmek gibi bilgiye kapı aralayan faaliyetler için tek yöntem doğrudan gözleme imkân veren seyahat olmuştur.⁷⁴ Ancak seyahat, dönemin şartları itibariyle sınırlı bir zümrenin başvurabileceği bir yöntemdi. Diğer insanlar içinse en önemli bilgi kaynağı, seyahate çıkan kişilerin kendilerine aktardığı bilgilerdi. Sözlü kültürün başlıca unsurlarından olan destanlarda kahramanların çıktığı uzun soluklu seyahatlere ve bu seyahatler sırasında karşılaştıkları olaylara geniş yer verilmesi bunun önemli bir göstergesidir. İlerleyen dönemlerde bilgi kaynakları artarak çeşitlense de seyahatle ilk elden elde edilen bilgiler her zaman birincil kıymeti haiz olmuştur.⁷⁵

Tarihi süreçte asıl amacı ne olursa olsun çıkılan her seyahatin bilgiye dair kazanımları beraberinde getirdiği ifade edilmişti. Bu bağlamda seyahat tarihinde büyük bir yekûn tutan ticari seyahatler, bilgiye erişim noktasında da önem arz etmiştir. Seyahat

⁷⁴ Seyahat ve gözlemin Yunanlıların karakteristiği olduğu söylenir. Bilimler hakkında ulaşılabilen en eski kaynakların sahibi olan bu toplum, gerek daha eski uygarlıkların bilgilerine gerekse yeni bilgilere ulaşmada seyahat ve gözleme daha çok ihtiyaç duymuş olmalıdır.

⁷⁵ Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, ss. 95-142.

imkânlarının oldukça kısıtlı olduğu kadim dönemlerde, temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik birincil faaliyetler dışında yolculuğa çıkmanın pek mümkün olmadığı aşîkârdır. İlimlerin henüz sistematik hale gelmediği tarihin ilk çağlarında doğrudan ilim için seyahat etmek biraz zor olsa da bugünkü ilmî çalışmaların nüvelerini teşkil eden ilk bilgilerin insanlığın en temel faaliyeti olan ticari seyahatlerle elde edildiği söylenebilir. Coğrafya, haritacılık ve tarih alanındaki çalışmaların tamamı, tüccarların ve denizcilerin verdikleri ilk bilgilerle şekillenmiştir.⁷⁶ Felsefenin öncü isimlerinden Thales (M.Ö. VI. yy), İyonya'nın en önemli şehirlerinden Milet'te yetişmiş; geometri, astronomi ve fiziğe ilişkin bilgilerini Fenike ve Mısır'a yaptığı ticari seyahatler sayesinde kazanmıştır.⁷⁷ Bilim dallarının sistematik olarak ayrışmayıp felsefeyle iç içe olduğu, dolayısıyla ilmî sahada filozofların ön plana çıktığı antik çağın meşhur simalarının -tıpkı Thales gibi- Efes, Milet gibi önemli ticaret merkezlerinden çıkması tesadüf değildir. Farklı kültür ve uygarlıklardan insanların buluşma noktası olması ticaret merkezlerinin bilgi ve kültür alış veriş için de elverişli mekânlar olmasını sağlamıştır. Ticaretin maddi açıdan sağladığı refah da ilmî faaliyetlerin önünü açan bir faktör olmuştur. Hemen hemen her dönemde meşhur ticaret merkezlerinin aynı zamanda ilmî araştırmaların da merkezi olduğu görülmektedir. Uluslararası ticaret yollarının kesişim noktasında kurulan İyonya'nın, Anadolu'nun en gelişmiş uygarlıklarından olması⁷⁸ bu bağlamda zikredilebilir. Aynı şekilde jeopolitik konumu itibariyle dış ticarete önemli payı olan İskenderiye şehrinin, kuruluşundan itibaren her dönemde bir ilim ve kültür merkezi olarak rağbet görmesi⁷⁹ de bunun somut göstergelerindendir.

Ticaretin yanı sıra seyahate yön veren siyasi ve askeri faaliyetler de kimi zaman bilinçli kimi zaman da tesadüfi olarak yeni keşiflerin habercisi olmuştur. Zira bu

⁷⁶ Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, s. 15.

⁷⁷ Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi 1-2* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), s. 39.

⁷⁸ <https://anadoluyygarliklariii.weebly.com/304yonlar.html>

⁷⁹ Bkz: Eymen- Seyyid Muhammed es-Seyyid Fuâd Seyyid, "İskenderiye", *DİA*, (İstanbul: 2000).

faaliyetler çağlar boyu yabancı toprakları ve buralarda yaşayan farklı kültürleri tanımanın en önemli aracı olmuştur. Bunun farkında olan hükümdarlar, bilgiye ulaşmayı sağlayan bu fırsatları değerlendirmişlerdir. M.Ö. IV. yüzyılda gerçekleşen, dünyanın en büyük çaplı askeri hareketlerinden Makedonya Kralı İskender'in İran seferini bilimsel bir keşif yolculuğu olarak adlandıranlar vardır. Zira bu sefere, gidilen bölgelerde ne tür yenilikler olduğunu kaydetmek üzere adım sayıcılar, coğrafyacılara, doğa bilimciler ve tarih yazıcıları da katılmıştır.⁸⁰ İslam dünyasında bilimsel çalışmalara desteğiyle öne çıkan Halife Me'mûn'un (ö. 218/833) Bizans'a yaptığı sefer sırasında, kendisine eşlik eden astronom Sind b. Ali'ye, batışı esnasında Güneş'in alçalmasını ölçtürmesi de bu fırsatları değerlendirmenin çarpıcı bir örneğidir. Deniz seviyesinden hayli yüksek bir kıyıda yapılan bu ölçüm, dünyanın yarıçapını trigonometrik olarak hesaplamaya imkân vermiştir.⁸¹ Yine birçok bilim dahıyla meşgul olan ansiklopedist bir âlim olarak tanımlanan Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) coğrafyaya alanındaki meşhur eseri “*Cihannümâ*”yı hazırlamasında katıldığı askeri seferlerin ciddi katkısı olmuştur. Uzun yıllar sürdürdüğü devlet görevine devam eden Kâtip Çelebi, seferler dolayısıyla gittiği yerlerde gözlemlerde bulunarak bunları kaydetmiş, buralardaki sahaf çarşılarını dolaşarak birçok kitaba ulaşmış, ayrıca âlimlerle buluşarak onlarla bilgi alış verişinde bulunmuştur.⁸² Devletlerin, fetihler marifetiyle bünyesine katılan topraklarda mevcut ilim ve kültür mirasıyla tanışarak yeni ilimlere vakıf olduklarıysa tartışılmaz bir gerçektir.

Seyahatin külfeti, tarihsel şartlarla bir arada düşünüldüğünde eski zamanlarda doğrudan bilgiye erişim için seyahat etmenin yaygın bir faaliyet olamayacağı açıktır. Yukarıda belirtildiği üzere farklı vesilelerle çıkılan seyahatler, bilgiye erişim fırsatı olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte doğrudan bilgiye erişim için yapılan seyahatlerin

⁸⁰ Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, s. 15.

⁸¹ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik* (Ankara: TÜBA, 2015), c. I, s. 11.

⁸² Abdülkadir Özcan, “Kâtip Çelebi'nin Eğitimi ve Ders Aldığı Hocalar”, *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtip Çelebi*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012). ss. 382-385.

kökleri de kadim dönemlere uzanmaktadır. Bunun en eski örneklerinden biri M.Ö. V. yy'da yaşayan Herodot'un gezileridir. Batı tarih yazımının atası ve ilk büyük yazarı kabul edilen Herodot, birçok sahada klasik bir kaynak olarak değerlendirilen “*Historia (Tarih)*”⁸³ adlı eserini yazarken sözlü kültür öğeleriyle yetinmeyip seyahate çıkmak suretiyle kendi gözlemlerine ve gittiği yerlerde ulaştığı diğer belgelere dayanmış, bu bilgileri tabletlere kaydetmiştir. Halikarnaslı Herodot, Atina'dan başladığı yolculuğunu Batı'da Sicilya'ya, doğudaysa Medlerin başkenti Ekbatana'ya kadar devam ettirmiş, Karadeniz'in kuzey sahillerine ve Nil üzerinden Yukarı Mısır'daki Elephantine Adası'na ulaşmıştır. Geniş ölçekteki bu geziler sonucunda Anadolu, Pers, Mısır ve Yunan coğrafyalarının yanı sıra buralarda yaşayan halkların sosyal yaşantıları, mitolojisi ve sanatları hakkında kapsamlı bilgiler vermiştir.⁸⁴ Bu şekilde hazırladığı dokuz bölümden oluşan eseri, kendisinden sonra bu sahada kalem oynatacak olan kimseler için kaynaklık teşkil etmiştir. M.Ö. 180 civarında Herodot'un yanı sıra çok sayıda eski kaynaktan yararlanan Yunanlı yazar Pausanias ise bunlarla yetinmeyerek Anadolu, Libya, Mısır ve İtalya'yı dolaştıktan sonra *Ellados Periegesis (Yunanistan Gezisi)*'ni yazmıştır. Seyahatname tarzındaki on ciltlik bu eser sanat tarihi, coğrafya, tarih ve dinler tarihine dair bilgileri ihtiva etmektedir.⁸⁵ Bu tür bireysel seyahat eden seyyahların seyahatnamelerinde ve gezi notlarında verdiği bilgiler her dönemde önemli tarihi veriler arasında yer almıştır. Doğu'ya yolculuk yapan tüccar ve misyonerlere ilham kaynağı olan Marco Polo'nun (ö. 1324) seyahatnamesi, özellikle Batı'nın Uzakdoğu ve Doğu Asya gibi dünyanın farklı coğrafyalarını, halklarını ve kültürlerini tanımasında büyük rol oynamış, hem Doğu hem de Batı dünyası hakkında önemli bir kaynak olarak

⁸³ “Tarih” olarak ifade edilen “Historia” sözcüğü, “araştırma, inceleme, bilgi edinme” anlamındadır. Bkz: <http://www.antiktarih.com/2019/07/24/tarihin-babasi-herodot-kimdir/>

⁸⁴ Bkz: Herodotos, *Tarih*: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

⁸⁵ Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, s. 15.

görülmüştür.⁸⁶ Doğu'da ise Ortaçağ'ın en büyük Müslüman seyyahı kabul edilen İbn Battuta ve daha geç dönemlere damgasını vuran Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin (ö. 1095/1684 [?]) yazdığı seyahatnameler içerdikleri kültür, tarih ve coğrafya bilgileriyle kendi dönemlerine ışık tutan muazzam kaynaklardır.⁸⁷ Anlatan faktöründen dolayı tamamen nesnel sayılamasa da bu tür belgeler, birçok farklı alanda bilgiye erişmeye imkân veren önemli kayıtlardır. Dolayısıyla her seyahat gibi seyahat esnasında tutulan her kayıt da bilgiye ulaştıran bir vasıtaadır. Bilgiye ulaşmada seyyahların rolü bu kayıtlarla da sınırlı değildir. Onların beraberinde getirdikleri yazılı belgeler, bilginin coğrafyalar arasında dolaşımını sağlamış, ilmî ve fikri açılımlara kapı aralamıştır.⁸⁸

Seyahatle gelen bilginin bir başka ayağını araştırma ve keşif gezileri oluşturmuştur. Çoğu zaman ticari ve siyasi hedeflerle birlikte düşünülebilecek olan bu geziler, özellikle coğrafyaya dair yeni bilgilerin anahtarı olmuştur. İlk çağlarda yaşayan insanların Akdeniz'in çevresinde “bataklıkın çevresindeki kurbağalar gibi” yapayalnız yaşadıkları düşüncesi, bu geziler sayesinde değişmiştir. M.Ö. IV. asırda Yunan coğrafyacı Pytheas, kuzeydeki meçhul denizlere yaptığı keşif yolculuğunda kalay madenleri ve kehribar yataklarını keşfetmiştir. Atlas Okyanusu, Britanya, İskandinavya, efsanevi Thule Adası ve Kuzeybatı Almanya kıyıları hakkındaki ilk muteber bilgilere onun bu yolculuğu sayesinde erişilmiştir.⁸⁹ Milâdî XV. yüzyıldan XVII. yüzyılın sonlarına kadar geçen süreçte Batı dünyasının, daha ziyade ekonomik sebeplerle yeni arayışlara gitmesi bu tür yolculuklarda büyük bir artışa neden olmuş, önemli gelişmelerin anahtarı olan coğrafi keşifleri beraberinde getirmiştir.⁹⁰ Portekizliler ve İspanyolların öncülük ettiği bu deniz

⁸⁶ Sung Gyun Cho, “Büyük Seyyahlar ve Doğu'nun Keşfi”, *Ortaçağ 3: Şatolar Tüccarlar Şairler*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016). ss. 214-215.

⁸⁷ Bkz. Fahir İz, “Evliyâ Çelebi ve Seyâhatnamesi”, *Belleten* 53/207-208 (1979).

⁸⁸ Cho, “Ortaçağ 3”, ss. 214-215.

⁸⁹ Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, ss. 15-16.

⁹⁰ Frankopan, *İpek Yolu Alternatif Dünya Tarihi*, ss. 247-271. Coğrafi keşiflere yön veren ekonomik ve dini sebepler hakkında bkz: Murat Hanılçe, “Coğrafi Keşiflerin Nedenlerine Yeniden Bakmak”, *Tarih Okulu* /7 (2010).

aşırı yolculuklar sayesinde yeni yollar, ülkeler ve kıtalar keşfedilmiştir. Takip eden yüzyıllarda Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan hammadde ve pazar arayışları, köle ticareti gibi nedenler de bu tür yolculukları artırmıştır. Bu süreçte doktorlar, eczacılar, kozmograflar, coğrafyacılar da inceleme ve keşif yolculuklarına çıkmış, Maria Sibylla Merian gibi bazı sanatçılar da ilgi çekici nadir motifleri kalem ve fırçayla ölümsüzleştirmek için yolculuk yapmışlardır.⁹¹ Avrupa'nın bilim, teknik, sanat gibi alanlarda yükselişe geçmesini temsil eden Aydınlanma sürecinin önünü açan bu geziler içerisinde en büyük pay ise Doğu'ya yapılan seyahatlerle gelen bilgilerdir. Devletin ve kilisenin desteğini alarak Doğu dünyası hakkında filolojiden sosyolojiye, coğrafyadan kültüre her alanda yapılan bilimsel çalışmaları kapsayan oryantalizm çalışmaları seyahatle gelen bilgiye yeni bir boyut kazandırmıştır. Zira kökeni çok daha eskiye dayanan bu araştırmaların sistematik ve kurumsal hale gelmesi neticesinde Doğu'nun ve Doğu üzerinden Antik Yunan'ın ilmî birikimi Batı'ya aktarılmış, bu aktarım Batı'daki ilmî ve fikri gelişmelerin temelini oluşturmuştur. Bu süreçte Doğu'ya yapılan resmi ve gayri resmi seyahatler vasıtasıyla Yunanca, Arapça, Farsça ve diğer Doğu dillerinde yazılmış antik el yazmaları ve Avrupa entelektüel dünyasına katkı sağlayacak her türlü eser bilinçli bir gayretle toplanmıştır. Fransız bakan Jean-Babtiste Colbert'in (ö. 1683) mektuplarında seyahat edeceklere kitap bulma konusunda verdiği ayrıntılı talimatlar veya Danimarka Kraliyet yönergelerinde yer alan maddeler bunların ne kadar ciddiye alınan, büyük çaplı ve organize faaliyetler olduğunu gösteren çarpıcı verilerdir.⁹² Devletin ve

⁹¹ Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, ss. 49-59. Güney Amerika'nın kuzeydoğu kıyısındaki Surinam'a giden bu sanatçı 2 yıllık seyahati süresince ender böcekler, kelebek ve sürüngenler üzerinde çalışmış, ilginç bir doğa bilimi koleksiyonu ve ayrıca bugün müze ve koleksiyonlarda sergilenen suluboya tablolarla dönmüştür.

⁹² Bevilacqua, *Şark Kütüphanesi*, ss. 73-75, 83. Monsieur de Monceaux, Father Wansleben, Paul Lucas ve Antoine Galland, Fransa'nın bu amaçla görevlendirdiği kişilerden bazılarıdır. Bu görevle birçok kitabı ülkesine kazandıran Galland'ın kendisinin de kitaba düşkün bir koleksiyoncu olarak tanımlanmaktadır (s. 69-80). İstanbul'da yabancılara kitap satışının çıkırından çıkmasından dolayı Sadrazam Şehid Ali Paşa'nın yabancılara kitap satışını yasaklayan bir yasa çıkardığı kaydedilmiştir. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), s. 102. Osmanlı sahaflarından yabancılara özellikle de elçilik görevlilerinin kitap satın almasına dair ayrıntılı bilgi için bkz: ss. 99-108.

kilisenin her türlü desteğini alan bu kitap toplama girişimleri medeniyetin sembolü haline gelecek olan muazzam Avrupa kütüphanelerini oluşturmuş, bilinçli ve seçici kitap düşünlerinin yanında İslami el yazmalarını dekor nesnesi olarak gören bazı toplayıcıların getirdikleri eserlerden oluşan bireysel koleksiyonlar da bu kütüphanelerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.⁹³

Bilgi için seyahatin en önemli basamağıysa hiç şüphesiz eğitim gezileridir. Yükseköğrenim için filozoflara gitme geleneğinin yaygın olduğu Roma döneminde Platon'un Akademia'sı, Stoa ve Epikür okulları vb. birçok gözde okulun bulunduğu Atina, İskenderiye, Antakya, İstanbul gibi ilim merkezleri seyahatlerin odağında olmuştur.⁹⁴ Benzer şekilde Ortaçağ İslam dünyasında her türden ilim meclisine ev sahipliği yapan camileri, medrese ve kütüphane gibi eğitim kurumlarıyla Bağdat, Basra, Şam, Mısır gibi ilim ve kültür merkezleri seyahat hareketliliğinin en yoğun olduğu yerleri temsil etmiştir.⁹⁵ Batı'nın Aydınlanma döneminde fikir alış verişinde bulunmak isteyen aydınların yolculuk duraklarını oluşturan İtalya, İngiltere, Fransa, Hollanda gibi ülkeler XVII. yy'da aristokrat kesimin eğitim, kültür ve eğlence programlarının bir parçası olan Grand Tour'larla daha da revaç kazanmış, bunlara Viyana ve Prag gibi Avrupa'nın birçok gelişmiş şehri de dâhil olmuştur.⁹⁶ Kısacası belirli ilimlerde otorite kazanan öğreticiler, belli bir sahada temayüz etmiş okullar ile ilim ve kültür merkezi olan şehirler, tarih boyu ilim taliplerinin yolculuk güzergâhlarını oluşturmuştur. Bu yolculuklar sayesinde talebeler şifahi bilgilerle birlikte belge, harita, kitap vb. bilgi değeri yüksek birçok vesikaya da sahip olmuşlardır.

⁹³ Bevilacqua, *Şark Kütüphanesi*, ss. 69-93 vd.

⁹⁴ Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, ss. 53-62.

⁹⁵ Bkz: Tablo 2, s. 144; Grafik- 11, ss. 146-148; Ek-2, s. 298.

⁹⁶ Löschburg, ss. 48-49; 53-56. Strazburglu filolog ve tarihçi Mathias Bernegger öğrencilerine söylediği şu sözler bu eğitim gezilerinin amacını ortaya koyması bakımından manidardır: "Yolculukta önemli olan dağları ve denizleri görmek değil, değerli insanlarla birlikte olmaktır... Her öğrenci yolculuğu kendisi için faydalı kılmalı, her gittiği kentte bilginleri arayıp bulmalı, onları dinlemeli ve örnek almalıdır." s. 59.

Doğrudan ilim arayışının yön verdiği eğitim ve öğretim gezilerinde öğreticilerin yolculuklarına da yer vermek gerekir. Zira her devirde eğitim için daha bilgili, uzman öğreticilerin yanına veya sahasında isim yapmış okullara giden öğrenciler olduğu gibi bildiklerini aktarmak, öğrenci yetiştirmek için yolculuk yapan öğretmenler de olmuştur. I. Ptolemy'nin oğluna özel öğretmenlik yapmak üzere İskenderiye'ye gelen meşhur coğrafyacı Eratosthenes'ten (M.Ö. 194)⁹⁷ Fatih Sultan Mehmet Han'a ders vermek için Manisa'ya gelen Molla Gürani'ye⁹⁸ (ö. 893/1488) kadar hükümdar çocuklarına eğitim vermek üzere seyahat eden öğreticilere tarihin her devrinde çokça rastlanır. Bireysel eğitimden ziyade daha geniş kitlelere ders vermek amacıyla seyahat eden, hatta öğretmek için seyahat etmeyi bir yaşam tarzı haline getiren öğretmenler de vardır ki bunlar tarihte önemli değişim ve dönüşümlerin öncüsü olmuşlardır. Dinî ve felsefi bilgilerin/öğretilerin yayılmasında ömrünü seyahat ederek kendi öğretilerini yaymaya adanmış bu tür öğreticiler ciddi rol oynamışlardır. M.Ö. VI. yüzyılda yaşayan ve Magadha Krallığı içerisinde daha çok Rajagaha ve Sravasti dolaylarında, Pencap'a kadar uzanan alanda kırk yıl dolaşan Buda, bu öğreticilerden biridir. Budizm'in kurucusu olan Buda, keşiş olarak yetiştirdiği kişileri de dünyaya dolaşarak öğretilerini yaymakla görevlendirmiştir.⁹⁹ Hristiyanlığı yaymak amacıyla seyahatler gerçekleştiren havarilerden Aziz Pavlus da bu bağlamda anılması gereken önemli bir isimdir.¹⁰⁰ Akdeniz havzasının büyük bölümünü dolaşan Pavlus dinin yayılmasında öncü rol oynamış; yine Aziz Augustinus ve Aziz Bonifacius gezgin keşişler ve piskoposlar sayesinde Hristiyanlık, İngiltere ve Kıta Avrupası'nda

⁹⁷ Hüseyin Gazi Topdemir, "Eratosthenes ve Helenistik Çağ'da Coğrafya", *Bilim ve Teknik* (Eylül 2011). s. 91. İskenderiye'ye geldikten sonra buradaki meşhur kütüphanenin başına getirilen Eratosthenes, burada derinleştirdiği çalışmalar sonucu meridyen ve paralellere dayalı ilk dünya haritasını çizmek, dünyanın çevresini gerçekçi biçimde hesaplamak gibi pek çok öncü adımıyla matematiksel ve astronomik coğrafyanın kurucusu sayılmıştır (s. 91). Onun bu keşiflerinde İskenderiye'deki ilim ve kültür mirasının büyük katkısı olmalıdır.

⁹⁸ Kamil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", *DİA*, (Ankara: 2020).

⁹⁹ Günay Tümer, "Budizm", *DİA*, (İstanbul: 1992). ss. 352-353.

¹⁰⁰ Pavlus'un gezileri için bkz: Elçilerin İşleri, 13:4-28, 36; 16:1-14; 17-21 vd. Pavlus'un misyon seyahatlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz: Şinasi Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), ss. 54-74; <http://tcichurch.org.au/Services/archive/1%20Corinthians/151115-1%20Corinthians%20Ch13/The%20Journey%E2%80%99s%20of%20Paul%20the%20Apostle.pdf>

ciddi ölçüde yayılma imkânı bulmuş,¹⁰¹ yine Aziz Thomas gibi misyonerlerin yolculuklarıyla da Doğu'da revaç bulmuştur.¹⁰² Güney İran ve Mezopotamya bölgelerini aşp Mısır, Asya, Anadolu ve Avrupa'ya ulaşarak M.S. IV. yüzyılda Hristiyanlığın en güçlü rakibi haline gelen Maniheizm de aynı şekilde, bu hızlı yükselişini gelişmiş misyonerlik teşkilatının seyahatlerine borçludur.¹⁰³

3. İSLAM DÜNYASINDA İLMÎ SEYAHATLER

Seyahat ve bilgi arasındaki ilişkiye dair dile getirilenler ve bilimsel faaliyetler için yolculuk yapmanın tarihsel sürecinden bahsederken bazı atıflar yapılmış olsa da İslam dünyasındaki ilim yolculukları bu başlıkta daha ayrıntılı ele alınacaktır. Zira İslam toplumlarında ilim için seyahat geleneği kendine has motivasyonları ve yapısı olan özgün bir faaliyet alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslam dünyasındaki ilim yolculuklarının bilgi arayışıyla yapılan diğer yolculuklardan farklı oluşunun temelinde İslam toplumlarındaki “ilim” anlayışı ve ilim sahibi olmanın herkes için temel bir gereklilik olarak görülmesi vardır. Bilgi ve bilim kelimeleriyle ifade edilse de “ilim” hayatın tüm alanlarını kuşatan ve bütün yönleriyle İslam medeniyetine şekil veren bir kavramdır.¹⁰⁴ İlim kavramının genişliği ve bilgi edinmenin her Müslüman için temel bir gereklilik olması ilmî faaliyetlerin Müslüman toplumunun tamamına şamil olmasıyla neticelenmiştir. Söz gelimi Talmud'u öğrenmenin

¹⁰¹ Giacomo Di Fiore, “Hristiyanlığın Yayılması ve Kabulü”, *Ortaçağ-1: Barbarlar Hristiyanlar Müslümanlar*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017). ss. 157, 161- 163.

¹⁰² Genoveffa Palumbo, “Misyonerler ve Hristiyanlığı Yayma Süreci”, *Ortaçağ-3: Şatolar Tüccarlar Şairler*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016). ss. 269-273.

¹⁰³ Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, *DİA*, (Ankara: 2003). s. 575. Ayrıca bkz: Kurt G Rudolph, *Gnosis: the Nature and History of an Ancient Religion* (Edinburgh1983), ss. 326-342.

¹⁰⁴ Bu konuda daha ayrıntılı değerlendirmeler için bkz: Rosenthal, *Bilginin Zaferi* Ufuk Kitapları İstanbul 2004.

kadınlar için bir gereklilik arz etmediği kanısındaki Yahudi toplumunun¹⁰⁵ aksine erken dönemlerden itibaren İslam'da kadınlar ilmî faaliyetler içerisinde etkinlik göstermiş, ilim camiasının seçkin isimlerini yetiştiren otorite sahibi kimselerin arasında yer almışlardır.¹⁰⁶ Yine bu durum Batı'da uzun süre aristokrat kesimin ilgi alanı olarak görülen bilimsel çalışmaların İslam dünyasında toplumun bütün kesimlerine yayılmasını sağlamıştır. Öte yandan ilim talebindeki bu hassasiyetin dinî ilimlerle sınırlı tutulmaması, her türlü ilmî faaliyetin bu kapsamda değerlendirilmesi bilimsel faaliyetlerdeki canlılığın sağlanmasında itici bir güç olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Batı'da İslam ilimlerine karşı gösterilen taassup, İslam toplumlarında görülmemiş, Müslümanlar fethettikleri coğrafyalarda yerleşmiş Mısır, Yunan, Sasani gibi kadim kültürlerin ilim mirasından yararlanmayı bilmişlerdir. Aynı şekilde toplumda kültürün taşıyıcısı olan Yahudi, Hristiyan, Zerdüşt vb. her kesimden insanın, Müslüman olsun ya da olmasın, ilmî faaliyetlere katılması ve devam etmesi teşvik edilmiştir. Bütün bu hususlar İslam dünyasında kadim kültürlerin mirasının çok kısa bir sürede özümsemesine, hicrî II. yy gibi kısa bir süre içerisinde de bu çalışmaları aşan özgün ürünlerin ortaya konmasına ve ilimlerin inkişafına imkân vermiştir.¹⁰⁷

Bu genel ilim anlayışı ekseninde ilim için seyahate çıkmanın dinen teşvik gören faaliyet olması, ilim yolculuklarının kendine has bir formda gelişerek İslam dünyasının karakteristiği haline gelmesini sağlamıştır.¹⁰⁸ Bu minvalde başta hadis, tefsir, fıkıh, siyer

¹⁰⁵ 1. Korintliler, 14: 34-37.

¹⁰⁶ İslam toplumunda kadınların ilmi faaliyetlerdeki konumuna dair bkz: Mehmet Emin Özafşar, "Hadis Tarihinde Kadın Gerçeği Üzerine", *İslâmî Araştırmalar* 13/2 (2000).; Nusrettin Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1998), ; Muhammet Yılmaz, "Hz. Peygamber Dönemi ve Sonrasında Kadın Âlimlerin Hadis İlmine Katkıları (Memlûkler Dönemine Kadar)", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* 2/Special Issue 1 (2016). Ayrıca bkz: Bünyamin Erul, "Eleştiren ve Eleştirilen Bir Sahabî Olarak Hz. Aişe", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* /9 (2021).; Bedreddin ez- Zerkeşi, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000),

¹⁰⁷ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. I, ss. 1-10.

¹⁰⁸ *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, (Lonrda1990), Euben, "Travel, Theory and The Search for Knowledge". s. 17. Bu çalışmalarda İslam toplumlarındaki seyahatler, "hac, hicret, rihle ve ziyaret" olmak üzere dört başlık altında işlenmektedir.

gibi dinî ilimler olmak üzere tıp, astronomi, edebiyat, tarih gibi ilmin her alanında bilgi sahibi olmak amacıyla yolculuklar yapılmıştır.¹⁰⁹ Bunlar içinde farklı özellikleriyle ön plana çıkanlar aşağıda müstakil başlıklarda ele alınmıştır.

a. Dil ve Edebiyat Araştırmaları

Arap geleneğinde dil ve edebiyat eğitimi için “bâdiye”ye yani çöle yolculuk yapmak yerleşik bir gelenektir. “Arap, fesahat sahibi bir canlıdır.” anlayışıyla bu toplumda Arapçanın fesahat ve belagat yönünden çok üstün bir dil olduğu inancı hâkim olmuştur. Öyle ki Arap olmayanlar “açık ve fasih konuşmayan” manasında “acem” olarak adlandırılmıştır.¹¹⁰ Dili doğru ve düzgün konuşma hususunda oldukça hassas olunduğu için dilde yapılan hatalar itibar meselesi kabul edilmiştir. Bu doğrultuda, Hz. Peygamber’in hayatından aşına olduğumuz üzere, yeni doğan çocukların badiyede bir sütanneye verilmesi bir gelenek halini almıştır. Çocuklara bu şekilde sağlam bir temelle verilen dil eğitiminin sonraki yıllarda bozulmadan muhafazasına da azami ölçüde gayret gösterilmiştir. Nitekim bu hassasiyetten ötürü Hicaz yarımadasında önemli bir ticaret merkezi olan Ukaz panayırına gelen yabancıların, üç günden fazla burada kalmalarına müsaade edilmediği belirtilmiştir.¹¹¹

Son ilahi vahyin Arap dilinde olması dile verilen önemi bir kat daha artırmıştır. Kur’an vahyini kıraat hatalarından ve yazım yanlışlarından koruma gayesi dilbilimsel çalışmaların başlamasında en önemli etken olmuştur. Kur’an vahyini ve hadisleri daha iyi anlama gayreti ve özellikle garib kelimelerin anlaşılmasına duyulan ihtiyaç dilbilimsel çalışmalara ivme kazandırmıştır.¹¹² Zira Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminden itibaren

¹⁰⁹ Ahmed Çelebi, *İslam’da Eğitim Öğretim Tarihi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1983), s. 80.

¹¹⁰ Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi* (Ankara Fecr Yayınları, 2002), s. 62.

¹¹¹ Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, s. 62.

¹¹² Corcî Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), c. I, ss. 608-610; Ali Benli, *Sîbeveyhî’nin el-Kitâb’ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007). ss. 26-27.

Arapların diğer milletlerle karışması, İslam'ın geniş bir sahaya yayılması, iskân politikaları, farklı milletlerden birçok insanın hac görevini ifaya gelmesi gibi pek çok sebepten ötürü demografik yapı gittikçe daha da kozmopolit bir hal almıştır. Bu durum ortak dil olan Arapçanın zamanla safiyetini kaybetmesine ve bozulmasına yol açmıştır.¹¹³ Dolayısıyla fasih Arapçayı öğrenmek isteyen Arap ve Acem halklarının yanı sıra dilbilimsel çalışmalarda bulunan araştırmacılar için çölde yaşayan ve arı dili temsil eden bedevi kabileler birincil kaynak olarak görülmüştür. Dilbilgisi kaidelerinin ve Arapça ifadelerin doğruluğunu kanıtlamak için “istişhâd” yöntemine başvurulması da istişhad malzemesi bakımından zengin olan bedevi kabilelerinin kıymetini artırmıştır.¹¹⁴ Bu itibarla köy ve şehirlere gelerek dil öğretmenliğini meslek edinen bedeviler olduğu gibi,¹¹⁵ bedevilerin geldiği mekânlara giden dilbilimciler de olmuştur. Kadim Arap geleneğinde tüccarların gelip aylarca kaldığı büyük çarşı ve panayır, yarımada'nın farklı bölgelerinden gelen şair ve ediplerin birikimlerini ortaya koyduğu bir edebiyat şöleni ve kültür sergisi niteliğini taşımıştır. Bunun bir devamı olarak İslami dönemde de bu tür mekânlar usta hatipler, bedevi şair ve ravilerle temas kurmak için elverişli yerler olmuştur. Basra yakınlarında kurulan, aslen bir ticaret üssü olmakla birlikte şair ve hatiplerin katıldığı etkinliklerle bir kültür ve edebiyat merkezi hüviyetini kazanan “Mirbed”, dil âlimlerinin bedevilerden öğrenim gördüğü bu tür yerlerin meşhur bir örneğidir. Meşhur dil âlimi Asmaî (ö. 213/828) ve Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından el-Câhiz (ö. 255/869) bu mekânın müdavimleri arasında sayılmıştır.¹¹⁶ Bedevilerle temas kuran araştırmacılar bu sayede hem arı dil ve lehçelerdeki sözcük

¹¹³ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, ss. 316-317.

¹¹⁴ İstişhâd yöntemi ve istişhâdda muteber kabul edilen lehçeler için bkz: İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *DİA*, (İstanbul: 2001).

¹¹⁵ Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, ss. 69-70. İbn Nedim *el-Fihrist*'inde bu kişilere dair geniş malumat vermektedir: Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebû Yakub İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997), c. I, ss. 66-72.

¹¹⁶ Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, ss. 48-49.

kullanımlarına hem de Cahiliyye şiiri ve kasideler gibi edebiyat ürünleriyle eyyâmü'l-arab gibi tarihi ve kültürel içerikli klasiklere ulaşabilme fırsatı bulmuşlardır.¹¹⁷

Dili bedevilerden almanın çeşitli yöntemleri olsa da dilbilimsel çalışmalarda doğrudan bedevilerin kendi mekânı olan çöle yapılan seyahatler en muteber yöntem kabul edilmiştir. Bu özelliği dolayısıyla eğitim tarihine dair yapılan araştırmalarda özellikle hicrî ilk iki asırda “bâdiye”nin bir eğitim adresi olarak değerlendirildiği görülmektedir. Zira çölde, bedevilerin bozulmamış ortamlarında kalan araştırmacılar onların gündelik yaşamlarına ve konuşmalarına şahit olmakta, doğal çevrelerinde yer alan bitki, hayvan ya da eşya türlerinin isimlerine ayrıntılarıyla vakıf olma imkânı bulmaktaydı. Bu şekilde elde edilen her bilgi dilbilimsel malzeme olarak kayıt altına alınmış, bu şekilde “*Kitâbü'l-ibîl (Deve Kitabı)*”, “*Kitâbü'l-hayl (At Kitabı)*”, “*Kitâbü'n-nebât (Bitkiler Kitabı)*” gibi müstakil eserler vücuda getirilmiştir.¹¹⁸ Aynı zamanda herkes tarafından bilinmeyen nadir kelimeleri ve bunların anlamlarını araştırmanın da en iyi yolu çöl seyahatiydi.¹¹⁹ Dolayısıyla dil çalışmalarında ve özellikle lügat yazımında çöle gitmek suretiyle bedevilerden alınan bilgi, ikincil kaynaklardan alınan bilgiden üstün tutulmuş, çöl tecrübesi olmadan dilbilimsel çalışmalar ortaya koyan kimseler eleştirilmişlerdir.¹²⁰ Hatta çöldeki her kabilenin bilgisi de eşdeğer sayılmamış, Kays, Temîm, Esed gibi arı dili temsil ettiği düşünülen kabilelerin yetkinlikleri kabul edilmişken çölün şehre yakın veya yabancı milletlere komşu olan bölümlerinde yaşayan halkların dillerine pek itibar edilmemiştir.¹²¹ Bilhassa hicrî III. yüzyıldan sonra rivayet sistemi daha da geliştirilerek raviler özenle seçilmiş, hadis usulündekilere benzer edâ ve tahammül yolları belirlenmiş

¹¹⁷ Bkz. Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, ss. 67-71; Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, ss. 63-64.

¹¹⁸ Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, s. 53. Bkz: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, c. I, ss. 74-78 vd.

¹¹⁹ Bu tür sözcüklere dair yapılan araştırmalar Arap edebiyatında “Nevâdir” adı verilen farklı bir türün oluşmasını sağlamıştır.

¹²⁰ Örnekler için bkz: Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, ss. 66-71.

¹²¹ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, c. I, ss. 679-680; Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, s. 61.

ve bunlara göre elde edilen bilginin değeri de kategorilendirilmiştir.¹²² Bu doğrultuda hocayla doğrudan görüşmeye dayalı tahammül yollarıyla elde edilen bilginin kıymeti daha yüksek olduğundan seyahatler önemini hep korumuştur.

Dil âlimlerinin çölde uzun süre kalmaları onlar için bir iftihar ve itibar göstergesi olduğundan bu bilgiler biyograflerinde özellikle zikredilmiştir. “*Mucemu’l-üdebâ*” gibi dil ve edebiyat âlimlerine dair biyografik kaynaklarda bu tür bilgilere çok sık rastlanmaktadır. Örneğin, meşhur dil âlimlerinden Kisâî’nin (ö. 189/805) ezberledikleri hariç tutulacak olursa badiyede öğrenip yazdıkları için on beş şişe mürekkep harcadığı kaydedilmiştir.¹²³ Dil âlimlerinin yanı sıra, başta Kur’an araştırmaları olmak üzere hadis, fıkıh gibi pek çok alanda dile dair araştırma yapan âlimler için de çöl, temel seyahat hedefi olmuştur. İslami ilimlerin birçok sahasında otorite kazanmış âlimlerden İmam Şafîî’nin (ö. 204/820) temel eğitimini aldıktan sonra, fasih Arapçayı öğrenmek için çöldeki Hüzeyl kabilesine giderek uzun yıllar onlara eşlik etmesi, bunun çarpıcı bir örneğidir.¹²⁴ Dil ekollerinin oluşmasından sonra da önemini koruyan çöl seyahatlerinin hicri VI. yy’a kadar devam ettiği kaydedilmiş olsa da bu dönemde artık fasih dile ait malzeme kitaplardaki yerini çoktan almış, seyahate gerek kalmamıştır.¹²⁵

Bedevilerle buluşmak ve kaynaşmak için yapılan seyahatlerden başka diğer ilmî disiplinlerde olduğu gibi dil araştırmaları için de sahasında otorite kabul edilen âlimlere yolculuklar yapılmıştır. Basra ve Bağdat dil okullarının meşhur hocaları olan Asmaî, Ebû Ubeyde, Kisâî ve Ferrâ başta olmak üzere İslam coğrafyasının farklı yerlerinden talebeleri

¹²² Nilüfer Kalkan Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagati Kaynaklarında Rivayet Sistemi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017). ss. 12-15.

¹²³ Yâkût el- Hamevî, *Mucemü’l-üdebâ* (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1993), c. IV, s. 1738.

¹²⁴ Hamevî, *Mucemü’l-üdebâ*, c. VI, s. 2395; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. LI, s. 285. Kendisinden nakledildiği üzere İmam Şafîî, Hüzeyl kabilesinin gittiği her yere gidip yerleştiği yerlerde de onlarla konaklamıştır. Verdiğimiz kaynaklarda âlimin kabileye eşlik ettiği sürenin on yedi yıl olduğu belirtilmiştir. Safedî ise eserinde İmam Şafîî’nin Arapların içinde yirmi yıl kalıp, onların şiirlerini ve dillerini öğrendiğini belirtmektedir. Halil b. Aybek es- Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât* (Beyrut: Dâru İhyâü’t-Türâs, 2000), c. II, s. 121.

¹²⁵ Touati, *Ortaçağ’da İslam ve Seyahat*, s. 72; Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagati Kaynaklarında Rivayet Sistemi*. ss. 14-15.

kendine çeken dil âlimleri oldukça fazladır. İbnü'l-A'râbî künyesiyle tanınan ünlü lügat âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâd'ın (ö. 231/846) Kûfe'deki bir meclisinde biri Endülüs'ten diğeri Sind'deki İsbîcâb'dan gelen iki öğrencinin yan yana gelmesi¹²⁶ bu seyahatlerin kapsamını gözler önüne seren güzel bir örnektir. Eğitim öğretim faaliyetlerinin düzenli okullarda sistematik yapıya kavuşmasından sonra dahi mescit, kütüphane ve ev gibi mekânlarda bu tür dersler devam etmiş, öğrenciler de bu derslere iştirak etmiştir.¹²⁷

b. Tarih ve Coğrafya Araştırmaları

İslam, Araplarda tarih bilincinin doğması ve şekillenmesinde öncü rol üstlenmiştir. İslam öncesinde Araplarda tarih geleneği, soy bilgisini ifade eden ensab ilmi, Araplar arasındaki savaşları anlatan “eyyâmü'l-Arab” ve Arapların arşivi niteliğindeki şiirlerin sözlü naklinden ibarettir. Kur'an-ı Kerim'in insanlık tarihine ve özellikle peygamber kıssalarına dair anlatımları, yeryüzünde dolaşıp geçmiş kavimlere ait kalıntıların görülmesine dair yönlendirmeleri, kâinattaki kevnî ayetleri araştırmaya ve tefekküre sevketmesi, haberin doğruluğunu araştırmanın gereğine yaptığı vurgu Müslümanların tarih tasavvurlarının gelişmesinde ve metodlarını belirlemede etkili olmuştur.¹²⁸ Ayrıca Hz. Peygamber'in söz, fiil ve yaşantısını öğrenme ihtiyacı, tarih bilgisini zorunlu kılmış; İslam coğrafyasının genişlemesine paralel olarak farklı kültür ve medeniyetlerle temasa

¹²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), c. IV, s. 307.

¹²⁷ Nizamiye Medreselerinde öğreticilik yapan Ebû Mansûr el-Cevâlîkî'nin (ö. 540/1145) Bağdat'ta Câmiu'l-Kasr'da da edebiyat eğitimi verdiği bir de halkası vardı. Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, c. II, s. 737.

¹²⁸ Bkz: Âl-i İmrân, 3/137; En'âm, 6/11; Hucurât, 49/6 vd.

geçilmesiyle tarih bilinci daha da gelişmiş ve bu sahadaki çalışmalar sistemli hale gelmiştir.¹²⁹

İslam tarihine dair ilk çalışmalar Hz. Peygamber'in hayatını ve savaşlarını konu edinen "siyer ve megazi" araştırmalarıyla başlamış, tarihçilerin en önemli başvuru kaynağı Hz. Peygamber'in sözlerinin yanı sıra onun yaşantısına dair haberleri ihtiva eden hadis rivayetleri olmuştur.¹³⁰ Bu nedenle ilk dönem tarih çalışmaları, hadis çalışmalarıyla paralel yürütülmüş, aynı zamanda ilk muhaddisler siyer ve megazi ilminin öncüleri tarihe dair rivayetleri hadislerde olduğu gibi senedlerle ve tahammülü'l-ilm kuralları çerçevesinde aktarmışlardır.¹³¹ Bu şekilde İslam öncesi uhdûse/ustûre/kıssa üslubunun hâkim olduğu sözlü tarih geleneği yerini isnad ve metin usulünün yerleştiği yazılı tarihçiliğe bırakmıştır.¹³²

Tarih yazımında bilginin doğruluğu ve kaynağın güvenilirliği için benimsenen yöntemler çerçevesinde tarihçiler de rivayetleri toplamak ve âlimlerden rivayet hakkı almak üzere seyahate çıkmışlardır.¹³³ Hz. Peygamber dönemi olaylarının canlı şahitleri olan sahabe ve onların yetiştirdiği tabiun nesli, daha sonra da onların rivayetlerini alan muteber âlimler bilgi kaynaklarını oluşturmuş, bu kaynaklara başvurmak üzere seyahatler gerçekleştirilmiştir. Diğer dinî ilimlerin yanı sıra İbn Abbas (ö. 68/687-88) siyer ve megazi, eyyâmü'l-arab, ensab konularında dersler vermiştir. İslam tarihinin öncü isimlerinden İbn İshak'ın (ö. 151/768) *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adlı eserini hazırlamasında,

¹²⁹ Kasım Şulul, *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), ss. 30-34. Ayrıca bkz: Mehmet Emin Özafşar, "İslâm'da Haber Konsepti ve İletişim Ahlâkı", *Kutlu Doğum 2006: İslâm Ahlâkı ve Sevgi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007).

¹³⁰ Fuat Sezgin, "İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti", *İslami Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* II (1957). s. 82.

¹³¹ Bkz: Josef Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), s. 19 vd. Ayrıca bkz: Sezgin, "İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti".

¹³² Şulul, *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, s. 35.

¹³³ Taberî'ye göre tarih bilgisi akli delillere ya da insanın düşünüp bulduğu sebeplere değil, senedler yoluyla râvileri gösterilen haber ve rivayetlere dayanır. Çünkü önceden geçip gidenlere ve sonradan gelenlere dair haberler, bunları görmeyen ve o zamanları idrak etmeyenlere ancak onları gören ve işitenlerin haber vermesiyle ulaşır (Muhammed b. Cerîr et- Taberî, *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk ve sîlatü Tarîhu't-Taberî* (Beyrut: Dârü't-Turâs, 1387), c. I, ss. 7-8.

Mısır'a giderek Yezid b. Ebû Habîb'den aldığı hadis ve tarih derslerinin büyük katkısı vardır.¹³⁴ *Tabakât*'ıyla meşhur İbn Sa'd (ö. 230/845) Bağdat'ta Vakıdî'nin öğrencisi olmuş ve uzun yıllar onunla çalışmıştır.¹³⁵ Yine III. yüzyılın önemli tarihçilerinden Belâzürî (ö. 279/892-93), Bağdat'a giderek sahanın otoritelerinden İbn Sa'd, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, Ali b. Muhammed el-Medâinî ve Osman b. Ebû Şeybe'den ders almıştır.¹³⁶

İslam tarihine dair bilgilerin doğruluğu hususunda oldukça titiz davranan tarihçilerin rivayetleri bir zaman ve mekân bağlamına yerleştirme zarureti, isnad uygulamalarında farklılıklara neden olmuştur. Tarihi olayları metin ve sened tekrarına düşmeden, bütüncül bir şekilde anlatma gayesiyle İbn Şihâb ez-Zühri'nin (ö. 124/742) başlattığı senedleri ve metinleri birleştirerek nakletme usulü zamanla yaygınlaşmıştır.¹³⁷ Bu usulün benimsenmesi ve elde edilen her haberi kaydetme gayesiyle zayıf rivayetlere de itibar edilmesi tarih çalışmalarının hadis çalışmalarından farklılaşmasına yol açmıştır. Bu nedenle tarihçilerin veri toplamak için, her bir metnin sübutu ve sıhhatini tespit için titiz araştırmalarda bulunan hadisçiler kadar seyahate ihtiyaç duymadığı ifade edilebilir. İlk müverrihlerin cahiliyye devri, eski milletler, peygamberler tarihi gibi doğrudan İslam tarihine ilişkin olmayan haberleri naklederken çok daha esnek bir tutum sergiledikleri de bilinen bir husustur.¹³⁸

¹³⁴ Bkz: Ebû Abdillâh Muhammed İbn İshak, *Sîretü İbn İshak* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978), c. I, s. 24, 92, 283 vd.

¹³⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), c. I, s. 2.

¹³⁶ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, c. VI, ss. 74-75.

¹³⁷ Şulul, *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, ss. 36-37; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998), s. 20.

¹³⁸ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 21. Peygamberler tarihi ve yaratılıştan bahseden bütün İslam tarihçileri, Kur'an ve hadiste yer alan bilgileri tamamlamak üzere İsrailiyattan faydalanmışken bunlardan hiçbirisi siyer ve İslam tarihi konularında israiliyyata dair bilgisiyle meşhur olan Vehb b. Münebbih'ten faydalanmamıştır. Bkz: Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 23.

Tarihçilerin bilgi kaynaklarından biri de ensab ve eyyâmü'l-Araba dair rivayetlerdir.¹³⁹ Bu nedenle tarih araştırmacıları hadisin yanı sıra İslam tarihinin ilk asrındaki olaylara dair çeşitli kabileler arasında dolaşan sözlü ve yazılı malzemeyi, ayrıca şiir ve ahbârla ilgili malzemeleri toplama gayretinde olmuşlardır.¹⁴⁰ Dolayısıyla ortak verilerin peşine düşmeleri dilciler gibi tarihçileri de bu doğrultuda seyahate çıkmaya yönlendirmiştir. İlk tarihçilerin birçoğu aynı zamanda dil ve edebiyat malzemesi toplayan, bâdiyeye seyahatleriyle meşhur olan Ebû Ubeyde, İbn Habîb, İbn Kuteybe gibi dil âlimleri olmuştur.¹⁴¹

Haber kaynağına ulaşmanın yanı sıra olayların vuku bulduğu mekânları doğrudan gözlemleme gereksinimi de tarihçileri seyahate sevk etmiştir. Örneğin Vâkıdî (ö. 207/823), temel tarih kaynakları arasına giren eseri *Megâzî*'yi hazırlarken sahabe soyundan gelen kişilerin bilgilerine ve mevcut yazılı kaynaklara ulaşma gayretinde olmuştur. Bunun yanı sıra, elde ettiği bilgilerin ışığında gazvelerin meydana geldiği yerleri gözlemlemeyi de önemsemiş, tarih çalışmalarına kendi müşahedeleriyle birlikte tarihi kaynak değeri olan vesikalar ve bakıyyeleri de dâhil etmiş, bu amaçla seyahatler yapmıştır.¹⁴²

¹³⁹ İslam dünyasında tarih ilminin nüvelerini, camilerdeki eyyamularab ve kıssaların oluşturduğu, bunların yerini daha sonra siyer ve megazi anlatımlarının aldığı belirtilmiştir. Bkz: Şakir Gözütok, *İslam'ın Altın Çağında İlim* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), ss. 76-77.

¹⁴⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 31; Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, ss. . Hadis araştırmalarıyla ön plana çıkan ve tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerle meşgul olan âlimler Medine Tarih Ekolü'nü, hadisin yanı sıra şiir, dil, folklor, ahbar araştırmalarına ağırlık veren tarihçiler de Irak Ekolü'nü oluşturmuş, Vâkıdî ve İbn Sa'd'la birlikte her iki ekolün metodlarını birleştiren İslam Tarih Geleneği ortaya çıkmıştır. Siyer ve megaziyle başlayan tarih çalışmaları daha sonra dönemin olaylarıyla birlikte ulemanın tanıtıldığı biyografi kitaplarına dönüşmüş; dünya tarihi, fütuhât, bölge ve şehir tarihleri, tabakat kitapları olmak üzere küçüklü büyüklü çeşitli konularda tarih çalışmaları yapılmıştır. Bütün bu çalışmalarda veri toplamak üzere seyahat önemini korumuştur. Bkz: Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 19-31.

¹⁴¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 16. Meşhur dil âlimi Asmaî'nin tarihe dair *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm* ismiyle neşredilmiş bir de çalışması vardır. Bkz: Ebû Sâid el-Asmaî, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm* (Bağdat 1959).

¹⁴² Şulul, *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, s. 197; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, c. LIV, s. 445.

İslam dünyasında ilk dönemlerden itibaren önem verilen bir başka ilim dalı da coğrafya olmuştur. Müslümanlığın en temel vazifelerinden olan hac ibadetini ifa etmek üzere Mekke'ye gitme zarureti İslam coğrafyasının her tarafından buraya ulaşan yolları ve güzergâhları bilmeyi gerekli kılmıştır. Genişleyen İslam coğrafyasında hâkimiyeti tesis etmek ve ticari faaliyetleri geliştirmek gibi pratik faydalarının yanı sıra bu gereklilik, Müslümanlarda coğrafya çalışmalarının hızlanmasında başat rol oynamıştır.¹⁴³

Tarihle iç içe yürütülen coğrafya çalışmalarında da görsel tanıklıklara imkân veren seyahat, vazgeçilmez bir yöntem olarak kullanılmıştır. Bu çalışmalarda fiziki, siyasi, sosyal ve ekonomik coğrafya bir arada işlenmiştir. Şehir ve bölgelerin coğrafi özellikleriyle birlikte farklı coğrafyalarda yaşayan halkların inanç ve yaşantıları hakkında bilgi veren eserler hazırlayan İslam âlimleri için müşahede, doğru bilgiye ulaşmada önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. İslâm coğrafyasının en orijinal ve kıymetli eserlerinden biri olan *Ahsenü't-tekâsim* adlı kitabını oluşturan Makdisî (ö. 390/1000), eserini “gördükleri, güvenilir kişilerden işittikleri ve başka eserlerde buldukları” olmak üzere üç kaynaktan yararlanarak yazdığını belirtmiştir. Bunların içinde “doğrudan gördüğü, anladığı, tanıdığı ve kaydettiği” olguların eserinin üzerine bina edildiği sağlam temelleri oluşturduğunu kaydetmiş ve hiçbir eyaleti ziyaretlerinin dışında bırakmadığının altını çizmiştir.¹⁴⁴ Keza coğrafya sahasının öncülerinden İbn Havkal (ö. IV./X. yüzyıl), “*Sûretü'l-arz*” isimli devasa eserini kırk yedi senelik yolculuğunda elde ettiği bilgilerle oluşturmuştur.¹⁴⁵ Seyahat etmek suretiyle hakkında bilgi verdiği mekânları doğrudan müşahede imkânı bulan âlimler, farklı insan grupları arasına karışmak suretiyle onların

¹⁴³ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. III, ss. 1-33; Ahmed, *er-Rihle*, s. 35.

¹⁴⁴ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-takâsim)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), s. 64.

¹⁴⁵ Küçük yaşından itibaren coğrafyaya meraklı olduğunu ifade eden İbn Havkal, bu sahadaki eserleri okuduğunu ancak bunların içinde insanı tatmin eden bir kitaba, kaynak değeri taşıyan bir haritaya rastlamadığını söylemektedir. Bu nedenle coğrafyaya dair eser telif etmeye karar veren İbn Havkal, yolculuklarının çokluğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “O kadar çok yolculuk yaptım ki yeryüzünü baştan sona dolaştım, arzda güneşin girişini kestim (قطعت وتر الشمس على ظهرها). İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1938), s. 4.

yaşantısı hakkında derinlemesine gözlem yapabilmıştır. Böylece daha gerçekçi veriler edinebilmiş ve eldeki bilgilerin çatıştığı noktalarda daha doğru değerlendirmelerde bulunabilmişlerdir.¹⁴⁶

Kitap endüstrisinin gelişmesiyle yazılı kaynakların yanı sıra, arşiv belgeleri ve haritalara ulaşma gayretinde olan âlimlerin gittikleri yerlerdeki özel kitaplıklar ve kütüphaneler de seyahat durakları arasına girmiştir. “Ziyaret etmediğim hiçbir hükümdar kütüphanesi yoktur.” diyen Makdisî, mezkûr eserinde Sâ mânî ve Horasan emîrleri, ilmî faaliyetlere düşkünlüğüyle bilinen Büveyhî hükümdarı Adûddevle gibi yöneticilerin kütüphanelerinde bulduğu harita, resmi belge ve kitaplardan bahsetmiştir.¹⁴⁷

Seyahat tecrübesi tarih ve coğrafya alanında çalışma yapan âlimlere büyük ölçüde itibar kazandırmış, müellifin seyahat tecrübesi eserinin kıymetine de tesir etmiştir. Bu doğrultuda yolculuklarını geniş bir coğrafyaya yayan âlimler ve eserleri daha fazla otorite kazanırken, mevcut kaynaklara başvurmakla yetinip yolculuğa çıkmayan müellifler ve eserleri eleştirilmiştir.¹⁴⁸ Ya’kûbî, Mes’ûdî, İstahrî, Yâkût el-Hamevî gibi tarih ve coğrafya alanında otorite kazanan âlimlerin her biri, kaynak niteliği taşıyan hacimli eserlerini uzun süren seyahatler sonucu derlemişlerdir.

c. Tasavvufî Eğitim/Gelişim

İslam tasavvuf kültüründe de seyahatin özel bir yeri vardır. Tasavvufta kullanılan seyr, sülûk-sâlik, kasd/kâsid, istikamet, tarikat, menzil/menâzil, makâm, vuslat gibi temel

¹⁴⁶ Makdisî, elde ettiği verilerin dışında bilmediği hususlarda insanlara soru sormaktan kaçınmadığını, gerekli bilgilere ulaşmak için gidebileceği her yere gittiğini belirtmektedir (Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 19). Makdisî’nin güvenilir kişilerin bilgilerine başvurmak için de seyahate çıktığı, bu doğrultuda 987 yılında Endülüslü hacılarla karşılaşmak ve İspanya ile ilgili yazdığı bölümü doğrulamak amacıyla onlarla görüştüğü kaydedilmiştir. Touati, *Ortaçağ’da İslam ve Seyahat*, s. 127.

¹⁴⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s. 11, 19, 28, 137, 263, 402 vd.

¹⁴⁸ Touati, *Ortaçağ’da İslam ve Seyahat*, ss. 125-126.

kavramlardan görüleceği üzere¹⁴⁹ tasavvuf kültüründe yol ve yolculuk metaforu oldukça belirgindir. Tasavvufun ana kaynaklarında sâlikin kalbini tasfiye, nefsinin tezkiye, ahlakını güzelleştirme gibi birtakım aşamalardan geçmek suretiyle Hakk’a ulaşmasını sağlayacak yollar gösterilir. Hakîm et-Tirmizî’nin (ö. 320/932) *Menâzilü’l-kâsîdîn ilallâh*’ında olduğu gibi bu durum bazı eserlerin isimlerine de yansımıştır.¹⁵⁰

Tasavvufun konusu İslam ahlakını öğrenmek (tahalluk) ve bunu gerçekleştirerek ahlaki ve manevi yükselme sonucu bazı tahkiki bilgilere ulaşmak (tahakkuk) olarak açıklanmıştır. Bu bağlamda marifetullah, ruhun tasfiyesi, nefsin tezkiyesi, ahlakın yüceltilmesi için gerekli şartlar, manevi makamlar ve haller, vecd, istiğrak, aşk, sevgi, nefret gibi duygular ve bunlara dair bilgiler tasavvufi temalardır.¹⁵¹ Mutasavvıflar kendilerince, emir ve nehiylerden oluşan “şariat ilmi” dedikleri bilginin yanında Allah Resûlü’nden ilm-i havass yoluyla geldiğini farzettikleri ve yazılı veya sözlü olarak değil de manevi veraset, ruhi tecrübe ve hal yoluyla aktarıldığına inandıkları “ilm-i ledün” bilgisinin ibadet ve muhabbetle elde edileceğini belirtmişlerdir. Bâtın ilmi olarak tarif ettikleri bu ilim, bir arada bulunmak suretiyle kalpten kalbe intikal yoluyla elde edilmektedir.¹⁵² Bu bakımdan tasavvuf bilgisi kitabi değil tatbiki, tecrübi bir bilgidir. Diğer ilim dalları gibi kitaptan okumak suretiyle öğrenilmediği için tasavvuf ilmini öğrenmede mürşid veya şeyh olarak adlandırılan yol gösterici şahsiyetlerin rehberliğine ihtiyaç duyulmuştur.¹⁵³ Bu ilimlere talib olan kişiler, bir mürşid arayışıyla seyahatlere

¹⁴⁹ Bkz: *Kavram Atlası Tasavvuf I*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020).

¹⁵⁰ Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, ss. 150-153. Eserin daha çok bilinen ismi *Menâzilu’l-ibâd mine’l-ibâde*’dir. Bkz: Hâkim et- Tirmizî, *Menâzilü’l-ibâd mine’l-ibâde* (Beyrut1990).

¹⁵¹ Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), s. 56.

¹⁵² Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, ss. 49-51.

¹⁵³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, ss. 20-22. Hayri Karaca, *Tasavvufta Sefer Kavramı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006). ss. 12-13; Resul Ay, “Ortaçağ Anadolu’sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, âlimler ve dervişler”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 3 (2006). s. 20.

çıkılmışlardır. Bir mürşidin eğitiminden geçtikten sonra onun yönlendirdiği başka bir mürşid için yola düşmek de tasavvuf geleneğinde sık görülen bir uygulamadır.¹⁵⁴

Tasavvufî söylemde esas olan, “seyr-i süluk” olarak adlandırılan ve birtakım manevi kazanımlar elde etmek suretiyle Allah’a erme (vuslat) adına yapılan manevi yolculuk olsa da fiziksel yolculuklar da bu aşamaları geçmede mühim görülmüştür. Yine tasavvuf dilinde sefer, “şer’î ilimleri öğrenmenin yanında yeryüzünde gezip dolaşmak suretiyle ibret alma, yaratılışın inceliklerini ve ilahi kudretin tezahürlerini tefekkür etme gayesi” olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁵ Ayrıca sefere çıkmak, nefsin hallerini keşfetmenin, kendini tanımanın da bir aracı olarak görülmüştür. Hatta mutasavvıflar sefere, insanların huylarını açık bir şekilde ortaya çıkarmasından dolayı açmak, keşf ve izhar manasında “sefer” dendiğini dile getirmişlerdir.¹⁵⁶ Yolculuk sürecinde kendisiyle yüzleşen birey, ahlakını güzelleştirerek kalbi hastalıklarına ilaç olacak şeyleri bulma gayretinde olur.¹⁵⁷ Aileden, vatandan uzaklaşarak sefere çıkmak, gurbette olmak nefsin dünyevi zevkleri ve alışkanlıkları terk etmesi, masivadan uzaklaşması (zühd) için en güzel yoldur. Sefer sürecinde çekilen açlık, susuzluk, yorgunluk gibi bedensel sıkıntıların her biri de tasavvufun gayesi olan irade eğitiminin ve nefis terbiyesinin bir parçasıdır. Ayrıca bütün mistik geleneklerde olduğu gibi sufî kültüründe de Allah’a yakınlaşmak için mübarek yerleri ve evliya’yı ziyaret etmek, salih kimselerden edeb, ahlak, muaşeret bilgisi almak, riyazet için elverişli olan dağlar ve çöllerde dolaşmak da sufilerin seyahat hedefleri arasında sayılmıştır. Mürşidin ceza olarak müridi seyahate göndermesi de mümkündür.¹⁵⁸ Dolayısıyla hem yolculuğun bizatihi kendisi hem yolculuk sürecinde yaşanan hadiseler

¹⁵⁴ Karaca, *Tasavvufta Sefer Kavramı*, ss. 12-13; Ay, “Ortaçağ Anadolu’unda Bilginin Seyahati: Talebeler, âlimler ve dervişler”. s. 20.

¹⁵⁵ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 183; Abdülkerim el- Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*: Dergah Yayınları, 1999), s. 376-377; Çağırıcı, “İslam Kültüründe Seyahat”. ss. 8-9.

¹⁵⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 379.

¹⁵⁷ Karaca, *Tasavvufta Sefer Kavramı*, ss. 14-15.

¹⁵⁸ Karaca, *Tasavvufta Sefer Kavramı*, ss. 8-11; Çağırıcı, “İslam Kültüründe Seyahat”. s. 9.

hem de yolculuğun duraklarını oluşturan kimseler zühde erişmenin, manevi kazanımları elde etmenin, sırları keşfetmenin, kısacası tasavvufî eğitimin bir parçası olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁹

Belli bir olgunluğa erişen sufiler ise insanları irşad etmek, ilmini ve mistik tecrübelerini aktarmak üzere seyahate çıkmışlardır. Pavlus ve benzeri Hristiyan, Gandi gibi Hint mistikleri gibi Müslüman sufileri de bu tür seyahatleri, kullarının istifadesi için Allah Teâlâ'nın kendilerine yüklediği bir misyon olarak görmüşlerdir. Bu amaçla sefere çıkanlar bir yerde uzun süre kalmamış, devamlı yolculuk halinde olmuşlardır.¹⁶⁰ Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Sühreverdî (ö. 632/1234) örneklerinde görüldüğü gibi sahada otorite kabul edilen bu âlimlerin pek çoğu tasavvufî eğitimdeki önemine binaen eserlerinde seyahate özel bahis açmış, seyahate dair bazı ilkeler açıklamışlardır.¹⁶¹

Sufiler gerek eğitim ve gelişim gerekse öğretim için çok fazla seyahat ettiklerinden dolayı “seyyâhîn” ismiyle adlandırılmışlardır. Tasavvufî tabakat ve menakıb kitapları, abdal ve derviş gibi isimlerle de anılan sufilerin¹⁶² tasavvufî eğitim için yaptıkları uzun, çileli, macera dolu seyahatler ve bunların sonucunda elde ettikleri kazanımlar, eriştikleri mertebeler hakkındaki bilgilere dair anlatımlarla doludur. Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) on

¹⁵⁹ Kelâbâzî'nin bildirdiğine göre Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, dünyanın muhtelif bölgelerini gezerek gördüklerinden dersler çıkarmak amacıyla çokça seyahat etmenin tasavvufun on erkânından biri olduğunu ifade etmiştir. Çağırıcı, “İslam Kültüründe Seyahat”. s. 5.

¹⁶⁰ Ömer es- Sühreverdî, *Avârifü'l-Me'ârif Tercümesi (Tasavvufun Esasları)* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1990), ss. 156-168.

¹⁶¹ Bkz: Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, ss. 376-381 (Sefer Ahkâmı.); Sühreverdî, *Avârifü'l-Me'ârif Tercümesi*, ss. 150-164 (Sûfilerin Sefer ve İkamet Âdâbı). Sefere çıkmanın saliki visalden ayırdığını, halleri karıştırdığını, ikametın evla olduğunu düşünen Hucvirî gibi mutasavvıflar da vardır. Ancak bunlar azınlıktadır. Sülûkun başlangıcında sefere çıkıp sonunda ikameti tercih eden veya başlangıçta mukim iken sülûkun nihayetinde sefere çıkan iki grubun dışında hayat boyu seferde kalmayı düstur edinenler de vardır. Bu minvalde bir sufi şöyle demektedir: “Her gece ayrı bir mescidde misâfir olmaya çalış ve ölümün sana ancak iki menzil arasında yani yolculuk hâlinde gelsin.” Karaca, *Tasavvufta Sefer Kavramı*. s. 13. Ayrıca bkz: Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 376, Sühreverdî, *Avârifü'l-Me'ârif Tercümesi*, s. 160.

¹⁶² Bilginin yayılmasında sufilerle dervişlerin farklılığına işaret eden bir çalışma için bkz: Ay, “Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, âlimler ve dervişler”. Müellif çalışmasında yüksek tasavvufî-felsefî düşüncelerle donanımlı, mistik bir yapıda olduğunu ifade ettiği “sufiler”in önemli kültür merkezlerine seyahat ettiklerini ve büyük sufiler, âlimler ve devlet adamları gibi şahsiyetlerle ilişki kurduklarını söylemektedir. Buna karşın “popüler derviş”lerin daha ziyade kırsal kesimde yaşayan insanlarla muhatap olduklarını ve oldukça basitleştirilmiş, hatta yerel karaktere büründürülen bir bilgi yaymışlardır. s. 20.

yıllık seyahati sırasında hazırladığı *İhyâü ulûmi'd-dîn*'i ve Muhiddin İbn Arabî'nin Mekke yolculuğunun bir ürünü olan *el-Fütühâtü'l-Mekkiye*'si gibi orijinal eserler uzun soluklu seyahatlerin ürünüdür.¹⁶³

d. Hadis Tahsili

İslami disiplinlerin tamamındaki ilmî seyahatlerin başlangıç noktası aslında hadis araştırmaları için çıkılan yolculuklardır. Zira İslam'ın ana kaynaklarından olan hadis, Hz. Peygamber'in hayatı, söz, fiil ve takrirlerinin taşıyıcısı olması bakımından bütün disiplinlerin de temel bilgi kaynaklarından birini oluşturmuştur. Bu sebeple erken dönemlerde “ilim” ile kastedilen “hadis bilgisi” olmuş, talebü'l-ilm için yapılan seyahatlerde hadis bilgisine ulaşmak hedeflenmiştir. İlimlerin müstakil disiplinler haline gelmesinden sonraki süreçte de ilim talebiyle (talebü'l-ilm) yapılan her sahadaki yolculuklara rihle adı verilmiştir. Bu kısımda hadis disiplinine has özel bir kavram olarak karşımıza çıkan “rihle”nin bu disiplin içerisindeki ayrıcalıklı konumu ve sistematigi ele alınacaktır.

B. RİHLE KAVRAMI

Sözlükte “yola koyulmak, bir yerden başka bir yere gitmek, göçmek” gibi anlamları olan r-h-l kökünden türeyen “rihle” kelimesi, isim olarak “devenin palanı, yürümeye dayanıklı olma, göçme ve yolculuk” gibi anlamlara gelir.¹⁶⁴ Göçme ve yolculuk

¹⁶³ Çağırıcı, “İslam Kültüründe Seyahat”. s. 6. Kalenderîler ve Haydarîler gibi derviş gruplarının seyahatleri, dini eğitim veya gelişim amaçlı olmadığından bu başlıkta zikredilmemiştir. Zira daha önce bahsedildiği üzere bu gruplar, toplumsal yaşantıya tepkileri sebebiyle zühd anlayışları gereği yoksul yaşamayı tercih etmiş ve çoğunlukla vakitlerini gezerek ve dinlenerek geçirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımaz Kulları*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016).

¹⁶⁴İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), c. XI, ss. 278-279; Ebû Nasr İsmail b. Hammad el- Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Mellâyîn, 1987), c. IV, ss. 1406-1407; Muhammed b. Ahmed el- Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga* (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 2001), c. V, ss. 6-7.

anamlarıyla ön plana çıkan sözcük, Kur'an-ı Kerim'de de Kureyş kabilesinin ticaret amacıyla yaptığı yaz ve kış seyahatlerini ifade etmek üzere bu anlamda kullanılmıştır.¹⁶⁵ Dinî terminolojide ise en genel anlamda ilim için yapılan yolculukları ifade eden “rihle” sözcüğü, tarihi süreçte hadis ilmine özgü bir kavram olarak yerleşmiştir.

“Rihle”, hem klasik hem de modern dönemde yapılan pek çok çalışmaya konu olmuştur. Rivayete dayalı klasik kaynakları ayrı bir kategoride tutacak olursak, bilimsel nitelikteki bütün bu çalışmalarda “rihle” için birbirine benzer olmakla birlikte farklı tanımlar getirilmiştir. Ancak her biri rihlenin bir yönüne temas eden mevcut tanımların, zaman içerisinde genişleyen bu kavramı ifade etmede yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu bakımdan kavramın süreç içerisindeki anlam genişlemelerini dikkate alan, efradını cami ağıyarını mani yeni bir tanıma ihtiyacı olduğu görülmüştür. Konunun ayrıntılarına geçmeden önce “rihle”nin kavramsal çerçevesini belirleyerek kapsamlı bir tanımını yapmanın kolay olmadığını ifade etmek gerekir. Zira esas itibarıyla insanın doğal bir eylemi olan “seyahat”i ifade eden rihlenin Arap dilinde çok geniş bir kullanım ağı vardır. Bu durum kelimenin her sahada kullanılabilen bir kelime olmasını beraberinde getirmektedir. Mesela *rihle*, sebep ve sonuçları itibarıyla birçok tarihi hadisenin merkezinde yer alan bir mefhum olması bakımından tarih ilminin de konusudur. *Rihle*, aynı zamanda ilmî bir metodun adıdır. Eğitim ve öğretim sisteminin ana öğelerinden birini oluşturan bu metod, siyer, fıkıh, tasavvuf gibi bilimlerin yanı sıra Arap dili, edebiyat ve coğrafya gibi diğer disiplinlerin de başvurdukları bir uygulamadır.¹⁶⁶ Dahası *rihle*, zaman içerisinde, Arap edebiyatında gezi yazısı veya seyahatname olarak bilinen edebi türün ismi olarak yerleşmiş, bu tarzda yazılan eserler de çoğunlukla “rihle” ismiyle

¹⁶⁵ Kureyş 106/2. Devenin taşıdığı yük anlamındaki “rahl” sözcüğünün geçtiği ayetler için bkz: Yûsuf, 12/62, 70, 75.

¹⁶⁶ Rihleyi İslami bir eğitim metodu olarak inceleyen akademik bir çalışma için bkz: Günerhan, *İslam Eğitim Tarihinde Bir Metot Olarak Rihle*.

adlandırılmıştır.¹⁶⁷ Dolayısıyla sözcük, hadisın yanı sıra başka ilmî disiplinlerin de terminolojileri içinde yer alan bir kavramdır.

Esasen *rihle* konusu, bu çok yönlü özelliğinden dolayı hadis ilminin kendi içinde de farklı konumlarda ele alınmıştır. Bazı eserlerde hadis tarihinin bazı eserlerde de usulün¹⁶⁸ bir konusu olarak işlenmiş, kimi zaman müstakil bir başlıkta kimi zamansa başka konularla ilişkili olarak izah edilmiştir.¹⁶⁹ Aynı şekilde hadis ıstılahlarına dair eselerde de bazen *rihle* formuyla yer almış, bazen de “talebü’l-hadis” kavramı altında açıklanmıştır.¹⁷⁰ Bütün bu hususlar göz önüne alındığında kavramın, hadis ıstılahlarından herhangi biri gibi olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan rihlenin tanımını ve kapsamını tayin etmek için sözcüğü iyi tahlil etmek ve literatürdeki kullanım örneklerini detaylı biçimde izlemek gerekmektedir.

¹⁶⁷ Hüseyin Yazıcı, “Seyahatnâme”, *DİA*, (İstanbul: 2009). c. XXXVII, s. 9.

¹⁶⁸ “*Hadis Usûlü*” kitabında İsmail Lütfi Çakan, sahabenin ilmî hassasiyeti ve gayretleri neticesinde başladığını belirttiği rihleleri, ilmi ilk kaynağından alma usulü olarak betimlemiştir (İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), ss. 74-75). “Hadis Öğrencisinin Adabı”nda da konuya temas eden Çakan, talebenin hadisi ehlinde almak için seyahate çıkması gerektiği üzerinde durmuştur. Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 47.

¹⁶⁹ Talat Koçyiğit’in hadis usulünde “hadislerin alınması (tahammülü’l-hadis)” başlığı altında “hadis toplamak için yapılan seyahatler” başlığıyla konuya yer verilmiştir. Sahabenin yolculuklarına örneklerin verildiği, sonraki nesillerde de devam eden bu yolculukların sebepleri, sağladığı faydalar vb. konulara temas edilmekle birlikte bu eserde Koçyiğit’in “rihle” ifadesini kullanmaması dikkat çekicidir. Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987), ss. 59-61. Rihleleri tarihin bir konusu olarak ele alan Selman Başaran ve M. Ali Sönmez de bunu, sahabe devrinde hadislerin yayılması konusunun bir alt başlığında “ilim için yapılan yolculuklar (الرحلة في طلب الحديث)” şeklinde açıklamışlardır. Selman - Mehmet Ali Sönmez Başaran, *Hadis Usûlü ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2010), s. 72-77. Cumhuriyet döneminin ilk usul kitabı olma özelliğini taşıyan Babanzâde’nin *Tecrîd-i Sarîh* şerhine yazdığı Mukaddime bölümünde 58 başlık altında işlenen konular arasında rihle yer almamış; cem ve tedvin, âli ve nazil isnad temalarında rihleden bahsedilmiştir. Ahmed Naim Babanzâde, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi* (İstanbul: DİB Yayınları, 2018), ss. 44-45; 186-187.

¹⁷⁰ Rihlenin bir hadis ıstılahı oluşuna dair bkz: Nazlıgül, “Sebepler ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları”. s. 16; Hüseyin Akyüz, *Kavram Atlası Hadis I* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), s. 249; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), ss. 321-322. Talat Koçyiğit’in ıstılahlara dair eserinde ise “rihle, rahhâl, cevval” gibi kelimelere yer verilmemiş, rihle konusu “talebü’l-hadis” başlığında ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980).

1. Rihlenin Tanımı ve Kapsamı

Rihle ile ilgili yapılan tanımlamalara, konuyla ilgili kaleme alınan tek müstakil kitabın müellifi el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) “*el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*” adlı eserinde yaptığı açıklamaların yön verdiği görülmektedir. Rihleye dair en kapsamlı ve sistemli bilgileri içeren söz konusu eser konuyla ilgili çalışmaların temel başvuru kaynağıdır. Müellif, rihlelerin gayesini âlî isnad elde etmek ve hadis hafızlarıyla buluşarak onlarla hadis müzakere etmek şeklinde açıklamış ve bu gayeleri kendi beldesinde gerçekleştiren kişinin rihleye çıkmasına gerek olmadığını belirtmiştir.¹⁷¹ Mevcut durumu aktaran ve aslında belirli bir dönemin karakteristiğini yansıtan bu ifadeler, rihlenin temelde “hadis toplamak için yapılan seyahatler” şeklinde tanımlanmasını beraberinde getirmiştir. Rihlenin tarihsel sürecinde daha ayrıntılı görüleceği üzere erken dönemde sahabe ve tabiunun bireysel gayretleriyle başlayan bu seyahatler, zamanla kitlesel bir hadis toplama faaliyetine dönüşerek hadis eğitiminde önemli bir aşama haline gelmiştir. Hadislerin kaynaklardaki yerini alması ve bunlardan bir kısmının ön plana çıkarak muteber hale gelmesine dek söz konusu toplama faaliyeti rihlelerin temel hedefi olmuştur.¹⁷² Hatîb-i Bağdâdî'nin vurguladığı âlî isnada ulaşmak ve âlimlerle görüşmek gayeleri de tanımlarda yerini almış, bu doğrultuda rihle, genellikle “hadislerin toplanması, daha yakın zincirden hadis almak, duyulmamış konuların ehlinden alınması gibi sebeplerle yapılan ilmî seyahatler” olarak açıklanmıştır.¹⁷³ Seçkin hadis koleksiyonlarının oluşmasının ardından yolculuklara yeni hedefler yön vermiş, bu değişim de yine rihle tanımlarına yansımıştır. Bu doğrultuda rihlenin ravi ve senede dair

¹⁷¹ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 223.

¹⁷² Hadis toplama faaliyetlerinin şifahî hadis kültürünü derlemekten öte yazılı kaynakların sözlü olarak teyid edilmesiyle gerçekleştiği ve hadislerin erken dönemlerden itibaren yazılı olarak nakledildiğine dair ayrıntılı bilgi için bkz: Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000).

¹⁷³ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), ss. 100-102; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 321; Ali Osman, s. 132; Yusuf Açikel, *Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler Rihle* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019), s. 48.

araştırmalar, usul bilgileri edinmek, müelliflerden eserlerini okuyarak rivayet hakkı/icazet elde etmek için yapılan üseyahatler olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁴ Esasen dar kapsamlı tanımlamalar yapan müelliflerin çoğu konuyu işlerken bu hedeflere de işaret etmiş, ancak bunları tanımlarına dâhil etmemişlerdir. Hadis tahsilinin bir parçası olarak görülen rihleleri aynı zamanda öğretimle de bağdaştırarak rihlenin hadis öğretimi için yapılan seyahatleri de içerdiğini vurgulayan çalışmalar da vardır.¹⁷⁵

Tarihi süreçte değişen rihle hedefleri doğrultusunda yapılan tüm bu tanımlamaların her biri rihlenin belirli bir yönüne/yönlerine işaret eder niteliktedir. Bu bakımdan rihleyi, tüm bu anlamlarla birlikte tespit ettiğimiz rihle hedeflerinin tamamını kuşatacak şekilde şöyle tanımlamak yerinde olur: “Rihle; rivayetlerini doğruluğunu tespit etmek, ihtilaflı bir meseleyi aydınlatmak, âlî isnada ulaşmak, hadis toplamak, nadir rivayetleri araştırmak, hadis âlimleriyle görüşüp müzakere etmek, belirli bir hocaya ulaşmak; metin, sened ve ricale yahut muhtelif hadis ilimlerine dair bilgi elde etmek, rivayet tarihlerini çoğaltmak, rivayetleri/eserleri müellifinden ya da yetkili ravilerinden dinlemek veya bu kişilerden okuyarak rivayet hakkı kazanmak, ayrıca müktesebatını aktarmak suretiyle hadis öğretiminde bulunmak için yapılan seyahatlerdir.”

2. Kavramsallaşma Süreci

“R-h-l” kökünden gelen isim ve fiiller, hadis literatürünün erken örneklerinden itibaren kaynaklarımızda yerini almıştır. Günümüze ulaşan en eski kaynaklardan Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153/770) *el-Câmi*’inde bu kökten türeyen iki sözcük yer almaktadır. Bunlardan ilkinde Bekr b. Vâil kabilesinden hiç kimsenin Hz. Peygamber’e yolculuk

¹⁷⁴ Hatiboğlu, “Rihle”, c. XXXV, s. 106; Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, ss. 37, 75-77; Ayrıca bkz: İsmail Erünsal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), ss. 44-45.

¹⁷⁵ Nazlıgül, “Sebepler ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları”. s. 16; Akyüz, *Kavram Atlası Hadis I*, s. 249; Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis* (İstanbul Klasik Yayınları, 2012), ss. 158-159.

yapmadığını ifade ederken kullanılan “r-h-l” fiili, diğeri ise binek anlamında kullanılan “rahl” kelimesidir.¹⁷⁶ Bu ifadelerde sözcüklerin Arap dilindeki günlük kullanımına uygun biçimde yer aldığı görülmektedir. Erken hadis literatürünün en muteber eseri olan *el-Muvatta*’da da aynı durum söz konusudur.¹⁷⁷ İlim Kitabı’nda yer alan “ما جاء في طلب العلم” babında yalnızca Hz. Lokman’ın oğluna âlimlerle birlikte olmayı tavsiye ettiği bir sözünün zikredilmesi dikkat çekicidir.¹⁷⁸ Ne bu bölümde ne de eserin genelinde rihle rivayetleri diye tanımladığımız rihleye esas olan haberler yer almadığı gibi rihleye özel bölümler veya başlıklar da açılmamıştır. İlme dair müstakil bir eser kaleme alan Züheyr b. Harb’in (ö. 234/849) *Kitâbü’l-İlm*’inde de aynı durum söz konusudur. Fakat burada, ileride rihle rivayetleri arasında yer vereceğimiz, “Bu hadisi almak için bir adam Mısır’a gitti, bineğinden inmeden geri döndü...” şeklindeki habere rastlanmaktadır.¹⁷⁹ Bu veriler, daha öncesinde başlamış ve artık yaygınlaşma aşamasında olan ilim yolculuklarının günlük dildeki “r-h-l” kökünden gelen sözcüklerle karşılandığını, ancak bunların bir hadis terimi olmaktan ziyade “hadis öğrenmek için yolculuk yapmak” anlamında doğal, insani bir eylemi tanımlayan ifadeler olarak kullanıldığını göstermektedir. II. asrın ehl-i rey ve ehl-i hadis tartışmalarında “rihleler”in hadisçilere özgü bir faaliyet olarak vurgulanması ve rihleye dair ilk tanımlamaların yine bu asır âlimleri için yapılması, aslında rihlenin bu dönemde zihinlerde hadis alanına özgü bir kavram olarak şekillendiğine işaret etmektedir. Fakat bunun eserlere yansımaları için III. asrı beklemek gerekmiştir.

Rihle konusunu müstakil bir babda işleyen ilk müellif İbn Ebû Şeybe’dir (ö. 235/849). *el-Musannef* adlı eserinin *Kitabü’l-Edeb* bölümünde “في الرحلة في طلب العلم” şeklinde bir bâb açan müellif, burada Mesrûk, Ebû Saîd gibi hadis toplamakla maruf öncü

¹⁷⁶ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*’ (Beyrut el-Mektebü’l-İslâmî 1403), c. XI, ss. 32, 48, 311.

¹⁷⁷ Mâlik b. Enes, *Muvatta*’ 2004), c. III, s. 653, 659; c. IV, s. 945, 973; c. V, s. 1362; c. V, s. 1458.

¹⁷⁸ Enes, *Muvatta*’, c. V, s. 1458. Zührî nüshasında bu rivayet için ayrı bir bölüm açılmamış, önceki bölüme dâhil edilmiştir. Bkz: Mâlik b. Enes, *Muvatta*’ (*Zührî nüshası*): Müessesetü’r-Risâle, 1402), c. II s. 181. Şeybânî nüshasında ise bu rivayet yer almamaktadır. Bkz: Mâlik b. Enes, *Muvatta*’ (*Şeybânî nüshası*): el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.),

¹⁷⁹ Züheyr b. Harb, *İlm* (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1983), c. I, s. 12.

âlimlerden bahsetmekte ve rihle rivayetlerine yer vermektedir.¹⁸⁰ Söz konusu rivayetler İbn Hanbel'in (ö. 241/855) "*el-Müsned*"inde ve daha sonraki hadis derlemelerinde de yer almış,¹⁸¹ Buhârî'nin (ö. 256/870) *es-Sahîh*'inde görüldüğü üzere bu rivayetler çoğunlukla Kitâbü'l-ilm bölümlerinde zikredilmiştir.¹⁸² Dolayısıyla bu süreçte artık talebü'l-ilm ile birlikte anılmaya başlanan ilim yolculukları, "er-rihle fî talebi'l-ilm" terkihiyle ifade edilen özel bir hüviyete bürünmüş görünmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan usûle dair ilk eserlerde tablo daha nettir. Bunlardan biri olan Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'ine yazdığı Mukaddime'de "بَابُ الرِّحْلَةِ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ وَاحْتِمَالِ الْعَنَاءِ فِيهِ" şeklinde bir bâb açılmış, içerisine de on bir tane rihle rivayeti yerleştirilmiştir.¹⁸³ Yine eserinde talebü'l-ilm konusuna yer veren Râmhürmüzî (ö. 360/971), "الراحلون الذين جمعوا بين الاقطار" başlığı altında muhtelif bölgelerde hadis toplama girişiminde bulunan râhilûnu/hadis gezginlerini beş tabaka halinde zikretmiştir. Belirli şehirlere rihle yapanları da aynı ifadeyle belirten müellif, konuya dair son başlığında "من لا يرى الرحلة والتعالي في الإسناد" (semâ yoluyla hadisi elde ettikten sonra âlî isnad arayışını ve rihleyi gerekli görmeyenler)" diyerek kısaca rihle tabirini kullanmıştır.¹⁸⁴ Sonraki eserlerde *rihle*, artık hem uzun hem de kısa formuyla özel vurgulanan bir ifade olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Sonuç olarak rihle, erken dönemlerden itibaren hadisçilerin ilim için yaptığı yolculukları ifade eden bir sözcük olarak yerleşmiştir. Âlimlerin biyografilerinde kullanılan "r-h-l" fiiliyle aynı kökten mübalağa kalıbında gelen "rahhâl" sıfatı da çok rihle yapmış olmayı ifade etmiştir. Bununla birlikte dikkat edilmesi gereken husus, muhaddisin

¹⁸⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), c. V, s. 285.

¹⁸¹ İbn Hanbel, c. II, s. 252; c. IV, s. 62; VI, s. 22 vd.

¹⁸² Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî, "es-Sahîh", *el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf)*, ed. haz. Sâlih b. Abdülazîz (Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000).

¹⁸³ Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *es-Sünen: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî'*, 2000), c. I ss. 464-468.

¹⁸⁴ Hasan b. Abdurrahman er- Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404), ss. 229-234.

ilim yolculuğu yapmış olduğunu belirtmek için kullanılan sözcüklerin tamamının bu sözcükten türememiş olmasıdır. Gerek usul kitaplarında gerekse hadis derlemelerinde yer alan rihle rivayetlerinde, ayrıca tabakat verilerinde âlimlerin rihle kapsamında sayılması gerektiği aşikâr olan yolculukları başka fiillerle de ifade edilebilmiştir. Başka bir deyişle r-h-l kökünden türeyen kelimelerin neredeyse tamamı rihleye delalet ederken, rihle kapsamındaki tüm yolculuklarda bu kök kullanılmamıştır. Bu bakımdan rihle konusu incelenirken kaynaklardan “r-h-l” köküyle yapılacak taramalar oldukça yetersiz kalmaktadır. Bölümün sonunda ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere âlimlerin farklı gayelerle yaptıkları yolculukların da rihlelerle sıkı bir ilişki içerisinde olması, ilim için yapılan yolculukların tespitini daha da karmaşık hale getirmektedir. Rihle olgusunu incelerken rihleye delalet eden bütün ifadeleri dikkate almak gerekmektedir. Bunun için rihlenin kavram ağını oluşturan terimlere ve tabakat verilerinde rihle için kullanılan sözcüklere yakından bakmak uygun olur.

3. Kavram Ağı

Rihle rivayetlerinde ve hadis usulüne dair kaynaklarda konuyla ilgili en merkezi ifade “**talebü’l-ilm**”dir. Gerek rihleyi teşvik eden rivayetlerde gerekse doğrudan rihle anlatılarında, yine âlimlerin rihlelerine dair malumat veren biyografik eserlerde çokça kullanılan bu terkip, sözlük anlamı itibarıyla ilim öğrenme isteğini ve bu yöndeki çabayı ifade etmektedir. Ancak tamlamadaki her iki kelimenin de anlam daralmasına uğraması sonucu zamanla daha özel bir eyleme karşılık gelmiştir. Bu bağlamda istenilen şeye ulaşmak için gösterilen her türlü gayreti ve girişimi içeren “taleb” kelimesinin manası “ilim elde etmek için yolculuk yapma”ya hasredilmiş, çoğu rivayette talebü’l-ilm, “er-rihle fî talebi’l-ilm” anlamında kullanılmıştır. Rihle rivayetlerinin başında gelen “اطلبوا

العالم ولو بالصين / İlim Çin'de bile olsa onun peşine düşün.” rivayetiyle¹⁸⁵ aynı konuda serdedilen “أوحى الله تعالى إلى داود عليه السلام أن اتخذ نعلين من حديد و عصى من حديد و اطلب العلم” rivayetiyle “Allah (c.c.) Dâvûd aleyhisselama demirden iki nalınla demirden bir baston edinmesini ve asa kırılıp nalınlar parçalanıncaya kadar ilim peşinde koşmasını vahyetti.” rivayeti¹⁸⁶ bu kullanımın belirgin örnekleridir. Kelime anlamı itibariyle oldukça kuşatıcı olan “ilim” kavramı da aynı şekilde, farklı disiplinlerce temel referans kabul edilen her türlü dinî bilgiye kaynaklık etmesi bakımından, özellikle ilk dönemlerde, “hadis” olarak anlaşılmıştır.¹⁸⁷ Rihleyi ifade etmek üzere talebü’l-ilm ifadesi bazen “harace, rahale, seleke (târîkan)” gibi fiillerle de kullanılmış, bazen de aynı mana ibtiğâu’l-ilm terkihiyle anlatılmıştır. Talebü’l-ilm ile rihlenin yakın ilişkisini hadis literatüründen de takip etmek mümkündür. Nitekim daha önce de işaret edildiği üzere hadis derlemelerinin birçoğunda rihle rivayetleri Kitâbü’l-ilm başlığı altında yer almıştır. *Sahîh-i Buhârî*’nin Kitâbü’l-ilm bölümünde yer alan “باب الخروج في طلب العلم” örneğinde görüldüğü üzere müelliflerin bazıları rihle bahsini müstakil bir babda ele almışlardır.¹⁸⁸ İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) gibi konuyu yine talebü’l-ilm bağlamında Kitâbü’l-edeb içerisine yerleştirmeyi tercih eden müellifler de vardır.¹⁸⁹ İlk müelliflerden Dârimî (ö. 255/869) de “Sünen”inde, rihle konusunu hadis usulüne dair malumat verdiği mukaddime bölümünde “er-rihle fî talebi’l-ilm” terkihiyle ele almıştır.¹⁹⁰

“Semâ, likâ ve müzâkere” kelimeleri de rihlenin kavram ağındaki önemli sözcüklerdendir. Hadisi hocadan bizzat işiterek öğrenmeyi ifade eden semâ, hadis tahammül yollarının en muteber olanıdır. Talebenin bulunduğu yerden başka bir yerdeki

¹⁸⁵ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 1, 2, 3; Ebubekir el- Beyhakî, *Şuabü’l-îmân* (Riyad Mektebetü’r-Rüşd, 2003), c. III, s. 193.

¹⁸⁶ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 9; İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmiu beyâni’l-ilm ve fazlihî*: Dâru İbni’l-Cevzi, 1994), c. I, s. 399.

¹⁸⁷ M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *DİA*, (İstanbul: 1997). c. XV, s. 27.

¹⁸⁸ Buhârî, “es-Sahîh”, s. 9 (bab no: 19).

¹⁸⁹ Şeybe, *el-Musannef*, c. V, s. 285.

¹⁹⁰ Dârimî, *es-Sünen*, c. I, s. 464.

muhaddisten semâ yoluyla hadis almasının tek yolu rihledir. Bu zorunlu ilişkiden dolayı usul kaynaklarında rihle konusu semâyyla birlikte ele alınmış, aynı gerekçeyle bizim çalışmamızda da semâ lafzı rihlenin bir göstergesi kabul edilmiştir. Öğrencinin hocayla doğrudan görüşmesi anlamındaki “likâ” ve iki veya daha fazla muhaddisin bir araya gelerek hadis metinlerini veya hadise dair konuları mütalaa etmesi anlamındaki “müzâkere” de hocayla bir arada bulunmayı ve dolayısıyla rihleyi gerekli kılan eğitim ve öğretim faaliyetleri olması bakımından kavram ağına dâhil edilen terimlerdir. Râmhürmüzî (ö. 360/971), *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*'sinde likâ maksadıyla bir bölgeye giden âlimlere bir başlık ayırmış,¹⁹¹ Hatîb-i Bağdâdî de *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî* adlı eserinde rihle konusunu işlediği baba “hafızlarla likâ ve âlî isnadları tahsil gayesiyle başka beldelere hadis için yolculuk yapmak” ismini vermiştir.¹⁹² Rihle adabına dair ayrıntılı bilgiler sunduğu bu kitabında Hatîb-i Bağdâdî, rihlenin iki maksada binaen yapılacağını belirtirken bunlardan birini âlimlerle görüşüp müzakerede bulunmak ve onlardan istifade etmek olarak açıklamıştır.¹⁹³ Onun bu açıklamaları kendisinden sonra gelen müelliflerin konuya dair temel referanslarını ve kabullerini oluşturmuştur. Esasen likânın önemi de talebeye “semâ” ve “müzâkere” imkânı sunmasından kaynaklanmaktadır.

Hatîb-i Bağdâdî'nin rihleye çıkmak için gerekli gördüğü sebeplerden ikincisi de âlî isnadı ve en eski semâ tahsil etmektir. En eski semâa ulaşarak “**âlî isnad**” elde etmek rihlenin başat hedeflerinden olmuştur. Zira ana kaynağa ulaşan rivayet zincirinin kısalığını ifade eden âlî isnada sahip olmak, hadisin kıymetini ve güvenilirliğini artıran bir özellik olarak görülmüştür. Talebenin âlî isnada kendi beldesinde ulaştığı takdirde rihlenin gereksiz olacağını savunan Hatîb, bölgelere has farklı âlî senedler söz konusuysa

¹⁹¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 231.

¹⁹² el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 223-248.

¹⁹³ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 223.

hem bunları hem de söz konusu beldelerin ilmini tahsil için rihlenin müstehab olacağını kaydetmiştir. Bu nedenle âlî isnad konusu klasik hadis usulünün en önemli konularından biri olmuş, âlî isnadı bilmek sünnet olarak görülmüştür. Âlî isnada ulaşmak çoğu zaman rihleye başvurmayı gerektirmiş, dolayısıyla bu amaçla rihle yapmak da müstehab kabul edilmiş ve bunun öncekilerin sünneti olduğu bildirilmiştir.¹⁹⁴ Âlî ve nâzil isnadın birbirine üstünlüğüne dair tartışmalarda rihle konusuna çokça atıfta bulunulmuştur. Âlî isnadın üstünlüğünü savunanlar rihleyi zorunlu görmüş, hatta nâzil isnadla yetinmenin rihleye ve faziletine engel olacağından hareketle bu tutuma karşı çıkmışlardır. Aynı şekilde hadisin bir başkasından semâen alınmış olması halinde senedin âlî olmasını gerekli görmeyenler de rihleyi gereksiz görmüşlerdir.¹⁹⁵ Rihle konusuna müstakil bir başlık açmayan pek çok kaynakta rihle konusu âlî isnad bağlamında yer almıştır. Mesela Râmhürmüzî'nin rihleye dair açtığı üç başlıktan birini, bahsi geçen tartışmaya ilişkin rivayetlerin sıralandığı “من لا يرى الرحلة والتعالي في الإسناد إذا حصل له الحديث مسموع” oluştururken rihle rivayetlerinin birçoğu “âlî ve nâzil isnad” başlığı altında yer almıştır.¹⁹⁶ Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inde de rihle müstakil bir başlıkta yer almamış, konuyla ilgili rivayetlere “âlî isnadı bilme ve âlî isnadı talep etmenin sahih bir sünnet olduğu”nu ifade eden bölümde yer verilmiştir.¹⁹⁷

Rihle konusunun ilişkilendirildiği bir başka kavram “icazet”tir. Hadis tahammülünde icazetin caiz olup olmadığı tartışmalarında bunun cevazına hükmedenlere karşı rihle faaliyetleri üzerinden itirazlar getirilmiştir. İcazet caiz olduğu takdirde ilim talebinin bir anlamının kalmayacağını belirten Ebû Zür'a er-Râzî'nin (ö. 264/878)

¹⁹⁴ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 223-225.

¹⁹⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 216; Şemseddin es- Sehâvî, *Fethu'l-muğîs* (Mısır2003), c. III, s. 334.

¹⁹⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, ss. 229, 234, 223.

¹⁹⁷ Hâkim en- Nîsâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyetü ecnâsih* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), ss. 5-12. Ayrıca bkz: Librande, “The Categories High and Low as Reflections of the Rihlah and Kitabah in Islam”.

sözlerinde¹⁹⁸ ve Şu'be'ye (ö. 160/776) atfedilen “İcazet caiz olsaydı rihle batıl olurdu.”¹⁹⁹ beyanında ifadesini bulan bu anlayış, icazetle rivayetin muteber kabul edilmesi halinde rihleye gerek kalmayacağını dile getirmektedir. Bu itirazlarda dikkat çeken husus rihlenin ulema tarafından yerleşik ve muteber bir faaliyet olarak benimsenmiş olması ve sonradan gündeme gelen icazetle rivayet imkânının bu etkinliğin itibarına gölge düşüreceği endişesiyle reddedilmesidir. Bu şekilde karşı karşıya getirilen iki kavram devam eden süreçte birlikte ele alınmış, hadis tarihinde icazet için rihleye çıkma uygulamaları ortaya çıkmıştır.

Hadisin irsâli meselesinde de rihle odaklı tartışmalar yapılmıştır. Mürsel hadisi muttasıl hadise denk görenlere karşı rihle olgusuna dayanılmış, ikisinin denk olması halinde “hadis yazıcılarının (ketebetü'l-hadis) yolculuğun meşakkatlerine katlanarak âlimlerle görüşüp onlardan semâ için uzak diyarlara sefere çıkmayacağı, kaldı ki bu tutumun yani rihlenin sahabeden pek çoğunun benimsediği bir yol olduğu” savunulmuştur.²⁰⁰ Ancak icazet kadar yoğun bir ilişkiden söz edemeyeceğimizden “mürsel hadis”i rihlenin kavram ağına dâhil etmeye gerek yoktur.

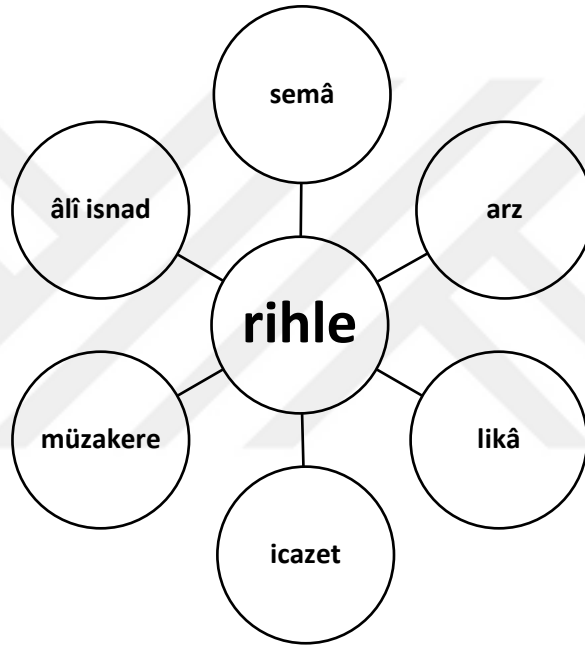
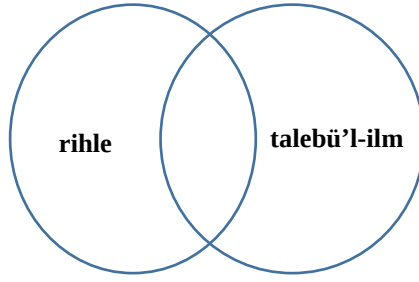
Kavram ağında yer alan bütün bu kelimeler “tahammülü'l-hadis/ilm”, “hadislerin cem'i” ve “hadis/ilim öğrenme ve öğretim âdâbı” gibi konulara ait kavramlar olduğundan rihle bu konuların her biriyle ilişkili görülmüş ve kaynaklarda genel olarak bu üst başlıklar altında işlenmiştir. Rihleler, “hadis-rey çatışması”nın bir yansıması olarak rey ehlinin hadis ehline yaptığı eleştirilerde de odak noktalarından birini oluşturmuştur. Sonuç itibarıyla rihle, bahsi geçen tüm bu konu başlıklarıyla birlikte ele alınması gereken bir mefhumdur.

¹⁹⁸ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye* (Mısır: Mektebetü İbn Abbas, 2002), c. I, s. 315.

¹⁹⁹ İbn Salâh eş-Şehrezûrî, *Ma'rîfetü envâi ulûmi'l-hadîs* (Suriye: Dârü'l-Fıkr, 1986), s. 247; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, c. I, s. 316.

²⁰⁰ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, c. I, s. 402.

Şekil 1- 2: Rihlenin Kavram Ağı:

4. Biyografik Eserlerdeki Rihle Eksenli Söz Varlığı

Rical ve tabakat gibi klasik biyografik eserlerde bir âlimin isim ve künyesinin ardından eğitim bilgileri sunulur. Bu bağlamda talebenin/âlimin hoca ve öğrencilerinin yanı sıra eğitim almak ve eğitim vermek üzere gittiği yerler de özellikle kaydedilir. Çünkü bu bilgiler âlimin ilmî seviyesini ve sahadaki yetkinliğini gösteren ölçütlerdir. Bu bakımdan bir âlimin rihle yapıp yapmadığı, yaptıysa nerelere gittiği ve hatta nerelere gitmediği, ne kadar seyahat ettiği, bu süreçte kimlerle görüştüğü gibi bilgiler zikredilir. Kendisine rihle yapılan şahıslar da mutlaka belirtilir. Rihleyle ilgili daha ayrıntılı bilgilerin ve mübalağalı görülebilecek rihle anlatılarının aktarıldığı biyografilerin sayısı da azımsanmayacak kadar fazladır.

Literatürümüzde rihle konusunda bilgi veren eserler, genel olarak rihle yapan âlimlere çok seyahat eden manasındaki “rahhâl, rahhâle, cevât, cevât, tavnâfû'l-ekâlîm” sıfatlarının kullanıldığını bildirirler.²⁰¹ Gerçekten de biyografi yazarları kişinin çok rihle yaptığını ifade etmede genel olarak “rahhâl ve cevât” sıfatlarını tercih etmişlerdir. Ancak rical kaynaklarımız, âlimlerin rihle tecrübelerine dair çok daha zengin bir söz varlığına sahiptir. Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Tezkiratü'l-huffâz*'ı özelinde yapılan detaylı incelemeden hareketle tespit edilen bu söz varlığı üç kategoride ele alınabilir: rihleye delalet eden ifade kipleri, rihlenin çokluğunu belirten ifadeler, rihle odağı olanları tanımlayan ifadeler.²⁰²

a. Rihleye Delalet Eden İfade Kipleri

“R-h-l” fiili veya bu kökten türetilmiş fiillerle oluşturulan terkipler rihleye dair çekirdek ifadelerdir. Bunun yanında talebenin hocayla doğrudan görüşmesinin zorunlu

²⁰¹ Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları* (İstanbul: İFAV Yay., 2009), s. 40; Hatiboğlu, “Rihle”, s. 106.

²⁰² *Tezkira*'ya ek olarak zaman zaman diğer biyografik eserlerden de alıntı yapılmıştır.

olduğu semâ ve arz/kıraat gibi tahammül yollarıyla, kendi memleketinden bir başka yerdeki âlimden hadis aldığını veya böyle bir kişiyle görüştüğünü (likâ), müzakerede bulunduğunu, ondan hadis yazdığını veya aldığını (ahz) bildiren ifadeler de rihle göstergelerindendir. Muhaddisin başka bir şehirde ders okuttuğu veya imlâ yaptırdığına dair ifadeler de rihle kapsamında değerlendirilmelidir. Rihleye delalet eden fiil formundaki bu temel ifadeler şunlardır:

• رحل /رحل إلى...

• رحل في طلب العلم

• رحل وسمع / رحل وتعب / رحل إلى... وذاكر الحفاظ

• رحل وتغرب زمانا

• ترحل

• ارتحل /ارتحل إلى... / ارتحل في الحديث إلى...

• ارتحل وأخذ ب... / ارتحل فسمع ب...

• سمع ب... /قرأ على فلان ب... / كتب ب... / أخذ ب... / تحمل ب... / أكثر ب...

• حدث ب... / حدث عن فلان ب... / روى عنه ب...

• درس ب... / ألقى ب...

• لقي ب... /...لحق ب... / أدرك ب...

Yukarıdaki ifadelerin ardından çoğunlukla hadis âliminin rihle için gittiği şehirler/bölgeler zikredilmektedir. Bazı anlatımlarda ise kişinin rihleye çıkan biri veya rihle sahibi olduğu şeklinde genel ifadelere yer verilir. Bunlar çoğu zaman biyografik

metinlerin giriş kısmındaki kısa tanımlamalarda, bazen de başka âlimlerin kendisini tanıtırken kullandığı özet cümlelerde karşımıza çıkmaktadır:

- ممن رحل
- أحد من رحل وتبع
- صاحب رحلة ولقاء
- صاحب حديث ورحلات
- صاحب رحلة وتطواف

Âlimin/talebenin rihleye çıktığı bazen de meşhur bir âlime yol arkadaşlığı yaptığını bildiren şu ifadelerle beyan edilir:

- كان رفيق الزهري في طلب العلم
- زامل الزهري في المحمل مرات
- رفيق مسلم في الرحلة إلى بلخ وإلى البصرة

Rihlenin kavram ağında merkezi bir yeri olan “talebü’l-ilm” ifadesi ve bunun gibi ilim arayışını ifade eden diğer lafızlar da rihle göstergesi olan lafızlardır. Ancak ilim arayışı, her zaman ilim için yolculuk yapmayı ifade etmeyebilir. Söz konusu ifadeler, ilim arayışında seyahate başvurulduğunu teyid eden başka sözcüklerle kullanıldığı takdirde kişinin rihle yaptığına delalet eder:

- جال في طلب العلم
- دخل لطلب الحديث
- جئت ألتبس العلم
- أتيت المدينة أقتبس العلم

أتى, قدم, ذهب إلى, خرج إلى, سافر إلى, تحول, “ Doğrudan rihleye işaret eden fiiller yerine “ دخل, ورد kullanılabildiği görülmektedir. Bunların rihleye delaleti metinde geçen başka ifadelerle desteklenmesi durumunda mümkündür ki biyografilerdeki çoğu ifade bu şekildedir. Rical kaynaklarının, âlimlerin hayatı hakkında genel bilgiler vermekten ziyade onların ilmî yönlerini tanıtmayı hedeflediği göz önünde bulundurulursa biyografilerdeki bu ifadelerin çoğu zaman rihleye delalet ettiği düşünülebilir. Nitekim bazen metnin bir yerinde yukarıdaki fiillerle ifade edilen bir yolculuk başka bir yerde “رحل” kalıbıyla kayda geçebilmektedir. Söz konusu fiiller, muhaddisin belirli bir hocayla görüşmek, ondan ders almak gibi ilmî bir gayeyle başka bir yere gittiğini veya bir yere gidip ilmî faaliyetlerde bulunduğunu ifade eden söylemlerle birlikte yer aldığı açık bir şekilde rihleye işaret etmektedir:

• دخل...وكتب الحديث

• قدم نيسابور فسمع

• خرج إلى...للسماع عن فلان

• جئت الزهري بالرصافة

• بادر إلى البصرة لتدرك الحسن وابن سيرين

“نزىل دمشق, محدث ري” gibi muhaddisin kendi memleketinden başka bir şehre nisbet edildiği veya “الحمصي الحولاني / البصري ثم المدني” gibi birkaç şehir nisbesine birden sahip olduğu durumlarda da rihle ihtimali yüksektir. Ancak rihle dışındaki bir sebeple başka şehirlere yerleşimin mümkün olduğu ve şehir nisbelerinin verilişinde pek çok farklı saikin rol oynayabileceği düşünüldüğünde bu durum desteklenmesi gereken bir ihtimal olarak

kalmaktadır.²⁰³ “أكثر عن أهل” gibi muhaddisin başka bir şehrin halkından hadis aldığını veya “حمل عنه المصريون” başka bir şehir halkının kendisinden hadis tahsil ettiğini bildiren haberler için de aynı durum söz konusudur.

Ulemanın en büyük buluşma noktası olan hac, rihleyle yakın ilişkili olduğundan muhaddisin haccettiğine dair ifadeler de çoğu zaman onun rihleyle dair önemli bir bulgudur. “حج فسمع, حج فأخذ عن” gibi hac sırasında hadis öğrenimine dair bir kayıt olması halinde durum daha da netleşir. Âlimlerin bilgi alış verişinde düşülen “بالموسم” kaydı da bu kişilerin hacda görüştüklerini beyan etmektedir.

b. Rihlenin Çokluğunu Belirten İfadeler

Genel olarak çok rihle yapan muhaddisler, çok seyahat eden manasındaki “rahhâl, rahhâle, cevât, cevâtâ ve tawvâfu'l-ekâlîm” sıfatlarıyla anılmıştır. Ancak bunların dışında âlimin çok rihle yaptığını ifade eden isim, fiil veya sıfat formunda daha pek çok sözcük ve ifade vardır:

• رحل و طوف

• طوف و سمع

• طاف البلاد / طاف البلاد و سمع الكثير

• طوف الآفاق في طلب الحديث

• رحال / رحالا في الحديث

• جوال / جوالا في الحديث

²⁰³ Nisbelerin veriliş nedenlerine dair örnekler ve nisbelerin rihle hareketliliğinin bir göstergesi olabileceğine dair bir makale için bkz: M. Enes Topgöl, “Erken Dönem İslam Tarihi’nde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 22/42 (2017).

- الجوّال الرّحّال
- جوالا في الأفاق
- الطواف / طوف الأقاليم
- السفار/ الركاب
- واسع الرحلة / واسع الرحلة كثير الطلب
- أكثر الترحال / أكثر الترحال في لقي الرجال
- اكثر التطواف
- كثير الرحلة / كثير السماع والرحلة / كثير الأسفار
- ذو رحلة واسعة / له رحلة واسعة / له الرحلة الكثيرة
- صاحب الرحلة الواسعة / صاحب الرحلات الشاسعة
- أحد الجوالين /أحد الرحالين
- هو من المشهورين بالرحلة / من المعروفين بكثرة الحديث والرحلة
- هو احد الرحالين بل أوسعهم فضلا وأوسعهم رحلة
- من كبار الرحالة / من علماء الحديث و الرحالين فى علوه / من الثقات الجوالين في الأقطار

Anlatımların bazılarında ilim yolculuğunun çok geniş bir coğrafyaya uzandığına işaret eden abartılı ifadelerle de rastlanmaktadır. Kişinin rihle tecrübesinin zenginliğini dile getiren bu ifadelerle şu örnekler verilebilir:

- طاف/طوف الدنيا / طفت الأرض
- طوف شرقا وغربا / طفت الشرق والغرب مرتين (أربع مرات)
- هو أحد أركان الحديث وحفاظ الدنيا

- دار الدنيا في طلب الحديث
- سَافَرَ الْأَرْضَ طَوَّلَهَا وَالْعَرَضَ
- طوف البلاد وحصل الإسانيد والغرائب
- ما بقي بلد لم يدخله في طلب الحديث إلا الأندلس
- ما أعلم منبرا من منابر الإسلام بقي علي لم أدخله لسماع الحديث

Muhaddisin rihle süresinin uzunluğunu, rihle sürecinde gittiği yerlerin fazlalığını veya bir şehre defalarca gittiğini, rihle dönüşü getirdiği malzemenin çokluğunu ifade eden bildirimler de rihlesinin çokluğuna delalet eden göstergelerdir:

- بقي في الرحلة ثلاثين سنة
- اطال الغيبة
- سمع بعدة مدائن
- تردد إلى إصبيهان مرات
- دخلت بيت المقدس عشر مرة
- سمع ما بين مصر إلى خراسان
- رحل من أقصى الأندلس إلى خراسان
- لما رجع من الرحلة الطويلة كانت كتبه عدة أحمال

ذو الرحلتين, ارتحلت ثلاث “ارتحلت سبع مرات” gibi tabirler kullanılmıştır. Bu tabirlerde belirtilen rihle sayısından anlaşılması gereken âlimin bu kadar şehre gittiği değil, belirtilen sayı kadar ilim yolculuğuna çıktığıdır. Dolayısıyla çok daha fazla yere gitmiş olduğu anlaşılmalıdır.

Bunlara ek olarak âlimin ilim yolculuğuna erken yaşta çıktığı da “قديم الرحلة” ifadesiyle kendisine itibar kazandıran bir hususiyet olarak zikredilmiştir.²⁰⁴ Biyografilerde bazı âlimlerin rihleye düşkünlüğünü veya bu işte temayüz ettiğini ifade eden şu şekilde cümleler de vardır:

- سمع الكثير ورحل وعنى بهذا الشأن
- له العناية التامة في طلب الآثار والرحلة
- بارع في الطلب حتى صار يضرب به المثل
- ما رأيت رجلا أطلب للعلم في الأفق من ابن المبارك
- كان كفرسي رهان في عناية الكاملة بالعلم والبحث على الرواية

“Açlıktan yerdeki otları yedi”, “Talebü’l-ilm için yüz elli bin (dinar) harcadı.”, “İki bin şeyhten semâi var.” gibi talebenin ilim talebi için çektiği sıkıntılar ve bu gayeyle yaptığı harcamalar ile tahsil gördüğü hoca sayısının fazlalığı da rihlelerinin çok olduğunu düşündüren ifadelerdir. Ancak bunların her zaman rihleye delalet etmediği de bir gerçektir. Aynı şekilde “100 binden fazla hadis yazdı, kimsenin sahip olmadığı kadar hadis topladı, 40 defa haccetti.” gibi muhaddisin elde ettiği rivayetlerin ve yaptığı hac sayısının çokluğu da rihle göstergesi olabilir. Ancak bu ihtimallerin başka verilerle desteklenmesi gerekir. Zira talebenin tek bir hocadan, özellikle yanında uzun süre kaldıysa, çok sayıda hadis alması, kendi beldesinde ilim alabileceği çok fazla hocanın olması veya Mekke şehrinde ikamet ettiği için çok fazla hac yapmış olması mümkündür.

²⁰⁴ Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1993), c.XXV, s. 152; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. V, s. 438; c. XV, s. 280; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve züyûlih* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417), c. VIII, s. 156.

c. Rihle Merkezi Niteliğindeki Muhaddisleri Tanımlayan İfadeler

Rihlenin hedefinde talebelerin yetkin âlimlerle görüşme isteği vardır. Bu doğrultuda bazı talebeler doğrudan belirli hadis otoritelerinin bulunduğu yerlere gitmeyi tercih etmiş, bazıları da ilim merkezlerini dolaşarak buralarda ön plana çıkan âlimlerden ders almışlardır. Kaynaklarda bu tür âlimler özel olarak belirtilmiştir. İlim taliplilerini kendisine çektiği için rihle odağı olarak adlandırabileceğimiz bu kişilere dair nitelemelere şu örnekler verilebilir:

• رُحْلة

• رحل إليه الناس (المحدثون) / شددت إليه الرحال

• ارتحل إليهما الكبار / ارتحلوا إليه

• سمع منه الرحالون / أخذ عنه الرحالون / أَكْثَرَ عنه الرَّحَّالُونَ

• صارت الرحلة إليه من البلاد / كانت الرحلة إليه من أقطار البلاد

• كانت الرحلة إليه / كانت الرحلة إليه في زمانه / كانت الرحلة إليه لسماع كتبه

Bu özellikteki muhaddisler, şehirlerarası bilgi akışında odak noktalarını temsil etmeleri, isnadlarda da merkezi bir rol üstlenmeleri sebebiyle oldukça önemlidir. Müsnid, medâr, cihet gibi sıfatlar veya “انتهى إليه معرفة رجال الحديث”, “انتهى إليه علو الإسناد” ve “لم يكن” gibi tanımlamalar bu bakımdan dikkate alınması gereken ifadelerdir. Bu sıfatların sahibi olan kişilerin rihle odağı olduğu iddia edebileceği gibi çok rihle yapmış kişiler olduğu da söylenebilir.

Görüleceği üzere biyografik metinlerde muhaddislerin rihle tecrübeleri ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Bu tecrübenin eksikliği de muhakkak belirtilmiş, bu durum “لكنه ما” gibi anlatımlarla ifade edilmiştir.

5. Seyahat - Rihle İlişkisi

Rihle, teoride hadis öğrenimi için yapılan yolculukları ifade eden bir kavram olarak açıklanmış olsa da realitede muhaddislerin “hadis” için yaptıkları yolculukları ayırt etmek kolay değildir. Muhaddislerin asıl amacı hadis tahsili olsa da başta hadis uleması olmak üzere tüm İslam âlimleri, gittikleri yerlerde kendi ihtisas alanlarının yanında kıraat, fıkıh, tefsir, kelam, siyer gibi ilimleri de öğrenmişlerdir. Birçoğu Arap dili, ensâb, edebiyat ve tarih gibi farklı sahalarda da kendilerini geliştirmiş ve hatta bu ilimlerde ders vermişlerdir. Meşhur hadis hafızlarından İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), hadisin yanında fıkıh ve tefsir ilimlerinde ilerleme kaydetmiş ve önde gelen âlimlere dersler vermiştir.²⁰⁵ Hadis literatürüne damgasını vuran isimlerden Hatîb-i Bağdâdî, Dımaşk’ta hadis metinlerine dair 65 kitap ile birlikte 48 fıkıh, 69 akaid ve zühd, 18 Arap dili, 44 edebiyat, 158 tarih ve hadis tarihi eserini ve ayrıca Kur’an ilimlerine dair kitabı okutmuştur.²⁰⁶ Hadis tahsili için geldiği İsfahan’da kıraate de yoğunlaşan Ebü’l-Alâ el-Hemedânî’nin (ö. 569/1173), Ebû Ali el-Haddâd’dan kıraat bilgisi almış, ayrıca Arap dili, ensâb ve tarih alanlarında da eğitim görmüş olması, klasik muhaddislerin disiplinlerarası çalışmalarını yansıtan başka bir örnektir.²⁰⁷ Çok yönlü çalışmaları sayesinde hadisle birlikte başka disiplinlerde de otorite haline gelen pek çok âlim vardır. Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, kıraat gibi muhtelif dallarda yetkin bir isim olan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ile hukuk, tefsir, kelam ve hadis ilimlerinde derinleşen Ebû Ya’lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) bunlardan

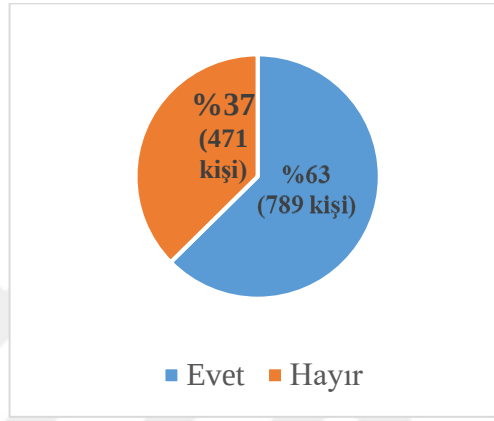
²⁰⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 812.

²⁰⁶ M. Yaşar Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA*, (İstanbul: 1997).

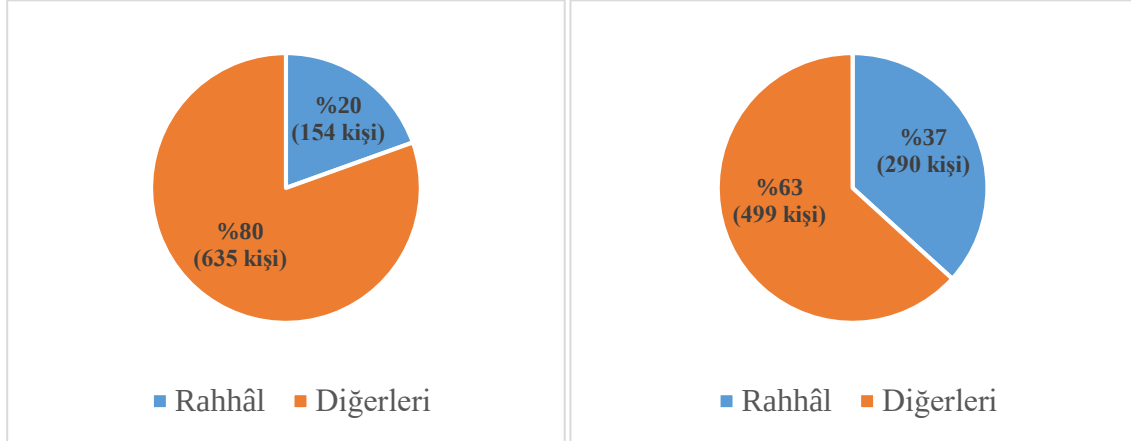
²⁰⁷ Zehebî, *Siyer*, c. XXI, ss. 40-47.

yalnızca ikisidir.²⁰⁸ Hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimlerin yanında İbn Hibbân (ö. 354/965) gibi tıp ve ilm-i nücûm;²⁰⁹ İbn Hazm (ö. 456/1064) gibi felsefe, mantık ve riyâzî ilimlerle de ilgilenerek çalışma sahasını daha da genişleten muhaddisler de vardır.²¹⁰

Muhaddislerin hadis öğrenimi için yaptıkları yolculukları diğer ilimlerden ayırmak mümkün olmadığı gibi onların başka vesilelerle yaptıkları seyahatleri de rihlelerinden ayırt etmek pek mümkün görünmemektedir.

Grafik 1: Huffâz içerisinde seyahat edenlerle etmeyenlerin oranı

Grafik 2: Seyahat Eden Huffâz Arasında Çok Rihle Yaptığı Belirtilenlerin Oranı

Grafik 3: Seyahat Eden Huffâz Arasında Rahhâl Olduğu Tespit Edilenlerin Oranı

²⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, c. XIII, s. 325; Zehebî, *Tezkira*, no: 423.

²⁰⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 879; Zehebî, *Siyer*, c. XVI, s. 94.

²¹⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 1016; Zehebî, *Siyer*, c. XIII, ss. 373-378.

Grafiklerde görüleceği üzere *Tezkiratü'l-huffâz* özelinde yaptığımız çalışma verileri, muhaddislerin pek çoğunun seyahat ettiğini, bulunduğu yerden ayrılmayan huffâzın azınlıkta olduğunu göstermektedir. Eserdeki 1260 kişiden 789'unun seyahat ettiğine dair bilgi vardır (Grafik-1). Sonraki grafikler bu 789 kişiden kaçının rahhâl kategorisinde olduğuna ilişkindir. Grafik 2, Zehebî'nin rihlesinin çokluğuna rahhâl, cevval, sâhibü'r-rahâlâtî's-şâsia gibi rihlesinin çokluğunu belirten bir sıfat kullandığı huffâzın sayısını göstermektedir. Grafik 3 ise Zehebî'nin böyle bir sıfat kullanmadığı halde rihle yaptığı birçok yere işaret ettiği kişilerin de eklenmesiyle ortaya çıkan rahhâl sayısını göstermektedir. Bu veriler, muhaddislerin sürekli hareket halinde olduğuna dair genel kanaati desteklese de seyahat etmeyenlerin çok da düşük bir orana tekabül etmemesi şaşırtıcıdır.²¹¹ Eldeki veriler huffâzın dokuz farklı gerekçeyle yolculuk yaptığını göstermektedir: siyasi, idari ve askeri görevler, öğreticilik, iskân, hac, ticaret, rihle ve zorunlu sebepler.²¹²

Hangi gerekçeyle yola çıkmış olursa olsun muhaddislerin bu seyahatlerinin çoğu zaman rihleye dönüştüğü görülmektedir. İktidar ile aralarında gerginlik olanları ve devlet ricaliyle yakınlaşmamak için resmi görevleri kabul etmeyen âlimleri dışarıda bırakacak olursak, tarihi süreçte çoğu muhaddis emir/vali, kumandan, kadı, medrese hocası, imam ve hatip, elçi gibi vasıflarla siyasi, idari veya askeri görevler üstlenmiştir. Görev sebebiyle yaptıkları bu yolculuklar, onların ilmî faaliyetlerini yürüttükleri birer rihleye dönüşmüştür. Divânü'r-Resâil'de görevlendirilen Evzâî (ö. 157/774), bu vesileyle gittiği Yemâme'de meşhur âlimlerle görüşme fırsatı bulmuş;²¹³ muhtesip, evkaf nazırlığı,

²¹¹ Grafikte huffâzın herhangi bir gerekçeyle yaptığı tüm seyahatler esas alınmış, nisbe değişiklikleri de seyahat göstergesi olarak kabul edilmiştir. Araştırmada Zehebî'nin, Abdurrahman b. Muhammed İbn Futays gibi seyahat ettiği halde buna dair bir bilgi vermediği nadir örneklerle de rastlanmıştır. (Bkz: Zehebî, *Tezkira*, no: 972).

²¹² Bu seyahat gerekçeleri, *Sahabe Coğrafyası* adlı çalışmasında Hüseyin Akgün'ün tespit ettiği sahabenin değişik beldelere gitme sebepleriyle paralellik göstermektedir. Bkz: Hüseyin Akgün, *Sahabe Coğrafyası*: Gece Kitaplığı, 2014), ss. 29-37.

²¹³ Zehebî, *Siyer*, c. VII, ss. 110-111.

başkadılık ve medrese hocalığı yapan Aynî (ö. 855/1451) ise bu görevleri sırasında yaptığı yolculuklarda *es-Sahîh*'e dair nadir bilgilere ulaşmıştır.²¹⁴ Yine muhaddislerin birçoğu uzun yıllar Yemen kadılığı yapan Fîruzâbâdî (ö. 817/1415) gibi resmi görevlerini sürdürürken bir yandan da ders vermeye devam etmişlerdir.²¹⁵ Doğrudan öğretici olarak başka muhitlere gönderilen âlimlerin yolculuklarını rihle kapsamı dışında düşünmek daha zordur. Fethedilen yeni bölgelere öğretici sıfatıyla gönderilen âlimler, ilmî hareketliliğin artmasına vesile olmuş, bu bakımdan imar edilmek istenen şehirlere nüfuz sahibi muhaddislerin yerleştirilmesi yöneticilerin politikalarından birini oluşturmuştur. Horasan emiri Abdullah b. Tahir, Dârimî'yi (ö. 255/869) Nişabur'a hadis öğretmesi için getirtmiş,²¹⁶ Basra valisiyse Zenci isyanları sonucu harap olan şehre Ebû Dâvûd'u (ö. 275/889) davet etmiştir.²¹⁷ Bu şekilde ilmî faaliyetler için başka yerlere gönderilen, medreselere atanan veya yöneticilerin kendi çocuklarına ders verdirmek üzere çağırdıkları âlimlerin vazifeleri gereği gerçekleştirdikleri yolculuklar da ilmî seyahat vasfını taşıyan seyahatlerdir.

Muhaddisler, vazifeli veya gönüllü olarak katıldığı cihadlar sebebiyle yaptıkları yolculuklarda da ilim alış verişini ihmal etmemişlerdir. Hac, cihad ve ticaret maksadıyla sürekli seyahat eden Abdullah b. Mübarek'in (ö. 181/797) gittiği yerlerde ilmini aktardığı ve kendisinin de buralarda tahsilde bulunduğu, örneğin cihad için Tarsus'a gittiğinde buradaki talebelere ders verdiği belirtilmiştir.²¹⁸ Benzer şekilde murabıt olarak sınır boylarında kalan pek çok muhaddis, kaldıkları rıbatları eğitim öğretim mekânına

²¹⁴ Ali Osman Koçokuzu, "Aynî", *DİA*, (İstanbul: 1991). c. IV, ss. 271-272.

²¹⁵ Hayrettin Zirikli, *el-A'lâm: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn*, 2002), c. VII, s.146; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, c. XII, s. 118.

²¹⁶ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 233.

²¹⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 615; Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed Hattâbî, *Meâlimü's-sünen* (Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932), c. I, s. 7.

²¹⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 260; Ebû Nuaym el- İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), c. VIII, ss. 165, 169.

dönüştürmüş; Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ve Ebû Zür'a (ö. 264/878) gibi bazı âlimler bahsi geçen mücahid ulemadan hadis almak için sınır boylarını ziyaret etmişlerdir.²¹⁹

Tarihsel süreçte siyasi veya toplumsal baskı, tehdit gibi sebeplerle zorunlu olarak mekân değişikliğine giden âlimlerin sayısı da az değildir. Bu âlimler de gittikleri yerlerde ilmî faaliyetlerini devam ettirmiş, hatta toplu haldeki göç hareketleri ilim merkezlerinin değişmesine yol açabilmiştir.²²⁰ İbn Hacer'in hocaları arasında yer alan İbnü's-Şerâyihi ve Alaaddin Ali b. İbrahim el-Hanefî gibi çok sayıda âlim, Timur'un Şam bölgesini işgali sonucunda Kahire'ye gelip burada uzun süre ders vermiş, ulema hareketliliğinin büyük ölçüde arttığı Kahire; Bağdat, Dimaşk, Halep gibi işgal altındaki merkezlerin âlimlerine ev sahipliği yaparak dönemin en güçlü ilim merkezlerinden biri olmuştur. İlim dünyasına etkileri sebebiyle âlimlerin bu zorunlu seyahatleri "rihle" olarak adlandırılmıştır.²²¹

Âlimlerin ticari seyahatleri de ilim arayışını destekleyen bir fırsat olmuş, hatta ticaretle uğraşan âlimlerin birçoğu seyahatlerinde ilmî ve ticari hedefleri birlikte gözetmiş, yani ticari yolculuklarını rihleleriyle birleştirmişlerdir. Hadis literatürünün ilk ürünlerini ortaya koyan muhaddislerden Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) ve Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27), ticaret dolayısıyla yaptığı seyahatleri ilmî seyahatlere dönüştürenlerdendir.²²² Fıkıh, tefsir, hadis vb. pek çok alanda eser sahibi olan Bahrân ez-Zeydî ismiyle meşhur Muhammed b. Yahya el-Yemenî, küçük yaşta başladığı ticaret hayatında pek çok seyahat gerçekleştirmiş, ticari seyahatlerinin hepsinde ilim talebiyle meclislere gitmiştir.²²³ Elbise ticaretiyle uğraştığı için "Bezzâz" lakabıyla anılan Ebû Bekir eş-Şâfiî (ö. 354/965), "tacir" vasfıyla bilinen Ebû Mansur en-Nîsâbü'rî gibi ticarî

²¹⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 232; Zehebî, *Siyer*, c. XIII, ss. 65-85.

²²⁰ Bkz: Selim Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum: İLEM Yayınları*, (2020), s. 19.

²²¹ Özkan, Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), ss. 163-164.

²²² Zehebî, *Tezkira*, no: 184, 357.

²²³ Muhammed Raşid Halife, *Medresetü'l-hadis fî Mısır* (Kahire, ts.), c. I, s. 430.

yolculuklarını ilmî kazanımlarla perçinleyen pek çok âlim vardır.²²⁴ İlmî faaliyetleri yakından takip eden bu tüccar âlimler öğretim faaliyetlerinde de önemli rol üstlenmişlerdir.²²⁵ Ticaret için gittiği ilim merkezlerinde İbn Hanbel, Dârimî, Begavî, İbn Huzeyme gibi otoritelerden hadis tahsil eden, Dârekutnî ve Hâkim en-Nîsâbûrî gibi önde gelen âlimlere ders veren Ebû Muhammed Da'lec b. Ahmed es-Sicistânî (ö. 351/962) bunlardan biridir.²²⁶ İskenderiye, Şam, Basra gibi ticaret yollarının kesişim merkezinde olan büyük şehirlerin aynı zamanda önemli ilim merkezleri olduğu hatırlanacak olursa ilmî seyahatlerle ticari seyahatlerin çoğu durumda birleşmesi oldukça tabiidir. Rihle merkezi olan pek çok şehrin ticaret yolları üzerinde bulunması da bu görüşümüzü desteklemektedir.²²⁷

Hac ve rihle arasında diğer yolculuklara nazaran çok daha sıkı bir ilişki vardır. Erken dönemde tabiunun sahabe ile görüşme imkânı bulduğu hac mevsimi, uzak coğrafyalardan gelen pek çok âlimle bir araya gelme fırsatı sunduğu için, her asırda ilim taliplerinin heyecanla beklediği bir zaman dilimi olmuştur. Hac mevsiminde dinî vecibelerini yerine getiren ilim adamları, ulemayla istişare, müzakere, imlâ, semâ gibi birçok ilmî faaliyetle meşgul olmuşlardır. Dolayısıyla İslam dünyasının dört bir yanından gelen âlimlerin buluşma noktası olan hac, rihlelerin en önemli durağı olmuş; bu sayede talebeler ve otoriteler hem önde gelen ilim adamlarıyla görüşme hem de yeni hocalar tanıma imkânı elde etmişlerdir.²²⁸ Merv ve Maverâünnehir'de bulamadığı İbn Mihran'ı hacca gittiğinde kabilelerde arayan Hâkim (ö. 405/1014)²²⁹ gibi birçok âlim görüşmek istediği kişiye hacda ulaşmayı hedeflemiş, başka türlü görüşemeyecekleri birçok hocadan

²²⁴ Zehebî, *Siyer*, c. XVIII, s. 252; c. XVI, ss. 39-44.

²²⁵ Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), s. 207.

²²⁶ Zehebî, *Siyer*, c. XVI, s. 30. Ticari ve ilmî seyahatlerini birleştiren âlimlere başka örnekler için bkz: Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 647; c. XXII, s. 258 vd.

²²⁷ Bkz: Harita 2, s. 69.

²²⁸ es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 36; Muhammed Sâni Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye fî Mekke ve'l-Medine ve eseruhâ fî'l-hadîs ve ulûmihî min neş'etihâ hatta nihâyeti'l-karni's-sâni el-hicrî* (Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1428), ss. 478-479.

²²⁹ Zehebî, *Tezkira*, c. III, s. 19.

bu sayede istifade etmişlerdir. Dönemin şartları dikkate alındığında yol güvenliği, konaklama gibi imkânlarıyla daha sistemli bir seyahat ortamı sunan hac kafilelerine katılmanın sağladığı konfor da göz ardı edilmemelidir. Her bir hoca için ayrı ayrı sefere çıkma külfetini ortadan kaldıran bu fırsatın cazibesi, bazı âlimlerin hac ibadetini ikinci planda görmesine bile neden olabilmıştır. Muhadramundan Ebû Osman en-Nehdî (ö. 100/718)²³⁰ ve Buhârî'nin hocalarından Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) gibi bazı kimseler bu niyetlerini açıkça beyan etmişlerdir.²³¹ İbn Lehîa (ö. 174/790) ile görüşmek için haccettiğini bildiren Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) de her iki hedefi birleştirerek yolculuğa çıkan muhaddislerdendir.²³² Hangi niyeti baskın olursa olsun hacca giden bir âlimin aynı zamanda rihleye de çıktığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Özellikle Endülüs gibi uzak coğrafyalardan, gidiş ve geliş sırasında birçok ilim merkezinde duraklayarak yapılan hac yolculukları, hac ibadetiyle taçlanan birer rihleler bütünüdür. Çok uzun yıllar süren hac seyahatlerinin sebebi budur. Âlimlerin biyografilerinde hac mevsiminde veya hac yolculuğu sırasında bir araya gelerek bilgi alışverişinde bulunduklarına, muhtelif yerlerden gelen hocaların kutsal beldelerde talebe okuttuklarına, imlâ dersi verdiklerine dair kaydedilen bilgiler oldukça fazladır.²³³ Bu eğitim fırsatlarından yararlanma isteğiyle defalarca hacca giden veya mücavir olarak kutsal topraklarda yerleşmeyi tercih eden âlimlerden de sıkça söz edilir.²³⁴

Netice itibariyle İslam toplumlarında toplumsal yaşantının odağında olan ulemanın bu merkezi konumu dikkate alındığında, hayatın içinde resmi ve gayri resmi vazifeler üstlenen, ilmî gelişimlerini de bu vazifelerle iç içe yürüten muhaddislerin hiçbir seyahatini eğitim ve öğretim faaliyetlerinden uzak göremeyeceğimiz, rihleden bağımsız

²³⁰ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 46.

²³¹ Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 18; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 99. el-Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde almadığı bu rivayet Nurettin İtr'ın ziyadelerinde yer almaktadır (s. 187). Söz konusu beyanlar ileride açıkça verilecektir.

²³² Zehebî, *Siyer*, c. VIII, s. 17.

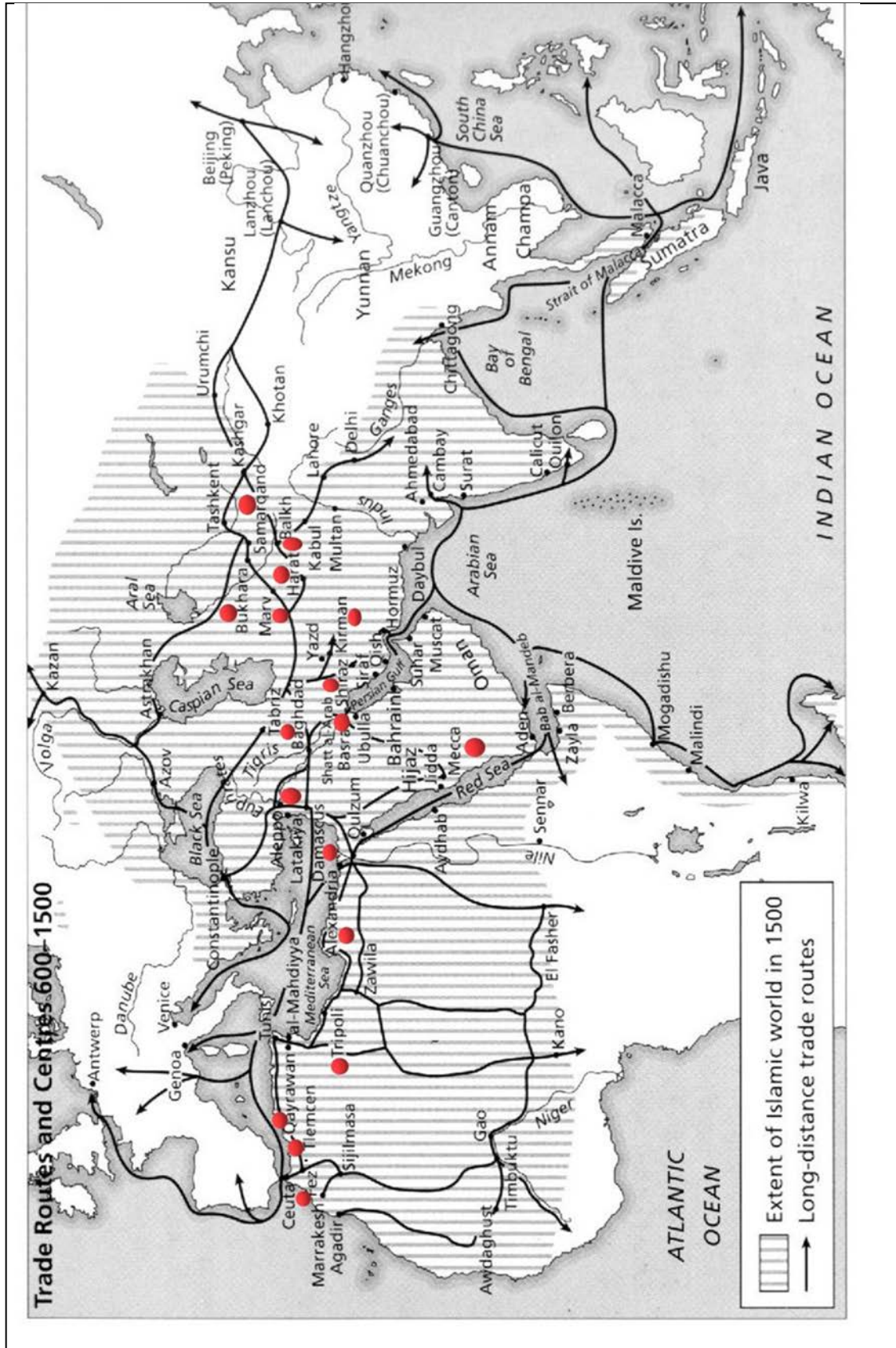
²³³ Zehebî, *Tezkira*, no: 595 vd.

²³⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 988 vd.

düşünemeyeceğimiz açıktır.²³⁵ Rical ve tabakat kaynakları da bu konuda net bir ayırım gözetmemiş, muhaddisin bir yere ne için gittiğini açıklamaktan ziyade gittiği yerlerde gerçekleştirdiği ilmî faaliyetler üzerinde durmayı tercih etmiştir. Toplum yapısı, öğreticiye dayalı eğitim sistemi, dinamik ilmî yaşantı ve ekonomik şartlar bir arada düşünüldüğünde seyahatler ve rihleler arasındaki bu sıkı ilişki daha iyi anlaşılacaktır.

²³⁵ *el-Mu'cemül-kebîr*'den hareketle Zehebî'nin hocalarının mesleklerine dair kaydedilen bir veri analizinde bunların imam, hatip, müderris gibi ilmî; kadı, katip, muhtesip gibi askerî ve adli; tüccar, terzi, mimar ve marangoz gibi sosyal meslekler icra ettikleri ve bunlardan bazısının birden fazla görevi bir arada yürüttüğü kaydedilmiştir. Bkz: Ahmet Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021). ss. 287-289.

Harita 2: İslam Coğrafyası Ticaret Yolları Haritası (Başlangıçtan X. Asra Kadar)²³⁶

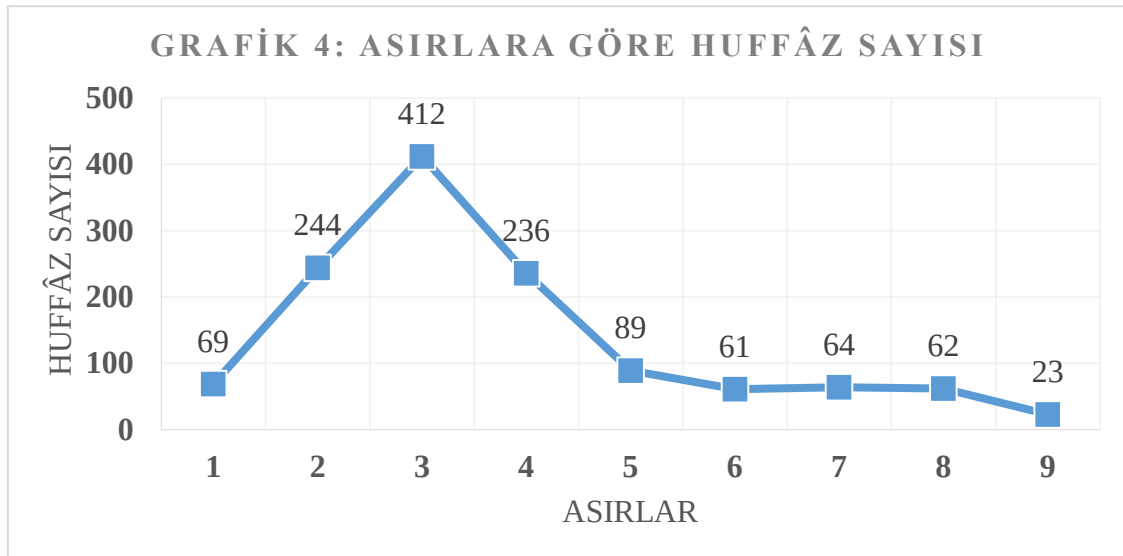

²³⁶ <https://commons.princeton.edu/mg/trade-routes-and-centres-600-1500/> Haritada, ticaret merkezi olduğu görülen şehirlerle elde edilen araştırma verilerine göre rihle yoğunluğunun en fazla olduğu merkezlerin kesiştiği yerler kırmızıyla işaretlenmiştir.

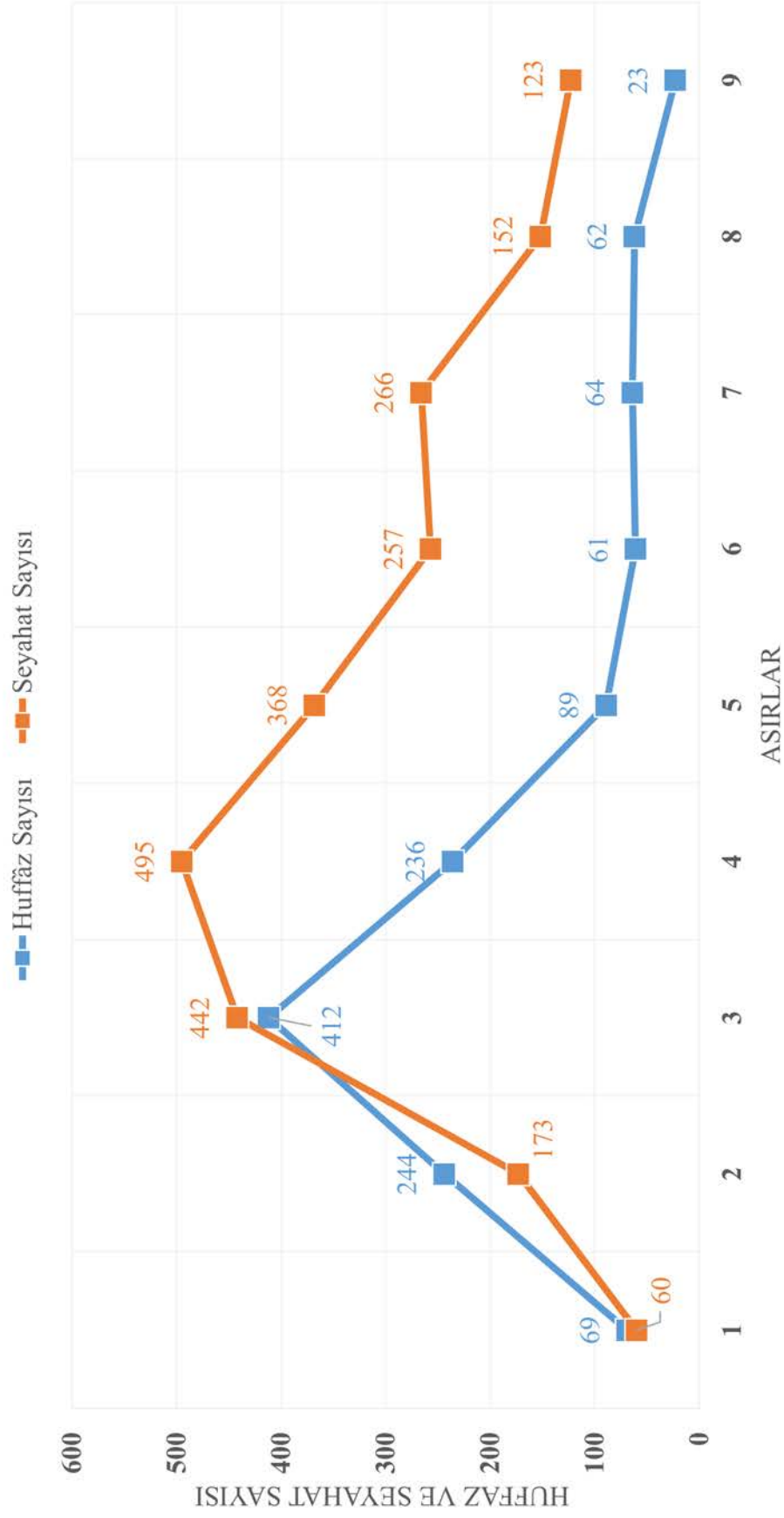
İKİNCİ BÖLÜM: RİHLE TARİHİ

İslam toplumlarına özgü bilgi arayışını ifade eden rihle kendine has gereksinimler sonucu ortaya çıkarak gelişen bir faaliyettir. Bu bölümde rihleyi ortaya çıkaran sebepler ve yaygın bir faaliyet olarak gelişmesini sağlayan motivasyonlar üzerinde durulacak, ardından rihlenin tarihi süreçteki seyri gözler önüne serilecektir. Akış içerisinde *Tezkiratü'l-huffâz*'dan elde edilen verilerden hareketle rihlenin tarihi seyrini ortaya koyan grafiklere yer verilmiştir. Bu grafikler sair kaynaklardaki tarihi bilgilerle birlikte değerlendirilmiş; eldeki tüm verilerin kronolojik bir şekilde belli bir anlam bütünlüğü dâhilinde sunulmasına gayret edilmiştir.

Aşağıdaki grafikler asırlar içerisindeki huffâz ve seyahat sayılarını somut olarak gösteren verilerdir. Huffâz ve seyahat eğrilerinin birbiriyle uyumlu olması beklenirken huffâz sayısının III. asırda zirveye çıkmışken seyahat sayısının IV. asırda en yüksek seviyeye ulaşması dikkat çekicidir. Bu durum söz konusu asırda bireysel rihle sahasının genişlediğini göstermektedir. Grafik 5 bize bu karşılaştırmayı görme imkânı vermektedir. Zira seyahatlerin sayısı seyahate çıkan âlim sayısını aşmıştır. Bunun dışındaki yüzyıllarda ise beklenen şekilde seyahat sayılarındaki değişim huffâzınkiyle doğru orantılıdır. İkinci bölüme girerken bu bilgiyi hatırla tutmak rihle tarihini gözden geçirirken süreçle ilgi değerlendirmeleri anlamaya katkı sunacaktır.

GRAFİK 5: ASIRLARA GÖRE HUFFAZ VE SEYAHAT SAYISI

A. RİHLEYİ DOĞURAN SEBEPLER ve RİHLE MOTİVASYONLARI

1. Dinî Motivasyonlar

Rihlelerin ortaya çıkması ve gelişmesinde en önemli motivasyon, hiç şüphesiz İslam inanç ve kültüründe ilme atfedilen önemdir. İlahi vahyin “Oku” emriyle başlaması,²³⁷ doğru bilginin öneminin defaatle vurgulanması ve bu bağlamda Kur’an-ı Kerim’de “ilim” kökünden türeyen yaklaşık 750 kelimenin yer alması, bilginin ve bilme faaliyetinin İslam dininin ana mesajı açısından ne kadar önemli olduğunu göstermeye kâfidir.²³⁸ Bunun yanında Araplar’ın İslâm’dan önceki batıl inanç, tutum ve davranışlarına atfen ayet ve hadislerde “cahilî” tabirinin kullanılması ve bunların yerine ikame edilmesi gereken İslami akidelerin ve değerlerin beyan edilmesi,²³⁹ ilmin İslam dininde ayrıcalıklı bir konumu olduğunu ortaya koymaktadır. İslam mesajının hayata yansımaları temsil eden Hz. Peygamber’in ilimle yoğrulmuş yaşantısı, ayrıca gerek ilmin ve ilim sahiplerinin gerekse ilmî faaliyetlerde bulunmanın kıymetine işaret eden birçok hadisi de İslam kültüründe özel bir faaliyet alanı olarak yerleşmesini sağlamıştır.²⁴⁰ Müslümanlarda, benimsedikleri inanca uygun bir yaşantı için bilginin vazgeçilmez olduğu bilinci yerleşmiş; ayet ve hadislerde Arapların İslam’dan önceki devirleri “cahiliyye/bilgisizlik çağı” olarak nitelenmiştir.²⁴¹

²³⁷ Alâk, 96/1.

²³⁸ İlhan Kutluer, “İlim”, *DİA*, (İstanbul: 2000). c. XXII, s. 110.

²³⁹ Bkz: Mâide, 5/50; Âl-i İmrân, 3/154; Ahzâb, 33/33; Fetih, 48/26.

²⁴⁰ Zümer, 39/9; Fâtır, 35/28; Müslim, Vasiyyet, 14; Tirmizî, İlim, 1; Buhârî, İlim, 10 vd. Önemine binaen hadis kitaplarında ilmin kıymetine vurgu yapan hadisleri ihtiva eden Kitâbü’l-ilm bölümleri oluşturulmuştur.

²⁴¹ Kutluer, “İlim”, s. 109-114. “Gömleğinin yenido bir kitap olmayanın kalbinde çok az hikmet olabilir.” sözü bu referanslarla beslenen İslam toplumlarında din-ilim ilişkisine bakışı ortaya koyan özlü sözlerden biridir. Bkz. Berkey, *Ortaçağ Kahiresi’nde Bilginin İhtikali*, s. 37 (İbn Cemaa’nın *Tezkiratü’s-sâmi*’inden naklen).

İslam'ın temel kaynaklarında ilme teşvik eden birçok vurgu vardır. Bu bağlamda “ilim öğrenmek için yolculuk yapmaya” yönelik de özel teşvikler vardır. İlim talebinin inananlar için dinî bir gereklilik olduğu “*İlim talebi her Müslümana farzdır.*”²⁴² hadisinde açıkça beyan edilmiştir. Hadiste geçen “ilim talebi/talebü'l-ilm” ifadesi, en geniş anlamıyla “ilim öğrenme”nin gereğine işaret ediyor ve bu minvalde referans gösteriliyor olsa da buradan anlaşılan daha ziyade dinî yaşantıya dair ilimlerdir. Hadis rivayetlerinin fıkıh, tefsir, hadis vb. sonraki dönemlerde müstakil hale gelen tüm İslami disiplinlere dair bilgilerin özünü içermesi dolayısıyla da özellikle ilk dönemlerde ilim denilince bununla “hadis”ler kastedilmiştir.²⁴³ Bilhassa hadis literatüründe iki kavram sık sık birbirinin yerine kullanılmış; hadis ilminin öğrenim, öğretim ve aktarım metotları talebü'l-ilm, tahammülü'l-ilm, takyîdü'l-ilm” gibi terimlerle ifade edilmiştir.²⁴⁴

Hadis öğreniminin dini öğrenmek için bir zorunluluk arz etmesi, onu öğrenmek için gerekli adımları ve dolayısıyla bu amaçla yolculuk yapmayı da zorunlu kılmaktadır. Bu bakımdan İslam kültüründe ilim talebiyle yolculuk yapmak önemli görülmüş, talebü'l-ilmin farz oluşundan hareketle rihlenin de farz olduğunu belirtenler dahi olmuştur.²⁴⁵ İlim talebinin yolculukla ilişkilendirilmesi, bizzat hadis rivayetlerinde temelini bulan bir anlayıştır. Bazı versiyonlarında ilim talebinin her Müslümana farz olduğunu bildiren rivayetin öncesinde zikredilen “اطلبوا العلم ولو بالصين/ *İlim Çin'de bile olsa onun peşine düşün.*”²⁴⁶ cümlesi, ilmin peşine düşmek, ilim için yolculuk yapmak olarak yorumlanmıştır. Kaynaklarımızda rihle bağlamında zikredilen bu rivayet, rihle faaliyetlerinin temel referanslarından birini oluşturmuştur.²⁴⁷ Hadisin senedleri hakkında

²⁴² İbn Mâce, Sünne, 17.

²⁴³ Bkz: Muhammet Emin Eren, *Hadis Edebiyatında Kitabu'l-İlm ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

²⁴⁴ Kutluer, “İlim”, c. XXII, s. 110.

²⁴⁵ en-Nemerî, *Câmiu beyânî'l-ilm ve fazlihî*, s. 228.

²⁴⁶ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, c. III, s. 193.

²⁴⁷ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, ss. 72, 75, 76.

tartışmalar yapılmış, bazı tarikleri hakkında zayıf ve uydurma olduğuna dair görüşler serdedilmiş, bununla birlikte birçok tarikten gelmesi hasebiyle “salih ve hasen olabileceği”ni belirtenler de olmuştur.²⁴⁸ Ancak hadisin sıhhatiyle ilgili bu tartışmalar ne ifade ettiği mananın Müslüman muhayyilesinde yerleşmesine ne de rihle faaliyetlerine dayanak teşkil etmesine engel olmuştur. Başta el-Hatîb el-Bağdâdî olmak üzere İbn Abdülber, İbn Mâce, Bezzâr, Beyhakî, Taberânî, Süyûtî gibi âlimler eserlerinde farklı varyantlarıyla bu rivayete yer vermişlerdir.²⁴⁹

İlim için seyahat etmeye referans teşkil eden bir diğer hadis de yine birçok versiyonuyla kaynaklarımızda yer alan “Kim ilim arayışıyla bir yola çıkarsa Allah ona cennete giden yolu kolaylaştırır.” rivayetidir.²⁵⁰ İbn Mâce (ö. 273/887) rivayetinde bu sözün ardından gelen şu cümleler de ilim için yola çıkmayı teşvik eden ifadelerdir: “Melekler hoşnutluklarından dolayı ilim talibine kanatlarını serer. Şüphesiz göktekiler ve yerdekiler, hatta sudaki balıklar bile ilim talibi için istiğfar ederler. Âlimin âbide üstünlüğü Ay’ı yıldızlara üstünlüğü gibidir. Muhakkak ki âlimler peygamberlerin mirasçılarıdır...”²⁵¹ Yine aynı kaynakta geçen “İlim için yola koyulan kimse, dönünceye kadar Allah yolundadır.” hadisi de rihle için güçlü bir referans teşkil etmektedir.²⁵² Daha önce ifade edildiği üzere bu rivayetlerde geçen “ilim” sözcüğünden “hadis” anlaşılmış, dolayısıyla ilim yolculuğu da hadis öğrenimi için yapılan yolculuklar olarak yorumlanmıştır.

²⁴⁸ Hadisin farklı tarikleri ve bunların sıhhati ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Genç, “İlim Çin’de de Olsa Talep Edin, Çünkü İlim Talep Etmek Her Müslümana Farzdır” Rivayetinin Sened ve Metin Analizi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAÜİFD)* 23/43 (2021). Ayrıca bkz: el-Bağdâdî, *er-Rihle*, ss. 72-77 (Muhakkik Nurettin İtr’ın dipnotları).

²⁴⁹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 1-3; en-Nemerî, *Câmiu beyânî'l-ilm ve fazlihî*, c. I, s. 28; İbn, Mâce, Sünne, 17; Ebubekir Ahmed b. Amr el- Bezzâr, *Müsnedü Bezzâr* (Medine: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 1988), c. I, s. 164; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, c. III, s.193; Ebü'l-Kasım et- Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* (Kahire: Dârül-Haremeyn, ts.), c. I, s. 7; Celaleddin es- Süyûtî, *el-Câmiu's-sağîr ve ziyâdetühû (şamile içerisinde)* , no: 2832.

²⁵⁰ Buhârî, *İlim*, 10 (bab başlığı); Müslim, *Zikir*, 11; Ebû Dâvûd, *İlim*, 1; Tirmizî, *İlim*, 2.

²⁵¹ İbn Mâce, *İlim*, 17, 19.

²⁵² Tirmizî, *İlim*, 2.

İlim için seyahat etmeyi teşvik eden bu rivayetler, tarihi süreçte rihle bilincinin ortaya çıkmasında ve devam etmesinde önemli rol oynamıştır. Her ne kadar bu rivayetlerin rihlelere dayanak olarak zikredilmesi sonraki dönemlerde olsa da bu vurgular Müslümanlarda, en başından itibaren ilim peşinde koşma şuurunu oluşturmuştur. Bunların yanında Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musa'nın yanındaki gençle birlikte kendisinden daha bilgili olan bir zata gitmek üzere ilim yolculuğu yapması, Allah Teâlâ'nın Hz. Dâvûd'a demirden bir bastonla demirden iki nalın edinmesini vahyederek bunlar kırılana kadar talebû'l-ilm üzere olmasını istemesi ve Hz. Peygamber'in yaşadığı zaman diliminde insanların dinî bilgiler hakkında kendisine soru sormaya gelmesine dair rivayetler de rihle faaliyetlerinin meşru bir zemine oturtulmasında öncü rol üstlenmiştir.²⁵³ Bu referansların yanında ashabın ilme gösterdiği teveccüh ve ilmî bakış açısı da kendilerinden sonra gelenlere örnek teşkil etmiştir. Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) Hz. Peygamber'in ağzından yetmişden fazla sure öğrendiğini, bununla birlikte devenin kendisini ulaştırabileceği, Allah'ın kitabını daha iyi bilen biri olsa onun yanına yolculuk etmekten kaçınmayacağını ifade etmesi bu açıdan manidardır.²⁵⁴

İlim yolculuklarının dinî değerini artıran bir husus da Kur'an-ı Kerim'de geçen bazı ifadelerin rihle kapsamında değerlendirilmesidir. Önde gelen tâbiûn âlimlerinden İkrime el-Berberî (ö. 105/723) Tevbe suresinin 112. ayetinde övgüyle anılan “es-sâihûn” zümresini “talebetü'l-hadîs” yani hadis almak maksadıyla seyahat edenler olarak yorumlamıştır.²⁵⁵ Yine Basra fukahâsından Hammad b. Zeyd (ö. 179/795), “Kur'an'da ashâb-ı hadîs zikredilmiş midir?” sorusuna cevaben “وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ” ayetini okumuş ve bunun ilim öğrenmek ve anlamak maksadıyla rihleye çıkarak döndüğünde bu bilgiyi

²⁵³ Ayet ve hadisler için bkz: Kehf, 18/60-82; Dârimî, Mukaddime, 47; Müslim, Îmân, 12; Buhârî, İlim, 26.

²⁵⁴ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 25.

²⁵⁵ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 11.

geride kalanlara öğreten herkesi kapsadığını ifade etmiştir.²⁵⁶ Hadis tarihinde ehl-i hadis ve ehl-i rey çekişmesinin bir yansıması olarak da karşımıza çıkan bu tür temellendirmeler, rihleye ilişkin sunulan Kur'anî referansların sayısını artırmıştır.²⁵⁷

İlk İslam toplumlarında ilim talebiyle yolculuğa çıkmak, hac ve cihad gibi kutsal bir vazife olarak görülmüştür. Ashabın ve onlardan sonra gelen âlimlerin söz ve uygulamalarıyla teyid edilen bu yaklaşım, rihlelerin toplum içerisinde rağbet gören bir faaliyet olarak yerleşmesini temin etmiştir. Tabiun âlimlerinden Şa'bî'nin (ö. 104/722) "Bir kimse Şam'ın en uzak yerinden Yemen'in en uzak yerine gitse de faydalanacağı bir kelime öğrense bu seferi boşa gitmez."²⁵⁸ sözü, şahsi bir kanaatin ötesinde rihleye dair genel bakış açısını yansıtan bir sözdür. Bunların yanında isnada dâhil olmak suretiyle Resulullah ve sahabeyle birlikte zikredilme şerefine nail olma arzusu da ravileri rihleye teşvik eden bir unsur olmuştur.²⁵⁹ Dolayısıyla rihle faaliyeti her şeyden önce İslam inancının gerektirdiği bir eylem olarak vücut bulmuş ve bu motivasyonla devam etmiştir. "Medrese ile cami arasındaki ayrımın bulanıklaşması, ortaçağ Müslümanları için bilginin gelecek nesillere aktarılmasının herşeyden önce bir dindarlık eylemi (ibadet) olduğunu bize hatırlatmalıdır."²⁶⁰ diyen Berkey'in vurguladığı bu husus, esasında hadis faaliyetleri için geçerlidir ve bu faaliyetlerde rihleler merkezi bir rol üstlenmiştir.

²⁵⁶ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 10. Muhakkik Nureddin İtr bu yorumun klasik yorumlardan farklı olduğuna dikkat çekmiştir (s. 87) Rihle sadedinde "ilim için sefere çıkmak" manasıyla değerlendirilen ayetin ifade ettiği anlamlara dair tefsirlerde farklı yorumlar vardır. Diyanet mealinde tercih edilen mana şu şekildedir: "Müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır." Buna göre diğer yorumun aksine ayette kastedilen, ilim sahibi olmak için sefere çıkmayıp geride kalmaktır. Tefsirlerde zikredilen farklı yorumlar, ayetin ilmin önemi ve müslümanların kendilerini aydınlatacak ve gerekli durumlarda uyaracak derin bilgi sahibi kimseler yetiştirmek için üzerlerine düşeni yapmaları gerektiğini anlattığı noktasında birleştirilmiştir. Bkz: İbrahim Kâfi Dönmez vd, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), c. III, ss. 73-75.

²⁵⁷ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, ss. 86-88.

²⁵⁸ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 27.

²⁵⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, ss. 161, 163.

²⁶⁰ Berkey, *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali*, s. 72. Berkey ilim tahsilinin İslam medeniyetinin kabul ettiği en yüksek ibadet şeklini oluşturduğuna dikkatleri çeker. Hadis çalışan biri, hadisin İslam hukukunun en önemli temelini oluşturmasından dolayı değil, bu metinleri öğrenmenin dini bir amel olmasından dolayı bunu yapıyordu (ss. 249-250).

2. Hadis Toplama ve Tedvin Gayesi

Hız. Peygamber'in yaşıadığı süreçte Kur'an vahyi iner inmez yazılı olarak kayda geçirilmiş olmakla birlikte Hız. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri düzenli ve kapsamlı biçimde yazıya geçirilmemiş, hadis yazımı çok sınırlı bir çerçevede kalmıştır. Bu durumun, Kur'an'la karıştırılma endişesine binaen hadislerin yazılmamasına yönelik nebevî uyarılar ve ilk dönemlerde yazı faaliyetlerinin çok gelişmiş olmaması gibi haklı gerekçeleri vardır.²⁶¹ Konunun ayrıntılarına girmeden bu dönemde hadis yazım faaliyetlerinin yapılabilmesi için tarihî ve sosyal şartların olgunlaşmadığını, ayrıca böyle bir edebî, bilimsel faaliyete imkân verecek insan kaynağının ve malzemenin olmadığını söylemek yeterlidir.²⁶²

Hız. Peygamber'in vefatı ve sonrasında gelişen olaylar, hadislerin tespitini zorunlu kılmıştır. Zira Hız. Peygamber hayattayken insanlar, kendisine doğrudan veya dolaylı biçimde danışarak meselelerini çözüme kavuşturmuşlardır. Bu imkânın ortadan kalkmasıyla birlikte, herhangi bir konuda Hız. Peygamber tarafından söylenmiş bir sözün veya bir uygulamanın olup olmadığını araştırmak zaruri bir ihtiyaç olmuştur. Bu ihtiyaç vahiy ortamını ve Hız. Peygamber'in yaşantısını bizzat müşahade etmiş olan sahabenin hayatta olduğu dönemlerde hissedilmeye başlamıştır. Hız. Ebubekir (ö. 13/634), Hız. Ömer (ö. 23/644) ve Hız. Ali (ö. 40/661) kendi yönetimleri sırasında Kur'an'da çözümünü bulamadıkları bir meseleyle karşılaştıklarında bu konuda mevcut bir hadis olup olmadığını araştırma yoluna gitmişlerdir.²⁶³ Hadis rivayeti konusundaki titizliği ve çok

²⁶¹ Müslim, Züh'd, 72; Tirmizî, İlim, 11; Ebû Dâvûd, İlim, 3; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*: Dâru İhyâu's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1974), s. 49-57; Muhammed Zübeyr es- Siddikî, *Hadis Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966), s. 55.

²⁶² Özağar, *Hadis İlmîne Giriş*, s. 56.

²⁶³ Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer'in Kur'an'da çözümünü bulamadığı birçok meselede hadise başvurmasına ve yeni karşılaştıkları problemlere çözüm getirecek hadislerin mevcut olup olmadığını tesbit etmek için sahâbîlerle istişare etmesine dair örnekler için bkz: Buhârî, Tıb, 30; Müslim, Selâm, 98; Ebû Dâvûd, Ferâiz, 5; Tirmizî, Talâk, 23; Dârimî, Mukaddime, s. 20.

hadis rivayet edilmesine karşı olmasıyla bilinen²⁶⁴ Hz. Ömer'in hadislerin derlenmesini gerekli görerek bu yönde bir girişimde bulunması, hadislerin tespiti ve yazılı olarak bir araya getirilmesine duyulan ihtiyacın boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.²⁶⁵

Hz. Osman (ö. 35/656) dönemine gelindiğinde sünnetin tespiti meselesi daha hayati bir önem kazanmıştır. Nitekim fetihlerle sürekli genişleyen İslam coğrafyasında dini öğrenmek isteyenlerin, bunun için de hadis bilgisine muhtaç olanların sayısı günden güne katlanarak artmıştır. Bunun yanı sıra farklı din ve kültürlere mensup, muhtelif arka planları olan toplulukların katılımıyla gittikçe daha kozmopolit hale gelen İslam toplumunda yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmış ve çözülmesi gereken birçok yeni mesele gündeme gelmiştir. “Fitne olayları” diye bilinen, siyasî iç karışıklıklar sonucu gelişen birtakım hadiseler sorunların daha karmaşık bir hal almasına neden olmuş; siyasî ve itikadî sahada ortaya çıkan bu meseleleri çözüme kavuşturmak için ilgili mevzulara dair rivayetler tedavüle çıkmış ve bu hadislerin araştırılması önem kazanmıştır. Hz. Peygamber’e ait hadislerin tamamı yazılı bir formda ve toplu halde bulunmadığı için bu dönemlerde herhangi bir mevzuda hadis bilgisine ihtiyaç duyanlar, geniş bir coğrafyada araştırma yapmak yani rihleye çıkmak durumunda kalmıştır.²⁶⁶

Rihleleri teşvik eden bir başka unsur da fikhî ihtilaflara yönelik çözüm arayışlarıdır. Hadisler tedvin edilmediği için ortak bir kaynağa müracaat etme ve hadislere bütüncül bakma imkânının olmaması, ahkâma dair meselelerde farklı ictihadların oluşmasına neden olmuştur. Zira İslam beldelerine dağılmış halde bulunan sahabenin her biri, sahip oldukları bilgi birikimiyle yaşadıkları yerin maslahat ve ihtiyaçları doğrultusunda farklı çözüm önerileri geliştirmiş, aynı meselenin çözümü için muhtelif bölgelerde verilen farklı hükümler ihtilaflara yol açmıştır. Bu ihtilafların giderilmesi ve fikhî birliğin sağlanması

²⁶⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 3; Dârimî, Mukaddime, s. 28.

²⁶⁵ el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 49; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. III, s. 287. Ancak sahâbe ile bir ay boyunca istişare eden Hz. Ömer nihayetinde Kur'an'ın ihmal edileceği kaygısıyla bu düşüncesinden vazgeçmiştir.

²⁶⁶ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, ss. 97-99.

amacıyla araştırmacılar, bilmedikleri/duymadıkları hadislerin peşine düşmüş, bunları bilenlerden öğrenmek amacıyla yolculuklar yapmışlardır.²⁶⁷

Netice itibariyle Hz. Peygamber döneminden uzaklaştıkça hadis bilgisine olan ihtiyacın gittikçe artması, buna mukabil hadislerin tedvin edilmemiş olması, hıfz ve kitabet dönemi olarak tanımlanan yaklaşık ilk iki asırlık dönemde rihleler için önemli bir motivasyon olmuştur. Bu bağlamda bilinmeyen hadisleri öğrenmek, karşılaşılan yeni durumlara çözüm üretmek veya hakkında tartışma vuku bulan bir meseleyi aydınlatmak amacıyla bu meseleye dair hadisleri araştırmak için de rihleler yapılmıştır.²⁶⁸

Belirli bir konudaki hadisleri tespit etmek üzere yapılan bireysel seyahatler, ilmin muhafazası için devletin attığı ciddi adımlarla farklı bir boyuta taşınmıştır.²⁶⁹ İnanç alanında olduğu kadar toplumsal hayatın düzenlenmesinde de norm teşkil eden sünnetin tespiti, itikadi/ilmî bir çaba olmanın ötesinde İslam devleti için ortak bir hukuk kodu oluşturmak için de zaruri bir adımdır. Bu doğrultuda Emevi yöneticilerinin ve özellikle Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720) başlattığı tedvin faaliyeti kapsamında kendilerine görev verilen âlimler, dağınık haldeki hadis birikimini bir araya getirmek üzere uzun ve yorucu rihlelere çıkmış, onların yanı sıra birçok muhaddis de hadis toplamak için seyahatlerde bulunmuştur.²⁷⁰ Böylece ilk dönemlerde hadislerin tespiti için bireysel olarak başlayan rihleler, ikinci asırda tedavüldeki hadisleri toplamak için yapılan kapsamlı bir faaliyete dönüşmüştür. Tedvin ve ardından tasnif çalışmaları neticesinde hadislere dair temel kaynakların oluşması ve hadislerin kaynaklarda yerini almasıyla hadisleri tespit ve tedvin işlemi tamamlanmıştır. Sonraki asırlarda rihle faaliyetleri farklı motivasyonlarla devam etmiştir.

²⁶⁷ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, ss. 98-100; Başaran, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, ss. 72-77.

²⁶⁸ Bir sonraki bölümde bu hedeflerle yolculuk yapan kişilere örnekler verilecektir.

²⁶⁹ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, ss. 437-438.

²⁷⁰ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, ss. 200-204.

3. Bilgi Kaynaklarının ve Rivayetlerin Dağılıklığı

Hadis rivayetlerinin ana kaynağı Hz. Peygamber'in zamanında yaşayan ve onun uygulamalarına şahit olan sahabedir. Sahabe daha Hz. Peygamber'in sağlığında, sınırları gittikçe genişleyen İslam coğrafyasının farklı bölgelerine gitmeye başlamıştır. Hz. Peygamber tarafından yeni fethedilen bölgelere muallim, kadı, zekât memuru gibi vazifelerle gönderilenler olduğu gibi şahsi tercihleriyle Medine'den ayrılarak başka şehirlere gidenler de olmuştur.²⁷¹ Onun vefatından sonraki süreçte İslam topraklarının genişlemesine paralel olarak sahabe de hayatın doğal akışı içerisinde pek çok farklı gerekçeyle muhtelif beldelere yerleşmiştir.²⁷² Rihlelerin ortaya çıkmasının temel sebeplerinden biri sahabenin bu şekilde İslam coğrafyasının farklı yerlerine dağılmış olmasıdır. Zira hadislerin tedvin edilmediği bir ortamda hadis bilgisine ihtiyaç duyanların yapabileceği tek şey, bilgi kaynağı olan bu sahabilerin olduğu yerlere seyahat etmektir. Bu doğrultuda genç sahabiler sahabenin ileri gelenleriyle, tabii nesli de kendi dönemlerinde mevcut sahabilerle görüşmek için rihle yapmışlardır.²⁷³

Sahabilerin eğitim ve öğretim faaliyetleri zamanla yerleştikleri bölgelerde özgün ilim merkezlerinin oluşmasını sağlamış, bu ilim merkezleri aynı zamanda rihlelerin de istikametini oluşturmuştur.²⁷⁴ Hadis toplamak isteyenler için bu merkezlere gitmek öncelik arz etmiş, bölgelere has rivayetlerin çoğalması da seyahatlere olan ilgiyi artırmıştır. Zira hadis birikimi açısından sahabenin her birinin farklı müktesebata sahip olması bazı hadislerin sadece belirli bir bölgede bilinmesine neden olmuş, bu durumun

²⁷¹ Akgün, *Sahabe Coğrafyası*, ss. 29-37.

²⁷² Sahabenin çeşitli sebeplerle dağıldığı coğrafya hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis* (Ankara: DİB Yayınları, 1991).

²⁷³ Yakub b. Süfyân el- Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), c. I, s. 542; Zehebî, *Siyer*, c. III, s. 342-343; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 21, 27.

²⁷⁴ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, ss. 84-97.

bir sonucu olarak Şam ehlinin hadisi, Irak ehlinin hadisi gibi ifadeler kullanılmaya başlamıştır.²⁷⁵

Bilgi kaynaklarının dağınık halde olması, hadis tarihinin sonraki safhaları için de geçerlidir. Bilgiyi/haberi ilk elden alma çabası, her dönemde seyahatlerin yönünü bilgi kaynağı olan kişilere çevirmiş, bu şekilde bilgiye doğrudan ulaşan kişiler de sonrakiler için birer kaynak olmuştur. Tebeü't-tâbiûn nesli hadis almak için sahabeyle mülaki olan tabiûna seyahat etmiş, onlardan sonrakiler de bu minval üzere rihlelere devam etmişlerdir.²⁷⁶ Bu rihlelerde hedeflenen bilgi daha ziyade “hadis metinleri”dir. İlerleyen dönemlerde isnad veya rical bilgisine sahip olan kişiler de bilgi kaynağı konumunda görülmüştür. Hadis ilminde her isnadın ayrı bir bilgi olarak görülmesi, bir hadisin farklı varyantlarına sahip olmak isteyenleri harekete geçirmiş, rihle yapmak suretiyle bilgiye ulaşan ravilerin ismi isnada dâhil olmuştur. Bu şekilde rihleler yeni isnad zincirlerinin oluşmasını sağlarken yeni zincirlerin oluşması da bu farklı isnadlara sahip olmak isteyenleri seyahate sevk etmiştir. Aynı şekilde hadis ricaline dair bilgi sahibi olmak isteyen kişiler de aradıkları şahıs hakkında malumat sahibi olmak için yolculuk yapmak durumunda kalmış ve seyahatlerinde hadis alacakları kişiler hakkında da bilgi toplamışlardır.²⁷⁷

Hadis disiplini içerisine giren konular arttıkça yeni bilgilere ihtiyaç duyulmuş, bu bilgileri almak için yeni seyahatler yapılmıştır. Bilgiye kaynaklık eden âlimlerin, tıpkı sahabiler gibi İslam dünyasının dört bir yanına dağılmış olması seyahatlerin başlıca nedenlerindendir. Önceki bölümde vurgulandığı üzere âlimlerin büyük çoğunluğunun

²⁷⁵ Hüseyin Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), s. 171. Medine hadislerine vukufiyetiyle bilinen Zührî'nin Şam'a gittiğinde hiç duymadığı hadislerle karşılaşması (Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, c. II, s. 319), Mısır'a rihle yapan İbnü'l-Muzaffer'in Abdullah b. Muhammed el-Kazvinî'ye “İrak'ta bunlar çok, biz Mısır hadislerini istiyoruz.” demesi (Zehebî, *Tezkira*, c. III, s. 126) hadislerin bu mahalli karakterini yansıtan örneklerdendir.

²⁷⁶ Bkz. el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 18 (Nurettin İtr'in takdimesi); Çakan, *Hadis Usûlü*, ss. 74-75.

²⁷⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, c. I, ss. 340-341; Açikel, *Rihle*, ss. 162-167.

çeşitli sebeplerle sürekli hareket halinde olması da rihlelerin devamlılığını artırmıştır. İlim talebi veya başka sebeplerle sık sık yer değiştiren âlimlerin bu hareketliliği ilim taliplerini de değişen ve dönüşen rotalarla yeni rihlelere sevk etmiştir.

4. Hoca Merkezli Eğitim Sistemi

İlim taliplerini seyahate yönlendiren en önemli amillerden biri, kadim dinî ve ahlaki geleneklerin tamamında olduğu gibi, İslam dünyasındaki eğitimin de üstad merkezli olmasıdır. Hz. Peygamber, yaşantısıyla ashaba örnek olmasının yanı sıra risalet görevinin bir gereği olarak inananlara dinî hükümleri açık seçik aktarmış, ilk müslümanların eğitilmesi konusuna büyük önem vermiştir. Bu maksatla özel ortamlar oluşturmuş ve ilim meclislerine katılmaları için onları teşvik etmiştir.²⁷⁸ Ashab, sadece Kur'an vahyini değil, inanç ve ibadetten sosyal hayata, adab-ı muaşeretten ahkâma kadar her konudaki bilgiyi bizzat muallim olarak gönderilen Hz. Peygamber'den öğrenmiştir.²⁷⁹ Sorular bizzat Allah Resûlü'ne yöneltilmiş, bu mümkün olmadıysa istenilen bilgiyi onu bizzat Resûlullah'tan işiten kimseden almaya gayret edilmiştir. İslam hakkında bilgi edinmek isteyen birçok kişi, başkalarından duyduğu bilgiyi doğrudan Hz. Peygamber'den işitmek ve bilgiyi doğrudan almak için kendisine gelmiştir.²⁸⁰

İslam dünyasındaki eğitim öğretim faaliyetleri, Hz. Peygamber döneminden tevarüs eden öğretici merkezli sistemle devam etmiştir. Bu şekilde eğitim gören sahabiler Resûlullah'ın vefatıyla dinî bilgilerin yegâne insan kaynağını oluşturmuş, sahabilerle doğrudan görüşmek, hadisleri bizzat onlardan duymak ve onlarla müzakere etmek isteyenler kendilerine başvurmuşlardır.²⁸¹ Hz. Peygamber'in otoritesi, onun elinde

²⁷⁸ Dârimî, Mukaddime, 32; Müslim, Birr, 152; Buhârî, İlim, 35; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. II, s. 22.

²⁷⁹ İbn Mace, Sünnet, 1 ("Ben ancak muallim olarak gönderildim...").

²⁸⁰ Buhârî, İmân, 34; İlim, 26; Müslim, Liân, 18-20; İbn Hanbel, III, 143 vd.

²⁸¹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 49, 52.

yetişen sahabenin ilk nesiller nazarındaki yetkinliği, sözlü kültürün hâkimiyeti gibi faktörlerin üstad merkezli eğitimi zorunlu kıldığı düşünülebilirse de tarihî ve sosyal şartların değişmesi, zamanla eğitim öğretimde yeni imkânların ortaya çıkması, bu sistemin kıymetini azaltmamıştır. Dahası yazılı kültüre geçiş sürecinde karşılaşılan sorunlar, yetkin bir öğreticiye duyulan ihtiyacı pekiştirmiştir. Zira noktalama ve harekeleme bir yana, yazının tekâmülü hicri II. asrın ortalarına kadar sürmüştür. Arap yazısının ve yazım faaliyetlerinin henüz çok gelişmediği bu dönemde ilmî faaliyetlere Arap olmayan etnik unsurların ve ehil olmayan kimselerin de katılmasıyla yazım hataları ciddi oranda artmıştır.²⁸² Hatta ehil olmayanların eline geçmesinden duyulan endişe, birçok âlimin yazdığı hadisleri imha etmesine veya bu yönde vasiyette bulunmasına neden olmuştur.²⁸³ Yazıya karşı duyulan bu güvensizlikten ötürü hadislerin yazılmasına karşı tepki gösteren âlimler olsa da zamanla bilginin muhafazası için bu uygulamanın gerekli olduğu anlayışı hâkimiyet kazanmıştır. Bununla birlikte yazıdaki az gelişmişlik ve yazı becerisindeki eksikliklerden ötürü hadis sahasında yazılı metinler eğitim öğretimde temel unsur olmamış, bir hoca gözetiminde okunmaları gereken yardımcı materyaller olarak görülmüştür. İlk dönemlerde hadisleri yazanlar, hafızaya yardımcı olması için bu uygulamayı benimsemiş, yazdıkları sayfeler de çoğunlukla kişisel notlar şeklinde olmuştur. Yazının yaygınlaşmasıyla bir hoca tarafından hadislerin talebelere yazdırıldığı “imlâ meclisleri” düzenlenmiş, bu şekilde yazım faaliyetlerinin yetkili bir üstad gözetiminde sürdürülmesi sağlanmıştır. Ayrıca talebelerin meclislerde yazdıklarını yine ehil olan bir âlime arz etmesi gerekli görülmüştür. Bunu temin etmek üzere hadis yazdırılan imlâ meclislerinden farklı olarak “semâ meclisleri” düzenlenmiş, bu talebelerin

²⁸² Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi –Hicri İlk Üç Asır-* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), ss. 32-35. Nitekim garîbü'l-hadis literatürünün geliştirilmesindeki etkenlerden biri de bu şekilde ortaya çıkacak muhtemel hataları önleme gayesidir. Bkz: Hattâbî, *Garîbü'l-hadis* (Dımaşk1982).

²⁸³ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 47; Mustafa el- A'zamî, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-Nebevî* (y.y.: Mektebetü'l-İslâmî, 1996), s. 248. Ebû Küreyb gibi bazı âlimler de kitaplarının kendisiyle gömülmesini vasiyet etmiş, bu kişiler vefat ettiğinde vasiyetleri yerine getirilmiştir. Zehebî, *Tezkira*, no: 512.

meclislerde hadis yazmaları hoş karşılanmamıştır.²⁸⁴ Hocayla doğrudan görüşmeye dayalı bir metodla değil de elde ettiği sahifeden hadis rivayet edenleri “sahafî” olarak niteleyen hadis âlimleri, bu kişilerin rivayetini geçersiz kabul etmişlerdir.²⁸⁵ Hicrî VI. asır muhaddislerinden Batalyevsî (ö. 521/1127), hadise arız olan sekiz kusurdan bahsederek her birinin yol açtığı sorunlara temas ettiği *el-İnsâf* adlı eserinde, hadisi şeyhten değil de doğrudan kitaptan nakletmeyi bir kusur olarak zikretmiş ve en çok bu nokta üzerinde durmuştur. Buna göre icazete dayanarak yazılı metinlerden yapılan nakiller ciddi sorunlara yol açmış, bunun sonucunda birçok âlimin hadis bilgisi kitap isimlerini bilmekten ibaret olmuştur.²⁸⁶ Bu bakımdan “icazet” yöntemi, rivayetleri doğrudan kaynağından almayı devre dışı bıraktığı için ilk zamanlardan itibaren birçok âlim tarafından tepkiyle karşılanmış, icazetin caiz olmadığını savunan bazı âlimler buna gerekçe olarak rihleleri göstermişlerdir. Zira icazet, şeyhin talebesine kendi mesmuatını veya kitaplarını rivayet etme yetkisini vermesini ifade etmekteydi ki bu yöntemde öğrencinin bunları bizzat kendisinden duymuş veya okumuş olması gerekli değildi. Tartışmaların nihayetinde hadis tahammül yollarından biri olarak kabul edilse de icazet, hiçbir zaman hocayla doğrudan görüşmeye dayalı “semâ” ve “kıraat” yöntemleri kadar muteber görülmemiştir.²⁸⁷ Kitabî rivayetlerin yaygınlaştığı dönemlerde bile kitabın rivayet icâzetini vicâhen almak bir üstünlük sebebi sayılmıştır.²⁸⁸ Bütün bunlar, bilgiyi kaynağından bizzat almak için yolculuk yapmayı zorunlu kılmıştır.

²⁸⁴ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 38. Bu meclislerde hadis yazanlara “celisü’l-âlim” denmiştir. Bkz: Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, c. II, s. 198.

²⁸⁵ Süleyman h. Musa’dan (ö. 119/737) naklen şöyle rivayet edilmiştir: “Denirdi ki: ‘Kur’an’ı doğrudan mushaftan öğrenenden (mushafî), hadisi de doğrudan sahifeden alandan (sahafî) almayın.” Bkz: Şemseddin es- Sehâvî, *el-Ğâye fî şerhi’l-Hidâye fî ilmi’r-rivâye*: Mektebetü Evlâdi’ş-Şeyh li’t-türâs, 2001), s. 118; Mahmud Tahhân, *Teyisru Mustalahi’l-hadîs*: Mektebetü’l-Meârif, 2004), s. 213.

²⁸⁶ Ebû Muhammed el- Batalyevsî, *el-İnsâf* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1403), ss. 155-191.

²⁸⁷ es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, ss. 70-71. Aslında icazet sistemi de İslamî eğitim sisteminin ferdiliğini gösteren bir uygulamadır. Medreselerin ortaya çıkıp yayılmasından sonra da devam eden icazet uygulamasıyla öğrenciler bir kurumdan diploma almak yerine çoğu zaman hocalardan icazet almaya devam etmiş ve bunun için hocalara rihle yapmışlardır (ss. 110-11).

²⁸⁸ Hatiboğlu, “Rihle”, c. XXXV, s. 107.

Bilgilerin daha sistemli bir şekilde kayda geçirilmesi ve kitaplarda yerini almasıyla eserleri müelliflerinden öğrenmek maksadıyla yolculuklara devam edilmiştir. Bu bağlamda hadis metinlerinden oluşan eserlerin yanı sıra rical ve tabakat kitapları, usul kitapları gibi hadis disiplini içerisinde yer alan her türlü konuya dair eserin öğrenimi için de rihleler yapılmıştır.²⁸⁹ Tedavülde olan kitaplar çoğu zaman tek başına bir bilgi kaynağı olarak görülmemiştir. Bu bilginin ilme dönüşmesi için bizzat müellifinin ağzından veya ondan rivayet hakkı almış bir bilirkişiden ya da o sahada yetkin kabul edilmiş bir âlimden okunması gerektiğine hükmedilmiştir.²⁹⁰ Bu uygulamalarda yazılı malzemenin sıhhatini teminden öte bir hassasiyet söz konusudur. Kitabın hoca ile birlikte okunması yalnızca içerdiği bilgilerin güvenilirliğini sağlamamakta, aynı zamanda yazılı formda olan ibarelerin taşıdığı manaları iyi anlamayı ve eserin muhtevasına vakıf olabilmeyi de mümkün kılmaktaydı.²⁹¹ Hoca merkezli eğitimin yapıldığı semâ, kıraat ve müzakere meclisleri yazılanları tashih etmenin yanında öğrencilere hadislerin yorumunu öğrenme, hadisin sıhhati hakkında bilgi sahibi olma, hadis ile ilgili zihinde oluşacak müşkülleri sorup öğrenme, senedler ve raviler hakkında bilgi sahibi olabilmek fırsatı da sunmaktaydı.²⁹² Bu eğitimi ayrıcalıklı kılan en önemli husus, söz konusu mücalese ve müzakere imkânıydı.²⁹³ Bütün bu kazanımlarından dolayı ilmi bizzat hocadan almak oldukça önemli görülmüştür.

²⁸⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 75; Zehebî, *Tezkira*, c. III, s. 121.

²⁹⁰ Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, s. 193; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 61. Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik (Şam 1190-1350)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), ss. 177, 187. Kitabın bir müderrisin yerini alamayacağı, kitaplar kendiliğinden konuşmadığı ve onları konuşturmak üzere bir yetkili gerektiği için müderrisin üstünlüğü kabul ediliyordu. Bkz. Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, s. 13. Hâkim anlayış bu şekilde olmakla birlikte uygulamada bütün kitapların baştan sona bir hoca nezdinde okunduğunu veya bir hocaya arz edildiğini iddia etmek mümkün değildir. Kitaplardan sembolik bir bölüm okuyarak nakletme yetkisi alanlar olduğu gibi bunları hiç okumadan, hatta hocayla doğrudan görüşmeden mektup yoluyla icazet alanlar da olmuştur. Bu konuya rihlenin tarihi sürecinde daha ayrıntılı değinilecektir.

²⁹¹ Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 329.

²⁹² Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, ss. 59-60.

²⁹³ Ahmed b. Hanbel bu sebeple müzakereyi nafîle ibadetten efdal görmüştür. Bkz: Zehebî, *Siyer*, c. XI, s. 228. Benzeri tutumlardan hareketle Chamberlain konuyla ilgili şu yorumu yapmaktadır: “Kur'an ve hadis gibi kutsal metinlerin şifahi naklinin üçlü bir gayesi vardı: Bu sayede dinleyiciler doğrudan doğruya vahye ve Peygamber'e bağlanıyor, geçmişte bu metni rivayet edenlerle aralarında bağ kuruluyor ve rivayet anı kendi başına bir ibadet gibi telakki ediliyordu.” (Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 178)

“İlim iki kişi arasında meydana gelir.”²⁹⁴, “İlmîni hocaların ağzından almayan kişi savaşıla hiç yüzleşmeden cesareti öğrenmeye çalışan kişi gibidir.”²⁹⁵ şeklindeki sözleriyle âlimler bu hususun altını çizmişlerdir. Doğrudan doğruya ve telkin yoluyla kazanılacak melekelerin daha kalıcı ve sağlam olduğunu ifade eden İbn Haldun’un (ö. 808/1406) sözlerinde de aynı vurgu vardır. İbn Haldun, ayrıca, ilim talebinde üstadlarla görüşmenin olgunluğu artırdığına, ilimde meleke kazanmayı sağladığına dikkatleri çekmiş, çok hocayla görüşerek metod çeşitliliğiyle karşılaşmanın öğrenci için faydalı olduğunu ve kavram karmaşasını önleyeceğini belirtmiştir.²⁹⁶ İlimleri tabî ve naklî olarak ikiye ayıran âlim, dinî ilimlere karşılık gelen naklî ilimlerin ancak nakil ve rivayet yoluyla öğrenilebileceğini belirtmiş, bu ilimleri öğrenmek için yetkili kişilere başvurmanın zaruretine işaret etmiştir.²⁹⁷ İslam’da eğitim öğretime dair kaynak eser niteliğindeki çalışmasında İbn Cema da bu konu üzerinde önemle durmuştur. Onun verdiği bilgilere göre kitap sayfalarını hoca edinmeyi belaların en büyüğü olarak niteleyenler olmuş, İmam Şafî de ilmi kitaplardan öğrenmek isteyen kişinin ahkâmı öğrenmekten mahrum kalacağını belirtmiştir.²⁹⁸

Sonuç olarak ilmi doğrudan üstaddan alma anlayışı, tarihsel süreçte İslam dünyasındaki ilmî faaliyetlerin, bilhassa da hadis öğreniminin temel karakteristiğini oluşturmuştur. Eğitim-öğretim, odağında öğreticinin yer aldığı ilim halkalarıyla şekillenmiş, talebenin âlim sıfatını alabilmesi için bilgisinin icazete dayalı, meşru silsileyle gelen bir bilgi olması gerekmiştir. Bu bakımdan ilmî faaliyetler belirli mekânlara hasredilmemiş, bir öğretmen ve bir öğrencinin olduğu her yer ilim meclisi hüviyetini kazanabilmiştir. Ev, bahçe, dükkân ve camiler öğretim mekânları arasında yer

²⁹⁴ Açıklık, *Rihle*, s. 137.

²⁹⁵ Berkey, *Ortaçağ Kahiresi’nde Bilginin İntikali*, s. 39 (Usmanî, *İzâh*, vrk. 65r.’den naklen).

²⁹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, ss. 162-163.

²⁹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, ss. 455-456.

²⁹⁸ Bedrüddin İbn Cema, *Tezkiratü's-sâmi' ve'l-mütekellim fî edebi'l-âlim ve'l-müteallim* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2012), s. 97.

almış; söz konusu mekânlar medrese ve darülhadis gibi müstakil müesseselerin kurulmasından sonra dahi bu özelliklerini kaybetmemişlerdir.²⁹⁹ Yine medreselerde de ulemanın eğitim öğretim faaliyetlerindeki merkezi rolü devam etmiştir. Bu kurumlarda eğitim mekânı, öğrenci sayısı, ders saati vb. şekilsel düzenlemelerle bazı standartlar getirilmiş olsa da medreselerde işlenecek derslerin içeriğini ve ders materyallerini öğreticilerin kendileri belirlemiştir. Dersin hangi eserlerle nasıl işleneceği hususunda karar mercii öğretici olmuştur.³⁰⁰ Öğrencinin kariyerini de okuduğu okulun şöhreti değil, ders ve icazet aldığı hocanın kalitesi ve şöhreti belirlemiştir.³⁰¹ Hocanın ilim tahsilindeki vazgeçilmez konumu, asırlar boyu rihleler için en güçlü motivasyonlardan birini oluşturmuştur.

5. Hadis Rivayetinde Gösterilen Hassasiyet ve Geliştirilen Kurallar

Hadislerin aktarılmasında en başından itibaren titiz bir çaba sergilenmiştir. Kendilerine Hz. Peygamber'den nakledilen hadisleri teyid için Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in başka bir şahid, Hz. Ali'nin yemin edilmesini istemesi ve genel olarak hepsinin çok hadis rivayet etmeye karşı bir tutum sergilemesi bu hassasiyetin bir göstergesidir.³⁰² İlk Müslümanların hadis rivayetlerini bir anlamda kaynak tenkidine tabi tutarak haberlerin doğruyu ve hakikati dile getirip getirmediğini tespiti çalışmaları, Kur'anî zihniyetin tabii bir gereği olarak ortaya çıkmıştır.³⁰³ Hz. Peygamber'in yalan söylemenin

²⁹⁹ Berkey, *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali*, s. 196. Eserde belirtildiği üzere tabakat kitaplarında hocaların isimlerinin kaydedilip gidilen medreselerin isminin kaydedilmemesi, önemli olanın okul değil, hoca olduğunun bir göstergesidir. (s. 30)

³⁰⁰ Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, ss. 121-124. Ders materyalinin seçiminde vâkıfın şartlarının belirleyici olduğuna dair örnekler için bkz: s. 90.

³⁰¹ Berkey, *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali*, ss. 34-35.

³⁰² Bu uygulamalar için bkz: Buhârî, *İsti'zân*, 13; *İ'tisâm*, 13; İbn Hanbel, c. I, s. 2, 10 vd.

³⁰³ Özafşar, *Hadis İlmine Giriş*, s. 52.

ve kendisine söylemediği bir söz isnad etmenin vebali konusunda yaptığı ciddi uyarılar da bu anlayışın gelişmesinde etkili olmuştur.³⁰⁴ Hz. Peygamber’e hatalı bir söz isnad etme endişesiyle bazı sahabiler hadis rivayetinde çekimser davranmışlardır.³⁰⁵

İlk iki halifenin ardından rivayetlere duyulan güvensizliği artıran başka sorunların baş göstermesi, hadislerin aktarımında daha ciddi tedbirler almayı gerektirmiştir. Bu sorunlardan en mühim olanı hadis uydurma (vaz’) faaliyetleridir. Hz. Osman’ın katledilmesiyle başlayan fitne hadiseleri neticesinde İslam dünyasında bilinçli bir hadis uydurmacılığı başlamıştır. Siyasi ve itikadi fırkalar ile İslam karşıtlarının kasıtlı olarak uydurduğu hadislerin yanı sıra iyi niyetli vaizler, kabile ve soy taassubuna kapılanlar, zahitler de bu faaliyetlerin bir parçasını oluşturmuştur. Müslüman olmayanlarla yapılan münakaşalar sonucu kadim inanç ve geleneklerin de uydurma hadisler kanalıyla tedavüle girmesiyle mevzu hadislerin sayısı ciddi oranda artmıştır.³⁰⁶ İkinci sorunsu bir önceki başlıkta üzerinde durduğumuz rivayetlerin yazıya aktarılmasında meydana gelen hatalar ve ehil olmayan kimselerin bu işe dâhil olmasıyla zuhur eden yanlışlıklardır. Bu sorunlar hem ravilere hem de rivayetlere karşı güvensizlik oluşturmuş, güvensizliği bertaraf etmek üzere alınan önlemler de rihlelere büyük ivme kazandırmıştır.

Ravileri ve rivayetleri sorgulama ihtiyacı iki hususun önemini artırmıştır: rivayetin “kimden” ve “hangi yolla” alındığı. Rivayetin kimden alındığına dair sorgulamalar isnad uygulamasını ve ravi kritiğini beraberinde getirmiş, ravilerin dinî ve ilmî yetkinliğini

³⁰⁴ “Her işittiğini aktarmak kişiye yalan olarak yeter.” (Müslim, Mukaddime, 5); “Her kim kasten benim üzerimden bir yalan uydurursa cehennemdeki yerini hazırlasın” (Buhârî, İlim, 38; Müslim, Mukaddime, 2).

³⁰⁵ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), s. 29-30. Hz. Peygamber’e atfen bir söz söylemenin ağır sorumluluğu Zeyd b. Erkam’ın “Biz yaşlandık hadis rivayet etmek zor iştir.” (Müslim, Fedâilü’s-Sahâbe, 36) sözüyle ifade ettiği üzere sahabenin kendisini de bildiği hadisleri rivayet etmede çekimser davranmaya, gerekmedikçe rivayette bulunmamaya ve hatta aslen merfu olan bazı hadisleri mevkuf olarak nakletmeye itmiştir. Tâbiun âlimlerinden Şa’bî’nin, hadiste bir ziyade veya noksanlık olma ihtimalinden dolayı senedin Hz. Peygamber’den sonraki birinde son bulmasını daha evla gördüklerini beyan etmesi de bu yaklaşımın daha sonra da aynı şekilde devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bkz: Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 116.

³⁰⁶ Özafşar, *Hadis İlmine Giriş*, s. 61.

belirlemek üzere zamanla cerh ve tadil kuralları geliştirilmiştir. Bu doğrultuda hadis rivayetini kendisine itimat edilen veya muteber bir silsilede yer alan “sika” bir şahıstan almak için rihleye çıkmak gerekmiştir. Seneddeki ravi sayısının azlığı güveni tesis eden bir unsur olduğundan³⁰⁷ senedleri kısaltarak en eski kaynağa ulaşmak yani âlî isnadlar elde etmek için de pek çok seyahat yapılmıştır.³⁰⁸ Cerh veya tadile karar verebilmek üzere ravilerin kimliği ve rivayetteki ehliyetini gösteren adalet ve zabt durumları hakkında araştırma yapmak, rihleye çıkmak için bir başka gerekçe oluşturmuştur.³⁰⁹

Rivayetin güvenilir bir yolla alınmasını temin için hadis eğitim öğretimine dair metodlar ve ıstılahlar geliştirildiği malumdur. Bu doğrultuda hadis tahammülü için belirlenen sekiz yöntem içerisinde en güvenilir ve muteber kabul edilenleri hocayla doğrudan görüşmenin esas olduğu “semâ” ve “kıraat” metodları olmuştur ki her ikisi de hocanın bulunduğu yere seyahati zorunlu kılmıştır.³¹⁰ Böylece rihlenin ilk örneklerinden itibaren gördüğümüz hadisi ilk ravisinden alma hassasiyeti zaman içerisinde gelişen terminolojiyle “semâ ve arz” yöntemleriyle hadis tahsil etme gayretine dönüşerek yolculukları teşvik eden önemli bir unsur olmuştur.³¹¹ Buhârî’nin eserine aldığı sahih hadisleri belirlemede gözettiği “mülâkat” şartında görüldüğü üzere, hocayla doğrudan görüşmüş olma keyfiyeti rivayetin kabulüne de etki etmiş, hadisin sıhhatini teyid eden bir

³⁰⁷ Irâkî bu konuda şöyle demektedir: “Hadisten maksat sıhhati açısından kopukluk olmaması, vehm ve hatadan uzak olmasıdır. Seneddeki rical sayısı çoğaldıkça hata ihtimali daha da artar. Sened kısaltıldıkça daha sağlam olur.” Zeynüddin el-İrâkî, *Elfiyyetü'l-İrâkî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), c. II, s. 60; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, c. III, s. 336.

³⁰⁸ Tedvin sürecini hızlandıran ravi ve rivayetlerdeki güvensizliği ayrı bir rihle gerekçesi olarak ele almamızın sebebi tedvinde esas olanın mevcut hadisleri bir araya getirme çabası olmasındandır. Her ne kadar Zührî’nin hadisleri kaydederken isnad açısından bir tenkide tabi tutarak titiz davrandığı bilinse de isnad araştırması için yolculuk yaptığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. İlmi hassasiyeti olan bazı âlimleri dışarıda tutacak olursak hadislerin kayda geçirilmesinde sahih olup olmadığından ziyade kaybolmaması önemsenmiş, bu ilk toplanan malzeme üzerinden yapılmıştır. Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu*, ss. 45-46.

³⁰⁹ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, c. I, ss. 340-341; Açıklık, *Rihle*, ss. 162-167.

³¹⁰ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, ss. 414-9.

³¹¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 62 vd.

unsur olarak değerlendirilmiştir.³¹² Bu durum rihleleri teşvik ederken seyahatlerin raviye ve rivayetine kazandırdığı güven, bazı müdellislerin halk nazarında itibar kazanmak için, seyahat külfetine katlanıp kendileriyle görüşmeden başka beldelerdeki âlimlerden hadis aldıklarını ifade etmelerine hatta tanınmamış kimselerin ve/veya bilinmeyen yerlerin isimlerini uydurarak nakilde bulunmalarına yol açmıştır.³¹³ Bu tür tedlis durumlarından duyulan şüpheler müdekkik âlimler için yeni yolculuklara kapı aralamıştır.³¹⁴

Hadis rivayetinin belli kurallara bağlanmasıyla gündeme gelen “icazet” konusu da rihleyle doğrudan bağlantılıdır. Burada “icazet”ten kastımız bir rivayeti veya eseri rivayet etme yetkisidir. Hadis nakledecek kişinin rivayetlerinin muteber kabul edilebilmesi için doğrudan sahibinden veya onun yetkilendirdiği bir kişiden icazet alması gerekmiştir. Zira bir kimsenin bir hadisi bilmesi veya öğrenmesi onu nakledebilmesi için yeterli olmamış, bunun için yetkin bir âlimden rivayete ehliyetinin olduğunu gösteren bir icazet alması ön görülmüştü. Bu durum rivayet hakkı elde etmek için seyahat etmeyi beraberinde getirmiştir. Âlimler seyahat ederek semâ veya kıraat yoluyla aldıkları hadislerin icazetini yani naklil yetkisini de almışlardır. Ancak daha önceden hafızalarına kaydettikleri veya yazılı bir materyal halinde sahip oldukları hadisleri nakledebilmek üzere yalnızca icazet almak için de yolculuklar yapmışlardır.³¹⁵ Kısacası hadis rivayetinde gösterilen titizlik ve bunun neticesinde geliştirilen kurallar, ilmî seyahatleri teşvik etmenin ötesinde bunu zorunlu kılan öğeler olmuştur.

³¹² Müslim’in öngördüğü muasarât şartı da aynı endişeye dayanmaktadır. Mülakat kadar belirgin olmasa da bu şartla da hedef seneddeki ravilerin görüşmüş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

³¹³ es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 50.

³¹⁴ Bkz: Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 34.

³¹⁵ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, ss. 75-76.

6. Rihlenin Kazandırdığı İtibar ve Otorite

İlim talebiyle yola çıkmanın dinen teşvik gören ve kişinin manevi derecesini yükselten faziletli bir çaba olması, ilim talebesinin bu yola girmesinde başlı başına bir etkidir. İlmi doğrudan hocalardan almanın daha güvenilir bilgi edinmenin yanı sıra birçok kazanımı da beraberinde getiren bir eylem olması, rihleyi değerli kılan bir başka etkidir. Haberin kabulü için öngörülen şartların büyük çoğunluğu rihle ile birlikte doğal olarak yerine geldiğinden, yolculuğa çıkan talebenin, ilmî donanımı diğerlerinden farklı olacaktır. Daha önce üzerinde durduğumuz bu hususlar muvacehesinde hadis ilminde ilerlemek ve itibar kazanmak isteyen talebe için rihle çok önemli bir fırsattır.

Kendi beldesindekileri yazmakla yetinen ve hadis için seyahate çıkmayan kişinin olgunluğa erişemeyeceğini belirten Yahya b. Maîn (ö. 233/848)³¹⁶ gibi sahanın önde gelen âlimleri tarafından rihlenin meşruiyeti ve gerekliliği üzerinde özenle durulmuştur. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de kendisine sorulan bir soru üzerine talebenin ilim ehli birinin yanında kalıp ondan eğitim görmek yerine farklı şehirlere giderek ilim almasını ve insanların arasına karışmasını daha uygun görmüştür.³¹⁷ Rihlenin gereksiz olduğuna dair görüşler serdedilmiş ve eğer kendi beldesinin âlimlerinden edineceği bilgi yeterliyse talebenin seyahate çıkmaması yönünde tavsiyeler yapılmışsa³¹⁸ da bunlar rihlenin popüler bir faaliyet olarak yerleşmesinin önüne geçememiştir. Hadis talebesinin beldesindeki bilgilere vakıf olduktan sonra başka yerlere rihle yapması esas kabul edilmiş, kendi beldesindeki âlimlerle yetinip rihleye çıkmaması ise eksiklik sayılmıştır.³¹⁹ İlim yolculuklarının fazlalığı muhaddisin kıymetini artıran en önemli göstergelerdendir.

³¹⁶ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 225.

³¹⁷ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 224.

³¹⁸ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 223.

³¹⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 836 vd. Referans verilen biyografide Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yakub'un ders aldığı hocaları sıraladıktan sonra şöyle bir kayıt düşmüştür: "Fakat rihle yapmadı ve Nişabur'dan başka yerde hadis dinlemedi."

Biyografik eserlerdeki rihle eksenli sözg varlığı, rihlenin kazandırdığı itibarı göstermeye kâfidir.³²⁰ “Yeryüzünü dolaşmada Hızır’ın halefi gibiydi.”,³²¹ “Dünyayı tavaf etti.”³²² gibi ifadelerle âlimlerin rihlelerinin fazlalığına dikkat çekilmiş, erken yaşta rihle yapmak da yine ayrı bir meziyet olarak ifade edilmiştir.³²³ Rihle tecrübesi olmayan hafızların biyografilerinde zikredilen “fakat rihleye çıkmadı (لكنه ما رحل), kimsenin yanına yolculuk yapmadı (ما رحل إلى أحد)” benzeri kayıtlar, ulema nazarında rihle yapanlarla bu âlimler arasında fark olduğunu göstermektedir.³²⁴

Hadis otoriteleri hocalarla görüşmeyen kişilere “hafız” sıfatının verilemeyeceğini beyan etmişlerdir. Bu meyanda İbn Hacer (ö. 852/1449), “hafız” sıfatını almak için ilmi kitaplardan değil bizzat hocalardan almak gerektiğini ifade etmiştir.³²⁵ Sübkî (ö. 771/1370), muhaddis olmanın birinci basamağında yer alabilmesi için talebenin birçok başka hususiyetlere sahip olmanın yanında hadis âlimlerini de dolaşmasını gerekli görmüştür.³²⁶ Ondan çok daha erken dönemlerde İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) de yirmi bin hadisi imlâen yazmayan kişinin “muhaddis” sayılmayacağını ifade etmiştir.³²⁷ Dolayısıyla kişinin hadis alanındaki yetkinliğini temsil eden bu sıfatları kazanmak büyük ölçüde rihleyle mümkündür. Yetkin bir âlim olmak için rihle yapmanın gereğine doğrudan işaret edenler de vardır. Örneğin hadis ilmine vakıf olmak isteyen kişinin bilmesi gereken ilimleri üçe ayıran Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267), üçüncü

³²⁰ Bu konu Kavramsal Çerçeve’de ayrıntılı olarak işlenmiştir.

³²¹ Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, c. III, s. 279.

³²² Zehebî, *Tezkira*, no: 1033.

³²³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. V, s. 438; c. XV, s. 279 vd.

³²⁴ Zehebî, *Tezkira*, c. III, s. 55; Zehebî, *Târîh*, c. XVI, s. 409.

³²⁵ İbn Hacer el- Askalânî, *Tavzîhu'l-efkâr limeânî Tenkîhu'l-enzâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), c. I, s. 112.

³²⁶ Celaleddin es- Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbü'n-Nevevî*: Dârü Taybe, c. I, s. 35.

³²⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, c. I, s. 377; Süyûtî, *Tedrib*, c. I, s. 34.

kategoride âlî isnad peşine düşmeyi ve başka şehirlere ilim yolculukları yapmayı zikretmiştir.³²⁸

Talebenin ilmî yeterliliğini gösteren en önemli ölçütlerden biri, sahip olduğu hadislerin ve görüştüğü hoca sayısının fazlalığıdır ki bu hususiyeti kazanmanın en iyi yolu da rihle olmuştur.³²⁹ Rihlenin sağladığı bu itibar, rical kitaplarında “3600 şeyhten hadis dinledi.”³³⁰ “Şu kadar hocayla görüştü (likâ).³³¹ “Endülüs’ün en uzak yerinden Horasan’a kadar yolculuk yaptı (rahale).”³³² “Yaklaşık elli şehirde hadis dinledi.”³³³, “İlim yolculuğu yaptığı yüz yirmi şehir zikretti.”³³⁴, “Mısır’dan Horasan’a kadar yazdı.”³³⁵ gibi ifadelerle vurgulanarak âlimlerin değerini ve otoritesini artıran bir nitelik olarak zikredilmiştir.

Hocaların kimliği, talebenin itibarını artıran bir başka husustur. Görüştüğü hocaların yetkinliği oranında talebenin yetkinliği de artmış, hocanın otoritesi talebeye de itibar kazandırmıştır. Tabiun için “Resûlullah’ın ashabından şu kadar kişiyle görüştüm.” demek bir ayrıcalık olduğu gibi³³⁶ hadiste otorite kabul edilen şahıslardan ders almak da talebenin itibarını artıran bir özellik arz etmiştir. Atâ b. Ebû Rebâh’ın (ö. 114/732) Medine’ye gidip dönünce Mekke’deki âlimler arasında daha fazla şöhret kazanması,³³⁷ aynı şekilde Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153/770) Zührî’nin yanına Şam’a gidince akranları arasında şöhretinin artması gibi hadiseler bunun açık örnekleridir.³³⁸ Seyahat sayesinde raviler hakkında daha fazla bilgi sahibi olan âlimlerin rical sahasında daha çok söz sahibi

³²⁸ Süyûtî, *Tedrîb*, c. I, s. 31.

³²⁹ Çelebi, *İslam’da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 329.

³³⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 1051.

³³¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 578.

³³² Zehebî, *Tezkira*, no: 983.

³³³ Zehebî, *Tezkira*, no: 913.

³³⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 1061.

³³⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 705.

³³⁶ Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, s. 550.

³³⁷ Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, c. I, s. 443.

³³⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. LIX, s. 400.

olması da rihlenin itibarını artıran bir başka unsur olmuştur. Ayrıca rihle yapanların cerh ve tadile dair bilgileri ulema nezdinde daha muteber kabul edilmiştir.³³⁹

Rihle, her şeyden önce bir seyahat deneyimi olması bakımından talebe için birçok farklı konuda bilgi ve tecrübe edinmeyi sağlayan bir faaliyettir. Ancak sıradan bir yolculuk değil de hac ve cihad gibi kutsal bir vazife mesabesinde olduğundan bu yolculukta çekilen sıkıntıların da kişiye manevi kazanımlar sağlayacağı ifade edilmiştir. Kaynaklarda sık geçen, âlimlerin meşakkatli rihleleri sayesinde Allah'ın affına mazhar olduklarına dair rüya anlatıları³⁴⁰ ve hadis ehlinin rihleleri sayesinde Allah'ın ümmetten belaları kaldırdığı şeklindeki söylemler, rihleye atfedilen manevi değeri gösteren ifadelerdir.³⁴¹ Bu kazanımların talebenin ilmine de tesir ettiği düşünülmüş ve çektiği sıkıntıların her biri aynı zamanda öğrencinin ilim yolunda ilerlemesini temin eden unsurlar olarak görülmüştür.³⁴² Dolayısıyla seyahatlerde çektiği sıkıntıların fazlalığı da muhaddislerin manevi karizmasını artıran özellikler arasında yer almış ve biyografik eserlerde vurgulanmıştır.³⁴³

Netice itibarıyla hadis ilminde derinleşmek ve saygın bir seviyeye gelmek isteyenler, hadis tahsilinin vazgeçilmez bir parçası haline gelen rihleden uzak duramamışlardır. Hatta rihlenin sağladığı birikim ve şöhret bazı durumlarda asıl amacı gölgede bırakmış; daha çok hadis toplamak veya bir hadisin farklı varyantlarına sahip olmak için seyahatte aşırıya gidenler, ayrıca yaygın olmayan rivayetlerin peşine düşmek ve sadece rivayet hakkı almak maksadıyla malzemenin getireceği şöhrete odaklananlar da olmuştur. Bu niyetle yolculuğa çıkan talebeler İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Gazzâlî (ö.

³³⁹ Açıklık, *Rihle*, s. 177.

³⁴⁰ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 16. غفر لي برحمتي في الحديث

³⁴¹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no:10.

³⁴² Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, s. 9.

³⁴³ Bkz: Zehebî, *Tezkira*, no: 1063 vd.

505/1111) gibi önde gelen âlimler ve bazı müteahhir fakihler tarafından çok şiddetli ifadelerle eleştirilmiştir.³⁴⁴ Bu eleştirilerin mevcudiyeti bile rihlenin sağladığı itibarı ve bu nedenle çok rağbet gören bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Rihle yapmış olma payesine erişmiş olmak isteyen bazı ravilerse hiç yolculuğa çıkmadığı halde uzun rihleler yaptığı izlenimini uyandırmak üzere “tedlîsü’l-bilâd” olarak isimlendirilen bir yanıltma metodunu uygulamaya koymuşlardır. Bu yolla aslında yakında olan fakat fazla bilinmeyen bir beldeden aldıkları rivayeti, aynı isimdeki daha meşhur olan uzak bir ilim merkezinden almış olduğu yani meşakkatli rihleler yaptığı intibayı uyandıracak şekilde nakilde bulunmuşlardır.³⁴⁵

Seyahat tutkunu olan âlimler halk arasında da ilim gezgini (rahhâlû’l-ilm) veya ilim taşıyıcıları (hameletü’l-ilm) isimleriyle saygınlık kazanmışlardır.³⁴⁶ İbnü’l-Cevzî’nin “Ahmed dünyayı iki defa dolaştı da *Müsned*’ini öyle yazdı.”³⁴⁷ ifadesinde görüldüğü üzere âlimlerin rihleler sayesinde kazandığı itibar ve şöhret eserlerine de tesir etmiş, eser karizmalarının oluşmasında da müelliflerin rihleleri büyük rol oynamıştır.

7. Rihleye Çıkanlara Sağlanan Resmî ve Özel Destekler

Rihle faaliyetlerinin geniş coğrafyalara yayılan çok katılımlı bir seyahat olmasında yukarıdaki faktörlerin önemi tartışılmazdır. Fakat bu güçlü motivasyonların gerçekleşmesi, takdir edileceği üzere, önemli ölçüde, maddi imkânlarla ve seyahat şartlarına bağlıdır. İktisadi durumu zaman içerisinde değişiklik arz etse de İslam

³⁴⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, ss. 216-217; Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 2001), s. 103; Ebû Hamid el- Gazzâlî, *İhyâ* (İzmir: DİB Yayınları, 2020), ss. 594-598.

³⁴⁵ Mısırlı bir ravinin, Kahire’deki Endülüs mahallesini kastederek “Haddesenâ fülânun bi’l-Endelüs” ifadesini kullanması ve böylece Endülüs bölgesine gittiği şeklinde bir intiba uyandırması buna örnektir. Bkz: Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, c. I, s. 243.

³⁴⁶ Nazlıgül, “Sebepler ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları”. s. 32.

³⁴⁷ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Saydü’l-hâtır* (Dımaşk: Dârü’l-Kalem, 2004), c. I, s. 259.

dünyasında seyahatin önündeki engellerin genel olarak asgariye indirildiği ve seyahat imkânlarının alabildiğine geliştirildiği dikkat çekici bir husustur.

İslam dünyasında seyahat imkânlarının gelişmesinde temel faktör seyahate bakış açısıdır. Her şeyden önce Kur'an ve sünnette seyahat, özellikle de ilim ve ibadet maksadıyla yapılan yolculuk teşvik edilen bir eylem olarak yer almıştır. Bu bağlamda yeryüzünde gezip dolaşarak tefekkür etmek önemli görülmüş, belirli bir zaman zarfında belirli mekânlarda bulunmayı zorunlu kılan hac ibadeti dinin temel esaslarından sayılmış, ilim talebiyle yolculuğa çıkmak da bir o kadar mühim görülmüştür.³⁴⁸ Yolculuğun kıymetini artıran bu hususlar yolcuyu da önemli bir konuma yerleştirmiş, Kur'an'da "ibnû's-sebîl" adıyla anılan yolculara zekâtın pay ayrılarak mali destek sağlanması istenmiştir.³⁴⁹ Seyahatin meşakkati namazları kısaltma, oruç tutmama ruhsatı gibi farz olan ibadetlerin hafifletilmesi için bir sebep teşkil etmiş,³⁵⁰ "seferî" diye adlandırılan yolcular için başka hak ve kolaylıklar da tanınmıştır. Ayet ve hadislerde temelini bulan tüm bu hususlar, İslam dünyasında yolculara özel bir hukukun geliştirilmesini sağlamıştır.³⁵¹ Bu durum devlet politikalarında da konuya eğilme zarureti getirmiş, devlet bütçesinden yolcular için bir harcama kalemi tahsis edilmiş; seyahat, konaklama ve barınma hususlarında yolcunun refahını sağlayacak mekânizmalar kurulmuştur. Örneğin, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında yol güvenliğini sağlamak ve haberleşmeyi hızlandırmak amacıyla kurulan "berîd (posta)" teşkilatı yolcuların güvenlik endişelerini ortadan kaldırmıştır. Yine bu dönemde inşa edilen, "dârü'd-dakîk" adıyla anılan misafir

³⁴⁸ Ankebût, 29/20; Yûsuf 12/109; Rûm, 30/42; Tirmizî, İlim, 2, 19 vd.

³⁴⁹ el-Enfâl 8/41; et-Tevbe 9/60. hammad suresi 60. ayette belirtilen zekâtın sarf edileceği sekiz sınıftan biri "ibnû's-sebîl" diye anılan yolculardır.

³⁵⁰ Nisâ, 4/101; Mâide, 5/6; Bakara, 2/184-185; Buhârî, Savm, 36; Ebû Dâvûd, Tahâret, 60; Nesâî, Sıyâm, 57 vd.

³⁵¹ Bu doğrultuda fıkıh kitaplarında yolcu olma durumunu ifade eden "seferîlik" bahsine ayrı bir bölüm açılmıştır. Burada dini hükmü açısından seferler farz, mendup, mekruh gibi kısımlara ayrılmış ve dini açıdan "seferî" statüsünde olmanın ölçütleri belirlenmiştir. Seferi sayılan kimseler için ayet ve hadislerin yanı sıra sahabe ve tabiunun görüş ve uygulamaları doğrultusunda ibadetlere yönelik özel hükümler koyulmuş, ayrıca borçlanma gibi yolcuları rahatlatan bazı kolaylıklar sunulmuştur. Fahrettin Atar, "Sefer", *DİA*, (İstanbul: 2009). c. IIIVI, ss. 294-298.

evleri ile sonraki süreçte gelişerek çeşitlenen han, kervansaray, imarethane ve ribât gibi yolculara konaklama imkânı sunan yapılar da yolcuların hem güvenli hem de refah içerisinde seyahat etmesine olanak sağlamıştır.³⁵² Yolcuya hizmet odaklı bu yapılarla yol, köprü, su kanalı ve çeşme yapımı gibi faaliyetler, İslami literatürde “sadaka-i cariye” kavramıyla ifadesini bulan ve hizmet verdiği ölçüde sahibine kesintisiz sevap kazandıran ameller kapsamında değerlendirildiği için devlet hizmeti olmakla sınırlı kalmamış, geniş halk kitleleri tarafından da desteklenmiştir.³⁵³ Dolayısıyla yolculuğun teşvik edilip yolcuya hizmetin ibadet kabul edildiği bir kültürde bu bakış açısı, seyahatin devletin ve şahısların tam desteğini almasını, böylece nitelikli bir faaliyet olarak gelişip yaygınlaşmasını sağlamıştır.³⁵⁴ İslam dünyasında siyasi bölünmüşlüğün dolaşımın önünde bir engel olmaması, yani politik sınırların yolcuların geçişini zorlaştıran bir yapıda olmaması da seyahatlerin bu coğrafyada yaygınlaşmasında kayda değer bir faktör olmuştur.³⁵⁵

İslam dünyasındaki bu gelişmiş seyahat imkânları, ilim yolculuğuna çıkanlara büyük kolaylıklar sağlamıştır. Ancak ilimle meşgul olmak ve ilim için yolculuğa çıkmak da başlı başına desteği hak eden bir durum arz etmiştir. Bu noktada devletin eğitim kurumlarını ve vakıf sistemini yaygınlaştırması, eğitim kurumlarını öğrencilerin ihtiyaçlarını giderecek mekânizmalarla geliştirmesi vb. faaliyetler ilim talebeleri için teşvik edici olmuştur. Seyahat edenlere geniş imkânların sunulduğu, vakıflarla desteklenen han, kervansaray, ribat gibi yapılar rihleye çıkanları rahatlatmıştır.

³⁵²Demircan, *Arap Edebiyatında Seyahatname Türü ve Seyahatnameler*. s. 16; Akpınar, *Kur'ân Aydınlığında Seyahat*, ss. 101-107. Aynı dönemlerde Çin Hanedanı ve Ptolemilerin Mısır'da kurduğu yönetimin de oldukça gelişmiş bir posta sistemi kullandığı, ayrıca Antikçağ'da Persler ile Çin Chou Hanedanı'nın konaklama hizmetlerinde gelişmiş olduğu kaydedilmiştir. Casson, *Antik Çağda Seyahat*, s. 164.

³⁵³ Akpınar, *Kur'ân Aydınlığında Seyahat*, s. 100.

³⁵⁴ Ali Duman, “Sadaka”, *DİA*, (İstanbul: 2008). s. 384; Akpınar, *Kur'ân Aydınlığında Seyahat*, ss. 100-107.

³⁵⁵ Keleş, “Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler”. s. 9.

Medreselerin bünyesinde başka şehirlerden veya ülkelerden gelen öğrencilere yeme içme, barınma, tedavi vb. muhtelif ihtiyaçlarının karşılandığı özel mekânlar tasarlanmıştır.³⁵⁶ Kendilerine sunulan bu imkânlardan yararlanan ilim yolcuları, öğrencilerin tamamına verilen hizmet ve yardımlardan da faydalanmışlardır. Bu bağlamda eğitim hizmetlerinin ve temel ihtiyaçların ücretsiz olduğu öğretim kurumlarında kâğıt, hokka, kamış vb. malzemelerin de vakıf tarafından karşılanması ayrıca ihtiyaç sahibi öğrencilere burs sağlanması gibi hizmetler de sunulmuştur.³⁵⁷ Vakıflardan gelen burslar dışında ilim talebelerine bireysel yardımlarda bulunan hayırseverler ile kitaplarını ve servetini talebelere dağıtan ilim adamları da yolcuların masraflarını hafifletmiştir. Ömrü seyahatlerde geçen Abdullah b. Mübarek, hadis talebelerine yardımda bulunanlardan biridir. Onun bu işe ve yaptığı diğer yardımlara ayırdığı miktarın senede yüz bin dirhem olduğu ifade edilmiştir.³⁵⁸ Rihleleriyle meşhur İbn Hibbân (ö. 354/965) da dârü'l-ilm olarak anılan Büst'teki evini dışarıdan gelen hadis öğrencileri için vakfetmiştir. Ölmeden önce bütün kitaplarını da vakfettiği bir kütüphane kuran bu âlim, bunların gelirlerini karşılamak üzere de mirasından pay ayırarak vakıf gelirleri tahsis etmiştir.³⁵⁹ Yine ilim yolculuklarıyla ön plana çıkan İbnü'l-İmâdiye künyesiyle meşhur Mansur b. Selim'in (ö. 673/1275) rihleye çıkanlara ihsanda bulunduğu kaydedilmiştir.³⁶⁰

İslam dünyasında rihle hareketlerini hızlandıran ve rihlenin sıkıntılarını hafifleten bir uygulama da hamilik ve himayedir. Özellikle küçük yaştaki talebeleri himaye etmek,

³⁵⁶ Özellikle Eyyubiler döneminden sunulan örnekler öğrencilere sunulan imkânların ulaştığı boyutu göstermesi açısından oldukça çarpıcıdır. Bkz: Harun Yılmaz, *Zengîler ve Eyyûbîler Döneminde Dimaşk'ta "Medrese" (1154-1260)* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi). Mahmut Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014).

³⁵⁷ Fatımîler zamanında kurulan; hokka, kâğıt, kamış gibi ihtiyaç malzemelerinin ücretsiz olarak hizmete sunulduğu Dârü'l-Hikme'nin yıllık masraflarının 257 bin dinara ulaştığı kaydedilmiştir. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), s. 213.

³⁵⁸ Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez- Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, c. I, s. 217).

³⁵⁹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 212; Mehmed Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *DİA*, (İstanbul: 1999). c. XX, ss. 63-64.

³⁶⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 1160.

eğitim görmesi ve rihleye çıkması için destek sunmak her dönemde yaygın bir uygulama olmuştur. Hicrî X. asrın meşhur hadis hafızı İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), küçük yaşta babasını kaybettiğinde hocası Şemseddin Şinnâvî onu himaye etmiş, Tanta ve Kahire'ye bu sayede giden âlim buralardaki seçkin medreselerde eğitim almıştır.³⁶¹ İleride daha ayrıntılı ele alınacağı üzere hanımların rihleleri de büyük ölçüde hamileri eşliğinde gerçekleşmiştir. Ancak himaye sadece öğrencilere has bir uygulama değildir. Şeyh statüsündeki kişiler için de devletin veya nüfuz sahibi, varlıklı kişilerin himayesi önem arz etmiştir. Kimi zaman bağış, hediye veya maaşlarla kimi zaman saraya davet; ümeranın kendilerini ziyareti veya derslerine bizzat katılmasıyla çoğu zaman da medreselerdeki mansıplar, kadılık ve emirlik gibi vazifelerle gelen bu himaye âlimlere hem politik hem sosyal hem de ekonomik destek sağlamıştır.³⁶² Emevî, Büveyhî, Zengî, Eyyubî ve Selçuklu yönetimleri bu desteğin bariz şekilde görülebildiği örneklerle doludur.³⁶³ Yine Endülüs idarecileri İslam dünyasının muhtelif yerlerinden gelen âlimlere sağladığı maddi ve manevi imkânlarla şöhret bulmuştur.³⁶⁴ Özellikle savaş, saldırı, isyan gibi kriz durumlarında hedef konumunda olan âlimler için bu himaye hayat kurtarıcı yolculuklara vesile olmuştur. Nitekim Berberi ayaklanması baş gösterdiğinde Kurtuba'dan kaçan İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) Şatıbe'ye daha sonra da Mayorka Adası'na geçmesi emirlerin sayesinde gerçekleşmiştir.³⁶⁵ Bağdat'ta kendisini himaye

³⁶¹ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb* (Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986), c. X, s. 542.

³⁶² Shawkat M. Toorawa, "Travel in the Medieval Islamic World: The Importance of Patronage, as Illustrated by 'Abd al-Latif al-Baghdadi (d. 629/1231)", *Eastward Bound, Travel and Travellers 1050-1550*, trc. ed. Rosamund Allen (Manchester-New York: Manchester University Press, 2004). Toorawa makalesinde geniş çaplı rihleler gerçekleştiren Abdüllatif el-Bağdâdî'nin örneğinde İslam dünyasında hamilik ve himayenin önemli bir seyahat motivasyonu oluşuna vurgu yapmaktadır.

³⁶³ Memlük döneminden bazı örnekler için bkz: Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, ss. 161-163. Peygamberlerin varisi olarak el üstünde tutulan âlimler toplumda her zaman saygın bir konumda olmuş, siyasi gerekçelerle ilim adamlarına baskı veya şiddet uygulayan yöneticileri dışarıda tutulacak olursa, ilim ehli genel itibarıyla devlet tarafından himaye ve destek gören bir sınıf olmuştur. Elbette bu destek, yöneticilere ilme hürmet ve hizmetin yanında toplum üzerinde nüfuz sahibi olan âlimlerin otoritesiyle de doğrudan alakalıydı. Karşıt görüşleri bertaraf etmek, elini güçlendirmek, istikrar ortamını tesis etmek vb. amaçlarını gerçekleştirmek isteyen yöneticiler himayeye başvurmuşlardır.

³⁶⁴ Fatma Büşra Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019). s. 64.

³⁶⁵ H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *DİA*, (İstanbul 1999). s. 40.

eden vezir İbnü'l-Müslime'nin Besâsîrî olaylarında öldürülmesi üzerine, Hatîb-i Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) hayatını tehlikede görerek Dımaşk'a gitmesinde³⁶⁶ olduğu gibi bu destekten mahrum olanların başka yerlere göçtüğü de vakidir.

B. RİHLENİN TARİHİ SEYRİ

İlim için yolculuk yapmanın temelleri Hz. Peygamber zamanına kadar uzanmaktadır.³⁶⁷ Bu dönemde ne müstakil olarak hadis ilminden ne de hadis öğrenmek için yolculuk yapmaktan bahsetmemiz mümkün olduğundan bu yolculukları terimsel manada “rihle” diye adlandırmak uygun olmasa da bunlar, İslam tarihinde ilim için yolculuk yapmanın ilk örnekleri olması bakımından hem rihle faaliyetlerinin temelini oluşturmuş, hem de rihlenin meşruiyet kazanmasında etkili olmuştur. Dönemin ilim yolculukları doğrudan Allah Resulü'ne yapılmıştır. Dolayısıyla yolculukların merkezi de onun yaşadığı Mekke ve Medine şehirleri olmuştur.

Hz. Peygamber dönemindeki ilim yolculuklarının hedeflerini üç madde halinde sıralamak mümkündür:

- **İslam dini hakkında bilgi sahibi olmak, Müslümanlığın genel prensiplerini öğrenmek.**³⁶⁸ Kur'an-ı Kerim, İslam esasları ve dinin tatbikatına yönelik bilgileri öğrenmek isteyen bazı kimseler, bizzat Hz. Peygamber'e başvurmuşlardır. Bu kimselere örnek olarak Necid kabilesinden İslam'ın esaslarını sormaya gelen kişi³⁶⁹ ile aynı amaçla gelen Abdülkays heyeti³⁷⁰ verilebilir. Bir peygamberin zuhur ettiğini haber alan Ebû

³⁶⁶ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), c. XVI, s. 130; Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, ss. 453-454.

³⁶⁷ Açikel, *Rihle*, s. 67; Hatiboğlu, “Rihle”, s. 106; Muhammed Acâc el- Hatîb, *es-Sünnetü kable't-tedvîn* (Kahire: Meketbetü Vehbe, 1963), c. I, s. 176.

³⁶⁸ Ali Yardım, *Hadis I* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1984), s. 138-139; Zeytûnî, *er-Rihle*, ss. 15-16.

³⁶⁹ Buhârî, *İmân*, 34; Müslim, *İmân*, 8; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 83.

³⁷⁰ Buhârî, *İmân*, 40; Müslim, *İmân*, 24-25; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 86.

Zerr'in (ö. 32/653) bineğine atlayıp Mekke'ye giderek Allah Resûlü'nü bizzat görüp dinledikten sonra Müslüman olması da bu türden bir yolculuktur.³⁷¹ Görüleceği üzere bu tür yolculuklar kimi zaman bireysel olarak kimi zaman da heyetler halinde yapılmış, yolcular kendi beldelerine döndüklerinde öğrendikleri bilgileri yaygınlaştırmıştır.

Hız. Peygamber hayatta olduğu sürece vahiy sürecinin ve dolayısıyla dinî hükümlerin henüz tamamlanmamış olması yeni nazıl olan ayetleri ve yaşanan hadiseleri takip etmek isteyen sahabileri de harekete geçirmiştir. Gündelik meşgaleleri sebebiyle her an Hız. Peygamber'in yanında olamadıkları için yeni gelişmelerden ve hükümlerden haberdar olmak maksadıyla sahabenin nöbetleşe ilim almaya gittiğine dair örnekler de ilim öğrenmek için yapılan yolculuklar bağlamında zikredilmiştir.³⁷² Bu konuda özellikle Hız. Ömer'in (ö. 23/644) komşusu Evs b. Havlî el-Ensârî (ö. 35/655 [?]) ile nöbetleşe Resûlullah'ın yanına gidip öğrendiklerini birbirlerine aktardıklarına dair rivayet örnek gösterilir.³⁷³ Ancak şehir içinde bir yerden bir yere gitmenin ilim yolculuğu olarak değerlendirilmesi çok da uygun olmasa gerektir.

- **İslam hakkında edinilen bilgileri Hız. Peygamber'den teyit etmek:**³⁷⁴ Hız. Peygamber'in gönderdiği elçiler vasıtasıyla İslam'a dair bilgi sahibi olan bazı kimseler bizzat Hız. Peygamber'den bu bilgileri teyit etmek maksadıyla huzuruna gelmişlerdir. Enes b. Malik'in (ö. 93/711) bir çöl bedevisi olduğunu bildirdiği kişinin "Ya Muhammed, elçin bize gelip senin Allah tarafından gönderildiğini söyledi." diyerek elçi tarafından bildirilen İslam'ın temel esaslarını ayrı ayrı sorup Resûlullah'tan bu bilgileri teyit etmesi bunun bir örneğidir.³⁷⁵

³⁷¹ Buhârî, Menâkıb, 11; Müslim, Fezâilü's-sahâbe, 133.

³⁷² Açıklık, *Rihle*, s. 67; Nazlıgöl, "Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları". s. 17.

³⁷³ Buhârî, İlim, 27.

³⁷⁴ Nurettin İtr, "Mukaddime", *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1975). s. 32.

³⁷⁵ İbn Hanbel, III, 143; Müslim, İmân, 10; Buhârî, İlim, 6; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 82.

- İhtiyaç duyulan konulara dair hükümleri öğrenmek için Hz. Peygamber'e soru sormak:³⁷⁶ Sahabiler Hz. Peygamber'e gelerek güncel hayatta karşılaştıkları sorunları arz etmiş ve bir Müslüman olarak ne yapmaları gerektiğini danışmış, bunun için bazıları yolculuk yapmak durumunda kalmıştır. Bir kadının hem kendisine hem de eşine süt emzirdiğini iddia etmesi üzerine Ukbe b. Hâris'in Resûlullah'a gelerek bu durumu sorması³⁷⁷ ve Benî Fezâre kabilesinden bir adamın, hanımının siyahi bir çocuk doğurmasından şüphelenerek durumu Allah Resulü'ne arz etmesi buna örnektir.³⁷⁸

Rihlenin ilk uygulamalarını Hz. Peygamber döneminden itibaren görebildiğimizi belirten kaynaklar bunların yanı sıra o dönemde sahabenin “Peygamberimizi görmek, ona kavuşma şerefine ulaşmak, tavsiyesini almak” maksadıyla da pek çok yolculuk yaptığını kaydetmektedir.³⁷⁹ Ancak ilim öğrenme gayesi olmayan bu tür yolculukları rihle kapsamında değerlendirmenin isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Yine kaynaklarda Peygamberimizin hayatta olduğu süreçte hadislerin yazılmamış olmasından dolayı istenilen hadise veya eldeki hadisin farklı tariklerine ulaşmak amacıyla rihleler yapıldığı, bunun yaygın bir uygulama olmayıp bir iki örnekten ibaret olduğu belirtilerek bu hususta bahsi geçen örneklere yer verilmiştir.³⁸⁰ Söz konusu örnekleri “hadislere ve hadisin farklı tariklerine ulaşmak” şeklinde, daha sonra gelişen kavramlar üzerinden tanımlayarak bunlara “rihle” demek, başlangıçta belirttiğimiz üzere uygun görünmemektedir. Bunları rihle faaliyetlerine temel teşkil eden yolculuklar olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

³⁷⁶ Zeytûnî, *er-Rihle*, s. 16.

³⁷⁷ Buhârî, *İlim*, 26.

³⁷⁸ Buhârî, *Talak*, 26; Müslim, *Liân*, 18-20; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 88.

³⁷⁹ Açikel, *Rihle*, s. 69.

³⁸⁰ Açikel, *Rihle*, ss. 66-72.

1. Hicrî I. Asır

a. Sahabenin Rihleleri

Hiz. Peygamber'in sağlığında ve daha sonrasında çeşitli vazifelerle farklı beldelere gönderilen sahabiler, gittikleri yerlerde hadis birikimlerini aktarmışlar, özelikle öğretici sıfatıyla gönderilenler bulundukları bölgelerde çeşitli ilim merkezlerinin oluşmasını sağlamışlardır. Hiz. Ömer'in yeni kurulan şehirlere gönderdiği öğreticiler de aynı fonksiyonu üstlenmişlerdir.³⁸¹ İlk iki halife döneminde hadis öğrenimi için yapılmış seyahat örneklerine rastlanmamaktadır. Muhtemelen Hiz. Peygamber döneminde çok uzaklaşılmadığı için hadis bilgisine duyulan ihtiyaç, büyük ölçüde beşeri kaynaklar tarafından karşılanmıştı. Öte yandan bu dönemde hadis rivayetinde oldukça hassas bir tutum izlenmesi, hatta çok hadis rivayet etmeye karşı tavır alınmış ve rivayetlerin nakli için bazı şartlar ortaya konmuş olması, rivayet faaliyetlerini genel olarak sınırlayan bir durumdu.³⁸²

Fetihlerle birlikte genişleyen İslam coğrafyasında hadis bilgisine duyulan ihtiyaç da artmıştır. Hiz. Osman döneminde itibaren hadis rivayeti yaygınlaşmış, ancak bilginin aktarılmasında gösterilen hassasiyet değişmemiştir. İleride rihleye meşruiyet teşkil edecek sözlerden üç tanesi bu dönemin meşhur isimlerinden Abdullah b. Mes'd (. 32/652-3) ile Eb'd-Derdâ'ya (. 32/652) aittir:

Abdullah b. Mes'd: "Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki Resûlullah'ın ağzından yetmişten fazla sure öğrendim. Deveyle gidilebilecek bir yerde Allah'ın Kitabı'nı benden daha iyi bilen birinin olduğunu bilsem mutlaka ona giderdim (leeteyth).";³⁸³ "Ne zerine indirildiğini bilmediğim bir ayet yoktur. Deveyle

³⁸¹ Bkz: Akgün, *Sahabe Coğrafyası*, ss. 31-32.

³⁸² Bkz: Yücel, *Hadis Tarihi*, ss. 23-70.

³⁸³ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 25; Müslim, *Fezâilü's-sahâbe*, 114 (Müslim rivayetinde "lerahalt" fiili kullanılmıştır).

gidilebilecek bir yerde Allah'ın Kitabı'nı benden daha iyi bilen biri olduğunu bilsem, (öğrenmek için) mutlaka onun yanına giderdim. (leeteýtühü).”³⁸⁴

Ebü'd-Derdâ: “Allah'ın Kitabı'ndan bir ayeti anlamakta güçlük çekseydim ve onu bana açıklayabilecek tek kişi Birkü'l-gımâd'da olsaydı mutlaka ona yolculuk yapardım (rahhaltü ileyhi).”³⁸⁵

Sahabenin önde gelenleri tarafından bilgiye ulaşmak için gerektiğinde seyahate başvurmanın önemine işaret eden bu beyanlar sözden ibaret kalmamış, rihlenin ilk örneği kabul edebileceğimiz uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Rihleye dair çalışmaların merkezinde yer alan bu örnekler, sahabilerden Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669) ile Cabir b. Abdullah'ın (ö. 78/697) duydukları hadisleri araştırmak üzere gerçekleştirdikleri yolculuklardır.³⁸⁶ Rivayetlerden ilkinde göre Ebû Eyyûb el-Ensârî, Resulullah'tan duyduğu bir hadisi Ukbe b. Âmir'e (ö. 58/678) sormak için Mısır'a gitmiştir. Çünkü Ebû Eyyûb'un beyanına göre o sırada bu hadisi duyanlardan yalnızca kendisi ve Ukbe hayattadır. Ebû Eyyûb, sorduğu hadisi Ukbe'nin ağzından dinledikten sonra “Doğru söyledin!” diyerek Medine'ye geri dönmüştür. Hadisin metni şöyledir: “*Kim dünyada bir müminin ayıbını örterse Allah da kıyamet günü onun ayıbını örter.*”³⁸⁷

İkinci rivayete göre ise Cabir b. Abdullah, Abdullah b. Uneys'in (ö. 54/674) rivayet ettiği bir hadisi kendisinden öğrenmek üzere Medine'den Şam'a gitmiştir. Bunun için bir deve satın alarak bir aylık yolculuk yapmıştır. Cabir, kendisi yahut Abdullah ölmeden hadisi kaynağından almak amacıyla geldiğini belirtmiş ve sonra geri dönmüştür. Uzunca

³⁸⁴ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 26; Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 8; Müslim, *Fezâilü's-sahâbe*, 115 (Bu metinlerdeki ifade “lerakibtü ileyhi” şeklindedir).

³⁸⁵ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 89. el-Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde almadığı bu rivayet Nurettin İtr'ın ziyaretlerinde yer almaktadır (s. 195). Birkü'l-gımâd, Mekke'nin sahil yönünden beş günlük yürüyüş mesafesi kadar uzağında bir yerdir. Yakub el- Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), c. I, s. 399.

³⁸⁶ Hatîb-i Bağdâdî eserinde Câbir rivayetlerini önce zikretmektedir, buna binaen sonraki kaynaklar da aynı sıralamayı takip etmişlerdir (el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 31-34.). Yolculukların zamanına dair bir kayıt bulunmadığından biz verilen örneklerdeki şahısların vefat tarihlerini esas almayı tercih ettik.

³⁸⁷ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 34; Ebubekir el- Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî* (Dimaşk: Dâru's-Sekâ, 1996), c. I, 373; İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. IV, s. 153.

bir metni olan bu hadis, kıyamet günü insanlar arasındaki hesaplaşmanın dünyada işlenen iyilikler ve kötülüklerle olacağına dairdir.³⁸⁸

Ebû Eyyûb el-Ensârî, bildiği bir hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den işittiğini bildiği, hayatta olan tek sahabiden teyit etmek için yolculuk yapmıştır. Cabir b. Abdullah ise Hz. Peygamber ile uzun süre birlikteliği olan ve muksirun arasına giren bir sahabi olmasına rağmen, bilmediği bir hadisi yine bizzat Resûlullah'tan işiten bir başka sahabiden öğrenmek üzere yolculuk yapmıştır. Sahabenin birbirinden hadis öğrenmek üzere yaptığı yolculukların başka örnekleri de vardır ve bunlar da benzer gerekçelerle yapılmıştır.³⁸⁹ Sahabenin söz ve uygulamalarından anlaşıldığı üzere bu dönemdeki hadis yolculuklarının temelinde Hz. Peygamber'e ait sözlerin/hadislerin aktarımında unutma, yanılma, eksik işitme gibi insani sebeplerden ötürü hata yapma endişesi³⁹⁰ veya bizzat vakıf olunmayan bir rivayeti öğrenme isteği yatmaktadır. Bu rivayetlerin ahkâma hadislerinden olmaması da dikkat çekicidir.

Kaynaklardaki kayıtlara göre bu dönemdeki hadis yolculukları daha ziyade sahabenin küçüklerinden büyüklerine yapılmış, bilgi ve tecrübe bakımından daha geride olan genç sahabiler, ashabın önde gelenlerinden hadis öğrenmiş ve yazmışlardır. Hz. Peygamber döneminden uzaklaşıp büyük sahabiler neslini yavaş yavaş geride bırakan süreçte hadis bilgisine duyulan ihtiyaçla birlikte, hadislerin yazılmasına dair tartışmaların da temelinde yatan, “bilginin kaybolmasına yönelik endişeler” de yolculukların sebepleri arasında yer almıştır. Sahabenin genç kuşağından Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) Hz.

³⁸⁸ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 31-33; İbn Hanbel, el-Müsned, c. III, s. 495; Buhârî İlim, 19.

³⁸⁹ Hafîb-i Bağdâdî sahabeden olduğunu bildirip de ismini vermediği bazı şahısların rihlelerine dair rivayetlere yer vermiştir. Bkz: el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 35-39. Bunlardan bazıları öncekilerle aynı rivayetlerdir. Onun eserine almadığı bir rivayet de şöyledir: Mahmud b. er-Rebî' (ö. 99), İstanbul Kuşatması sırasında İtbân b. Malik'ten (ö. 50/670) naklettiği bir hadisin Hz. Peygamber tarafından söylenmiş olamayacağını ifade eden Ebû Eyyub el-Ensârî'nin bu itirazı üzerine gazadan döndükten sonra hac veya umre maksadıyla Medine'ye gelmiş ve İtbân b. Mâlik'ten bu hadisi sormuş, o da aynen tekrar etmiştir (Babanzâde, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, c. I, ss. 233-234. Verilen tarihlere bakılırsa olay yaklaşık h. 50'de meydana gelmiştir.)

³⁹⁰ Nitekim bu endişenin ashab arasında yaygın olduğu ve ashabdan bazılarının bundan ötürü kendi yazdıklarını imha ettiği bilinen bir husustur.

Peygamber'in vefatından sonraki bir zaman diliminde, ensardan birine söylediği şu söz bize mevcut tabloyu yansıtan mühim bir veridir: “Gel Resulullah'ın ashabına soralım, onlar bugün çok sayıdalar.” Muhatabı onun bu çağrısına kulak vermeyince İbn Abbas tek başına işe koyulmuş, kimden bir hadis nakledildiğini duysa o kişinin kapısına varmış, beklemesi gerekirse beklemiş ve istediği hadisi mutlaka sorup öğrenmiştir.³⁹¹

Rivayetlerden görüleceği üzere duyduğu bir hadisi/bilgiyi teyit veya muayyen bir hadisi sahibinden işitmekten ziyade İbn Abbas'ın amacı, hadis bilgisinin yegâne kaynağı olan sahabiler henüz hayattayken onların sahip olduğu hadis bilgisinden azami ölçüde istifade edebilmektir.

b. Tabiûnun Rihleleri

Tabiûnun eğitimi sahabiler eliyle olmuş, sahabiler bulundukları yerlerde kurdukları ilim meclisleriyle yeni nesillerin yetişmesine öncülük etmişlerdir. Tabiûn uleması da öncüleri gibi işittikleri hadisleri, kendilerinden nakledilen sahabilerden bizzat almak maksadıyla yolculuklar yapmışlardır. Kurulan yeni şehirlerle sahabe coğrafyasının genişlemesi ve hadis yazımına yönelik tartışmaların devam etmesinden dolayı hadis rivayetinde şifahiliğin baskın olması, bu dönemde hadis yolculuklarının kaçınılmaz bir hale gelmesini sağlamıştır. Örneğin Ubeydullah b. Adî, Hz. Ali'den (ö. 40/661) nakledilen bir hadisi kendisinden almak üzere Irak'a gitmiş, gerekçesini “Ölürse ondan başkasından bu hadisi bulamam diye endişe ettim.” sözleriyle açıklamıştır. Hadisin metni şöyledir: “*Kim bir bidat ortaya atar veya bidatçı birini barındırırsa Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerinedir. Ondan ne bir harcama ne de mal kabul edilir.*”³⁹² Yine muhadramûndan Ebû Osman en-Nehdî (ö. 100/718-19), muhtemelen Basra'dayken, kendisine ulaşan Ebû Hüreyre hadisini sormak maksadıyla hacca gitmiş

³⁹¹ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, c. I, s. 542; Zehebî, *Siyer*, c. III, s. 342-343.

³⁹² el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 45.

ve sonra Ebû Hüreyre'nin yanına gelmiştir. Asıl niyetinin hacetmek değil şu hadisi sormak olduğunu bildirmiştir: “Allah, mümin kulunun bir iyiliğine karşı binlerce hasene yazar.”³⁹³ İbnü'd-Deylemî diye bilinen Abdullah b. Feyrûz'un Filistin'den Taif'teki³⁹⁴ Abdullah b. Amr b. el-Âs'a; Alkame b. Kays (ö. 62/682) ile Esved b. Yezid'in (ö. 75/694) Irak'tan Medine'deki Hz. Ömer'e yaptıkları yolculuklar yine duydukları hadisleri bizzat sahibinden işitmek içindir.³⁹⁵

Dımaşk Mescidi'nde otururken yanına gelen kişinin Medine'den çıkıp sırf kendisine bir hadis sormak için buraya geldiğini öğrenen Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]) bir hayli şaşırmış ve tekrar tekrar adama geliş amacını sormuşken³⁹⁶ yukarıdaki örneklerle bakıldığında zaman içerisinde bu türden yolculukların mutad hale geldiği görülmektedir. Sahabilerin yolculuklarından farklı olarak bu dönemde yapılan yolculuklar, yalnızca unutmuş yahut yanlış işitmiş olma ihtimali gibi hafızadan kaynaklanabilecek sorunları bertaraf etmek için hadisi bizzat sahibinden işitme amacına matuf değildir. Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) ve Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) örneklerinde görüldüğü üzere tabiûn alimleri fikhî meselelere dair soru sormak amacıyla da sahabeye sık sık başvurmuştur.³⁹⁷ Ayrıca Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan fitne olayları, siyasi ve itikadi fikir ayrılıkları, demografik yapının iyice karmaşıklaşması gibi toplumu derinden etkileyen olayların hadis rivayetlerine etkisi, hadis naklinin kitlesel bir faaliyete dönüşmesi ve özellikle hadis uydurmacılığının zuhur etmesi ravilere ve rivayetlere karşı daha ihtiyatlı davranmayı

³⁹³ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 46.

³⁹⁴ Başka bir rivayete göre Medine'de. Bu hadis Beytûlmakdis'te kılınan namazın faziletine dairdir.

³⁹⁵ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 93; eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, ss. 223, 247. Bizzat sahibinden işitmek için yapılan bu yolculuklar ileride Ahmed b. Hanbel tarafından âli isnad için yolculuk yapmaya delil olarak gösterilecektir.

³⁹⁶ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 4; İbn Mâce, *Sünne*, 17. Rivayete göre gelen şahıs Ebü'd-Derdâ'ya kendisinin Resûlullah'tan duyduğu bir hadis için geldiğini söylemiş, Ebü'd-Derdâ “Başka bir ihtiyaç için gelmedin mi?” diye sormuştur. Adamın “Hayır” demesi üzerine “Ticaret için de mi gelmedin?” demiş, üçüncü seferinde de “Sadece bu hadis için mi geldin?” diye adamdan cevabını tekrar tekrar yinelemesini istemiştir. Söz konusu hadis rihleye referans olarak görülen rivayetlerden “*Kim ilim arayışıyla bir yola çıkarsa...*” hadisidir.

³⁹⁷ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 49, 52.

zorunlu kılmıştır.³⁹⁸ Bu bağlamda geliştirilen isnad uygulaması ve ravi kritiğine yönelik faaliyetlerin çoğu zaman rihleyi de beraberinde getirdiği müşahade edilmektedir. Söz konusu hassasiyetlerle yapılan rihle faaliyetleri, hadis yolcularından Ebü'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709) tarafından şöyle dile getirilir: “Basra’da iken bizler Resûlullah’ın Medine’deki ashabından nakledilen bir rivayet işitirdik, gidip onu bizzat kendilerinden dinlemedikçe de mutmain olmazdık.”³⁹⁹ Kendisinin şahit olduğu bir olaya dair ayrıntılı bilgiler verdiği için Abdullah b. Ömer’in hayret edip övgüde bulunduğu Şa’bî (ö. 104/722)⁴⁰⁰ de bu konudaki derin bilgisini “duyduklarına güvenmemek, diyar diyar dolaşmak, ilim yolunda güvercin gibi sabretmek ve karga gibi erken davranmak” sayesinde elde ettiğini ifade etmiştir.⁴⁰¹ Duyduğu hadislerle kanaat etmeyerek araştırma yolunu benimseyen Şa’bî, isnad konusundaki hassasiyetiyle ön plana çıkmış, hadis araştırmaları için yolculuğa çıkmayı önemsemiştir. Kendisine sorulan üç hadis hakkında bilgi almak için, sahabeden biriyle görüşme umuduyla Kûfe’den Mekke’ye gitmiş, Medine’ye de sık sık rihle yapmıştır.⁴⁰² Bu dönemde halen hayatta olan sahabeye ulaşarak bilgi edinmek Şa’bî gibi âlimlerin öncelikli tercihi olsa da artık bu neslin geride kaldığı bir süreç söz konusudur. Ehil olmayanların da rivayet faaliyetlerine katılmaya başladığı bu zaman diliminde elde edilen rivayetleri yetkili bir ağızdan teyit etmek bir zaruret haline gelmiştir. Halk kitleleri bu ihtiyacını muteber âlimlere danışmakla giderirken ilimle uğraşan kişiler bu konuda araştırma yaparak ihtiyaç halinde seyahate başvurmuşlardır.⁴⁰³

³⁹⁸ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, ss. 104-112.

³⁹⁹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 21.

⁴⁰⁰ Abdullah b. Ömer, “Bu zat anlattığı gazvelerde bizimle beraber bulunmuş gibi konuşuyor ve bu gazveleri benden daha iyi biliyor” demiştir.

⁴⁰¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 76; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 92.

⁴⁰² el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 27, 65, 91. Ebû Nasr Yahyâ b. Ebû Kesîr et-Tâî (ö. 129/747) de sahabe çocuklarıyla görüşmek üzere Basras’dan Medine’ye gelenlerdendir (Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, c. I, s. 231).

⁴⁰³ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 50. Bu rivayete göre bir adam Şa’biye, “Bizim orda insanlar bir cariyeyi azad edip evlenen devesine binmiş gibidir, diyorlar.” şeklinde bir rivayet aktararak hakkında bilgi almak istemiştir. Şa’bi bu hadisi düzelterek doğrusunu rivayet etmiş ve “Bu hadisi herhangi bir kuşkuyla düşmeden al, zira bu adam bundan daha az önemli hadisler için dahi Medine’ye gidip gelmiştir.” demiştir.

Bu dönemde yapılan yolculukların bir başka sebebi, itikadi meselelerle ilgili ortaya çıkan fikirler hakkında sahabenin bilgisine başvurmaktır. Hac ve umre için Humeyd b. Abdurrahman ile birlikte Basra'dan yola çıkan Yahya b. Ya'mer (ö. 89/708 [?]), Ma'bed el-Cühenî tarafından kaderle ilgili ortaya atılan görüşleri sahabeye sormayı hedeflemiştir.⁴⁰⁴

Tabiunun muayyen bir hadisi kaynağından almak veya belirli bir konuda araştırma yapmak amacıyla yaptığı seyahatler, sahabe döneminde başlayan rihlelerin devamı niteliğindedir. Ancak bu dönem, İbn Abbas gibi hadis bilgisini artırmak isteyen bazı âlimlerin daha geniş ölçekli seyahatlere çıktığına ve genel bir hadis toplama gayretine giriştiğine de şahit olmuştur. Bunlardan biri olan Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683) Hicaz, Irak ve Şam'a yolculuklar yapmış, onun hadis talebindeki bu gayretini Şa'bî (ö. 104/722) şöyle ifade etmiştir: “Mesrûk'tan daha çok (yeryüzünü) bir uçtan diğer uca dolaşıp ilim talep eden birini bilmiyorum.”⁴⁰⁵ Hadis talebiyle çok seyahat edenlerin bir örneği de “Bir hadis elde etmek için günler ve gecelerce yürümem gerekseydi yürürdüm.” diyen Saîd b. Müseyyeb'dir (ö. 94/713).⁴⁰⁶ Dolayısıyla ilim arayışıyla diyar diyar gezerek hadis öğreniminde bulunma eğilimi hicri ilk asrın ikinci yarısında revaç bulmaya başlamıştır. İlim arayışıyla yolculuğa çıkan âlimler hadis tahsili için bir kişinin yanında uzun süre kalabilmişlerdir. Rivayetlerin doğrudan sahabeden alınmadığı durumlarda hadis talipleri rivayetlerini alacakları kişiler konusunda seçici davranmaya özen göstermiş; bu kişilerin, ileride sistematize edilerek cerh ve tadile esas kabul edilecek adalet ve zabt sıfatlarını çağrıştıran birtakım özelliklere sahip olup olmadığına bakmışlardır. Ebü'l-Âliye er-Riyâhî'nin (ö. 90/709) kişisel aktarımları bu husustaki uygulamaların kayda değer bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır: “Birinden hadis dinlemek için günlerce yolculuk

⁴⁰⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 454.

⁴⁰⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 26. Onun çok rihle yapmasında rivayetdeki titizliğinin de etkisi olmalıdır. Zira kendisinin tek bir harf için rihle yaptığı kaydedilmiştir. (Bkz: en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihî*, c. I, s. 396, no: 95).

⁴⁰⁶ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no:41-44. Rivayetin bir tanesinde ifade “لأرحل/ yolculuk yapardım.” şeklindedir.

yapardım. İlk dikkat ettiğim şey kişinin namazı olurdu, namazını kılıyorsa orda kalır ve ondan hadis dinlerdim. Namazını ihmal ediyorsa döner ve ondan hadis dinlemezdim. ‘Namazını ihmal eden başka şeyleri daha çok ihmal eder.’ diye düşünürdüm.”⁴⁰⁷

Hicrî birinci asırda seyahatlere dair ortaya çıkan bu tablo, Juynboll’un “talebü’l-ilm seyahatlerinin hicrî II. yüzyılın başlangıcından daha eskiye dayandırılmayacağı” iddiasını hükümsüz kılmaktadır.⁴⁰⁸

2. Hicrî II. Asır

Bir önceki asırda başlayan bireysel hadis toplama faaliyetleri II. asırda hızla devam etmiş, hem hadis toplamak için yola çıkanların hem de gidilen bölgelerin sayısı ciddi artış göstermiştir. Mekke, Medine, Şam gibi ilim merkezlerini dolaşan Ebû Kılâbe (ö. 104/722) ve önde gelen hadis âlimlerinden Âmir b. Şerâhîl eş-Şa’bî⁴⁰⁹ (ö. 104/722), bu asırda rivayet toplama faaliyetlerinde aktif olan öncü isimler arasındadır.⁴¹⁰ Muhaddislerin ilim talebiyle daha geniş bir sahaya açılmasında şüphesiz hadis rivayet coğrafyasının gün geçtikçe genişlemesi etkili olmuştur. Ancak bu asırda rihlelere ivme kazandıran ana faktör, isnad uygulamasının gelişmesi ve hadis naklinin belli kurallara bağlanması gibi hadis disiplininin kendi içerisinde yaşanan gelişmelerdir.

⁴⁰⁷ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 22.

⁴⁰⁸ G.H.A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), ss. 94-96. Juynboll, bu iddiasını rihle yaparak hadis toplayan ilk kişinin Ma’mer b. Raşid olduğunu bildiren habere ve Râmhürmüzî’nin rihle yapanlara dair verdiği listedeki ilk kişinin Abdullah b. Mübarek olmasına dayandırmaktadır. Çok seyahat etmesiyle meşhur olan bir kişi olduğu bildirilen Mekhûl’un sahabeden hadis işitmiş olmasını şüpheli görmüş, onun kişisel sözlerinin zamanla hadise dönüştüğünü savunmuştur. Talebü’l-ilm farziyetini ifade eden rivayetlerin de II. asırda uydurulduğunu kabul eden araştırmacı, bunun aksini savunan veya mana olarak doğru olduğunu düşünen ulemanın delillerini zorlama olarak değerlendirmiştir. Bkz: ss. 94-100.

⁴⁰⁹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân isnad hakkındaki ilk araştırmayı onun yaptığını belirtmiştir. Bkz: Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, c. I, s. 208.

⁴¹⁰ Dönemleri kronolojik sırayla yüzyıllara göre ele almak pek çok açıdan daha uygun olduğundan bu sistem takip edilmiştir. Ancak yüzyıllar arasında keskin geçişler olmadığı unutulmamalıdır. Vefat tarihi ikinci asrın başlarına tekabül ettiği için burada zikredilen Ebû Kılâbe ve Şa’bî gibi âlimler muhtemelen rihle faaliyetlerinin çoğunu ilk asırda tamamlamışlardır. Bunları geçiş dönemi âlimleri olarak görmek daha isabetlidir.

İsnadın dinden olduğu vurgusunun ağırlık kazanması ve bu asrın başlarından itibaren isnadın yaygın bir şekilde uygulanır hale gelmesi,⁴¹¹ rivayetleri güvenilir kişilerden almayı hassasiyetten ve tercihten öte bir zorunluluk haline getirmiştir. Böylece gerek muayyen hadislerin tesbiti gerekse daha genel bir çabayla hadisleri toplamak/hadis bilgisini artırmak için güvenilir ravilere seyahat edenlerin sayısı günden güne artmıştır. Hadis talebiyle birden fazla ilim merkezini ziyaret ederek uzun yolculuklara çıkmak yaygın hale gelmiştir. Hadis hâfızı ve fakih olarak anılan Mekhûl b. Ebû Müslim (ö. 112/730) bu asırda yolculuklarıyla şöhret bulan âlimlerdendir. Kölelikten âzat edildikten sonra Mısır'da başladığı ilim arayışını Irak, Hicaz ve Şam'da sürdüren Mekhûl, kendi ifadesiyle bu uğurda “yeryüzünü tavaf etmiş”,⁴¹² gittiği yerlerde tedavülde bulunan hadislerin tamamını öğrendiğini belirtmiştir.⁴¹³ Benzer şekilde ilim arayışına çıkan Ebû İshak es-Sebî (ö. 127/745) de kendi ifadesiyle “ilim olduğunu duyduğu her şehre/ülkeye” gitmiştir.⁴¹⁴ Bu hadis toplama faaliyetlerinde rivayetlerde görülen bölgeselliğin etkisi büyüktür. Bilindiği üzere ilk dönemlerde farklı coğrafyalara dağılan sahabilerin hadis müktesebatlarının aynı olmaması, sistematik rivayetten bahsedilememesi, bazı bölgelerin belli konularda öne çıkması, hadis uydurmacılığı gibi nedenlerden ötürü her bölgede farklı bir hadis birikimi oluşmuştur. Bu durum, “Mekkelilerin hadisi, Kûfelilerin hadisi” şeklindeki söylemlerde kendisini göstermiştir.⁴¹⁵ Bu şekilde her bölgede teferrüd edilen hadislerin olması, hadis toplama gayretinde olan kişileri muhtelif bölgelere seyahate sevk etmiştir. Eserinde farklı bölgelere rihle yaparak hadis toplayan bu âlimleri tabakalar halinde zikreden Râmhürmüzî, ilk tabakayı Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) ile

⁴¹¹ Müslim, Mukaddime, 5; eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, c. I, s. 200.

⁴¹² Zehebî, *Tezkira*, c. I, 95; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 97.

⁴¹³ Ebû Dâvûd, Cihâd, 146; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 96.

⁴¹⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 99.

⁴¹⁵ Hadis rivayetinde bölgesellik, nedenleri ve sonuçlarına dair ayrıntılı bilgi için bkz: Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, ss. 191-247.

başlatmaktadır.⁴¹⁶ Buradan hareketle, Mesrûk gibi erken dönem örnekleri olsa da, bölgeler arası rivayetin ikinci asırda yaygınlaştığını söylemek mümkündür.

Rihleye çıkanların her bölgede isnad ve metin bilgisi bakımından ön plana çıkan âlimlerden ilim tahsil etmesi önem arz etmiş, rihleden azami fayda sağlamak için büyük bir fırsat olan bu âlimlerle görüşmemek, talebenin rihlesini anlamsız hale getiren bir tutum olarak görülmüştür.⁴¹⁷ Söz konusu kişilerin isnadların kendisinde kesiştiği “medâr” vasıflı âlimler olmasında rihle için gelen talebelerin büyük etkisi olmalıdır. Zira bu talebeler onların rivayetlerinin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Bahsi geçen âlimlerin rivayetlerinin ilk musanniflere geçtiğini belirten Ali b. el-Medînî’nin (ö. 234/848) tespiti bu görüşümüzü desteklemektedir.⁴¹⁸ Bu ilişki göz önünde bulundurulduğunda Juynboll’un iddialarının aksine medâr konumunda olan kişilerin, hadisleri uyduran değil, hadislerin kendisinden yayıldığı merkezi isimler olduğu daha iyi anlaşılabacaktır.⁴¹⁹ İslam coğrafyasında dağınık halde bulunan hadis rivayetlerini toplamaya yönelik bireysel girişimler Emevi halifelerinin özellikle de Ömer b. Abdülaziz’in (ö. 101/720) resmi tedvini başlatmasıyla farklı bir boyut kazanmış, bu gayeyle yapılan rihleler hızlanmıştır.⁴²⁰

Hadis naklinin belli kurallara bağlanmış olması, rihleleri artıran diğer bir unsurdur. Emeviler devrinde yaygınlaşan ilim halkalarının Abbasilerin yönetime geçmesiyle “hadis meclisleri” şeklinde çok daha sistemli bir eğitim öğretim faaliyetine dönüşmesi, hadis

⁴¹⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, s. 229.

⁴¹⁷ Zehebî, *Siyer*, c. XXI, s. 44; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. I, s. 8.

⁴¹⁸ Ali b. Abdullah el-Medînî, *el-İlel* (Beyrut: el-Mektebû’l-İslâmî, 1980), s. 36-39. Ali b. el-Medînî medâra şöyle işaret etmiştir: “İsnadın şu altı kişi etrafında döndüğünü gördüm: Medine ehlinde İbn Şihâb; Mekke ehlinde Amr b. Dinar; Basra ehlinde Katâde b. Diâme, Yahya b. Ebû Kesîr; Kûfe ehlinde Ebû İshak Sebiî, Süleyman b. Mihran. Zehebî, bu isimlere başka ilaveler de yapmıştır. Bkz: Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 526.

⁴¹⁹ Juynboll’un müşterek ravinin isnad ve metin uyduran şahıs olduğuna dair iddiaları için bkz: G.H.A. Juynboll, “İsnad Analiz Metotları”, *İsnad Analiz Yöntemleri*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005). ss. 59-99. Bu kişilerin hadis toplayan ve kendilerinden sonrakilere aktaran merkezi konumdaki raviler olduğuna dair tespitler için bkz. Harald Motzki, *Batı’da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri* (İstanbul2006), s. 63. Medâr olarak nitelendirilen kişilerin hadis yazan veya yazdıran kişiler olması gerektiğine dair tespitler için bkz: Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 55.

⁴²⁰ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 44.

ilmine özgü kavramların ve hadis aktarım yöntemlerinin şekillenmesi gibi gelişmeler rivayetlerin muteber kabul edilebilmesi için birtakım gereklilikler ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda hocalarla doğrudan görüşmeyi gerektiren semâ ve kıraat gibi metodların en muteber tahammül yolu sayılması ve süreç içerisinde hadis terminolojisinin gelişmesiyle gündeme gelen “âli isnad” kavramı rihleyi teşvik eden başat unsurlar arasında yer almıştır. Böylece ilk zamanlardan beri gündemde olan hadisi ilk kaynağından işitme çabası âli isnada ulaşma gayretine dönüşmüş; hadis talebeleri, hadislerin güvenilirliğini temin eden âli isnadın peşine düşerek rivayetleri mümkün olan en erken kaynaktan semâ için uzun ve yorucu yolculuklara çıkmışlardır.⁴²¹ Bu şekilde muteber yollarla rivayetleri toplamak amacıyla yapılan uzun ve yorucu yolculukların hadis tarihinin tasnif devresine geçmede katalizör görevi gördüğü söylenebilir. Zira rihleler sayesinde tedvin edilen hadis birikimi tasnife hazır hale gelmiştir. İlk müdevvinlerden Hemmam b. Münebbih (ö. 132/750) ile ilk musannifler arasında yer alan İbn İshak (ö. 150/767), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Evzâî (ö. 157/774) ve Hammad b. Seleme'nin (ö. 167/784) eserlerini oluşturmalarında geniş çaplı rihle faaliyetlerinin büyük rolü vardır.⁴²² Onların yanı sıra Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), İfrîkiye'den ilim için seyahate çıkan ilk şahıs olduğu söylenen İbn Ferrûh el-Fârisî (ö. 176/792),⁴²³ Mekkî b. İbrahim, Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799),⁴²⁴ Vekî' b. Cerrah (ö.197/812) ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) bu asırda rihleleriyle şöhret bulan hadisçilerdir.

Netice itibariyle II. asır, rihlelerin büyük bir ivme kazanarak sistemli bir faaliyete dönüştüğü bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴²⁵ Hicrî I. asrın ikinci yarısında Mesrûk ve Ebû'l-Âliye er-Riyâhî gibi öncülerde ilk örneklerini görmeye başladığımız

⁴²¹ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu*, ss. 59-60.

⁴²² Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 313; c. VII, ss. 33-55; c. VII, ss. 5-18, 107-134, 444-456.

⁴²³ Kayrevan'dan Medine, Mekke ve Basra'ya giderek ilim tahsil ettikten sonra memleketine dönmüştür.

⁴²⁴ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 61. Rivayete göre Hüseyim b. Beşîr şöyle demiştir: “İki şehirden (Kufe ve Basra) birinde olsam bana diğerinden bir hadis ulaşırsa da oraya rihle yapar ve onu semâ edip geri dönerdim.”

⁴²⁵ Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), s. 109.

geniş çaplı yolculuklar artık yaygınlık kazanmıştır. Belirli hadisler veya hocalar için yolculuk yapmaktan ziyade mümkün olduğunca çok kişiyle görüşüp azami düzeyde bilgi edinme amacıyla yolculuk yapmak bir gelenek haline gelmiştir. Hadis tahammülünde usullerin yerleştiği bu dönemde ilim talebiyle yolculuk yapmak eğitimin bir parçası olmuş ve hadis ilmiyle iştigal edenlerden bahsedildiğinde artık zihinlerde birçok sıkıntıya katlanarak hadis öğrenimi için diyar diyar gezen öğrenci portresi oluşmaya başlamıştır. İslami ilimlerde geniş çaplı tedvin ve tasnif faaliyetlerini başlatan Abbasi Halifesi Ebû Cafer el-Mansur'un (ö. 158/775) hadisçileri tavsif ettiği şu sözler bu kanaatin somut ifadesidir: “Onlar elbiseleri kirlenmiş, ayakları yarılmış, saçları uzamış, yollara düşen, uzun mesafeler kateden, bazen Irak’a, bazen Hicaz’a, bazen Şam’a, bazen Yemen’e rihle yapan kimselerdir. İşte asıl hadis nakledicileri onlardır.” İlme düşkünlüğüyle bilinen halife, bu sözleriyle hadis ehlini methetmiş, ayrıca imlâ yaptıran bir âlim olmaya dair tutkusunu da dile getirmiştir.⁴²⁶ Bu tabloya baktığımızda, Emeviler döneminde olduğu gibi Abbasilerin ilk döneminde de devletin hadis âlimlerine duyduğu ilginin had safhada olduğu görülmektedir. İktidar tarafından desteklenmesi, bu asırda hadis faaliyetlerinin ve dolayısıyla rihlelerin artış göstermesinde oldukça etkilidir.

II. asırda rihle bağlamında değinilmesi gereken son husus, yalnızca fikri bir ayrışma olmaktan öte siyasi, sosyal ve psikolojik temelleri olan rey ve eser çatışmasında rihlelerin de gündeme alınmasıdır. Hadis talebeleriyle özdeşleşen rihleler, ehl-i hadis ve ehl-i rey şeklindeki gruplaşmada rivayetlere düşkünlüğüyle ön plana çıkan ve yukarıdaki tabloda resmedilen klasik hadisçilerin yani “ashâb-ı hadîs”in karakteristik bir özelliği olarak görülmüş ve rey ehlinin ashâbı hadise yönelttiği eleştiri konularından birini teşkil etmiştir. Bu bağlamda bir kısım fukaha, ailelerini bırakıp gece gündüz perişan bir halde dolaştıkları ve bu uğurda anne babalarına karşı çıkıp asli vazifelerini ihmal ettikleri gerekçesiyle muhaddisleri eleştirmiş, buna karşılık hadis taraftarları da kendilerine has bir hususiyet

⁴²⁶ Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988), c. X, s.134.

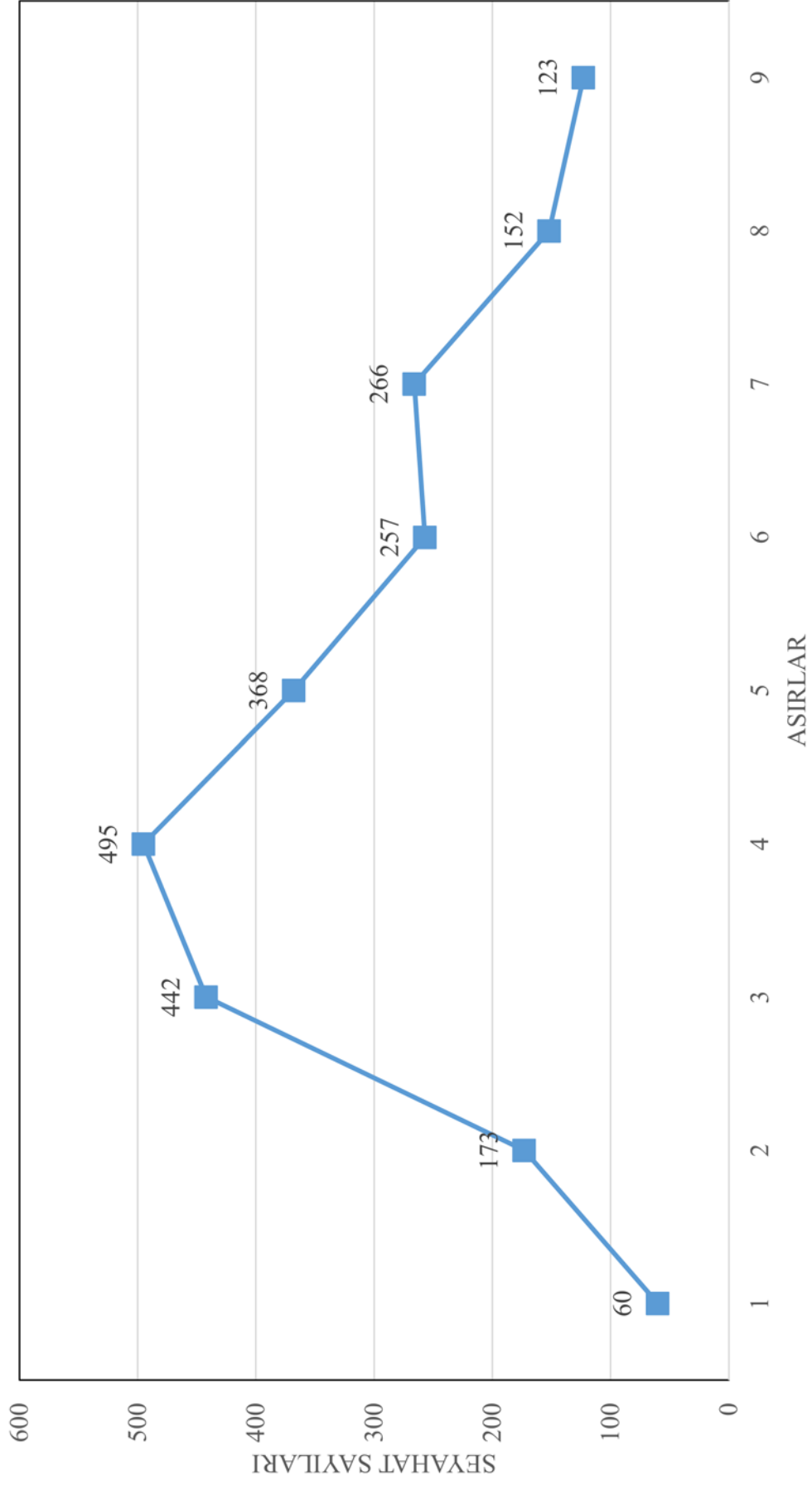
olarak kabul edilen bu rihleleri üstünlüklerinin bir nişanesi olarak görmüşlerdir.⁴²⁷ İbrahim b. Edhem'in (ö. 161/778) "Allah bu ümmetten belayı ashab-ı hadisin rihleleri sebebiyle kaldırdı." sözü bu bağlamda söylenene bir örnektir.⁴²⁸ Bu asırda rihlelerin büyük bir ivmeyle giderek yaygınlaştığı aşağıdaki grafiklerden izlenebilir. II. asırdan III. asra geçişte rihle eğrisinin hızlı yükselişi, bu dönemde rihlelerin sistematik bir faaliyet olarak yaygınlaştığını somut olarak göstermektedir.

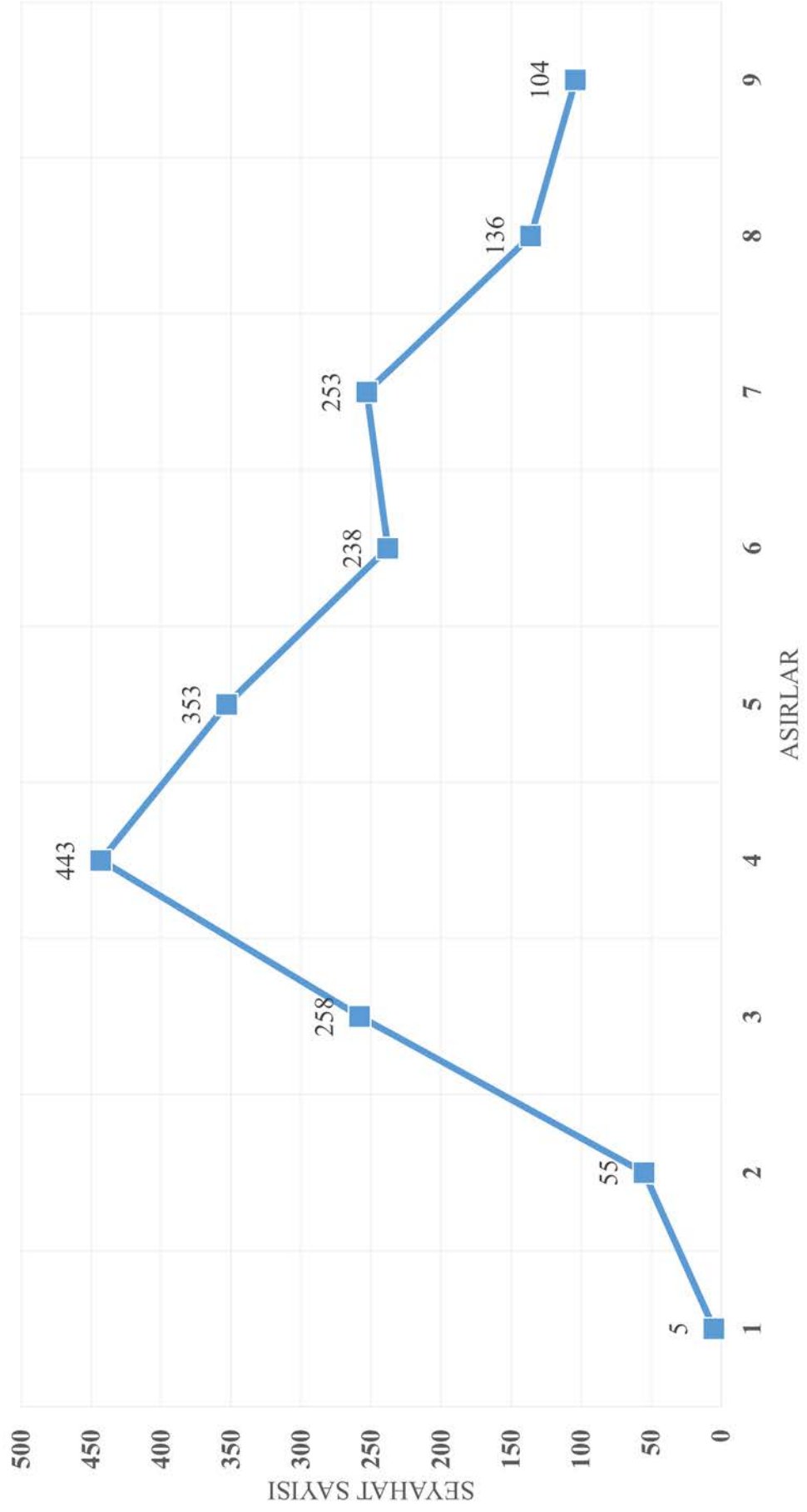
⁴²⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 216-217; Hatib el- Bağdâdî, *Şerefü ashâbi'l-hadîs* (Ankara: Dârü İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1972), ss. 58-61.

⁴²⁸ eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 247. Rey- eser çatışmasının arka planına dair bir makale için bkz: Mehmet Emin Özafşar, "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması (Dini, Psikolojik, Sosyo-Kültürel Temelleri)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /41 (2000).

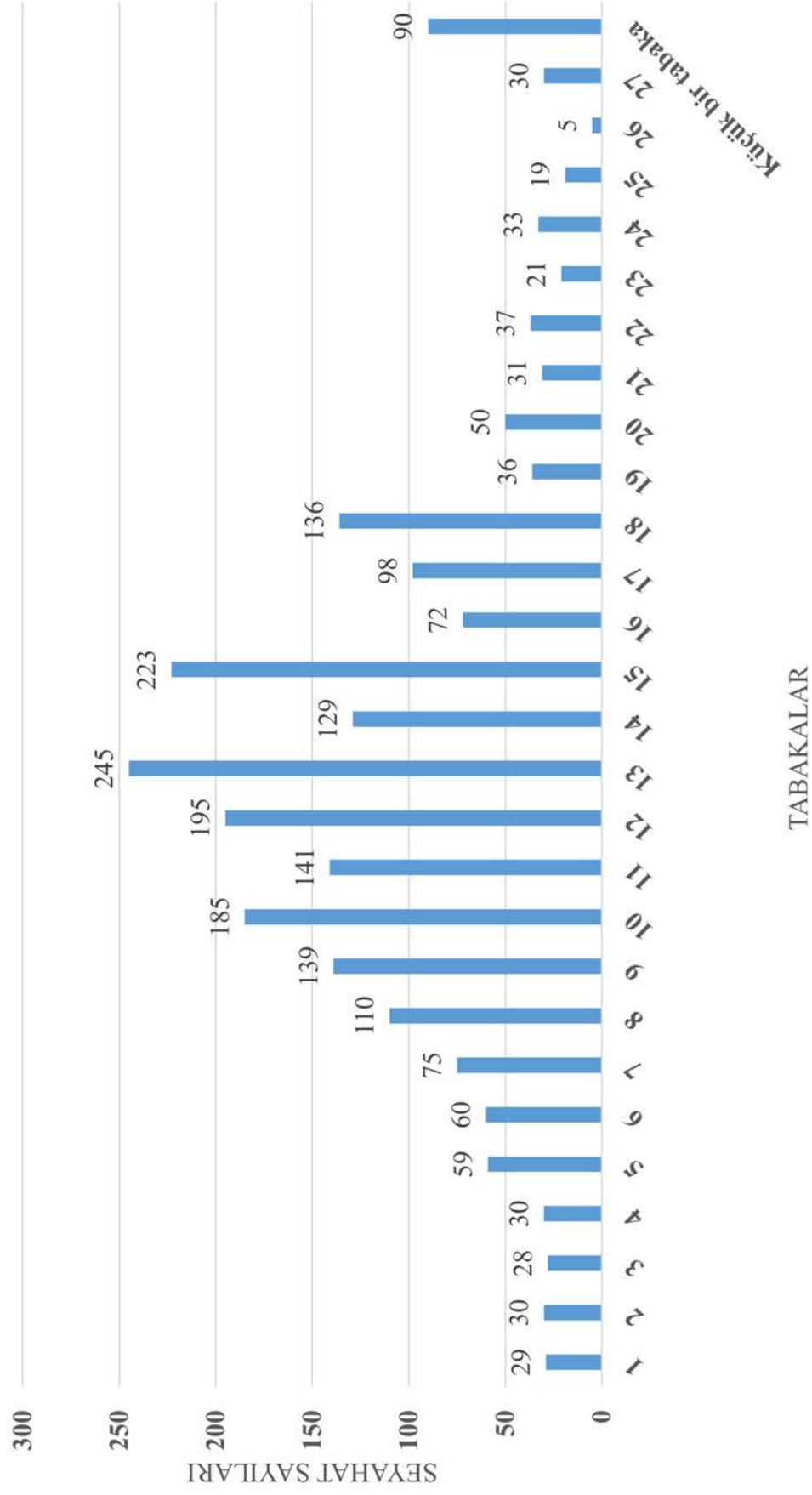
GRAFİK 6: ASIRLARA GÖRE SEYAHAT SAYILARI

GRAFİK 7: ASIRLARA GÖRE SEYAHAT SAYISI (RİHLE)

GRAFİK 8: TABAKALARA GÖRE SEYAHAT SAYILARI

3. Hicrî III. Asır

Tedvin ve tasnif sürecinde aktif rol oynayan ve geniş çaplı rihleleriyle hadis ilminde derinleşen II. asrın âlimleri, III. asrın en önemli ve muteber kaynakları olmuşlardır. Osman b. Said ed-Dârimî'nin (ö. 280/894) şu sözleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır: “Şu beş kişinin hadislerini toplamayan kişinin hadiste müflis olduğu söylenir: Süfyan, Şu'be, Malik b. Enes, Hammad b. Zeyd ve İbn Uyeyne. Bunlar dinin asıllarıdır.” Darimî'nin yanı sıra Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49) gibi âlimlerin de işaret ettiği söz konusu isimler, hadis ilminin köşe taşları olarak rihle yapmak isteyen talebelerin de başlıca duraklarını oluşturmuşlardır. Bu duruma işaret eden Hatîb, *el-Câmi'* adlı eserinde ulemanın söz konusu ifadelerini “ذكر الرجال الذين يعتنى بجمع حديثهم / Hadislerinin toplanmasına özen gösterilen kişiler” başlığı altında vermiştir.⁴²⁹

Hadisin altın çağı olarak bilinen üçüncü asır, rihlelerin de alabildiğine yoğunluk kazandığı bir dönemdir. Hadis öğreniminin vazgeçilmez bir ritüeli haline gelen rihle sayesinde talebeler, İslam coğrafyasının bir ucundan diğer ucuna mekik dokumuşlardır. Ergıyânî (ö. 212), Esed b. Furât (ö. 213/828), Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî (ö. 213/828), Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889), Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), İbn Mâce (ö. 273/887), Baki' b. Mahled (ö. 276/889), Ebû Hatim er-Râzî (ö. 277/890), Yakub b. Süfyan el-Fesevî (ö. 277/890), Fadl eş-Şa'rânî (ö. 282/895), el-Bûşencî (ö. 291/904), Bezzâr (ö. 292/905), Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906) bu çağda rihleleriyle öne çıkmış sayısız hadisçiden yalnızca birkaçıdır. Hadis gezgini diyebileceğimiz bu âlimler, geniş çaplı rihleleri sayesinde hacimli eserler ortaya koymuşlardır. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i*; Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *el-Camiu's-sahih*'leri; Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Darimî'nin (ö. 255/869) “*Sünen*”leri gibi hadis literatürünün temel klasiklerini oluşturan

⁴²⁹ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, ss. 297-298.

eserlerin büyük çoğunluğu söz konusu seyahatlerin ürünüdür.⁴³⁰ Dolayısıyla bu asrın “hadisin altın çağı” olmasında esasen kilit rolü rihleler oynamıştır demek abartılı olmayacaktır.

Bu dönemde yolculukların mesafesi bir hayli genişlemiştir. Hadise karşı ilginin arttığı Endülüs coğrafyasından Doğu’nun ilim merkezlerine çok sayıda rihle gerçekleştirilmiştir.⁴³¹ Ma’mer b. Raşid’in yanında sekiz yıl kalıp ondan on bin kadar hadis yazan Abdürrezzak b. Hemmâm es-San’ânî (ö. 211/826-27)⁴³² gibi âlimlerden olabildiğince istifade edebilmek maksadıyla gittiği yerde yıllarca kalarak uzun süreli yolculuklar yapan âlimlerin sayısı da artmıştır.

III. asırda rihlelerin niceliksel olarak artmasında en önemli etkenlerden biri, hadis birikimindeki muazzam artıştır.⁴³³ Yukarıda isimleri verilen meşhur hadis koleksiyonları yüzbinlerce hadis rivayetinden yapılan titiz seçmelerle vücuda getirilmiştir. İddia edildiğinin aksine anormal bir durum olmayan bu artış; aslında gelişen şartlar ve genişleyen coğrafyada sistemli hale gelen hadis naklinin doğal bir sonucudur. Bu artışın bir sebebinin de rihleler sonucu ulaşılan farklı varyantlar olduğu ifade edilmiştir.⁴³⁴ Bu ifade doğru olmakla birlikte esasen hadislerin çoğalması ile rihle arasında karşılıklı, döngüsel bir ilişki olduğunu söylemek daha doğru olur. Zira talebeler rihlelerle yeni rivayetlere ulaştığı için rivayet birikimi çoğalmıştır. Bunun yanında rihleye çıkanlar elde ettikleri rivayetleri nakledecekleri zaman doğal olarak kendi isimlerini de senede eklemişler ve böylece teknik olarak yeni rivayetlerin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bu

⁴³⁰ *Kütübü Sitte* müelliflerinin seyahatlerini gösteren haritalar için bkz: Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 142, 158, 173, 192, 206, 216; Açikel, *Rihle*, ss. 291-296.

⁴³¹ Bkz: Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, ss. 45, 102.

⁴³² Zehebî, *Siyer*, c. VIII, s. 223. *Tezkira*’da 7 yıl olarak geçmektedir. Zehebî, *Tezkira*, no: 357.

⁴³³ Affân b. Müslim’in (ö. 220) “Kufe’ye geldik dört ay kaldık. İsteseydik bu süre içerisinde yüz bin hadis yazabilirdik.” şeklindeki beyanı bu asırdaki rivayetlerin çokluğuna, aynı zamanda hadis faaliyetlerinin yoğunluğuna işaret eden bir veridir (Bkz: Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, s. 559). Bu dönemde hadis birikiminin ulaştığı noktayı gösteren çarpıcı bir örnek için bkz: Özafşar, *Hadis İlmine Giriş*, s. 64.

⁴³⁴ Mustafa Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), s. 208.

şekilde sürekli çoğalan tarikler, hadis araştırmacılarını bir hadisin farklı tariklerini toplamak veya eldeki rivayetleri desteklemek amacıyla “mütabi ve şahit” bulmak için yeni yolculuklara sevk etmiştir.

Öte yandan bu asırda oğlu Abdullah’ın Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/855) “İlim ehli bir hocanın yanında kalıp hadis yazan mı yoksa ilmin olduğu mekânlara rihle yaparak (başka yerlerde) hadis dinleyenler mi ilim talebesidir?”⁴³⁵ diye sorması ilgi çekicidir. Yine kendisine “Kişi âlî isnad için yolculuk yapmalı mı?” diye sorular yöneltilmiştir.⁴³⁶ Hadis öğreniminin bir aşaması haline gelen rihlelerin zirveye tırmandığı bir dönemde sorulan bu sorular, rihlenin gereği ve meşruiyeti hakkında hala tereddütler olduğunu göstermektedir. Bu tereddütlerin sebebini bir yandan rey ehlinin hadis ehline rihleler sebebiyle yönelttiği eleştirilere, bir yandan da âlî isnad arayışını gereksiz görerek nazil isnadın yeterli olduğunu savunan hadis âlimlerine bağlayabiliriz. Zira bazı hadis âlimleri, daha çok râvinin tenkidıyla meşgul olmanın kişiyi daha derin araştırmaya ve titiz davranmaya sevkedeceği düşüncesiyle nâzil isnadı makbul saymış, fazla rivayet toplamak amacıyla yapılan rihleleri gereksiz bulmuşlardır.⁴³⁷ Fakat III. asırda rihlenin gereğine vurgu yapanlar daha çoktur. Bu bağlamda Yahya b. Maîn (ö. 233/848) kendi beldesinde hadis yazmakla yetinip hadis talebi için rihle yapmayan kişide ilmî olgunluk olmayacağını ifade etmiş,⁴³⁸ “Âlî isnâd, selefin sünnetidir.” diyen Ahmed b. Hanbel de âlî isnad arayışında olmanın dinin gereği olduğunu söylemiş,⁴³⁹ Muhammed b. Eslem et-Tûsî (ö. 242/856) daha da ileri giderek “İsnadın ilk söyleyene yakın oluşu Allah’a yakınlıktır.” sözüyle konunun ciddiyetine vurgu yapmıştır.⁴⁴⁰ Anlaşılan o ki âlî- nâzil isnad tartışmasında rihle taraftarları galip gelmiştir.

⁴³⁵ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 224.

⁴³⁶ eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, ss. 246-247; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 13.

⁴³⁷ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 223.

⁴³⁸ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 14.

⁴³⁹ el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmî'*, c. I, s. 123; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 13.

⁴⁴⁰ el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmî'*, c. I, s. 123, no: 115.

III. asırda hararetini koruyan ehl-i hadis ve ehl-i rey tartışmalarında rihle konusu gündemde kalmış, elde ettiği hadislerin anlaşılmasına gayret etmek yerine tarik sayısını çoğaltmak gibi asıl amacından sapan muhaddislerin yolculukları, ehl-i hadis âlimlerince de eleştirilmiştir. Olumsuz örnekler ve bunlara yönelik eleştirilerin yanı sıra bu asırda Abbasi iktidarının uyguladığı “mihne” politikası da ehli hadis faaliyetlerini etkilemiş, fakat bütün bunlar rihlenin itibarına gölge düşürememiştir. Zira Grafik 6, 7 ve 8’den (ss. 117-119) izleneceği üzere rihle hareketleri bu asırda yükselmeye devam etmektedir. II. asırdan III. asra geçişteki ivmenin azalması rihleye rağbetin azalmasından çok bu asırda huffâz sayısının düşüşe geçmesiyle ilişkili olmalıdır (Bkz: Grafik 4 ve 5, ss. 71-72). İlim tahsili için Endülüs’ten yola çıkan Bakî b. Mahled’in (ö. 276/889) ilginç detaylar vererek, mihne sürecinde göz hapsinde olan Ahmed b. Hanbel’den (ö. 241/855) hadis tahsilini anlattığı rivayet bunun bariz bir göstergesidir.⁴⁴¹ Baki’, mihne sürecinden sonra halk nazarında daha itibarlı bir konuma yükselen Ahmed b. Hanbel’e, insanların develerle kilometrelerce yolu aşarak ilim almaya geldiğini belirtmiştir. Bu dönemde bazı âlimlerin hadis derlemelerinde yer verdikleri usule dair ilk bilgilerde rihlelere de atıf yapılmasıyla rihlenin gereğine ve hadis eğitiminin önemli bir merhalesini oluşturduğuna dair ilk yazılı belgeler ortaya çıkmıştır.⁴⁴²

Rihlelerdeki hareketlilik hadis ilimlerine dair telifatı canlandırmış; cerh-tadil, ilel gibi hadis ilimlerine yönelik eserlerin oluşmasında müelliflerinin seyahatlerde elde ettiği raviler ve rivayetlere dair bilgilerin, ayrıca görüştükleri hocalarla yaptıkları müzakereler etkili olmuştur. Yine bu asrın ortalarında telif edilmeye başlanan şehir tarihlerinin oluşmasında rihle hareketliliğinin etkisi vardır.⁴⁴³

⁴⁴¹ Zehebî, *Siyer*, c. XIII, s. 293.

⁴⁴² Bkz: Dârimî, *es-Sünen*, c. I ss. 464-468; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, ss. 229-234.

⁴⁴³ Rihlelerin hadise dair telifatın gelişmesine etkisi son bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

4. Hicrî IV. Asır: Rihlenin Altın Çağı

Hicri IV. asır rihle faaliyetlerinin zirve noktasında olduğu asırdır. Bunda mihne döneminde baskıya maruz kalan hadisçilerin mihne sonrasında halk nazarındaki saygınlıklarını perçinlemiş olarak tekrar nüfuz kazanmaları ve sosyo-politik faaliyetlerini artırarak yaygınlaştırmaları etkili olmuştur. Bu asra kadar yükselişte olan ve bu dönemde de canlılığını koruyan imlâ faaliyetleri de rihlelere hız veren, aynı zamanda rihlelerle beslenen bir faaliyet olarak burada hatırlanması gereken bir konudur. Zira hadis tahammülü için seyahate çıkan âlimlerin katıldığı ilmî faaliyetlerin arasında imlâ meclisleri önemli bir yer işgal etmiş, rihle sürecinde veya seyahat dönüşünde edindikleri bilgileri aktarmada da yine bu meclisler ciddi rol oynamıştır.⁴⁴⁴ Berdîcî (ö. 301/914), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), İbn Ebû Dâvûd (ö. 316/929), Hayseme b. Süleyman (ö. 343/955) ve İbnü'l-Mukrî (ö. 381/991) bu dönemde ismi sayılamayacak kadar çok olan hadis gezginlerinden ön plana çıkan bazılarıdır. Bu seyyahlardan pek çoğu İslam dünyasının tamamına şamil kıldıkları hadis yolculuklarını ömür boyu devam ettirmişlerdir. Otuz üç yıl rihle yapan Ebü'l-Kasım et-Taberânî (ö. 360/971),⁴⁴⁵ küçük yaşta tahsil hayatına koyulup ömrünü yollarda tüketen Muhammed b. Hasan ed-Dârekutnî (ö. 385/995)⁴⁴⁶ ve kırk beş yılı aşkın rihlesiyle meşhur İbn Mende (ö. 395/1005)⁴⁴⁷ gibi isimler oldukça fazladır. Ayrıca bu dönemde Kazvinli Fatıma bnt. Abdülaziz (ö. 346/957) gibi ilim yolculuğuna çıkan hanımlar da göze çarpmaktadır.⁴⁴⁸

IV. asırda Endülüs rihleleri de en yoğun dönemini yaşamıştır. Muhammed b. Futays el-Gâfikî (ö. 319/931-932), Muhammed b. Battâl b. Vehb el-Lûrkî (ö. 366/976-977) gibi Doğu'ya uzun süreli yolculuklar yapan âlimlerin sayısı çok fazladır. Bunların içerisinde

⁴⁴⁴ Bkz: Rukiye Aydoğdu Demir, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2021). ss. 41-79.

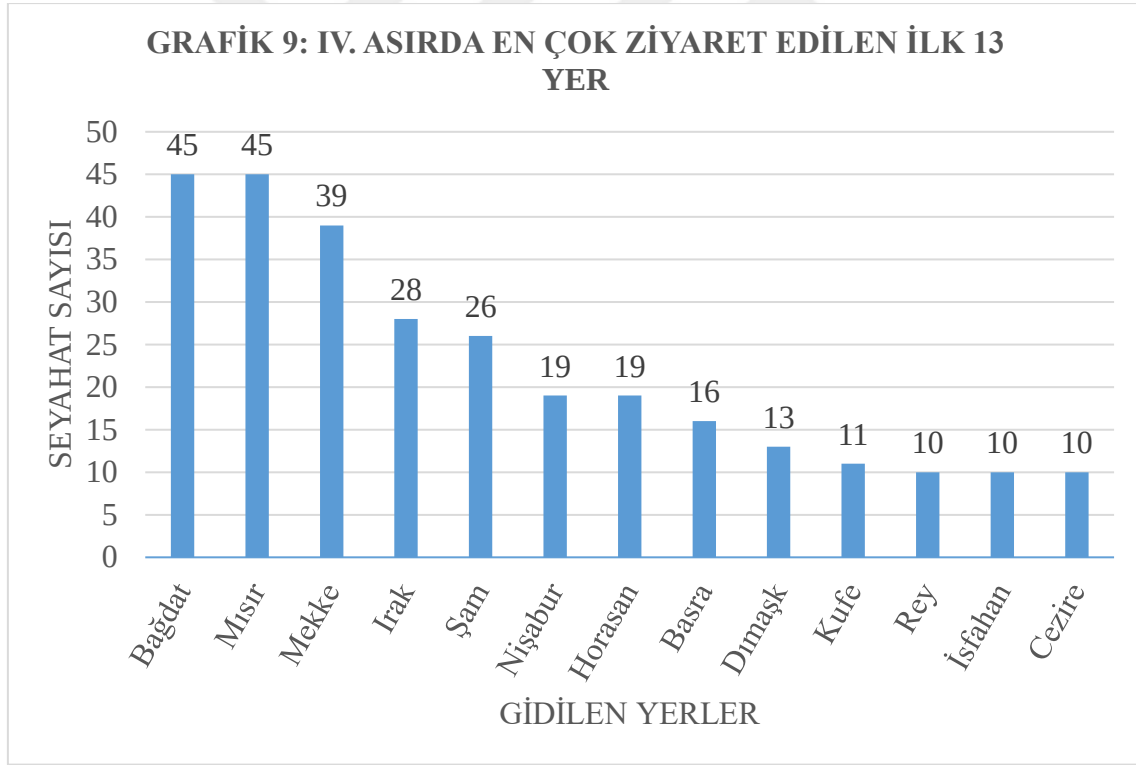
⁴⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, c. XVI, s. 122.

⁴⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, c. XVI, ss. 450-457.

⁴⁴⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 959.

⁴⁴⁸ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, c. LII, s. 27.

Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr el- Kurtubî (ö. 328/938-939) gibi Irak beldelerine, Ahmed b. Avnillah b. Hudayr (ö. 378/988-989) gibi Şam beldelerine ve Abdülazîz b. Abdülmelik (ö. 363/973-974) gibi daha ileri giderek Horasan bölgesine uzanan çok daha uzun soluklu yolculuklarıyla meşhur olmuş âlimler de vardır.⁴⁴⁹ Grafik 9’da bu asırda en çok ziyaret edilen ilk on üç yer ve seyahat sayılarını görmek mümkündür. III ve IV. yüzyıllarda önemli bir ilim, kültür ve medeniyet merkezi, aynı zamanda İslam dünyasının en büyük şehri olan Bağdat’ın bu özellikleriyle seyahate çıkanların da öncelikli güzergâhları arasında olduğunu göstermektedir. Bu asırda huffâzın seyahat ettiği tüm yerler Tablo 1’de verilmiştir.

⁴⁴⁹ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*. ss. 38-48.

Tablo 1: IV. Asırda Ziyaret Edilen Yerler ve Ziyaret Sayıları

Şehir	Ziyaret Sayısı
Bağdat	45
Mısır	45
Mekke	39
Irak	28
Şam	26
Nişabur	19
Horasan	19
Basra	16
Dımaşk	13
Kufe	11
Rey	10
İsfahan	10
Cezire	10
Hicaz	7
Cibal	7
Medine	7
Yemen	7
Semer kand	6
Kurtuba	6
Buhara	5
Mevsıl	5
Merv	5
Rakka	3
İran	3
Ehvaz	3
Dinever	3
Askalan	3
Vasıt	3
Harran	3

Şehir	Ziyaret Sayısı
Taberan	3
Tarsus	3
Herat	2
Remle	2
Beyrut	2
Maveraünnehir	2
Halep	2
Nesâ	2
Askerimükrem	2
Endülüs	2
Kazvin	2
Cürcan	2
Belh	2
Humus	2
İfrikıyye	2
Sayda	1
Zebid	1
Tıraz	1
Acem beldeleri	1
Filistin	1
Ceyhundan nile kadar	1
Şaş	1
Antakya	1
Tüster	1
isfahan	1
Rabat	1
İskenderiye	1
San'a	1
İskenderiyeden şaşa kadar	1
Sugr	1
Karsiyan/Kursiyan	1

Şehir	Ziyaret Sayısı
Birçok ülke	1
Kayravan	1
Tus	1
Arc	1
Büst	1
Kirman	1
Ezine	1
Kudüs	1
Fesa	1
Cidde	1
Beytimakdis	1
Cuhfe	1
Sarakosta	1
Akka	1
Beytu Lihya	1
A'malissultaniyye	1
Birçok şehir	1
Dihistan	1
Şiraz	1
Berza'	1
Babuttak	1
Merveruz	1
Tinnîs	1
Atrablus	1
Türk Toprakları	1
Erdebil	1
Vadilhicare	1
Mısırdan horasana kadar	1
Huzistan	1
Münbiç	1
Cebel	1

Şehir	Ziyaret Sayısı
Erdistan	1
Belirsiz ⁴⁵⁰	48
Genel Toplam	495

Hadis usulüne dair ilk müstakil eserlerin verilmeye başladığı bu dönemde rihle konusu da usul kitaplarındaki yerini almıştır.⁴⁵¹ Kaynaklarda belirtildiği üzere “zamanla yazma işinin belirli esaslara bağlanması, icâzetle kitaptan rivayete izin verilmesi, kitaba olan güvenin artması gibi hususlar rihlelerin azalmasına yol açmış ve Ebû Abdullah İbn Mende (ö. 395/1005) yoğun rihle döneminin son temsilcilerinden sayılmıştır.”⁴⁵² Hiç seyahat tecrübesi olmayan İbn Yunus es-Sadeffî’nin (ö. 347/958) Mısır dışında kimseden hadis almadığı halde bu ülkedeki muhaddislerin başı olması rihleye bakış açısının değişmeye başladığını gösteren bir delil olarak sunulmuştur.⁴⁵³ Bununla doğru orantılı bir şekilde rihle faaliyetlerinin tamamen sona erdiğini ifade etmeseler de mevcut çalışmalar, bu asırdan itibaren rihlelerde ciddi bir düşüş olduğu kanaatini benimsemiştir.⁴⁵⁴ Bu kanaatin yaygınlaşmasında muhtemelen Zehebî’nin İbn Mende’yi “rihle yapanların sonuncusu/hitâmu’r-rahhâlîn” olarak tanımlaması etkili olmuştur.⁴⁵⁵ Zehebî’nin kullandığı “ختم الرحالين” ifadesini “hattâmu’r-rahhâlîn” şeklinde okuyan Goldziher ise bunu “seyyahların mührü/the ultimate of travellers” şeklinde tercüme etmiştir. Ona göre bu nitelemeyle rihlelerin İbn Mende ile sona erdiği kastedilmemiş, İbn Mende’nin rihleye

⁴⁵⁰ Muhaddisin rihle yaptığı bildirildiği halde nereye gittiğinin belirtilmediği seyahatler, “Belirsiz” kategorisinde değerlendirilmiştir.

⁴⁵¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, ss. 224-23. Ayrıca bkz: ss.14-24.

⁴⁵² Hatiboğlu, “Rihle”, ss. 106-107; Açikel, *Rihle*, 91-92; Çelebi, *İslam’da Eğitim Öğretim Tarihi*, ss. 332-333.

⁴⁵³ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, ss. 228-229.

⁴⁵⁴ Bkz: Gregor Schoeler, *İslam’ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivayet*: Vakıfbank Kültür Yayınları, s. 140; Hatiboğlu, “Rihle”, ss. 106-107; Açikel, *Rihle*, ss. 91-92.

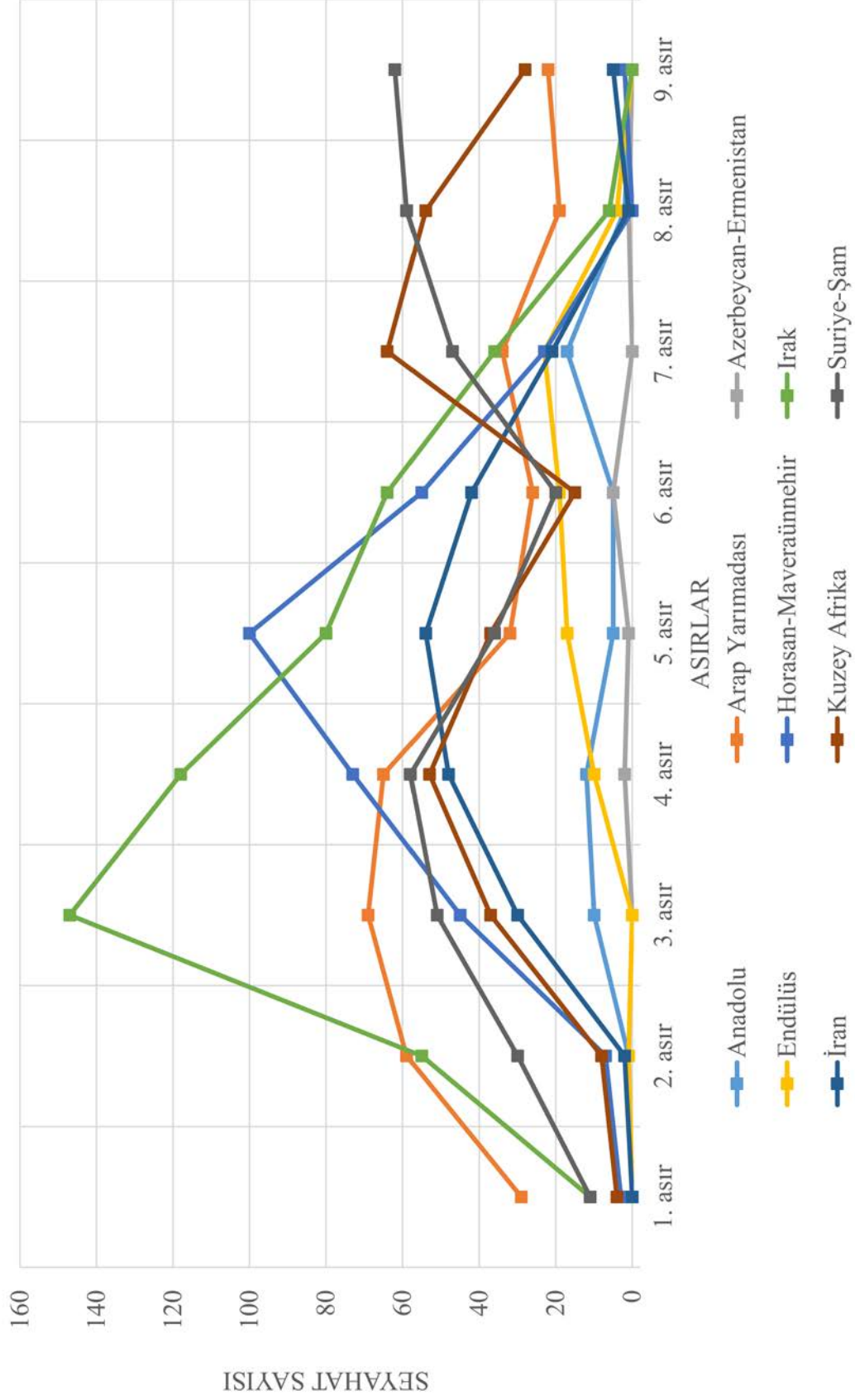
⁴⁵⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 959. Yorumlar için bkz. es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, ss. 44-45.

çıkanlar arasında ulaştığı yüksek mertebeye dikkat çekilmiştir.⁴⁵⁶ *Tezkiratü'l-huffâz*'ında İbn Mende'den sonra daha dört yüz küsur hadis hafızının hayatına ve onların yolculuklarına yer veren Zehebî'nin bu ifadesini ikinci yoruma esas olan şekliyle kullanmış olması daha makul görünmektedir.

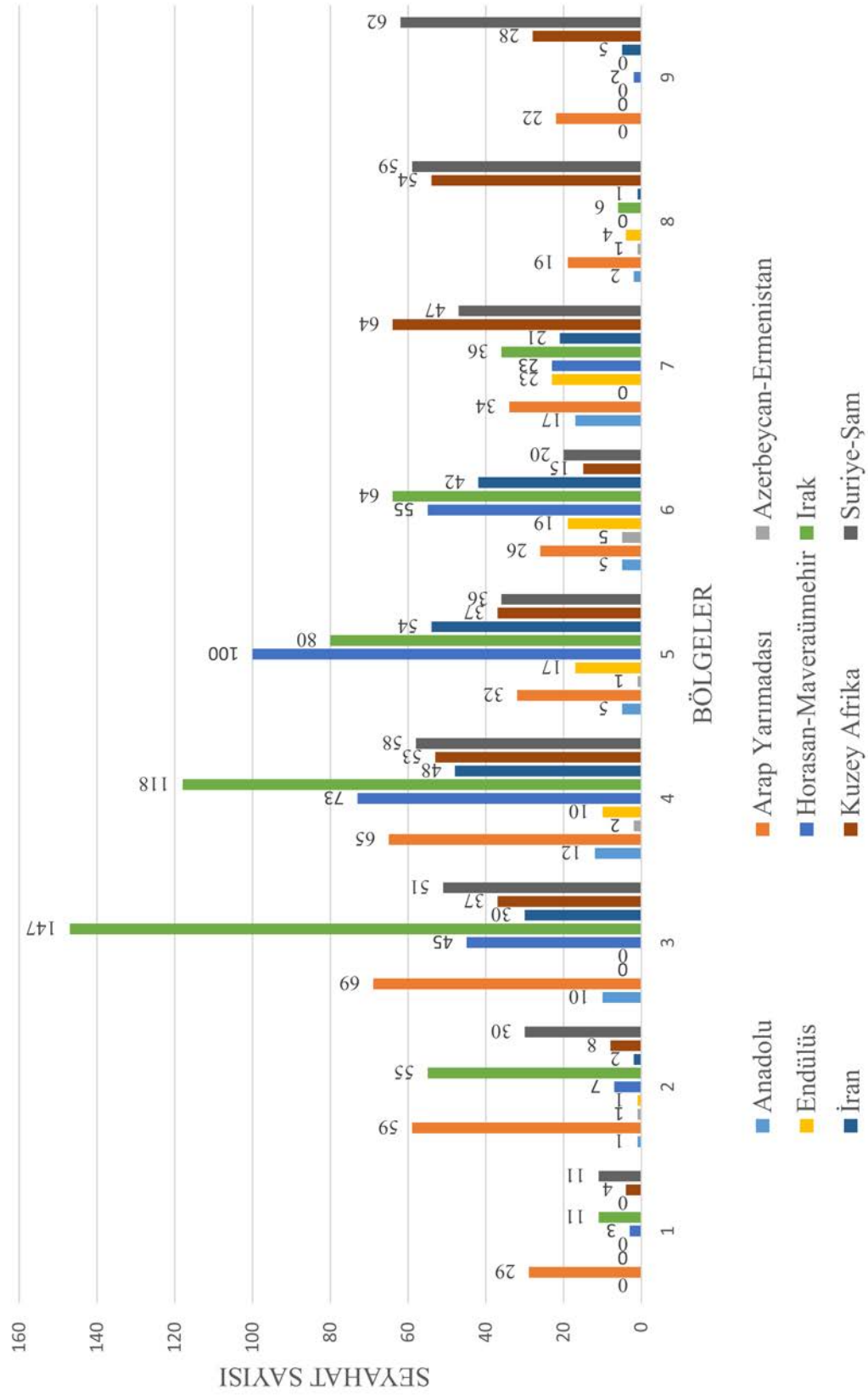
Aşağıda İslam coğrafyasının tamamına şamil olan seyahatlerin Arap Yarımadası, Kuzey Afrika, Endülüs, Anadolu, Horasan, İran, Irak-Azerbaycan, Suriye-Şam bölgelerindeki seyri iki farklı grafikte gösterilmiştir. Karşılaştırmalı sunulan bu tablolardan sonra da seyahat eğrilerinin her bir bölgedeki seyrinin daha net görülmesi için bölgelerin grafikleri tek tek verilmiştir.

⁴⁵⁶ Ignaz Goldziher, *Muslim Studies II* (Albany: State University of New York Press, c. II, s. 169.

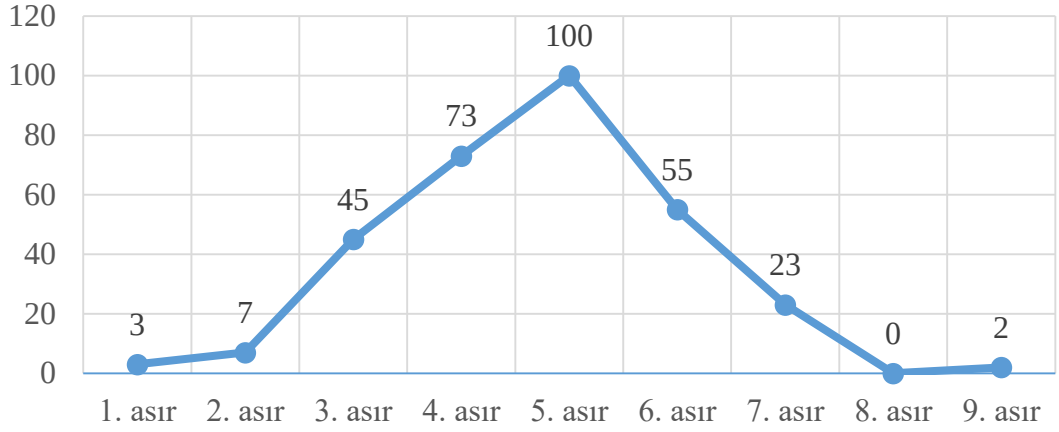
GRAFİK 10.1: ASIRLARA GÖRE ZİYARET EDİLEN BÖLGELER-I

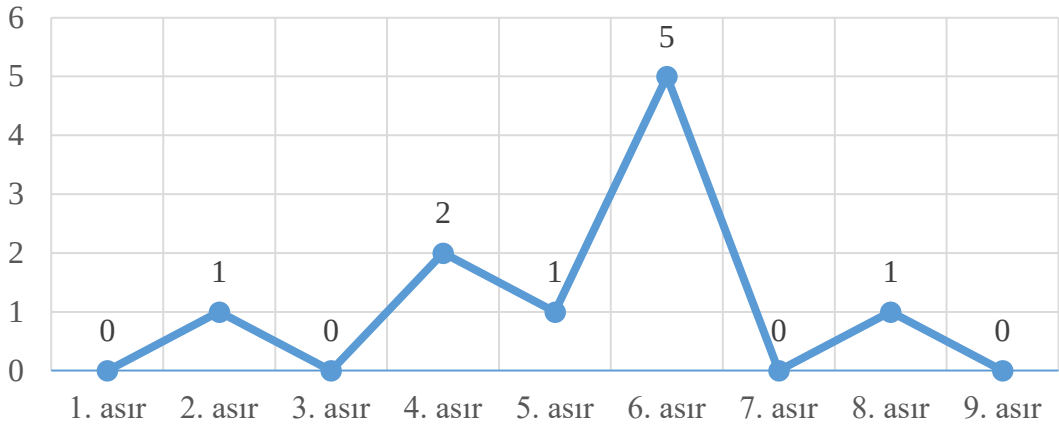
GRAFİK 10.2: ASIRLARA GÖRE ZİYARET EDİLEN BÖLGELER-II

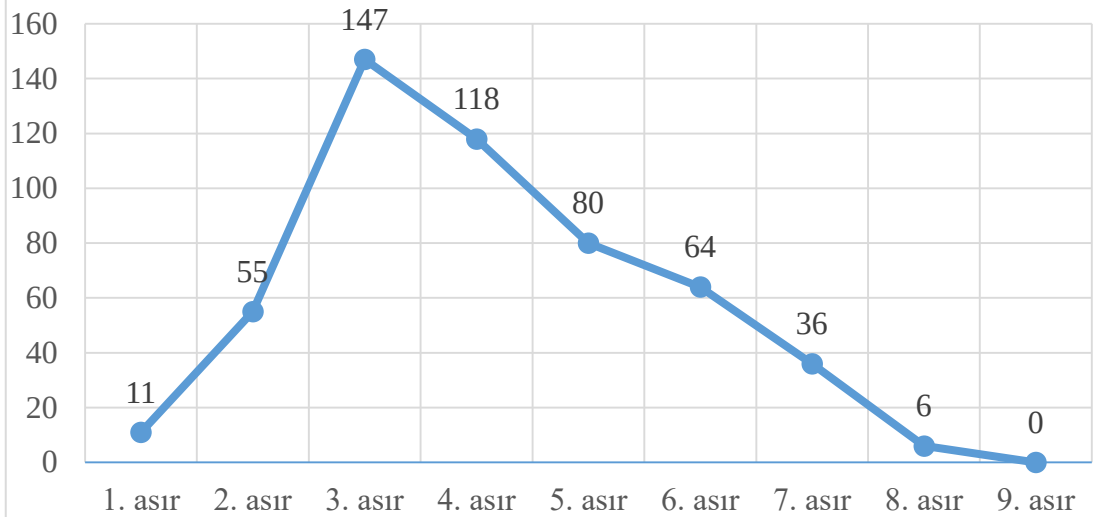
10.1.a. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları
Horasan - Maveraünnehir

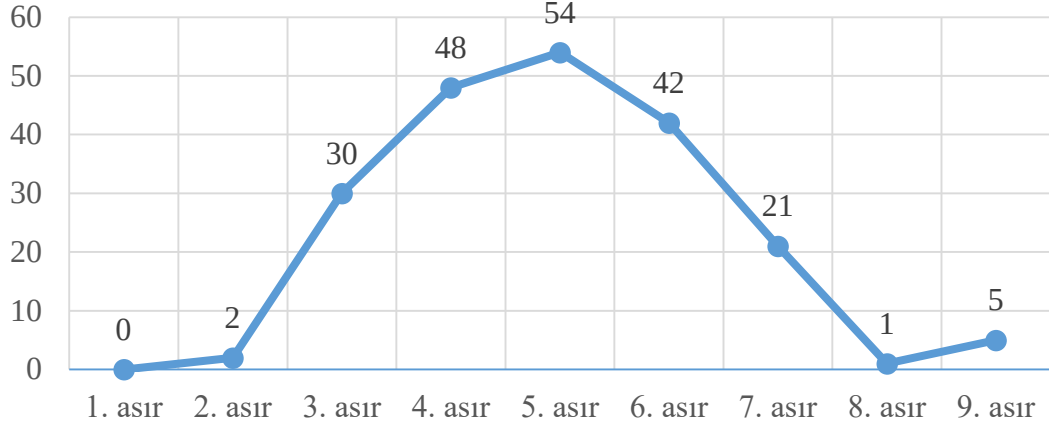
10.1.b. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları
Azerbeycan-Ermenistan

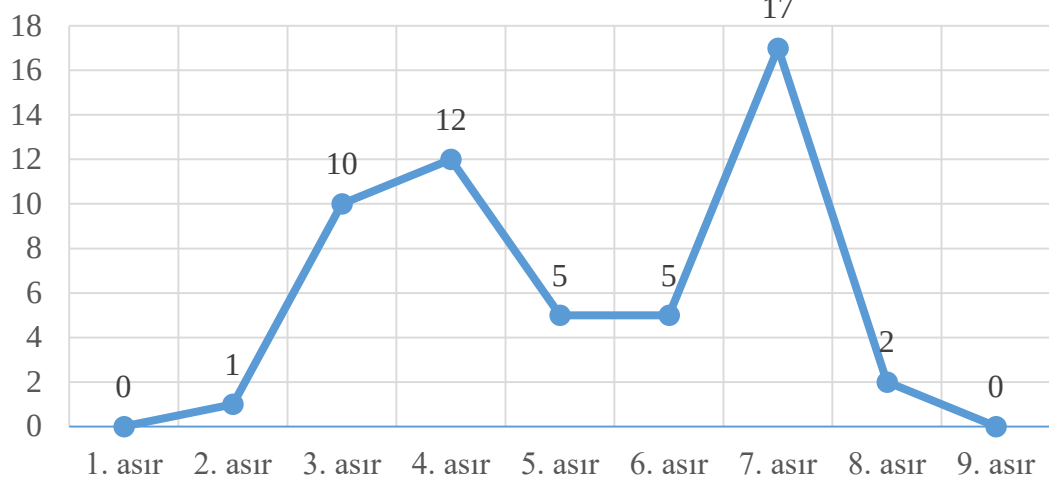
10.1.c. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Irak

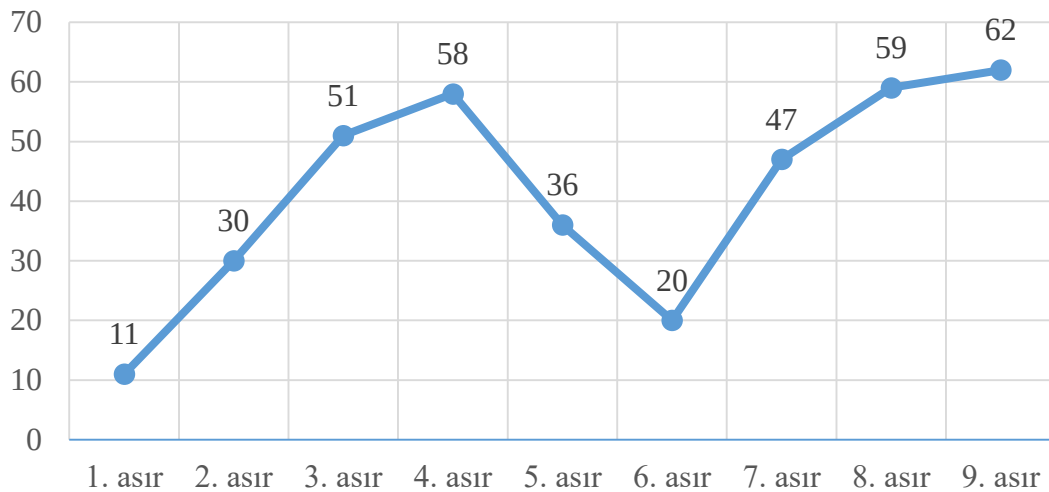
10.1.d. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - İran

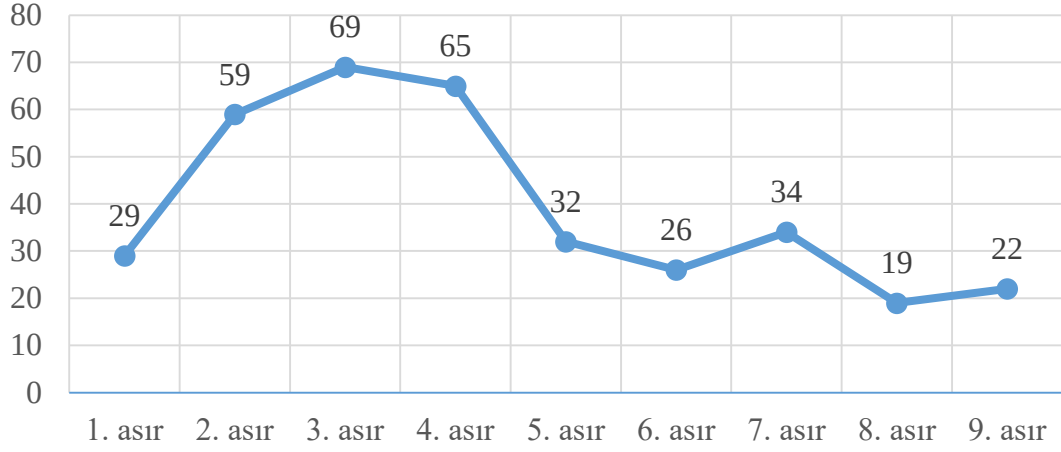
Grafik 10.1.e. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Anadolu

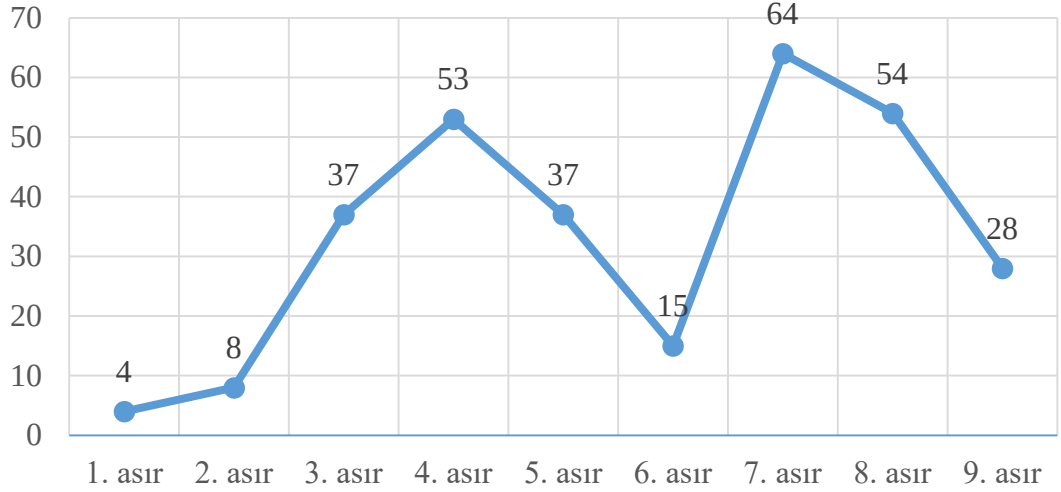
**10.1.f. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları
Suriye-Şam**

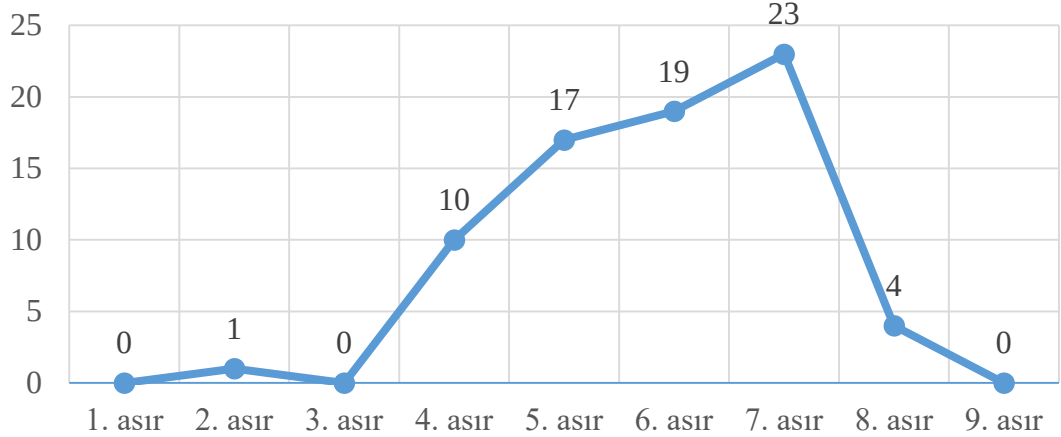
10.1.g. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Arap Yarımadası

10.1.h. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Kuzey Afrika

10.1.i. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Endülüs

5. Hicrî V. ve VI. Asırlar

Yazıya olan güvenin artması ve hocayla doğrudan görüşmeye ihtiyaç bırakmayan icazet metodunun kabul görmesi gibi sebeplerle rihlelerin V. asırdan itibaren azalmaya başladığı doğrudur. Bunda ilk örnekleri bir önceki asırda görülmeye başlanan medreseler ile VI. asırda ortaya çıkan darülhadislerin yaygınlaşması da etkili görülmüştür.⁴⁵⁷ *Tezkiratü'l-huffâz* özelinde yaptığımız çalışmalar da IV. asırda zirve noktasında olan rihlelerin devam eden iki asırda düşüş halinde olduğunu teyit etmektedir. Ancak araştırmamızın ortaya koyduğu veriler doğrultusunda rihlelerin bittiğini söyleyecek kadar keskin bir değişim olmadığı ve bu faaliyetlerinin hala oldukça canlı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Hatta Tablo-2’de görüldüğü üzere, rihle yaptığı yerlerin listesi en kabarık olan âlimlerin birincisi VI. asır âlimlerinden İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), üçüncüsü de yine bu dönemin önde gelen hadis hafızlarından Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180)⁴⁵⁸ olarak tespit edilmiştir. İlmî hassasiyetten yoksun kişilerin yaptığı rihlelere gösterilen tepkinin zirveye çıkması, rihlelerin bu dönemde oldukça yaygın olduğuna delalet eden bir başka husustur.⁴⁵⁹

Bu dönemde çok uzun süreli ve geniş çaplı seyahatlere çıkan hadisçilerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Hâkim en-Nîsaburî (ö. 405), Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Ebû Nasr es-Siczî (ö. 444/1052), Ebû Sa’d Semmân er-Râzî (ö. 445/1053), Ebû Ya'lâ el-Halîlî (ö. 446/1055), Ebû Sa’d es-Sem’ânî (ö. 562/1166) ve meşhur tarihçi Ebü'l-Kasım İbn Asakir (ö. 571/1176) bunlardan yalnızca birkaçıdır. Abdurrahman b. Ahmed el-İclî’nin (ö. 454/1062) biyografisinde olduğu gibi bazılarının ömür boyu seyahat ettiği belirtilmiştir.⁴⁶⁰ Dönemin meşhur Endülüslü âlimlerinden Ebû Abdullah el-

⁴⁵⁷ Hatiboğlu, “Rihle”, ss. 106-107; Açıkel, *Rihle*, ss. 91-92.

⁴⁵⁸ Bkz: Tablo 2, s. 144.

⁴⁵⁹ Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları 2* (Ankara: OTTO Yayınevi, 2019), s. 253.

⁴⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, c. XVIII, s. 136.

Humeydî (ö. 488/1095) ve Ebü'l-Velid el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) seyahatleri, Doğu ile Batı arasındaki hareketliliği yansıtan örneklerdendir.⁴⁶¹ Yine bu dönem, *Sahîh-i Buhârî* ravisi olmakla maruf Kerime bnt. Ahmed el-Merveziyye (ö. 463/1070), Fatıma bnt. Sa'd el-Hayr (ö. 600/1203) gibi hanım muhaddislerin rihlelerine de şahit olmuştur.⁴⁶²

Daha önce Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi âlimlerin fikir beyan ettiği en sahih isnadlar (esahhu'l-esânîd) konusunda gittikçe daha kapsamlı hale gelen usul kitaplarında yeni sınıflandırmalar göze çarpmıştır. Muhaddisler de çalışmalarını bu doğrultuda şekillendirmiş, bu isnadlara sahip olmak onlar için önem arz etmiştir.⁴⁶³ Rivayet dönemlerini geride bırakan bu süreçte tek tek hadislerden ziyade kitapların nakli de gündeme gelmiş,⁴⁶⁴ Buhârî ve Müslim'in Sahîhleri gibi itibar ve otorite kazanan eserlere ilk elden ulaşma isteği İslam coğrafyasının dört bir yanındaki hadis talebelerini harekete geçirmiştir. *Sahih-i Buhârî* ravileri Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) ve Kerime bnt. Ahmed el-Merveziyye (ö. 463/1070) gibi âlimler, müellifleri artık hayatta olmayan temel klasikleri onlardan semâen alan ana ravilerden dinlemek suretiyle söz konusu eserlerin muteber ravileri olarak rihlelerin odağına yerleşmişlerdir.⁴⁶⁵ Hadis literatürünün zenginleşerek geliştiği bu dönemde sadece hadis metinlerini ihtiva eden eserleri değil, bunlarla birlikte şehir tarihleri gibi farklı türdeki eserleri dinlemek için de seyahatler yapılmıştır.⁴⁶⁶ Yedi bin hocadan ders aldığı belirtilen Ebû Sa'd es-Semânî'nin (ö. 562/1166) görüştüğü şeyhlere ensaba dair hususları sormasında görüldüğü üzere hadis çalışmalarının seyri rihleden beklentileri de değiştirmiştir.⁴⁶⁷ Dönemin seyyah âlimlerinin

⁴⁶¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 1041, no: 1027.

⁴⁶² Bkz: Muhammed Ekrem Nedvî, *el-Vefâ bi esmâi'n-nisâ* (Cidde: Daru'l-Minhâc; Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât 2021), c. XVI, s. 513-554; c. XIX, s. 63.

⁴⁶³ Nisâbü'rî, *Marife*, s. 228.

⁴⁶⁴ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 139.

⁴⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, c. XVII, ss. 554-563; Nedvî, *el-Vefâ*, c. XVI, s. 513-554.

⁴⁶⁶ Örnek için bkz: İsmail Çelik, *Ricâl Kaynağı Olarak Şehir Tarihleri* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s. 16.

⁴⁶⁷ Bkz: Eren, Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri (H. VI-X/M. XII-XVI. Asırlar)* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1997), s. 181.

muhtelif ilim merkezlerinde tahammül ettikleri hadisleri bu beldelere göre tasnif ederek hazırlamaları “büldâniyye” isminde yeni bir türün ortaya çıkmasını sağlamış, rihlelerde edinilen bilgiler Ebû Tahir es-Silefî’nin *Mu‘cemü’s-sefer*’i gibi başka türden eserlere de hayat vermiştir.⁴⁶⁸

Bu dönemde konumuzla ilgili en büyük gelişme, rihlenin ilke ve prensiplerini ortaya koyan telifatın ortaya çıkmış olmasıdır. Nakil ve rivayetle ilgili karşılaşılan sorunlara paralel olarak hadis ilmiyle meşgul olanların eğitim öğretimde gözetmeleri gereken ilkeler ve uymaları gereken kurallara dair eserler yazılmış, bu eserlerde rihle adabına yönelik esaslar belirlenmiştir. el-Hatîb’in (ö. 463/1071) *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî* adlı eseri, rihlenin hangi esaslar dâhilinde yapılması gerektiğini açıklayan ve buna dair kriterleri ortaya koyan en kapsamlı eserdir.⁴⁶⁹ Konuyla ilgili hassasiyeti müellifin *er-Rihle fî talebi’l-hadîs* adlı müstakil bir kitap yazmasına da vesile olmuş, onun telif ettiği bu eserler rihleyle ilgili temel kaynakları oluşturmuştur. Hatîb, usule dair yazdığı *el-Kifâye* adlı eserinin girişinde bazı hadisçilerin gösterdikleri lakayt tavırları tasvir ederken amacından sapan rihlelere de tepki göstermiştir. Ne aldığına ve kimden aldığına bakmadan bilinçsizce hadis toplama gayretinde olan, meşhur hadisleri bırakıp garib hadislerin peşinde koşan muhaddislerin mallarını, sıhhatlerini ve vakitlerini boş yere zayi ettiklerine dikkat çekmiştir.⁴⁷⁰ Elbette Hatîb-i Bağdâdî bu konuda yalnız değildir. Evvelce fakihler tarafından eleştirilen bu tür seyahatlerin çığırından çıkması V. asrın hadisçilerini de harekete geçirmiş, birçok âlim benzer tarzda uyarılar yapmıştır.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ Bkz: Abdullah Aydın, “Büldâniyye”, *DİA*, (İstanbul: 1992). c. VI, ss. 487-488; Ebû Tahir es- Silefî, *Mu‘cemü’s-sefer* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1993),

⁴⁶⁹ el-Bağdâdî, *el-Câmi’*, c. II, ss. 223-246.

⁴⁷⁰ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 3.

⁴⁷¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, ss. 216-217; İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 103.

Rihle faaliyetlerinin azalmasına hatta bir süre sonra tamamen sona ermesine sebep olarak gösterilen medrese ve dârülhadis gibi eğitim müesseselerinin yaygınlaşması⁴⁷² konusuna gelecek olursak, aslında Osmanlı Dönemi'nde kurumsal bir hüviyet kazanmasına kadar medreseler rihleleri tamamen olumsuz yönde etkilememiştir diyebiliriz. Bu kurumların belirtilen süreçte rihleye olumlu katkılarının da olduğunu ifade etmek mümkündür. Zira medreselerin kurulması, İslâm eğitim sisteminin hoca-eser-talebe ilişkisine dayalı yapısında değişikliğe neden olmamış, ilmî hayatın merkezinde yine hoca ile talebe arasındaki bireysel ilişki esas olmuştur. Biyografik eserlere bakıldığında bu dönemin âlimlerinin kariyerlerinden bahsedilirken hangi medresede öğrenim gördüğünün değil de eskiden olduğu gibi hangi hocalardan tahsilde bulunduğu kaydedilmiş olması, bunun somut göstergesidir. Medreselerde birtakım usuller belirlenmiş olsa da derslerin muhtevası, ders işleme usul ve tekniği bakımından köklü bir yenilik ortaya koyulmamış, buralardaki eğitim daha önceki ders halkalarının devamı niteliğinde bir görünüm arz etmiştir. Bu müesseseler eğitim öğretimin tekelleşmesine de yol açmamış; medreselerle birlikte cami, mescit ve evlerdeki ilmî faaliyetler yine yoğun bir şekilde devam etmiştir.⁴⁷³ İlim tahsil edilecek kişinin muhakkak bir müderrise başvurması gerekmemiş, medrese dışındaki âlimlerin yetkinliği de devam etmiştir. Dolayısıyla rihle etkinliğinin zayıflamasına neden olsa da uzun süre esnek bir yapı arz eden medreseler, rihleye çıkan hocalar ve talebelerin de yolculukları sırasında istifade edebileceği bir sistemle işlemiş, bu da ilim yolcularına yeni olanaklar sağlamıştır. Rihleye çıkan muhaddislerin ziyaret ettikleri beldelerdeki bu okullarda imlâ meclisleri düzenlenmesine imkân verilmiştir. Örneğin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ahmed (ö.

⁴⁷² Hicri V. asrın ortalarından itibaren medreselerin, VI. yüzyılın ortalarından itibaren de dârülhadislerin kurulmasıyla ilim yolculuğuna çıkma geleneğinin sona erdiğini kaydeden Hatiboğlu'nun ifadeleri genel kabul görmüştür. Hatiboğlu, "Rihle", ss. 106-107.

⁴⁷³ Yılmaz, *Zengiler ve Eyyûbîler Döneminde Dımaşk'ta "Medrese" (1154-1260)* s. 177. Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, ss. 78-79; Harun Yılmaz, "Medrese Geleneğinde Yenilik ve Kurumsallaşma: XV. Ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2016). ss. 391-397.

482/1089) Nîşâbur'da bulunduğu sürede Nizamiye Medresesi'nde, Ebû Sa'd Ahmed b. İbrahim (ö. 454/1062) de Medresetü'l-Muşî'te imlâ meclisi düzenlemiş,⁴⁷⁴ Ebû Zekeriyâ İbn Mende (ö. 512/1119) de hac için yola çıktığında Bağdat'ta Mansur Camii'nde hadis imlâ etmiştir.⁴⁷⁵ Aynı zamanda bu kurumlarda dışarıdan gelen talebeler için özel hizmetler sunulmuş; talebeler, imkânları elverişli ve seçkin kadrosuyla göz dolduran bu okullara rağbet göstermişlerdir.⁴⁷⁶

V. ve VI. asırlar hakkında yukarıda verilen malumat bu dönemde rihlenin sona ermediğini göstermektedir. Aksi yöndeki kanaatlerde rihle hareketlerini zayıflatan faktörlerle birlikte rihle hedeflerinde yaşanan dönüşümün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu dönem, hadis tarihinde rivayet dönemlerini geride bırakan yeni bir zaman dilimine karşılık gelmektedir. Güncel çalışmalarda Açılım Dönemi,⁴⁷⁷ Nakil Dönemi,⁴⁷⁸ Müteahhirun Dönemi⁴⁷⁹ gibi farklı isimlendirmelerle dikkat çekilen bu yeni dönem, rihle hedeflerinin ve rihledeki kazanımların değişmesini, dönüşmesini beraberinde getirmiştir.

6. Hicrî VII-IX. Asırlar

İslam coğrafyasının, Haçlı ve Moğol saldırılarının gölgesinde, ciddi siyasi, idari ve toplumsal istikrarsızlıklara sahne olduğu VII. ve VIII. asırlarda bu kriz durumuna inat, ilmî faaliyetlerin özellikle de telifatın çarpıcı düzeyde arttığı bilinen bir husustur.⁴⁸⁰ Bu

⁴⁷⁴ İbrahim b. Muhammed es- Sarîfînî, *el-Müntehab min Kitâbi's-siyâk li Târîhu Neysâbûr: Dârü'l-Fıkr li't-Tıbbâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî'*, 1414), c. I, s. 101.

⁴⁷⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 1057; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XXI, s. 195 (İbnü'd-Dimyâtî'nin zeyli).

⁴⁷⁶ Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 333.

⁴⁷⁷ Özağar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, s. 34.

⁴⁷⁸ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 121

⁴⁷⁹ İsmail Hakkı İzmirli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Dârülhadis, 2002), ss. 282-283; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003), s. 218 vd.

⁴⁸⁰ Ferhat Gökçe, "Memlükler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2.

süreçte “açılım” dönemini yaşayan hadis ilminde hızlanan faaliyetler rihlelere hem olumlu hem de olumsuz yönde etki etmiştir.

Rivayet ilimlerinin devrini tamamladığı bu yüzyıllarda hadis ilminin eksenine dirayetü’l-hadis yerleşmiş, sened öncelikli çalışmalar yerini metni merkeze alan çalışmalara bırakmıştır. Bir önceki asırda başlayan senedsiz nakil geleneği İbnü’l-Esîr (ö. 606/1210) ile önemli aşama kaydetmiş ve bu metodla kaleme alınan eserler yaygınlık kazanmıştır.⁴⁸¹ Bu durum, “gözden kaçan yeni bir rivayet bulma” gayretinin sona ermesinin yanında kısa senedler için yapılan yolculukların da artık tercih edilmediği anlamına gelmektedir. Birçok açıdan kitapların otoritesinin yerleştiği bu yüzyıllarda hadis sahasında kitap merkezli çalışmalar ağırlık kazanmış; kaynakların analizi, tehzibi, tenkihi ve şerh çalışmaları gündeme gelmiştir.⁴⁸² Hadis sahasındaki bu değişim, âlimlerin eskiye nazaran daha statik bir konumda olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Rihle hareketlerindeki azalma da bunun somut göstergesidir.

Kitaplara duyulan güvenin yerleşmesiyle süregelen söz konusu gelişmeler, ilk dönemlerde şiddetle tenkit edilen kitaptan ilim alma anlayışının değiştiğini göstermektedir.⁴⁸³ İlmî çalışmaların bu seyri rihle gerekçelerinin de dönüşmesini beraberinde getirmiştir. Bir zamanlar itirazlara konu olan ve pek itibar görmeyen icazet metoduna iltifat bir hayli artmış, usul kitaplarında konuya geniş yer verilerek hadis tahammülünde icazetin ne kadar geçerli bir yöntem olduğu üzerinde durulmuştur.⁴⁸⁴ Daha önce Hatîbi-i Bağdâdî’nin dört çeşidinden bahsettiği icazeti, Kadı İyaz’ın (ö. 544/1149) altıya, İbn Salâh’ın (ö. 643/1245) yediye, İbnü’l-Kastallânî’ninse (ö. 686/1287) dokuza

⁴⁸¹ Mehmet Emin Özağar, “Hadis İlmi ve Muhaddisler”, *Tarihte Müslümanlar*, (Ankara: OTTO Yayınevi, 2020). c. IV, ss. 132-133.

⁴⁸² Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, ss. 95-96, 110.

⁴⁸³ Dönemin eğitim ve öğretim anlayışını yansıtan *Tezkiratü’s-sâmi*’de hocanın İslam ilim geleneğindeki sarsılmaz konumunu savunanların hala olduğu görülmektedir. Kitabın müellifi İbn Cemaa (ö. 733/1333) ilmi sadece kitaplardan öğrenmenin yetersizliğine dikkat çekerken hocayla doğrudan görüşmenin önemine işaret etmiştir. Bkz: İbn Cemaa, *Tezkiratü’s-sâmi*, s. 97.

⁴⁸⁴ Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, s. 112. Bkz: eş-Şehrezûrî, *Ulûmü’l-hadîs*, ss. 151-165.

çıkarmış olması ve ondan sonra İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Irakî (ö. 806/1404), Sehavî (ö. 902/1497) ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) de aynı taksimi benimsemiş olması icazete olan rağbeti ve bu sahadaki uygulamaların arttığını gösteren önemli verilerdir.⁴⁸⁵ Gün geçtikçe esnekleşen icazet yöntemiyle çok küçük çocuklara, bebeklere ve hatta henüz doğmamış olanlara, rivayete ehliyetsiz kişilere icazetler verilmesi, genel icazet verme gibi uygulamalar yaygınlık kazanmıştır.⁴⁸⁶ Bunun sonucunda icazet için yapılan rihleler çoğalmış, özellikle ulema aileleri tanınmış muhaddislerden icazet almak üzere küçük yaştaki çocuklarını rihlelere çıkarmışlardır.⁴⁸⁷ Ancak bir yandan da mektupla icazetin benimsenmesi, eserlerin okunmadan/okutulmadan rivayet hakkını almayı mümkün kılmış; bu durum icazet toplamak için yapılan yolculuklara bir ölçüde ket vurmuştur.⁴⁸⁸ Rihleye çıkanların hocalarından arkadaşları için de gıyaben icazet alması adet haline gelmiş, hatta ticaret ya da farklı bir meşgalesi olmadığı halde bir yerden başka bir yere muhaddislerin birbirlerine gönderdikleri icazetleri taşıyan kişilere rastlanmıştır. Bağdat'tan İskenderiye'ye giden Ebü'l-Hasan Ali b. Nefis (ö. 640/1242) bu işle meşgul olanlardan biridir.⁴⁸⁹

Öte yandan Batıdan gelen Haçlı, Doğu'dan gelen Moğol saldırıları âlimlerin zorunlu rihleler gerçekleştirmesine sebep olmuştur. Bu zorunlu göç hareketleri ilim merkezlerinin değişmesi sonucunu doğuracak kadar geniş çaplıdır. Nitekim seyahat grafiklerinde VII. asırda Horasan-Maverâünnehir, Azerbaycan-Ermenistan, Irak ve İran bölgelerinin seyahat eğrileri hızla düşerken Anadolu, Suriye-Şam, Arap Yarımadası ve Endülüs bölgelerinde seyahat hareketliliğinin arttığı görülmektedir.⁴⁹⁰ Şehir bazında

⁴⁸⁵ Muhittin Düzenli, "İslam Rivayet Geleneğinde İcazet", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* /17/17 (2004).s. 276.

⁴⁸⁶ Selim Demirci, "Usûl, İmkân ve İhtiyaç Açısından Çocuk Yaştaki Râvilerin Hadis Semâi", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* /12 (2018). ss. 122-123.

⁴⁸⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 768, 875, 906 vd.

⁴⁸⁸ Erünsal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, ss. 108-110.

⁴⁸⁹ Mehmet Eren, *Hadis Ilminde Rical Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: İSAM, 2012), ss. 630-631.

⁴⁹⁰ Bkz: Grafik 10.1, 10.2, 10.1.a, 10.1.b, 10.1.c, 10.1.d, 10.1.e, 10.1.f, 10.1.g, 10.1.h, 10.1.ı (ss. 131-135).

baktığımızda ise kuruluşundan itibaren rihle merkezi olma bakımından her asırda zirvede olan Bağdat, VII. asırdan itibaren bu özelliğini kaybetmiş; seyahat yönü Dımaşk, Mısır, Mekke, Medine'ye çevrilmiştir.⁴⁹¹

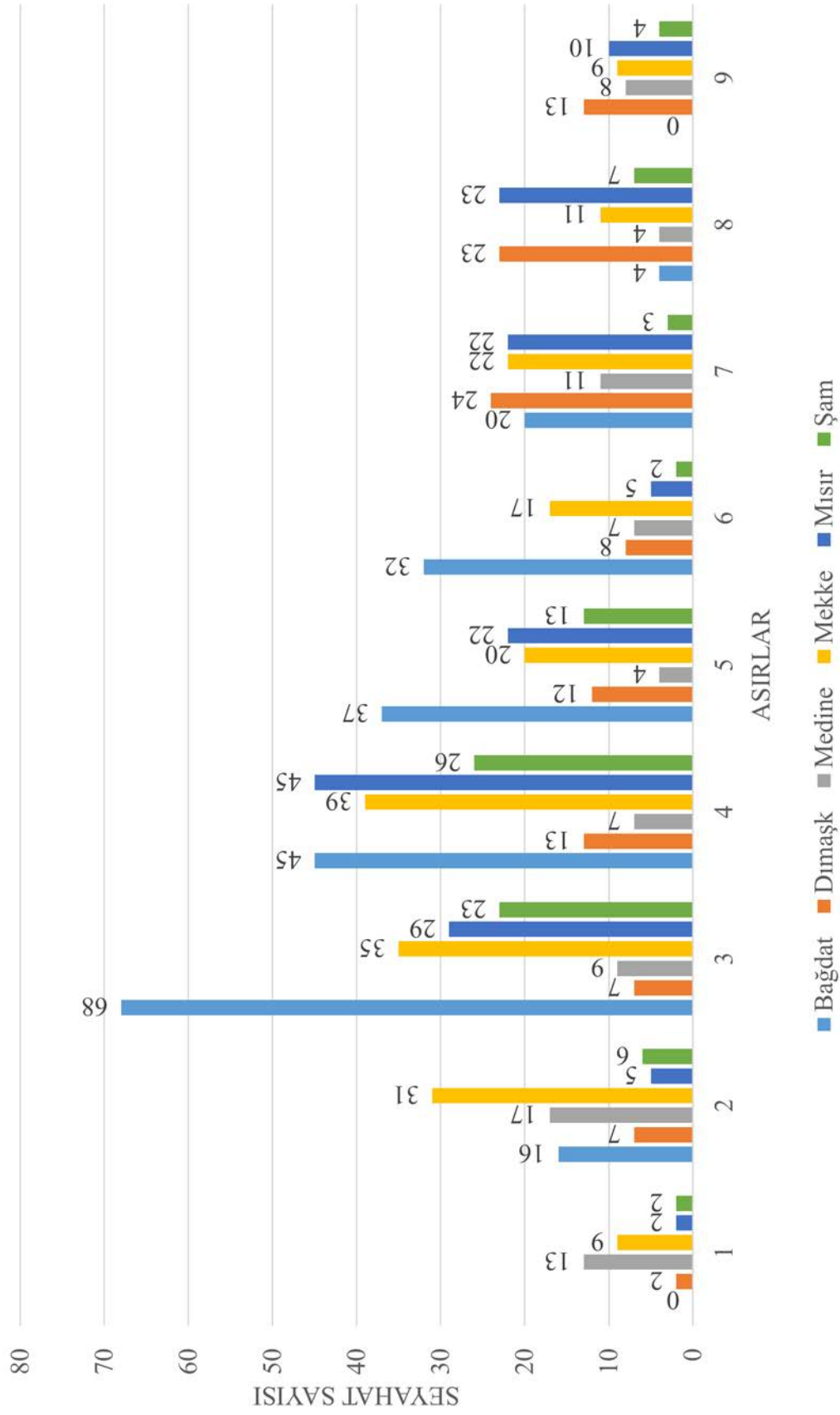
⁴⁹¹ Bkz: Grafik 11, 11.1, 11.2, 11.3, 11.4, 11.5, 11.6 (ss. 146-148).

Tablo 2: Rihlelerinin Çokluğuna Göre Huffâz ve Ziyaret Sayıları

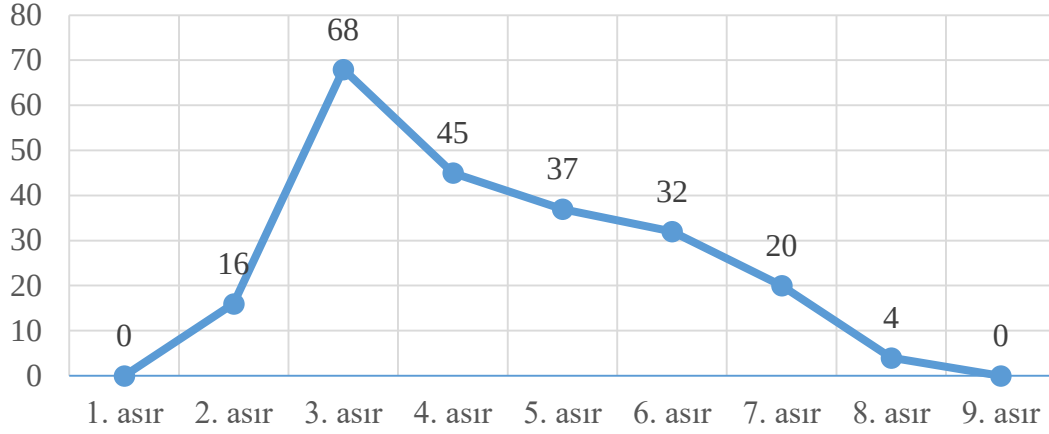
	Huffâz	Ziyaret Sayısı
1.	İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tahir	39
2.	İbnü'l-Mukrî Ebûbekir Muhammed	23
3.	Ebû Tahir es-Silefî	22
4.	Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatîb	18
5.	Zeynüddin el-Irakî	18
6.	Sıbtü İbnü'l-Acemî İbrahim	17
7.	Ebû Hayyan el-Endelüsî	15
8.	Muhammed b. Musa el-Merakeşî	15
9.	Ebû Dâvûd	14
10.	Halil b. Muhammed el-Akfehsî	14
11.	İbn Ebû Davud	14
12.	Abdülkadir b. Abdullah Ebû Muhammed	13
13.	Ebûbekir Ahmed b. Muhammed el-Münkedirî	13
14.	Hîbetullah b. Abdülvaris b. Ali	13
15.	Mekkî b. Abdüsselam b. Hüseyin	13
16.	Birzâlî Zekiyyüddin	12
17.	Nakkaş Ebû Said Muhammed	12
18.	Ömer b. Ali b. Ahmed b. Leys	12
19.	Şîrâzî Ebû Yakub Yusuf	12
20.	Taberânî Ebü'l-Kasım Süleyman	12
21.	Vahşî Ebû Ali Hasan el-Belhî	12
22.	Atıyye b. Saîd el-Mağribî	11
23.	Derbendî Ebû'l-Velid Hasan el-Belhî	11
24.	Ebü'l-Fityan Ömer ed-Dihistânî	11
25.	Esam Ebü'l-Abbas Muhammed	11
26.	İbn Arabî Ebubekir Muhammed el-İşbilî	11
27.	İbn Dîhye el-Kelbî	11
28.	İbn Hacer el-Askalanî	11
29.	Bekrî Sadruddin en-Nîsâburî	10

	Huffâz	Ziyaret Sayısı
30.	Buhârî Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail	10
31.	Dekkâk Ebû Abdullah Muhammed	10
32.	Hamza b. Yusuf el-Cürcânî	10
33.	İbn Mâkûla	10
34.	Rebîa b. Hasan b. Ali es-San'ânî	10
35.	Şîrâzî Ebubekir Ahmed	10
36.	Abdülğani b. Abdulvahid el-Cemmailî	9
37.	Abdülmelik b. Muhammed b. Adî	9
38.	Dimyâtî Şerefüddin Ebû Muhammed	9
39.	Ebû Ali Hafız	9
40.	Hazimî Ebubekir Muhammed	9
41.	İbn Müferrec Muhammed	9
42.	İbn Sükkere Ebû Ali Hüseyin	9

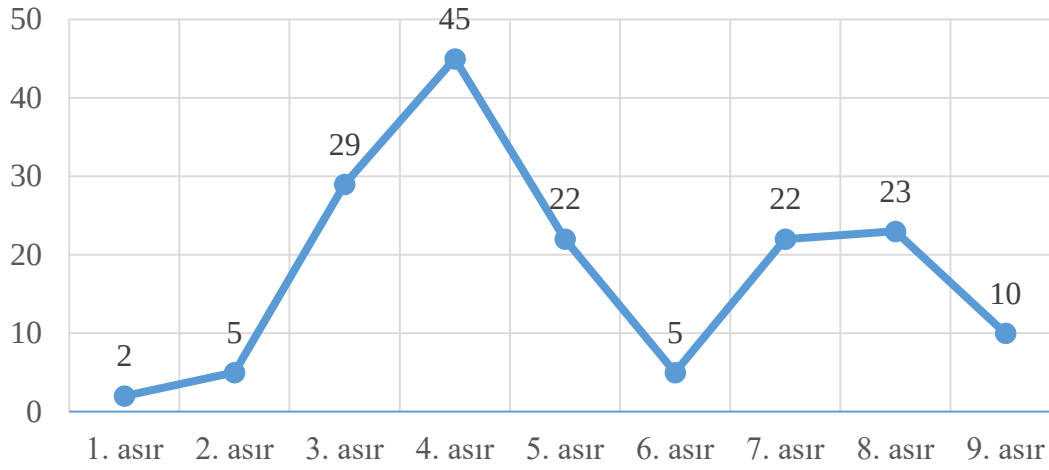
GRAFİK 11: EN ÇOK ZİYARET EDİLEN 6 ŞEHRİN ASIRLARA GÖRE ZİYARET SAYILARI

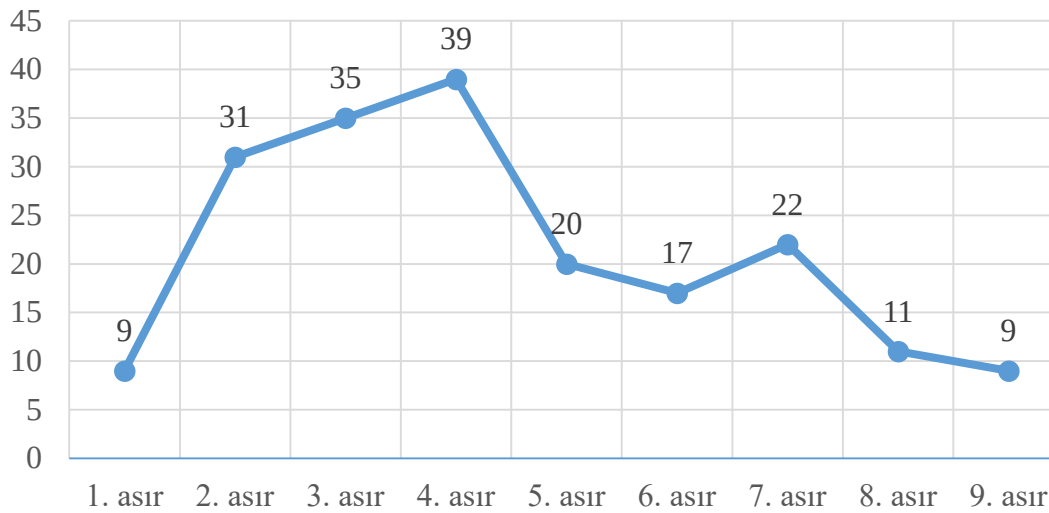
Grafik 11.1. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Bağdat

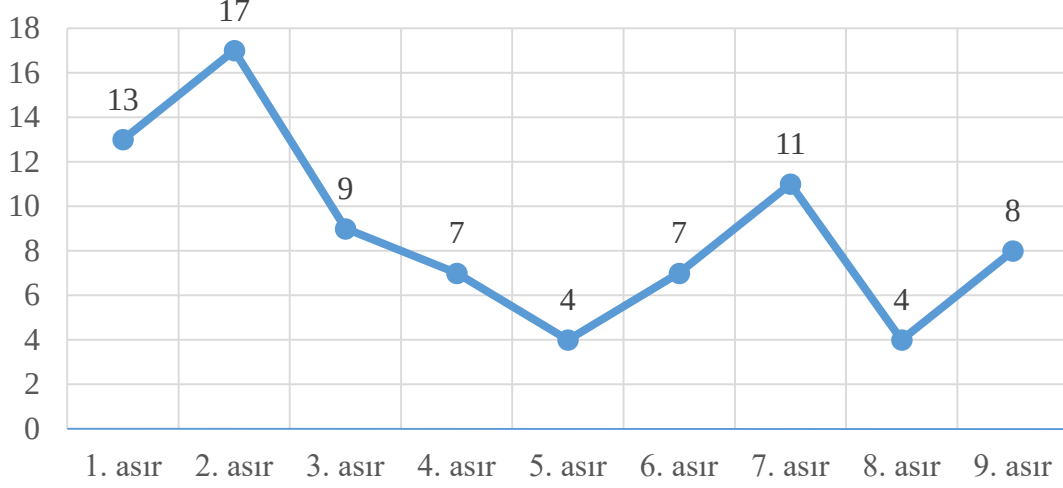
Grafik 11. 2. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Mısır

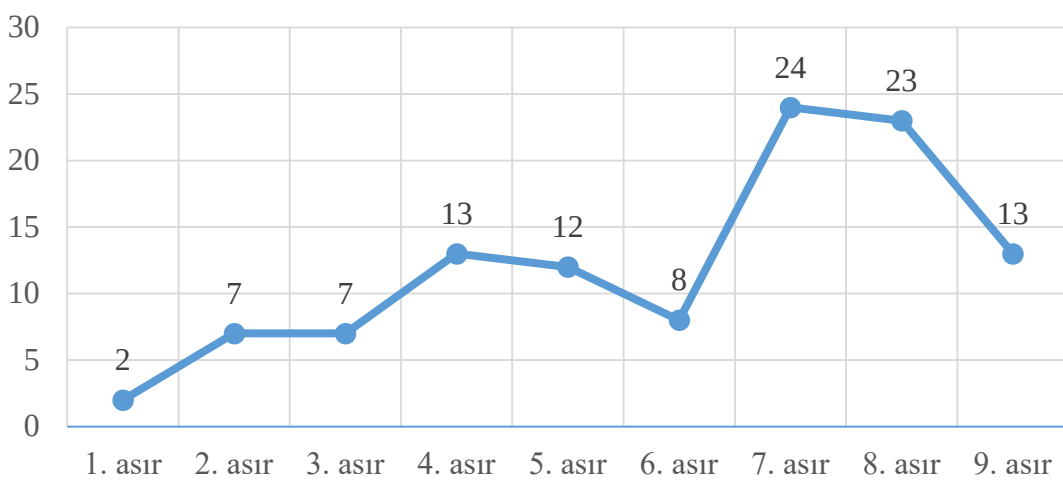
Grafik 11.3. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Mekke

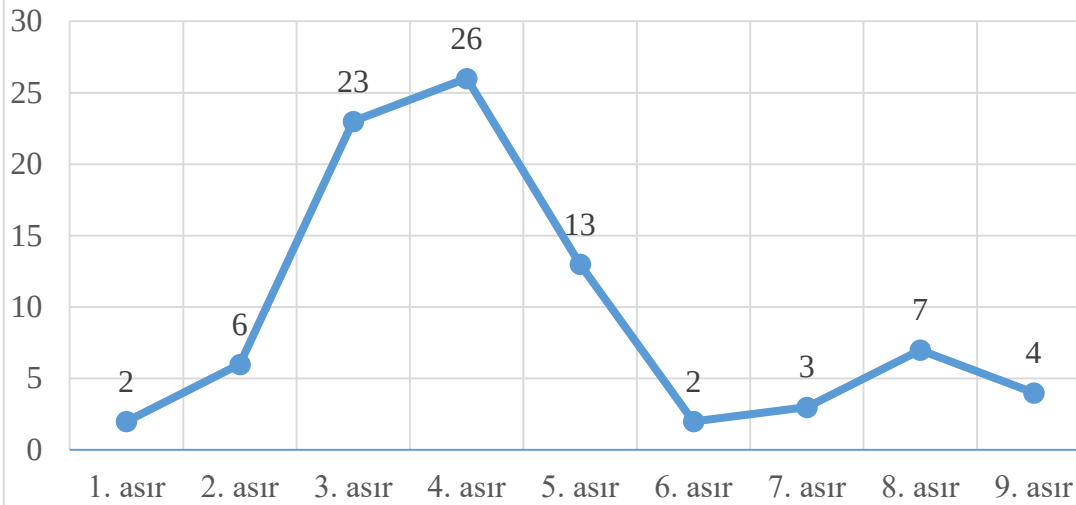
Grafik 11. 4. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Medine

Grafik 11. 5. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Dımaşk

Grafik 11. 6. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Şam

Grafiklerdeki eğrilerin değişmesinde başka bir faktör de VII. asırda İslam coğrafyasının birçok yerinde çekirge istilas, kıtlık, deprem, sel gibi doğal afetlerin ve büyük bir veba salgınının yaşanmasıdır. Bu sıkıntılı durumların ortaya çıkardığı ekonomik sorunlar, yüz bini aşkın insanın yaşamını yitirdiği mezkûr hadiselerde birçok âlimin de vefat etmesi, yöneticilere verdikleri ilmî ve fikri desteğin yanında âlimlerin savaflara aktif olarak da katılmaları gibi hususların her biri rihleleri zayıflatan unsurlar olarak düşünölmelidir.⁴⁹²

7. Rihlenin Sona Ermesi

Hicrî X./milâdî XV. asırdan itibaren “daralma” dönemine giren hadis ilminde rihleler de gün geçtikçe azalmış ve önemini kaybetmiştir. Rûdânî (ö. 1094/1683) gibi farklı ilim merkezlerinde eğitim gören, “rahhâl” sıfatını haiz⁴⁹³ âlimler olsa da geniş bir coğrafyada yoğun ilmî tahsillerde bulunan âlimlere sonraki dönemlerde rastlanmamaktadır. Hadis uzmanlarının da eskisi kadar çok olmadığı bu süreçte ön plana çıkan Zürcânî (ö. 1122/1710) gibi âlimler kendi muhitlerinin dışına çıkmamışlardır.⁴⁹⁴ İlmî çalışmalara rengini veren şerh, haşiye ve muhtasar türü çalışmalarla azalan eser çeşitliliğinde rihlelerin hadis edebiyatına getirdiği canlılıktan mahrum olmanın da etkisi olsa gerektir. Mısır, Suriye, Horasan, İran ve Maverâünnehir gibi ilim merkezlerinde aldıkları eğitimle buraların ilmî birikimini Anadolu’ya taşıyan⁴⁹⁵ Osmanlı âlimlerinin sahip olduğu ortam da zamanla kaybolmuştur. Zira Osmanlı döneminde hadis ilmi kurumsal açıdan yükselişe geçmiş, bu durum rihleyi ön plana çıkaran geleneksel eğitim düzeninin farklılaşmasını da beraberinde getirmiş, XX. yüzyılda meydana gelen değişim ve dönüşömlerse hadis ilmini bambaşka bir yöne taşımıştır. Bağımsızlık savafları, ulus

⁴⁹² Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, ss. 80-83, 9-10.

⁴⁹³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, c. XI, s. 221; Zirikli, *el-A'lâm*, c. VI, s. 151.

⁴⁹⁴ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, c. X, s. 124; Zirikli, *el-A'lâm*, c. VI, s. 184.

⁴⁹⁵ Mustafa Celil Altuntaş, *Osmanlı Döneminde Hadis İlmi* (Doktora Tezi, İÜSBE, 2018). ss. 16-17.

devletlerin ortaya çıkışı gibi hadiseler siyasi sınırları keskinleştirmiş, bu durum ilmî çalışmaların seyrine de etki etmiştir. Neticede klasik dönemlerdeki dinamik ve kuşatıcı ilim tahsili yerini daha durağan ve kısıtlı bir eğitim düzenine bırakmıştır. Değişen eğitim sistemleri ve ilmî yapılar paralel olarak âlim portresi de değişmiş, bir zamanlar “hadis hafızı olmak, rihleye çıkmak” gibi hususiyetleri taşımadığı takdirde rağbet görmeyen âlimlerin yerini farklı donanımlarla yetişmek durumunda olan akademik hadisçiler almıştır. Modern dönemde yurt dışında kariyer yapan sınırlı sayıda âlimden bahsetmek mümkünse de bunların eğitim yöntemleri klasik rihlelerden oldukça farklıdır. Bugün gelinen noktada iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle farklı ilim çevrelerinden yararlanmak mümkün olmuş, bu durum “internet ortamında rihle” gibi konuların gündeme gelmesini sağlamıştır.⁴⁹⁶ Ancak seyahat tecrübesinin kazanımlarını dışarıda bırakan dijital ortamdaki bu ilmî faaliyetleri “rihle” olarak adlandırmak, kanaatimizce sembolik bir ifadelendirmeden öteye geçmeyecektir.

Rihlenin tarihi seyrine dair sunduğumuz anlatımlar grafiklerde somut olarak görülmektedir. Bu grafiklerdeki seyahatler muhaddislerin tüm seyahatleri üzerinden hazırlanmıştır. Zira seyahat-rihle ilişkisinde açıklandığı üzere âlimlerin rihle hareketliliğini tüm seyahatleri üzerinden değerlendirmek daha isabetlidir. Ancak bir fikir vermesi ve karşılaştırma imkânı sunması için yalnızca ilim yolculuğuna çıktığına doğrudan işaret edilen verilerden hareketle de bir tablo hazırlanmış, ortaya çıkan sonuçta rihle eğrisinin değişmediği gözlemlenmiştir (Bkz: Grafik 6 ve 7).

Grafiklerdeki rihle eğrisine baktımızda hicrî I. asırda rihlelerin başlangıç aşamasında olduğu, bu asırda rihlenin sistemli bir faaliyet olmadığı net bir şekilde görülmektedir. II. asırda yaygınlaşmaya başlayan rihleler, devam eden iki asırda hızlı bir yükselişe geçmektedir. IV. asırda zirve noktasını gördükten sonra rihle hareketleri, VI.

⁴⁹⁶ Hayati Yılmaz, “İnternette Rihle”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 (2004).; Açık, *Rihle*, ss. 121-129.

asra kadar düzenli biçimde azalmaktadır. VII. asırda hafif bir yükselme eğilimi gösteren rihle eğrisi, sonraki yüzyıllarda değişen a ırlarla d       halini sürdürmektedir. *Tezkira*’nın zeyilleriyle beraber ancak 9 asırlık bir zaman dilimini gözlemleme imkânı verdiği için rihlenin bitiş noktası grafiklere yansıtılamamı tır. Elde edilen verilere göre rihleye çıkan 789 kişinin gerçekleştirdiği toplam seyahat sayısı 2336’dır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: RİHLE KÜLTÜRÜ

Rihleyi ortaya çıkaran sebepler ve rihlenin tarihi süreci ele alındıktan sonra bu bölümde rihle kültürü üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda öncelikle rihlenin nasıl yapılacağına dair belirlenen ilke ve esaslar açıklanacak, daha sonra somut örnekler üzerinden rihlelerin nasıl gerçekleştiğine yakından bakılacaktır. Bu doğrultuda âlimlerin hangi hedeflerle, ne zaman ve nasıl rihleye çıktığı, rihlede geçimini nasıl sağladığı ve hangi ilmî faaliyetlerde bulunduğu, ne tür sorunlarla yüzleştiği gibi konular çerçevesinde rihlenin iç yapısı ve işleyişi hakkında bilgi verilecektir. Böylece ilim yolcularının rihleleri nasıl gerçekleştirdiğine dair bir tasavvur oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle her başlıktaki farklı deneyimleri kuşatacak şekilde kapsamlı fakat öz bir anlatım tercih edilmiş, her durumu en iyi temsil eden örneklerle yetinilmiş, biyografi kaynaklarındaki zengin malumatın tamamını kullanarak metni bir bilgi yığınınna dönüştürmekten kaçınılmıştır. Bu bakımdan verilen sınırlı sayıda örneğin, ilgili durumların yegâne referansı olmadığına altı çizilmelidir. Rihlenin işleyişi hakkındaki malumat, rihleye ilişkin belirlenen kuralların gerçekte karşılık bulup bulmadığı hakkında da bir fikir verecektir. Bu bölümde ayrıca eleştiri konusu olan yolculuklara değinilerek rihle anlatılarındaki mübalağalı ifadeler hakkında değerlendirme yapılacak ve kadın muhaddislerin rihleyle ilişkisi irdelenecektir.

A. RİHLEYE DAİR İLKE ve ESASLAR

Hicrî IV. asırda hadis usulüne ilişkin eserlerin kaleme alınmasıyla birlikte bu eserlerde rihle için de birtakım esaslar ortaya konulmuştur. Bu esaslara dair en kapsamlı ve sistemli bilgiler, rihle hakkında yazılan tek müstakil eserin müellifi olan Hatîb-i Bağdadî'nin (ö. 463/1071), daha önce sıkça atıfta bulunduğumuz *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*'sinde yer almaktadır. Rihle konusunu ayrı bir bölümde ele alan müellif, burada

rihleye çıkacak kişinin izlemesi gereken yolu ayrıntılı olarak beyan etmiştir. Bu bakımdan söz konusu eser, konuyu ele alan diğer çalışmaların da temel kaynağını oluşturmuştur. Başta bu eser olmak üzere usul kitaplarındaki dağınık bilgileri bir araya getiren ve rihle rivayetlerinden çıkarımlar yaparak konuyu izah eden diğer çalışmalar çerçevesinde rihleye çıkacak kişinin yolculuk öncesinde, yolculuk esnasında ve sonrasında yapması gerekenler şu şekildedir:

Rihleye çıkmak için iki sebep muteber sayılmıştır. Birincisi âli isnad ve en eski semâi tahsil etmek, ikincisi de hadis hafızlarıyla görüşerek onlarla müzakere etmek.⁴⁹⁷ Eğer talebe bu iki hedefi kendi beldesinde gerçekleştirebiliyor ve başka bir yerde bunlara ulaşmak mümkün görünmüyorsa rihleye çıkmaya gerek olmadığı kabul edilmiştir.⁴⁹⁸

Talebe, bahsi geçen iki hedefe hem kendi beldesinde hem de başka bir şehirde ulaşabiliyor ve bunların her biri birbirinden farklılık arz ediyorsa her iki muhitin ilmini de öğrenmesi müstehab sayılmıştır. Örneğin talebe Iraklı ve kendi beldesinde Iraklıların âli isnadı ve bu rivayetleri nakleden hadis hafızları varsa, Şam'da ise Şamlıların âli isnadı ve başka yerde olmayan kendilerine has rivayetleri varsa talebe her iki beldenin ilmini cemetmelidir. Fakat öncelik kendi beldesindedir. İlim yolculuğuna çıkmadan önce talebenin bulunduğu yerde hadis yazmaya başlaması, buradaki muhaddisleri tanınması, hadislerin sıhhat durumu ve manalarının yanı sıra bu işle ilgilenen muhaddislerin durumları vb. bilgilere vakıf olması gerekir. Söz konusu bilgileri öğrenirken ilim, isnad, dinî yaşantı ve şöhret bakımından en üstün olan âlimden başlamalı, sonra diğer hocalara geçmelidir. Beldesindeki ilmi tamamıyla öğrendikten ve az da olsa buradaki her raviden hadis yazdıktan sonra başka yerlere seyahat edebilir.⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ Esasen Hatîb'e ait olup diğer âlimlerce de tekrar edilen bu ifadelerin, bizim daha önce rihle hedefleri arasında saydığımız diğer maddeleri nefyettiği düşünülmemelidir. Bu ikisi diğer tüm maddeleri de içerir nitelikte olduğundan iki temel hedef olarak kaydedilmiş olmalıdır.

⁴⁹⁸ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 223.

⁴⁹⁹ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. 2, s. 223-225; eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 246, 256; İbrahim Hatiboğlu, *Hadis Usûlû Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdabı* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1991). s. 42.

Rihleye çıkmak için belirli bir yaş belirlenmemiştir. Ancak yukarıda belirtildiği üzere rihleye çıkacak kişinin hadis sahasında belirli bir düzeyde ilim sahibi olması gerektiği için talebelerin çok küçük yaşlarda bu işe girmesi uygun görülmemiştir. Rihleye çıkma yaşının, hadis tahsili ve semâ yaşına dair yapılan tartışmalarda öne çıkan rakamlardan daha ileride olması gerektiği aşikârdır. Esasen yolculuğa çıkmak bizatihi belirli bir olgunluk ve dayanıklılık gerektiren bir faaliyet olduğundan ilmî seyahatlere çıkacak kişi, bu yükü kaldırabilecek nitelikte olmak durumundadır. Bu doğrultuda Ebü'l-Ahvas, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Ebû Abdullah ez-Zübeyrî (ö. 236/851) gibi bazı âlimler hadis öğrenimi için yirmi yaşın ideal olduğunu belirtmiş, hadis kitabeti ve rihleler için de bu yaşın uygun olduğu düşünülmüştür.⁵⁰⁰

Rihleye çıkmadan önce kişinin bakmakla yükümlü olduğu kişiler varsa kendisi dönünceye kadar onların ihtiyaçlarını karşılayacak kadar nafaka bırakması gerekli görülmüş, aksi halde rihleye çıkması uygun görülmemiştir. Bu bakımdan bazı muhaddisler erken dönemde evlenmeyi doğru bulmamışlardır.⁵⁰¹

Kişinin kendi muhitinde İslam esasları gibi farz olan bilgileri öğrenebileceği hiç kimse yoksa anne babasının izni olmadan da rihleye çıkabilir. Ancak zorunlu mahiyetteki bu ilmi bulunduğu yerde öğrenme imkânı varsa ebeveyninin izni olmadan rihleye çıkması mekruh sayılmıştır. Zira anne babaya itaat konusunda Hz. Peygamber'in çok ciddi uyarıları vardır. Bu nedenle izni olmayan anne babanın rızasını almaya çalışmalı, onlara yumuşak davranılmalıdır.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 185-186; el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, c. I, ss. 54-55. Kûfe halkının çocuklarını küçükken değil, yirmi yaşını tamamladıklarında rihleye çıkardıkları belirtilmiştir. Hadis öğreniminde yaşla ilgili tartışmalara dair bir değerlendirme için bkz. Demirci, "Usûl, İmkân ve İhtiyaç Açısından Çocuk Yaştaki Râvilerin Hadis Semâ".

⁵⁰¹ Hatiboğlu, *Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdabı*, s. 43; Hatiboğlu, "Rihle", s. 107. Ayrıca bkz: el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 233.

⁵⁰² el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 228-232.

“Yolculuğa çıkmadan önce yol arkadaşı edinin.”⁵⁰³ rivayeti başta olmak üzere bu meyandaki nebevi tavsiyelere binaen rihleye çıkacak kişinin kendisine arkadaşlık edecek uygun birini bulması istenir. Bu kişi, tercihen yolcuyla benzer görüşleri paylaşan ve aynı amaçla yola düşecek biri olmalıdır. Aksi takdirde ona yardımcı olacağı yerde engel olur. Arkadaşını da bulduktan sonra ilim yolcusu rihlesinin faydalı olması için namaz kılıp dua etmeli, ailesi, akrabaları ve arkadaşlarıyla vedalaşarak onlardan da hayır dua istedikten sonra yola çıkmalıdır. Rihle için perşembeyi tercih etmek ve günün erken saatlerinde yola koyulmak uygun olur.⁵⁰⁴

İlim yolcusunun gideceği yer hususunda da görüşler beyan edilmiştir. Buna göre yolcu hedefini iyi belirlemeli, istifadesi yüksek olacak hocaların bulunduğu mekânları tercih etmelidir. Ulemanın önde gelenleri yer tayinine itina göstererek bu konuda birbirleriyle istişare etmişlerdir.⁵⁰⁵ Gidilecek yerlere karar verildikten sonra yolcunun rihleye kendi beldesine en yakın olan yerden başlaması daha uygun görülmüştür.⁵⁰⁶

Yola çıkmak üzere bineğine oturan ilim yolcusu üç tekbir getirip üç defa da hamdettikten sonra Peygamber Efendimiz’in sefere çıkarken yaptığı duaları,⁵⁰⁷ ardından İhlas ve Muavvizeteyn surelerini okur. Yol esnasında zikirle meşgul olmalı vakti girdiğinde namazlarını çok uzatmadan kılmalı ve genel yolculuk adabına uymalıdır. Yol arkadaşıyla iyi geçinmeli, ona karşı sabırlı, yumuşak, yardımsever ve paylaşımcı

⁵⁰³ Ebü'l-Kasım et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, IV, 268).

⁵⁰⁴ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 233-238; Hatiboğlu, *Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdabı*, s. 44.

⁵⁰⁵ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 29.

⁵⁰⁶ eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 223.

⁵⁰⁷ Bu kısımda kaynaklar, Peygamber Efendimizin sefere çıkarken yaptığı farklı duaları tercih etmişlerdir. Bu bağlamda El-Hatîb el-Bağdâdî şu iki duaya atıf yapmıştır: “سبحان الذي سخر لنا هذا وما كنا له مقرنين. سبحانك لا اله الا انت اللهم اني اعوذ بك من وعاء السفر و كآبة المنقلب والحور بعد الكور ودعوة المظلوم وسوء المنظر في النفس والاهل والولد”، *el-Bağdâdî, el-Câmi'*, s. 240. İbrahim Hatiboğlu ise tamamen aynı olmasa da benzer lafızlarla iki duayı birleştiren tek bir dua metni vererek hadis kaynaklarına atıfta bulunmuştur. Hatiboğlu, *Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdabı*, s. 45.

davranarak onunla iyi ilişkiler kurmalıdır. Ona muhalif davranışlardan, onu yolda bırakıp ilerlemekten ve kendisini rahatsız etmekten de sakınmalıdır.⁵⁰⁸

Talebe, hedeflediği yere vardığında hayırlı ilim için dua ettikten sonra vakit kaybetmeden işe koyulmalıdır. En yaşlısından başlamak suretiyle şeyhlerle görüşerek semâda bulunmalı, bilgiye erişimde seçici davranmalıdır. Her hocadan diğerlerinde olmayan bilgiyi almaya gayret etmeli, ortak rivayetler söz konusu olduğunda bunları bir kişiden almakla yetinmeli, aşırı semâ arzusuyla hareket etmemelidir. Bu minvalde hadis tahsilinde amacın salt rivayet elde etmekten ziyade dirayete ağırlık vermek olmasından hareketle talebenin çok hocaya gitmek yerine semâını çoğaltma gayretinde olması gerektiği de ifade edilmiştir.⁵⁰⁹ Ancak bu durum sayısal çokluğun şöhretine kapılarak bilinçsizce hocaları çoğaltma çabasında olmaktan sakındırma amaçlı olmalıdır. Zira bilgi ve tecrübe bakımından farklı hocalarla görüşmenin talebeye sağlayacağı katkı tartışılmaz olup esasen isnadların çokluğu dirayetin de sıhhatini temin eden bir unsurdur.⁵¹⁰ Neticede talebe rihle sürecinde kendisinde olmayan rivayetlere ve senedlere ulaşma gayesiyle hareket etmeli, âlî isnadla aldığı rivayet sayısını da arttırmalıdır.⁵¹¹

Yolcunun önem vermesi gereken bir diğer husus âlimlerle müzakeredir. Hadis meseleriyle ilgili bilgi edinmek, problemleri gördüğü konuları çözüme kavuşturmak ve yeni fikirlerle karşılaşmak suretiyle ilmî derinlik kazanmak için ilim yolcusu, mümkün olduğunca canlı kaynaklar olan hocalara danışmalı ve müzakere fırsatlarını iyi değerlendirmelidir. Bununla beraber gittiği yerlerdeki yazılı kaynakları da ihmal

⁵⁰⁸ Hatiboğlu, *Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdabı*. S. 45-46; el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, ss. 241-243.

⁵⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tadvîhi Nuhbetü'l-fiker* (Dımaşk: Matbaatu's-Sabâh, 2000), s. 147.

⁵¹⁰ Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbetü'l-fiker* (Beyrut: Dârü'l-Erkâm, ts.), s. 180.

⁵¹¹ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. 2, s. 243-244; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 30; Hatiboğlu, “Rihle”, s. 107.

etmemeli, rihle gayesine uymayan faaliyetlerden uzak durmalı, gevşeklik göstermemelidir.⁵¹²

Hadis talebesi hedeflediği neticelere ulaştıktan sonra geri dönmeli, yolculuğunu uzatmamalı ve ilim talebiyle çıktığı bu yolculukla böbürlenmemelidir. Vatanına döndükten sonra rihle boyunca elde ettiği rivayetleri tasnif etmeli, bunlar üzerine kafa yormalı ve bunları başkalarına öğretmeli, ilmini saklamamalıdır.⁵¹³

Bu kurallara bakıldığında bunların esasını sahabeden itibaren hadis sahasında temayüz etmiş âlimlerin rihleye dair söz ve uygulamalarının oluşturduğu görülür. Bu şekilde ana hatları belirlenen kurallar; ilim öğrenmenin önemi, anne babaya itaat, ailenin geçimini üstlenme sorumluluğu, iyi arkadaş edinmenin ve arkadaşla iyi geçinmenin önemi gibi konularda varid olan hadislerle zenginleştirilmiştir. İlim yolcuları için ideali temsil eden bir rehber niteliğinde olan bu esaslar, talebeler tarafından dikkate alınmışsa da bunların her zaman bağlayıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kaidelere riayet etmeye dikkat edilmişse de yol ve yolculuk şartları ile mevcut imkânlar göz önünde bulundurulduğunda bu esaslardan her birinin gerçek hayatta birebir karşılık bulduğunu söylemek zordur.

B. RİHLE HEDEFLERİ

Rihleye çıkan ilim yolcuları belli başlı bazı hedeflere ulaşma gayesiyle yola koyulmuşlardır. Bu hedeflerin ayrı başlıklar halinde ele alınması, aralarını tefrik için değil, her birinin önemine işaret etmek içindir. Bunların her biri rihle anlatılarında

⁵¹² el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. 2, s. 245-246; eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, ss. 247, 249; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 30.

⁵¹³ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, ss. 245-246; eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 248; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 29-30; Hatiboğlu, “Rihle”, s. 107. İbrahim Hatiboğlu'nun tez çalışmasında “Hoca ve talebenin yürüme adabı”na dair kaynaklarda kaydedilenler de rihle adabı içerisinde zikredilmişse de biz doğrudan rihleyle alakalı görülmediğimiz bu bilgileri burada zikretmedik.

talebelerin yola çıkış amacı olarak belirtilen ve rihle tarihinin belirli dönemlerinde öne çıkan birincil hedefleri yansıtmaktadır. Dolayısıyla hadis yazımı, imlâ meclislerine katılma, semâ dışındaki tahammül yollarıyla hadis alma gibi ilim yolcusunun rihlelerde gerçekleştirdiği tüm faaliyetler ayrı bir hedef olarak belirtilmemiştir. Ancak bu durum âlimlerin rihlelerinde söz konusu faaliyetleri ihmal ettiği veya önemsemediği anlamına gelmemektedir. Örneklerde görüleceği üzere bazı rihleler tek bir hedefe yönelik olabilmıştır. Ancak çoğu zaman meşakkatli bir süreci temsil eden rihle, özellikle sistematik hale geldikten sonra birden fazla hedefi gerçekleştirerek muteber bir muhaddis olmak için yapılmıştır. Özellikle rihleyi kendine bir yaşam biçimi haline getirerek kendini bu işe adayan âlimler, uzun soluklu rihle yolculuklarında tüm bu hedefleri birleştirerek hadis tahsili kapsamında karşılarına çıkan her türlü imkânı değerlendirmeye özen göstermişlerdir. Uzun yıllara sari rihleleriyle meşhur olmuş âlimlerin pek çoğu bu hedeflerin hepsini birden gerçekleştirerek otorite olmuş ve kıymetli eserler vücuda getirmişlerdir.

1. Rivayetin Doğruluğunu Tespit Etmek

Rivayetin doğruluğunu tespit etmek üzere yolculuk yapmayı iki kategoride ele alabiliriz. İlki daha önceden işittiği bir rivayeti unutma gibi hafızadan veya yanlış işitmiş olma gibi beşeri bir eksiklikten dolayı ravinin, bildiği bir rivayeti teyit etmek üzere bunu bilen başka bir kişiye gitmesidir. Sahabenin Hz. Peygamber’den bizzat işittiği hadisleri daha sonra birbirlerinden teyit etmek için yaptığı yolculuklar bu türdendir. Sözelimi Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669), Resûlullah’tan duyduğu bir hadisi Ukbe b. Âmir’e sormak için Mısır’a gitmiştir. Ebû Eyyub, sorduğu hadisi Ukbe’den dinledikten sonra “Doğru söyledin!” diyerek doğruca Medine’ye geri dönmüştür.⁵¹⁴ Benzer şekilde rivayetlerde

⁵¹⁴ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 34.

ismi belirtilmeyen bir sahâbi, Mısır'daki Fedâle b. Ubeyd'e (ö. 53/673) giderek şöyle demiştir: "Ben seni ziyaret etmek için gelmedim. Senin ve benim Resûlullah'tan duyduğum bir hadis hakkında sende malumat vardır diye geldim." Fedâle bu hadisin hangi hadis olduğunu sorduktan sonra ona hadisi aktarmıştır.⁵¹⁵

Hadisin doğruluğunu tespit için yolculuk yapmanın ikinci çeşidi ravinin kendisine herhangi bir yolla ulaşan bir hadisi kaynağından almak için seyahat etmesidir. Bunun sebebi, Cabir b. Abdullah'ın (ö. 78/697) Abdullah b. Uneys'ten gelen rivayeti sormak için Medine'den Şam'a gitmesinde olduğu gibi, Hz. Peygamber'e ait sözlerin naklinde hata yapma endişesi olabileceği gibi raviye veya rivayete duyulan güvensizlikten dolayı hadisin doğruluğunu araştırmak da olabilmektedir. Kûfe mektebinin öncü isimlerinden Alkame b. Kays (ö. 62/682) ve Esved b. Yezid'in (ö. 75/694), kendilerine Hz. Ömer'den bir hadis ulaştığında bunun için yolculuk yaptıkları ve hadisi bizzat kendisinden işiterek sıhhatini teyid ettikleri belirtilmiştir.⁵¹⁶ Diğer şehirlerdeki tabiun uleması için de geçerli olan bu durumu Ebü'l-Âliye (ö. 90/709) kendi muhiti özelinde şöyle dile getirmiştir: "Basra'da Resulullah'ın ashabından rivayetler duyardık, Medine'ye gelip onları kendilerinden dinlemedikçe mutmain olmazdık."⁵¹⁷

Hatip el-Bağdâdî'nin *er-Rihle*'sinde birçoğunu zikrettiği bu tür yolculukların örnekleri çoktur. Bunlardan birinde Muğire b. Miksem, Umare el-Ka'ka'nın İbrahim-Alkame-Abdullah-Hz. Peygamber kanalıyla bir hadis naklettiğini işitmiştir. Bir merkep kiralayarak Mekke'ye gitmek için yola çıkan Umare'nin peşine düşerek kendisine Kadisiyye'de yetişmiştir. Umâre kendisine niçin geldiğini sorduğunda şöyle cevap vermiştir: İbrahim'in Alkame'den, onun Abdullah'tan ve onun da Hz. Peygamber'den

⁵¹⁵ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 39.

⁵¹⁶ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 93; eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 223.

⁵¹⁷ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 21.

işittiği hadis için geldim.” Umâre de “Evet bana İbrahim Alkame’den...rivayet etti ki...” diyerek rivayeti senediyle birlikte nakletmiştir. Uzunca bir metni olan bu hadis ehli beytin ilerleyen zamanlarda belalara düşer olacaklarını bildiren bir fiten rivayetidir.⁵¹⁸

Diğer bir rivayette Ebû Osman en-Nehdî (ö. 100/718) hacca gidiş hikâyesini şöyle anlatmıştır: “Bana Ebû Hüreyre’nin aktardığı ‘Şüphesiz ki Allah, mümin kuluna bir iyilik için binlerce hasene yazar.’ hadisi ulaştı. O sene haccettim, aslında haccetme niyetinde değildim, amacım yalnızca bu hadis ile ilgili Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ile görüşmekti.” Ebû Osman rivayetin devamında Ebû Hüreyre’yle görüştüğünü ve onun “Ben böyle söylemedim, sana nakleden iyi ezberlememiş.” diyerek hadisin lafzını düzeltmek suretiyle rivayet ettiğini bildirmiştir.⁵¹⁹ Benzer şekilde Beytûlmakdis’te meskûn olan İbnü’l-Deylemî de Abdullah b. Amr b. el-Âs’tan (ö. 65/684-85) ulaşan hadisi kendisine sormak için Taif’e gitmiştir. “Senden bana ulaşan ‘Beytûlmakdis’te kılınan bir namaz, (sair yerlerde kılınan) bin namaz gibidir.’ dediğin hadis(in aslı) nedir?” diyerek kendisine ulaşan bu sözün aslı olup olmadığı hakkında tereddüdünü dile getirmiş, Abdullah b. Amr ise “Allahım! (İnsanların) benden işittiklerinden başkasını söylemelerini helal görmüyorum.” sözünü üç defa tekrarlayarak “Ben Resûlullah’ın (sav) şöyle dediğini işittim...” demiş ve hadisi nakletmiştir.⁵²⁰

Örneklerden görüleceği üzere hadislerin doğruluğunu tespit için yapılan rihleler sayesinde kimi zaman eldeki hadislerin sıhhati tespit edilirken kimi zaman da hadislerdeki hatalar gün yüzüne çıkarılmış ve rivayetlerin aslına ulaşılmıştır.

⁵¹⁸ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no:55.

⁵¹⁹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 46.

⁵²⁰ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 47. Amr b. el-Âs’ın bu sırada Mekke’de veya Medine’de olduğuna dair rivayetler de vardır. Bkz: el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 48.

2. İhtilafı Bir Meseleyi Aydınlatmak

Fıkhi tartışmalara ve yeni karşılaşılan meselelere dair çözüm arayışları rihleleri başlatan temel unsurlar arasındadır. Özellikle Hz. Peygamber sonrası ilk dönemlerde yürütülen faaliyetlerin çoğunu bu tür soru merkezli yolculuklar oluşturmuştur. Dine dair her türlü bilgilerini sahabeden alan sonraki nesiller, bilmedikleri veya halledemedikleri mevzularda sahabeye danışma ihtiyacı hissederek yola koyulmuşlardır. Örneğin Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), hac yasaklarının çiğnenmesi durumunda ödenmesi gereken fidyeyi sormak için hakkında fide ayeti nazıl olan Ka'b b. Ucre'ye gitmiştir. Hudeybiye Seferi sırasında ihramdayken kulak memelerine kadar uzun olan saçları bitlenen Ka'b'a, Hz. Peygamber saçlarını kesmesini ve bundan dolayı fide ödemesini tavsiye etmiş, bu olay üzerine de fide ayeti indirilmiştir. Hasan, Ka'b'a o zaman fide olarak ne verdiğini sormuş ve bir koyun kestğini öğrenmiştir.⁵²¹ Kûfelilerin Nisâ suresindeki bir ayetin okunuşunda ihtilaf etmeleri üzerine Said b. Cübeyr'in (ö. 94/713 [?]) bunu sormak üzere Mekke'ye İbn Abbas'a gitmesi,⁵²² bir grup Iraklı'nın İbn Abbas'a gelerek cuma günü gusletmenin vücubiyetini sormaları⁵²³ gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür.

3. İsnadı Araştırmak

Hadisin sıhhati ve güvenilirliğini temin eden bir gösterge olduğundan isnadın sıhhat durumu âlimlerce dinî bir gereklilik olarak kabul edilen, hatta çoğu zaman metinden daha öncelikli görülen bir konu olmuş ve bu kapsamda isnad araştırması için yolculuklar yapılmıştır.⁵²⁴ Hadis eğitim-öğretimi ve rivayetin kabulü için aradığı şartlarda titizliğiyle bilinen Şu'be b. Haccâc'ın (ö. 160/777) seyahatlerinde bu tür araştırmaların çokça yer

⁵²¹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 52.

⁵²² el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 49.

⁵²³ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 123. Müellif, özel sorulara cevap niteliğindeki hadislerin rivayetlerin teferrüdünde rol oynadığını belirtmektedir. Bkz: s. 125.

⁵²⁴ Nazlıgül, "Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları". s. 19.

aldığı görülmektedir. Bu yolculuklardan birinde Şu'be, kendisine rivayet edilen bir hadisin isnadından şüphelenerek ravilerle tartışmış ve hatanın tashih edilmesi konusunda ısrar etmiştir. Bu amaçla seneddeki ravilerin izini sürmeye karar vermiştir. Önce Mekke'ye giderek Abdullah b. Atâ'yı bulmuş, onun rivayeti Sa'd b. İbrahim'den aldığını söylemesi üzerine Medine'ye gitmiş, Sa'd rivayeti Ziyad b. Mihrak'ın naklettiğini bildirince de Basra'ya giderek söz konusu rivayeti ona sormuştur. Ziyad'ın Hz. Peygamber'e kadar ulaşan isnadında Şehr b. Havşeb'in adını duyan Şu'be bu isnadın sahih olmadığına hükmederek üzülmüştür.⁵²⁵

İsnad konusundaki hassasiyet, rical araştırmalarını da beraberinde getirmiştir. Hadis ilminde ravilerin durumlarını her yönden inceleyen otuz babın olduğu hatırlanacak olursa rihle için yola çıkanların hedefleri arasında ravi araştırmasının da olması oldukça doğaldır.⁵²⁶ Ravilerin kendi memleketlerinde daha iyi tanındığı düşüncesiyle raviler gittikleri yerlerin ravileri hakkında bilgi almış, bazen de hıfzını ve uyanıklığını denetlemek üzere Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn'e (ö. 219/834) giden Yahya b. Maîn (ö. 233/848) gibi, hakkında hüküm verebilmek için, doğrudan ravilerin kendisiyle görüşmeyi tercih etmişlerdir.⁵²⁷ Bu tür araştırmaları neticesinde rical bilgisiyle temayüz eden âlimler, ilim talebiyle yollara düşenleri de kendilerine çekmişlerdir. Ahmed b. Hanbel'i bulmak için Bağdat'a gelen Bakî b. Mahled (ö. 276/889), gittiği camide ravilerle ilgili bilgiler aktaran Yahya b. Maîn'in ilim halkasına katılmış ve hadis aldığı birçok ravinin durumu hakkında kendisinden bilgi almıştır.⁵²⁸ Süleyman b. Dâvûd eş-Şazkûnî'nin Bağdat'a geldiğini öğrenen Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de Amr en-Nâkîd'a "Haydi, Süleyman'a gidelim de ondan rical tenkidini öğrenelim." diyerek ona teveccüh

⁵²⁵ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 59.

⁵²⁶ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, 22 (Nurettin İtr'in mukaddimesi).

⁵²⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, c. I, ss. 340-341.

⁵²⁸ Zehebî, *Siyer*, c. XIII, ss. 292-293.

göstermiştir.⁵²⁹ Yine önemine binaen esmâ ve ensâb bilgilerini öğrenmek için yolculuk yapmak da âlimlerce teşvik edilen bir husus olarak kaydedilmiştir.⁵³⁰ Dolayısıyla müzakere meclislerinde konu edinilen rical dair bilgiler bir süre sonra müstakil meclislerde ele alınmış, ilerleyen süreçte rical ve tabakat türü eserlerin oluşmasıyla bunların öğretildiği meclislere dönüşmüş ve bunların hepsi ilim yolcularının odağında olmuştur. Bu şekilde hadislerin sıhhatine dair malumat kazanan muhaddislerin rihleler sayesinde elde ettikleri ravi bilgilerini, tıpkı hadis rivayetleri gibi kaydetmeleri rical ve tabakat literatürünün gelişmesine de büyük katkı sağlamıştır. İleride görüleceği üzere bu türdeki eserleri semâ ve imlâ için de rihlelere çıkılmıştır.

4. Hadis Toplamak

Rihlelerin en önemli hedeflerinden biri mümkün olduğunca çok hadise ulaşmaktır. Rihle faaliyetinin belirgin bir hale gelerek muhaddislere özgü bir form olarak yerleşmesini sağlayan temel faktör onların hadis toplama yönündeki bu gayretleridir. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'den sonra sahabenin geniş bir coğrafyaya dağılmasıyla birlikte her bölgedeki hadis birikimini, buraya gelen sahabinin hadis bilgisi şekillendirmiştir. Bu doğrultuda her bölgeye özgü hadislerin/senedlerin olması, hadis bilgisini cemetmek isteyenlerin, sahabilerin öncülüğünde oluşan muhtelif ilim merkezlerine gitmesini gerektirmiştir.

Elde edilen verilere göre Hicaz, Irak ve Şam'a yolculuklar yapan Mesrûk bu şekilde farklı bölgelerdeki hadisleri toplamak üzere yolculuk yapanların ilk örneğidir. Râmhürmüzî, ilerleyen dönemlerde bu gayeyle rihleye çıkanları, "Bölgeler arası hadis toplayan gezginler (الراحلون الذين جمعوا بين الأقطار)" başlığı altında dört tabaka halinde uzun bir liste şeklinde vermektedir. Buna göre ilk tabakada yer alan Abdullah b. Mübarek (ö.

⁵²⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 503.

⁵³⁰ eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 357.

181/797) Yemen, Irak, Mısır, Cezire, Şam'a; Zeyd b. Hubâb (ö. 203/819) Irak, Horasan, Mısır ve Şam'a; Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/819) Irak, Rey ve Cezire'ye rihle yapmıştır. İkinci tabakada Esed b. Musa (ö. 212/827), Mualla b. Mansur (ö. 211/826), Adem b. Ebû İyas (ö. 220/835), Yahya b. Hasan; üçüncü tabakada İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Yahya b. Ali b. Bahr, Nuaym b. Hammad (ö. 228/843) gibi âlimler; dördüncü tabakada ise Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hatim er-Râzî (ö. 277/890), Ahmed b. Furat (ö. 258/872), Yakub b. Süfyan (ö. 277/890) ve daha birçok âlim; beşinci tabakada ise Musa b. Harun, Firyâbî, Hasan b. Süfyan (ö. 303/916), Taberî (ö. 310/923) ve İbnü'l-Cevsâ (ö. 320/932) gibi âlimler hadis toplamak için rihleye çıkmıştır.⁵³¹

Sonraki dönemlerde de hadis toplama faaliyetleri devam etmiş, her dönemde hadis birikiminin fazla olduğu, ilim merkezi hüviyetini taşıyan şehirler rağbet görmüştür. Özellikle diğer ilim merkezlerinden daha uzakta olan Endülüs gibi coğrafyalardan ana merkezlere yapılan seyahatlerde hadis toplama gayesi oldukça baskındır. Endülüs'ten Doğu İslam ülkelerine yaptığı seyahatlerle meşhur Bakî b. Mahled'in, Ahmed b. Hanbel'e kendisini tanıtırken söylediği sözlerde bu açıkça görülmektedir: "Bu beldele ilk girişimdir. Hadis talebesiyim, sünneti kayıt altına alıyorum, yolculuğum yalnızca senin içindir."⁵³² Doğu'nun ilmî birikimine talip olan Endülüslülerin yanı sıra Doğu'nun âlimleri de hadis toplama gayretiyle uzun yollar katetmişlerdir. Tabakat kaynaklarımız, Erbide ve Ebû İshak es-Sebî (ö. 127/745) gibi içinde ilim olduğunu bildikleri her yere gittiğini söyleyen⁵³³ veya "İlim talebiyle dünyayı dönüp dolaştı, yeryüzünü tavaf etti, girmediği şehir kalmadı."⁵³⁴ gibi tanımlamalarla geniş ölçekteki hadis toplama faaliyetlerine işaret edilen hadis âlimlerinin biyografileriyle doludur.

⁵³¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, ss. 229-231.

⁵³² Zehebî, *Siyer*, c. XIII, s. 293.

⁵³³ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 98 (el-Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde almadığı bu rivayet Nurettin İtr'in ziyaretlerinde yer almaktadır s. 199-200); Zehebî, *Tezkira*, no: 99.

⁵³⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 1051, no: 96, no: 1039, no: 654 vd.

Gittikleri yerlerde daha ziyade bilmedikleri rivayetlere yoğunlaşan muhaddisler, aşına olmadıkları hadisleri araştırmaya özen göstermişlerdir. Örneğin hadis toplama gayesiyle diyar diyar dolaşan Mekhûl, gittiği her yerde “nefel/ganimet” konusunu araştırmış, en sonunda Ziyad b. Cârîye ismindeki bir hocadan konuyla alakalı bir hadis bulmuştur.⁵³⁵ Ebû Hatim (ö. 277/890) ve İbn Cevsâ (ö. 320/932) gibi bazı âlimlerinse bilmedikleri rivayetlere ulaşmak için ravilere para teklifinde bile bulundukları kaydedilmiştir. Ebû Hatim, Ebü'l-Velid et-Tayalisi'nin kapısına giderek oradaki kalabalığa “Kim bana duymadığım, senedi kesintisiz, sahih bir garib⁵³⁶ hadis naklederse ona bir dirhem tasadduk edeceğim.” dediği nakledilmiştir. Kimde böyle bir hadis olduğunu duysa ona gitmiş ancak bilmediği bir hadisle karşılaşmamıştır.⁵³⁷ İbn Cevsâ'nın da benzer bir anısı vardır. Bağdat'tan gelen bir adama Şam ehlinin hadislerinden garib bir hadis söylediği her seferinde bir dirhem vermeyi vaad eden İbn Cevsâ bu kişinin kendisine garib gelen, bilmediği bir hadis nakledemediğini belirtmiştir.⁵³⁸

Bazı hadisçilerse muayyen bir rivayete ulaşmak için yolculuk yapmışlardır. Hicrî III. asrın meşhur hadis gezginlerinden Salih Cezere (ö. 293/906) Horasan'a A'meş'in Abdülmelik b. Umeyr ve Müseyyeb b. Râfi' den naklettiği Hz. Peygamber'in namazdan sonra yaptığı duaya dair hadis için geldiğini söylemiştir.⁵³⁹ Yine Ebû Cafer el-Hîrî, ilerlemiş yaşında, Muhammed b. Abbâd'ın İbn Uyeyne'den aldığı hadis için Mevsıl'deki Ebû Ya'lâ'ya, kıblenin tahvili hadisi içinse Cürcan'daki İmran b. Musa'ya yolculuk yapmıştır.⁵⁴⁰ Muhaddislerin hadis toplarken dikkat ettikleri bir husus da ravilerin teferrüd

⁵³⁵ Zehebî, *Tezkira*, no 96; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 96. el-Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde almadığı bu rivayet Nurettin İtr'in ziyadelerinde yer almaktadır (ss. 198-199).

⁵³⁶ Buradaki garib hadis tabiri, hadis terminolojisindeki senedi veya metni tek kalan rivayet anlamındaki teknik manada değil ravinin bilmediği, duymadığı hadis manasında kullanılmıştır.

⁵³⁷ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 100. el-Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde almadığı bu rivayet Nurettin İtr'in ziyadelerinde yer almaktadır (s. 200-201).

⁵³⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 787.

⁵³⁹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 65.

⁵⁴⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 762.

ettiği hadislerle ulaşmaktır. Nitekim Hicaz, Şam, Mısır ve Irak’a seyahat ederek hadis tahsilinde bulunan Abdân el-Ahvâzî (ö. 306/918), Basralılarca rivayet edilen Eyyûb es-Sahtiyânî’nin teferrüd ettiği hadisleri almak için on sekiz defa Basra’ya gitmiştir.⁵⁴¹

Hadis talebinde olan kişiler rihleye çıkmadan önce nasıl kendi beldesindeki tüm hadisleri öğrendikten sonra yolculuğa çıkıyorlarsa hadis toplamak için yola koyulanlar da gittikleri yerdeki tüm hadis birikimini elde etmeden şehirden ayrılmamaya gayret etmişlerdir. Bunlardan biri olan Mekhûl’ün (ö. 112/730) sözleri bu çabayı çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır: “Mısır’da Hüzeyloğullarından bir kadının kölesiydim beni azad etti. Bildiğim kadarıyla oranın tüm ilmini almadan Mısır’dan ayrılmadım. Sonra Hicaz’a gittim. Bildiğim kadarıyla oradaki ilmin tamamını tahsil ettikten sonra çıktım. Sonra Irak’a gittim... Zannediyorum ki yine oradaki tüm ilmi tahsil etmeden ayrılmadım. Sonra Şam’a gittim...”⁵⁴² Mekhûl gibi sözlü olarak ifade etmiş olmasalar da ilim yoluna baş koyan bütün âlimlerin, şartların elverdiği ölçüde, uzun ve yorucu seyahatlerle vardıkları şehirlerden azami derecede istifadeyi sağlamadan dönmemeyi hedefledikleri aşîkârdır. Bu âlimler arasında yer alan Ebû Ali el-Mâsercisî (ö. 365/976), gittiği yerdeki şeyhlerin bütün hadislerini yazmadan ayrılmadığı için konduğu ağacın yapraklarını yiyip bitirmeden oradan ayrılmayan bir kuş çeşidi olan “Sîfenne” ismiyle anılmıştır.⁵⁴³ Hadis toplamaya olan düşkünlüğünden dolayı Bakî b. Mahled’e (ö. 276/889) de arkadaşları “miknese” yani süpürge ismini vermişlerdir.⁵⁴⁴ Geniş çaplı rihleleriyle bilinen İbn Asâkir (ö. 571/1176) gibi birçok muhaddisin yaşam öyküsüne de “Kimsenin toplamadığı kadar hadis topladı.” şeklinde kayıt düşülmüştür.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 39; Zehebî, *Tezkira*, no: 709.

⁵⁴² Zehebî, *Tezkira*, no: 96; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 96. Hatîb’in eserinde almadığı bu rivayet Nurettin İtr’in ziyadelerinde yer almaktadır (s. 198-199).

⁵⁴³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, c. XIV, s. 293.

⁵⁴⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 656.

⁵⁴⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 1094.

5. Belirli Bir Hocaya Ulaşmak

Hadis talebelerinin birçoğu doğrudan belirli bir hocayla görüşerek ondan ilim/hadis almak amacıyla yolculuk yapmıştır. Örneğin Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam (ö. 224/838), Hammâd b. Zeyd'den semâ için Basra'ya;⁵⁴⁶ İbn Sîrîn (ö. 110/729), Alkame ve Ubeyde'yle görüşmek için Basra'dan Kûfe'ye gitmiştir.⁵⁴⁷ İsa b. Yunus (ö. 187/803), Evzâî'ye ulaşmak için Şam'a giderken Evzâî (ö. 157/774) de Yahya b. Ebû Kesîr ile görüşmek için Yemame'ye gitmiştir.⁵⁴⁸ Vekî' (b. Cerrah) (ö. 197/812) A'meş'e gidip geldiğini, fakat kendisine olan ilgisinden dolayı İbn Avn'ı da rüyasında gördüğünü söylemiş, hocası A'meş vefat edince de İbn Avn'a giderek ondan hadis dinlemiştir.⁵⁴⁹ Hüseyim (b. Beşîr) ile birlikte Mansur'la görüşmek için Vasıt'tan çıkıp Kûfe'ye gittiğini belirten Ali b. Asım (ö. 201/816),⁵⁵⁰ Taberânî'yle görüşmek için yolculuk yapan ve onun kendisine iltifat göstermesiyle iftihar eden Ebü'l-Fadl el-Cârûdî (ö. 413/1022)⁵⁵¹ gibi isnad ve metin bilgisiyle meşhur olan belli bir hadis otoritesinden istifade için yolculuk yapan âlimlerin sayısı oldukça fazladır.

Ebû Musa el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-63), oğlu Saîd b. Ebû Bürde'yi Medine'ye Abdullah b. Selâm'dan ilim almaya göndermesi⁵⁵² veya Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (ö. 131/749) Ma'mer'e İbn Tâvûs'a rihle yapmasını tavsiye etmesi⁵⁵³ gibi bazen de hocalar, rihle yapacak öğrencilerini spesifik bir âlime yönlendirmişlerdir. Âlimlerin belli bir şahıs için gerçekleştirdiği bu yolculuklara biyografi müellifleri "Fulana rihle yaptı." şeklindeki ifadelerle işaret etmişlerdir.⁵⁵⁴ Kuteybe'den ilim almaya giden Nesâî'nin (ö. 303/915)

⁵⁴⁶ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 79.

⁵⁴⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 834.

⁵⁴⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, ss. 231-232.

⁵⁴⁹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 23.

⁵⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 253; Zehebî, *Tezkira*, no: 297.

⁵⁵¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 968.

⁵⁵² Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 6.

⁵⁵³ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no. 19.

⁵⁵⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 539. Zehebî burada Hulvânî'nin Abdürrezzak'a rihle yaptığını kaydeder.

onun yanında bir yıl iki ay kaldığı gibi ilim yolcularından bir kısmı gittiği hocanın yanında uzun süre kalmıştır.⁵⁵⁵ Bazılarıysa bir hocaya defalarca seyahat ederek onun tüm mesmuatına vakıf olma gayretinde olmuşlardır. Bunlardan biri olan Süleyman b. Dâvûd eş-Şâzkûnî (ö. 204/819), hadis yazmak için yirmi seferden fazla Kûfe'ye gitmiş, burada Hafs b. Gıyâs'tan hadis tahsil etmiştir. Basra'ya döndüğünde karşılaştığı İbn Ebû Haddûye ona Hafs'ın tüm hadislerini alıp almadığını ısrarla sormuştur. Tüm hadisleri tahsil ettiğine emin olan Şâzkûnî, bahsi geçen âlimin deneme amaçlı sorduğu bir hadisi bilemeyince tekrar Kûfe'ye giderek bu hadisi de Hafs'tan almış ve geri dönmüştür.⁵⁵⁶

Hedefledikleri hocaya ulaşmak için yola çıkan ilim yolcularının, söz konusu hocalar vefat ettiği için amaçlarına ulaşamadığı da olmuştur. Evzâî (ö. 157/774) bu minvaldeki bir anekdotu şöyle anlatmıştır: “Hasan(-ı Basrî) ve İbn Sîrîn için yola çıktım. Hasan'ı ölmüş buldum, İbn Sîrîn ise hastaydı. Onu ziyaret etmek için yanına girdik, birkaç gün geçtikten sonra o da vefat etti.”⁵⁵⁷ Yine Abbas b. Yezid, Kûfe'den babasıyla Ebû İshak el-Hemedânî'ye;⁵⁵⁸ Ali b. Hüseyin b. Vâkîd, İsrail'le görüşmek için Kûfe'ye,⁵⁵⁹ Halid b. Nizar (ö. 222/836), İbn Cüreyc (ö. 150/767) için Mekke'ye gittiğinde⁵⁶⁰ söz konusu hocaların vefat etmiş olduğunu görmüşlerdir. Mekkî b. İbrahim (ö. 215/830) de 150 yılından sonra Mısır'a Leys b. Sa'd, İbn Lehîa ve Musa b. Uleyy için gittiğini, fakat gittiğinde Musa'nın üç gün evvel vefat etmiş olduğunu kaydetmiştir.⁵⁶¹ Telmennes köyünden Mısır'a İbn Lehîa için rihleye çıkan Müseyyib b. Vâdîh,⁵⁶² İbn Avn

⁵⁵⁵ Zehebî, *Tezkira*, no:719.

⁵⁵⁶ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 64.

⁵⁵⁷ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 70.

⁵⁵⁸ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 72.

⁵⁵⁹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 78.

⁵⁶⁰ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 76.

⁵⁶¹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 77.

⁵⁶² el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no:104. el-Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde almadığı bu rivayet Nurettin İtr'in ziyadelerinde yer almaktadır (s. 204).

ile görüşmek için Basra'ya giden Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî⁵⁶³ (ö. 213/828) gibi birçok kişi de henüz yoldayken mezkûr hocaların vefat haberini almışlardır.

6. Müzakere Etmek

Müstakil bir tahammül yolu sayılmasa da hadis eğitiminin önemli bir parçası olarak görülen “müzakere,” rihleye çıkanların öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. En etkili hadis öğrenme yöntemlerinden biri olarak kabul edilen müzakere,⁵⁶⁴ üst düzey bilgi gerektirdiğinden bazı hadis bilginlerinin, kendi bölgelerinde müzakere edebileceği kimseler bulamadığı için başka yerlere gitmek durumunda kaldıkları ifade edilmiştir.⁵⁶⁵

Hadis ezberi, hadislerin kaynaklarını ve senedlerini tahkik, hüküm ve illetlerini araştırma, hangi babda yer alması gerektiğini tespit ve benzeri hususları kapsayan bu müzakerelerde bahsi geçen konular görüşülüp istişare edilmekteydi, hadis tahammülü yapılmıyordu.⁵⁶⁶ Bu bağlamda rihleye çıkan muhaddisler, gerek akran gerekse hoca mesabesindeki hadis otoriteleriyle müzakerede bulunma ve müzakere meclislerine katılma fırsatlarını değerlendirmişlerdir. Bu örneklerden birini Ebû Zür'a (ö. 264/878) şöyle anlatmıştır: “Mısır'a geldiğimde, Süveyd b. Saîd ile karşılaştım ve onun yanında kaldım. Ona ‘Bende, İbn Vehb’in Dımâm’dan rivayet ettiği sende olmayan hadisler var.” dedim. O da: “Hadi benimle müzâkere et” dedi. Kitaplarımı çıkardım ve müzâkere etmeye başladık.”⁵⁶⁷ Mısır dönüşü iki ay kendisinin yanında kalan Ebû Osman el-Berzâî (ö. 292/905) de bu süreçte kendisine Müzenî'nin kitabını arz etmiş, İmam Şafî'nin muhalif olduğu bir şey okuduğunda Ebû Zür'a tebessüm edip yorum yapmıştır.⁵⁶⁸

⁵⁶³ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 75.

⁵⁶⁴ eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 252. Müzakerenin hadis tahsilindeki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Münevver Yeşilyurt, “Hadis İlminde Müzâkere Yöntemi ve Değeri”, *Usul İslam Araştırmaları* 25/25.

⁵⁶⁵ Nazlıgöl, “Sebeb ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları”. s. 30.

⁵⁶⁶ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu*, ss. 51-53, Yeşilyurt, “Hadis İlminde Müzâkere Yöntemi ve Değeri”. ss. 127-8.

⁵⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, c. XI, s. 413.

⁵⁶⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 742.

Bağdat'ta dört ay kalan Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) burada Dârekutnî ile çok defa bir araya gelmiş, kendisine ilâ ve şuyuha dair sorular sormuştur.⁵⁶⁹

Hadis âlimlerinin telif ettikleri kitapları veya bir başkasının kitabını yetkin âlimlere arz etmesini ve onlara danışmasını da müzakere başlığı içerisinde ele almak mümkündür. *Kütübü Sitte* müelliflerinden Buhârî (ö. 256/870) *Sahîh*'ini tamamladığında Ahmed b. Hanbel ile bazı hocalarına;⁵⁷⁰ Müslim (ö. 112/730) ile İbn Mâce (ö. 273/887) eserlerini Ebû Zûr'a er-Râzî'ye;⁵⁷¹ Tirmizî (ö. 279/892) Irak, Hicaz ve Horasan ulemasına arz ederek onların görüşlerine başvurmuşlardır.⁵⁷² Böylece hataları tashih edilen ve büyük hocalardan onay alan kitaplar daha fazla değer ve itibar kazanmıştır.

Hadis bilginlerinin bilgi ve tecrübelerinden hadisleri değerlendirme ve yorumlama tarzlarına, ravilere dair kanaatlerinden usule dair yöntemlerine kadar hadis ilimlerinin her sahasında istifade imkânı sağlayan müzakereler taliplerin yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Zira bu görüşmeler hadis gezginlerinin alana vukufiyetlerini artırmakta, hadis ilimlerinin inceliklerini kavrayarak derinlik kazanmalarına yardımcı olmaktaydı. Bunun en bariz örneğini *Kütübü Sitte* müelliflerinden Tirmizî'de görmek mümkündür. *İlelü's-sağîr*'inde eserini kaleme alırken ilâle dair yaptığı açıklamalarda Buhârî'yle yaptığı münazaralardan çokça istifade ettiğini belirtmiş,⁵⁷³ *İlelü'l-kebîr*'inde de ona sorduğu sorulara ve ondan aldığı cevaplara atıfta bulunmuştur.⁵⁷⁴ Aynı sahanın bir nesil öncesindeki temsilcilerinden Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) için de aynı durum söz konusudur. Basra'ya gelip Abdurrahman b. Mehdî⁵⁷⁵ ile müzakerede bulunduğu,

⁵⁶⁹ Zehebî, *Tezkira*, c. III, s. 132.

⁵⁷⁰ İbn Hacer el- Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379), c. I, s. 7.

⁵⁷¹ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 568; c. XIII, s. 278.

⁵⁷² Zehebî, *Tezkira*, no: 658.

⁵⁷³ Ebû İsâ et- Tirmizî, *el-İlelü's-sağîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, c. I, s. 738.

⁵⁷⁴ Ebû İsâ et- Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî el-kebîr* (Beyrut: Âlimü'l-Kütüb, 1409), s. 53, 91, 101 vd. Tirmizî'nin Buhârî'ye sorduğu sorulara dair bir eser için bkz: Yusuf b. Muhammed ed-Dahîl en- Necdî, *Suâlâtü't-Tirmizî havle ehâdîse fî Câmiî't-Tirmizî* (Medine2003),

⁵⁷⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 251.

Mekke'ye de Süfyan b. Uyeyne ile müzakere için rihle yaptığı bildirilen Ali b. el-Medîni'nin⁵⁷⁶ ilel konusunda mütebahhir bir âlim olmasında bu tür yolculuklarının büyük payı olduğu tartışılmazdır.

Üstün kazanımlarından dolayı hadis âlimleri, yetkin âlimlerle müzakere yapmayı oldukça kıymetli bulmuş, rihle sürecinde bu tür fırsatları değerlendirmeye çalışmışlardır. Oğlunun verdiği bilgilerden öğrendiğimiz üzere Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Bağdat'ta kendisine gelen hadis gezginlerinden Ebû Zür'a er-Râzi ile müzakerede bulunmak için nafile ibadetlerini terketmiştir.⁵⁷⁷ Endülüs'ten Doğu'ya akın eden muhaddisler, bu seyahatlerinde ilim merkezlerindeki hadis birikimine ve âlî isnadlara sahip olmanın yanı sıra buralardaki hadis usul ve esaslarını da öğrenmeyi arzu etmişlerdir.⁵⁷⁸

7. Semâ Tarikiyle Hadis Almak

Esasen rihleye çıkan tüm talebelerin ana hedefi en muteber ve güvenilir yolla hadis bilgisine ulaşmaktır. Tahammüle özgü kavramların henüz yerleşmediği zamanlardan itibaren bu bilgiyi doğrudan sahibinden işitmek önem arz etmiş, bu amaçla yapılan yolculuklar hadisin ilmî bir disiplin olarak gelişmesiyle semâ yoluyla hadis alma gayesine matuf olarak devam etmiştir.⁵⁷⁹

Sayısı oldukça fazla olan bu tür yolculuklara birkaç örnek verecek olursak Basra'dan Medine'ye duyduğu bir hadis için gelen Ebû Kılâbe (ö. 104/722) hadisi rivayet eden şahsı üç gün beklemiş, gelip de rivayeti kendisinden işitene dek şehirde kalmıştır.⁵⁸⁰ Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) “Bin kişinin sevgisini kazanmak için bir kişinin

⁵⁷⁶ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 23 (Nurettin İtr'ın mukaddimesi); Zehebî, *Tezkira*, c. II, s. 13.

⁵⁷⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 579; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. X, s. 326.

⁵⁷⁸ Ali Vasfi Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), s. 117-118

⁵⁷⁹ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, ss. 59-60.

⁵⁸⁰ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 53.

düşmanlığını alma.” hadisi için Harun b. Muğire’ye gitmiş ve henüz bineğindeyken inmeden hadisi ondan dinlemiş ve şöyle demiştir: “Bu hadis için Merv’den beri bineğimden inmedim.”⁵⁸¹ Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799) ise bu yöndeki gayretini şöyle anlatmıştır: “Ben iki şehirden birindeyken (Basra veya Kûfe) diğer şehirden bir hadis ulaşırdı, hemen oraya gider onu dinler geri gelirdim.”⁵⁸²

Yazılı formlarına sahip oldukları rivayetleri, sahibine onaylatmak üzere rihleye çıkan muhaddislerin örnekleri ilerleyen süreçte daha da çoğalmaktadır. Zira rihle yapan âlimler gittikleri yerlerin ilmine vakıf olma gayesiyle başkalarına ait rivayetleri de yazmışlar, daha sonra, özellikle meşhur otoritelerin hadisleri söz konusu olduğunda, bunları sahibinden semâ için yola koyulmuşlardır. Ancak çoğu zaman doğrudan bu amaçla rihle yapmak yerine rihle sürecinde bir yandan hadis toplamakla meşgul olurken daha evvel rivayetlerini elde ettikleri âlimlerle doğrudan görüşme fırsatı bulduklarında ellerindeki hadisleri sahibinden dinlemiş veya ona arz etmişlerdir. Çünkü semâ ve kıraat gibi muteber bir yolla alınmadıktan sonra sahip olunan hadislerin çokluğu bir anlam ifade etmemiş, sahibine rivayet hakkı kazandırmamıştır. Bu bakımdan VII-IX. asırlarda çok fazla örneğine rastlanan icazet toplamak için yapılan yolculuklar da semâ kategorisinde değerlendirilmelidir. Zira icazet belgesini uzaktan almak da mümkündür, bu tür yolculukların gayesi semâ icazeti almaktır. Bazı muhaddisler, semâ kayıtlarında yer alması ve icazet alması için rihleye çıkarken küçük yaştaki çocuklarını da yanlarına alıp meclislere götürmüş, erken yaşta elde edilen bu kazanımların onların kariyerini parlatacağını düşünmüşlerdir. Küçük çocukların derslerden aldığı verim büyükler gibi olmasa da bu şekilde elde ettikleri icazetler, kendilerine önceki nesillerin büyük âlimlerinden ders almış olma ayrıcalığı kazandırmıştır.⁵⁸³

⁵⁸¹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 62.

⁵⁸² el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 61.

⁵⁸³ Bkz: Zehebî, *Tezkira*, no: 768, no: 812, no: 1244 vd.

Hadis tarihinde semâ ile hadis tahammülü için yola çıkanlar çok fazla yekûn tutmaktadır. “*Haccettim ama tek gayem Süfyan’dan bu hadisi dinlemektir.*” diyen Ali b. el-Medînî gibi alimlerde zirveye çıkan semâ arzusu,⁵⁸⁴ yüzyıllar boyu muhaddisleri rihleye sevkeden en önemli saik olmuştur. Bunda elbette asıl etken, hadis sahasında yer almak isteyen biri için semânın vazgeçilmez oluşudur. Muhaddisler hadis dinlediği hocaların fazlalığı nispetinde yetkinlik ve itibar kazanmıştır. Bu bakımdan biyografik eserlerde kişinin isim ve künye bilgilerinin ardından nerede, hangi hocalardan hadis dinlediği, kaç kişiden semânın olduğu, kaç farklı şehirde semâen hadis aldığı, mesmuatının ne kadar yekûn tuttuğu gibi bilgiler ayrı ayrı zikredilmiştir. Örneğin Zehebî, rahhâl sıfatıyla zikrettiği Abdülkadir b. Abdullah er-Rûhî’nin (ö. 612/1215) İsfahan, Hemedan, Merv, Nişabur, Sicistan, Bağdat, Vasıt, Mevsıl, Dımaşk, Mısır ve İskenderiye’de hadis dinlediği hocaların en meşhurlarını tek tek zikretmiş;⁵⁸⁵ İbnü’s-Seken (ö. 353/963) içinse “Ceyhun’dan Nil’e kadar olan hocalardan hadis dinledi.” demiştir.⁵⁸⁶ İbnü’l-Mukrî’nin (ö. 381/991) elli şehirde hadis dinlediğini;⁵⁸⁷ Hâkim en-Nîsâbü’rî’nin yaklaşık 2000, Ömer ed-Dihistanî’ninse (ö. 503/1109) 3600 şeyhten semâen hadis aldığını kaydetmiştir.⁵⁸⁸ Şehir tarihleri ve tabakatlar, muhaddislerin rihleler sayesinde muteber yollarla elde ettikleri zengin hadis birikimine işaret eden bu tür bilgilerin uzun uzadıya yer aldığı biyografilerle doludur. Tek tek hadislerin semâi önemli olduğu gibi kitapların semâi da önem arz etmiştir. Muhaddisler, kitaplarını dinlemek üzere İbn Hibbân gibi âlimlerin yanına gitmek için yola düşmüşlerdir.⁵⁸⁹

⁵⁸⁴ Tirmizî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 18; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 99. el-Hatîb el-Bağdâdî’nin eserinde almadığı bu rivayet Nurettin İtr’in ziyadelerinde yer almaktadır (s. 200).

⁵⁸⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 1117.

⁵⁸⁶ Zehebî, *Tezkira*, no: 890.

⁵⁸⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 913.

⁵⁸⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 1051.

⁵⁸⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 879.

8. Rivayet Tariklerini Çoğaltmak

Hadis tarihindeki seyahatler farklı rivayet şekillerini ortaya çıkarmak suretiyle isnad düşüncesinin gelişmesinde etkili olmuş, aynı zamanda farklı tariklerin oluşması da seyahatleri artırmıştır.⁵⁹⁰ Çünkü her yeni sened, hadisçiler nazarında rihle yapmaya değer yeni bir hadis kabul edilmiştir.⁵⁹¹ Birden fazla tarikten gelmesi hadisin sıhhatini artıran bir unsur olduğu gibi ihtilaf durumunda da tercih sebebi sayılmıştır.⁵⁹² Bu doğrultuda hadis araştırmacıları bir hadisin farklı tariklerini toplama gayesiyle yolculuklar yapmışlardır. Böylece mütabi ve şahitler bulmak suretiyle ferd olan rivayetleri takviye etmiş, sahip oldukları rivayetlerin sıhhatini artırmış veya daha sahih versiyonlara ulaşmışlardır. Ancak hadis talebinin ruhuna uygun olmadığı gerekçesiyle, sırf tarik çoğaltmak için rihleye çıkmak hoş karşılanmamış ve bu gayeyle yola düşenler eleştirilmiştir.⁵⁹³ Bir hadisin 200 tarikini topladığı için sevinen Hamza b. Muhammed'e (ö. 357/968) bunun ilmî bir faydasının olmadığı söylenmiş, bu tepkilerin etkisiyle olsa gerek rüyasında gördüğü Yahya b. Maîn de kendisine "Senin elhâkümü't-tekasürden olmandan korkuyorum." demiştir.⁵⁹⁴

Eleştirilerin dışında kalan tarik arayışları ulema nazarında kabul görmüş, bu şekilde elde edilen veriler hadis literatürüne yeni eserler kazandırmıştır. Hz. Peygamber'in miğfer giydiğine dair hadisin farklı tariklerini bir araya getirerek birkaç cüzlük bir eser hazırlayan Atıyye b. Saîd (ö. 407/1016) bu tarikleri, muhtemelen ilim tahsili için Endülüs'ten Doğu'ya yaptığı uzun seyahatlerinde toplamıştır.⁵⁹⁵ Farklı tarikleri toplama çabası zamanla kitapları da içerisine alacak şekilde genişlemiş, IV. ve V. asırlarda bir

⁵⁹⁰ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 102.

⁵⁹¹ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 59.

⁵⁹² Süyûtî, *Tedrîb*, c. I, s. 191.

⁵⁹³ Süyûtî, *Tedrîb*, c. I, s. 36.

⁵⁹⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 886.

⁵⁹⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 989.

hadis kitabındaki bütün rivayetleri başka senedlerle nakleden “müstahrec” türü eserler ortaya çıkmıştır. Ebû Avâne Ya‘kûb b. İshâk el-İsferâyînî (ö. 316/929), Cevzakî nisbesiyle bilinen Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh eş-Şeybânî (ö. 388/998), Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Ebû Muhammed el-Cemmâîlî (ö. 600/1203) bu türde eser kaleme alan hadis gezginlerinden yalnızca birkaçıdır.⁵⁹⁶

9. Müktesebatını Aktarmak

Muhaddislerin pek çoğu belirli bir hadis birikimine sahip olduktan sonra bildiklerini başkalarına aktarmak veya telif ettiği eseri okutmak amacıyla yolculuk yapmıştır. Yahya b. Zekeriya en-Nîsâbûrî (ö. 182/798) ve Ebû Ali el-Belhî (ö. 294/907) gibi bazı âlimler ömürlerinin sonlarına doğru bu tür yolculuklara çıkmışlardır.⁵⁹⁷ Bildiği hadisleri daha geniş muhitlere yaymak maksadıyla Bezzâr (ö. 292/905) İsfahan, Bağdat, Mekke, Mısır ve Şam bölgesindeki Remle'ye giderek hadis nakletmiştir.⁵⁹⁸ Telifata önem veren bir âlim olan Ahmed b. Ali el-Bîkendî'nin (ö. 404/1014) her hafta bir risale telif ettikten sonra Bîkend'den Buhara'ya giderek bu yazdıklarını rivayet ettiği nakledilmiştir.⁵⁹⁹

Muhaddisler kendi bildiklerini aktarmak üzere bizzat bu tür yolculuklara talip oldukları gibi bazen de kendilerinden istifade etmek üzere başka bir belde halkı tarafından yapılan davetlere icabet etmişlerdir. Örneğin Basralı hadis âlimlerinden Gunder (ö. 193/809) Merv'deyken hadis öğretmesi için Buhara'daki Hadra'ya çağırılmıştır.⁶⁰⁰ Nişaburlu âlimlerin kitaplarını, özellikle de *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âsâr*'ını okutmasını istemesi üzerine Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066), hicrî 441 yılında

⁵⁹⁶ S. Kemal Sandıkçı, “Müstahrec”, *DİA*, (İstanbul: 2006). c. XXXII, ss. 111-112.

⁵⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, no: 2665; Zehebî, *Tezkira*, no: 252, no: 710.

⁵⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, no: 2497.

⁵⁹⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 960.

⁶⁰⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 281; Zehebî, *Siyer*, no: 3347.

Beyhak'tan Nişabur'a gitmiştir.⁶⁰¹ Abdurrahman b. Abdullah es-Süheyli (ö. 581/1185) de kendisinden ilim almak isteyenler tarafından Malaga'dan Merakeş'e çağırılmış ve burada hadis öğretiminde bulunmuştur.⁶⁰² İlim almak ve istifade etmek için kendisini çağıran Sem'ânî'yi ziyaret etmek üzere Merv'den Tus'a giden Ömer b. Abdülkerim ed-Dihistânî (ö. 503/1110) ise Serahs'ta vefat etmiştir.⁶⁰³

Doğrudan kendi ilmini aktarmak için gitmiş olmasa da muhaddislerin neredeyse tamamı rihle yaptıkları yerlerde bir yandan ilim tahsil ederken bir yandan da bildiklerini başkalarına aktarmışlardır. Hadis âlimlerinden Bahrânî (ö. 258/872) Hemedan'a geldiğinde oradakilere kendi musannefatından birçok kitap okutmuştur.⁶⁰⁴ Hadis ulemasının muteber simalarından birinin şehre gelmesi, her dönemde halk tarafından ilgiyle karşılanmış ve çoğu zaman bu kişilere özel imlâ meclisleri kurulmuştur. Hac yolculuğuna çıkan Ebû Zekeriyâ İbn Mende (ö. 512/1119) Bağdat'ta Mansur Camii'nde hadis yazdırdıktan sonra İsfahan'da da ilmî faaliyetlere devam etmiştir.⁶⁰⁵ Esasen kelam alanına ilgi duyan Abdülaziz b. Abdullah el-Mâcişûn ise Bağdat'a geldiğinde halkın kendisinden hadis yazmaya rağbet göstermesiyle hadis alanına yönelmiştir. Bu durumu kendisi "Bağdat ehli beni muhaddis yaptı" sözleriyle dile getirmiştir.⁶⁰⁶ Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) Medine'ye gelince bir meclis kurmuş, Hakem b. Uteybe (ö.115/733) de hacca geldiğinde Mescid-i Hayf'ta ders vermiştir.⁶⁰⁷ Nişabur'a geldiğinde kendisine meclis kurulan İbn Rumejh, burada *Sahih-i Buhârî*'yi okutmuştur.⁶⁰⁸ Ebû Ali er-Rûzbârî et-Tûsî (ö. 403/1012),

⁶⁰¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 1014.

⁶⁰² Zehebî, *Tezkira*, no: 1099.

⁶⁰³ Zehebî, *Tezkira*, no:1051.

⁶⁰⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 518.

⁶⁰⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 1057; Zehebî, *Siyer*, c. XIX, s. 395; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XXI, s. 195 (İbnü'd-Dimyâtî'nin zeyli).

⁶⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, c. VII, ss. 15-16.

⁶⁰⁷ Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, s. 555, 560; İbn Hacer el- Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Matbaatü Dâiretü'l-Meârif, 1326), c. II, s. 433.

⁶⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, c. III, s. 95.

Nişabur'da Ebû Dâvud'un *es-Sünen*'ini okutmuş ve kendisi için camide bir imlâ meclisi kurulmuştur.⁶⁰⁹

Horasan, Irak, Cezire, Hicaz gibi bölgelere ilmî seyahatler düzenledikten sonra Mısır'a yerleşen Nesâî (ö. 303/915) ve babasıyla yaptığı geniş çaplı yolculukların ardından Bağdat'ta karar kılan İbn Ebû Dâvud (ö. 316/929) gibi birçok âlim de seyahatlerini tamamladıktan sonra başka bir şehre yerleşerek ilmî birikimlerini burada aktarmışlardır.⁶¹⁰ Muhaddislerin bir kısmıysa uzun yıllarını Doğu'da geçirdikten sonra memleketi Kurtuba'ya dönen Bakî b. Mahled (ö. 276/889) gibi rihlesini tamamlayınca memleketine dönerek öğrenci yetiştirmişlerdir.⁶¹¹

10. Yazılı Kaynaklara Erişmek

Yazılı kaynaklara rihle hem söz konusu kaynakları sahibinden ya da meşhur ravilerinden sem ve/veya müzakere etmek hem de kitabın rivayet hakkını elde etmek için yapılmıştır. Zira rivayetleri bilmekle nakletme yetkisi kazanmak farklı olduğu gibi rivayetlerden müteşekkil kitapları nakletmek için de yetkin bir hocadan rivayet hakkı almış olmak gerekiyordu.⁶¹² Bu tür rihlelerin en çarpıcı örneğini İmam Malik'in *Muvatta*'ı için yapılan yolculuklarda görülmektedir. Erken Abbasi döneminde devlet tarafından bir hukuk kodu olarak hazırlanması arzulanan, ancak İmam Malik'in özel girişimiyle planlanıp düzenlenen bu eser doğal olarak çok rağbet görmüştür. Aralarında Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve eseri daha öncesinde ezberlemiş olan İmam Şafiî (ö. 204/820) gibi tanınmış simaların bulunduğu İslam dünyasının her bir yerinden gelen binlerce kişi, bu kitabın rivayet hakkını elde edebilmek için Medine'ye akın etmiştir. Bir müddet şehirde kalan talebeler eseri taallüm ederek rivayete hak

⁶⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, no: 3753.

⁶¹⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 719, no: 768.

⁶¹¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 656.

⁶¹² Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, ss. 75-76.

kazanmışlardır.⁶¹³ Yine sonradan *Kütübü Tis*'a olarak isimlendirilen ve geniş çevrelerce sıhhatine hükmedilen temel klasikler rağbet gören kitaplar arasındadır. *Sahîh-i Buhârî*'yi Serahs, Belh ve Merv'deki üç muteber ravisinden okuyan Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) gibi bu kitapları birkaç farklı raviden alan hafızlar vardır. Böylece *Sahih*'in meşhur ravileri arasına giren Ebû Zer, Horasan, Bağdat ve Mekke'de bu eseri okutmuş, yıllarca talebeleri kendine çeken bir âlim olmuştur.⁶¹⁴ Başta *Sahîhayn* olmak üzere pek çok kitabı rivayet ettiği için “el-Furâvî elf ravi/Furâvî bin raviye bedeldir.” sözüyle methedilen Ebû Abdullah el-Furâvî (ö. 530/1136) de muhtelif şehirlerden talebelerin kendisine yöneldiği bir isimdir. Sem'ânî'nin belirttiğine üzere o dönemde bazı kitapların tek râvisi olması elbette bu rağbeti artıran bir etkidir.⁶¹⁵

Doğu'da vücut bulan hadis literatürünün temel eserlerine ulaşmak Endülüs âlimlerinin özellikle gözettiği bir hedef olmuştur. Bir hukuk kodu mahiyetinde olan *Muvatta*'ı sahiplenmelerinden sonra diğer eserlere de ilgi artmıştır. Doğu seyahatindeki iki farklı merkezde *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen Ebû Muhammed el-Asîlî (ö. 392/1002) kitabın râvilerinden biri olmaya hak kazanmış ve Endülüs'e dönünce bu eseri kendisi okutmuştur.⁶¹⁶

Muhaddisler sadece geniş kitleler tarafından rağbet gören kitaplara değil daha dar çerçevede takdir gören veya kendilerince önemli olan eserler için de rihleye çıkmışlardır. Seyyah hadis hafızlarından İbnü'l-Mukrî (ö. 381/991), Mufaddal b. Fadâle'nin orijinal nüshasını almak için 70 merhale yol yürüdüğünü söylemiştir.⁶¹⁷ Talebeleri yola düşüren kitaplar yalnızca metne dayalı eserler de olmamıştır. Hadis musannefatının her türünde

⁶¹³ Özafşar, *Hadis İlmine Giriş*, ss. 62-63.

⁶¹⁴ İbn Hacer de bu eseri Mekke'de Afîf eş-Şâvûrî, Mısır'da Abdürrahim b. Rezîn'den dinlemiştir. Bkz: Zehebî, *Tezkira*, no: 1250 (Zeylû Takıyyüddin İbn Fehd, s. 211).

⁶¹⁵ Zehebî, *Siyer*, c. XIX, ss. 618-619.

⁶¹⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), c. I, s. 290; Kadı İyaz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik* (Magrib: Matbaatü Fadâle, 1983), c. VII, ss. 135-137.

⁶¹⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 913. 1 merhale 1 günlük yürüme mesafesidir.

verilen eser kıymet arz etmiş ve ilim ehline rağbet görmüştü. Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini dinlemeye Bağdat'a gitmiş,⁶¹⁸ Ebü'l-Fadl b. el-Hemedânî (ö. 384/994) de onun *Târîhu Nîsâbûr*'unu dinlemek amacıyla Nişabur'a rihle düzenlemiştir.⁶¹⁹

Kitapların rivayet zincirlerinin devamına dikkat eden muhaddislerin bunun için de gayret gösterdiğine dair örnekler vardır. Sözelimi Ali b. Ca'd'ın (ö. 230/845) kitabının rivayeti V. asırda Bağdat'ta inkıtaa uğramış, Musul civarındaki Sarifin'de kitabın bir ravisini bulan Bağdatlılar buraya gelerek rivayet zincirini tekrar bağlamışlardır.⁶²⁰ Olay şöyle gerçekleşmiştir: Bağdat'taki şeyhlerden ders alan Ebü'l-Kasım eş-Şirazî, Musul'a giderken uğradığı Sarifin'de geceleme için bir mescitte kalmış ve bu sırada cemaate imamlik yapan Ebû Muhammed es-Sarifinî ile tanışmıştır. Kendisine bildiği hadis olup olmadığını sormuş, o da daha önce babasıyla gittiği bazı şeyhlerin isimlerini sayarak sahip olduğu cüzlerden bahsetmiş ve bunları ona getirmiştir. Bunların arasında Ali b. Ca'd'ın kitabı da vardır. Muhtemelen Bağdat'ta bulunduğu sırada eserin rivayet zincirinin kesintiye uğradığını öğrenen Ebü'l-Kasım, kitabı bu kişiden dinledikten (semâ) sonra Bağdat ulemasına durumu bildiren bir mektup yazarak buraya gelmelerini istemiş ve onu sahibinden semâ yoluyla almalarını sağlamıştır.⁶²¹

Hadis tarihinde kitaplar için yapılan rihleler, kısa zamanda rihle geleneğinin bir parçası olmuş, Ebû Hamid el-İsferâyînî'nin (ö. 406/1016) "Bir kişi İbn Cerîr'in tefsirini tahsil için Çin'e gitse çok olmazdı." sözünde görüleceği üzere hadis âlimleri kitapların kıymetini, uğruna uzun mesafeleri katetmeye değer olduğunu dile getirerek ifade etmişlerdir.⁶²² Muhaddisler rihlelerinde meşhur kitapları okuma, yazma, semâ ve imlâ

⁶¹⁸ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 75.

⁶¹⁹ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. III, s. 509.

⁶²⁰ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, c. III, s. 404; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 75.

⁶²¹ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, c. III, s. 404.

⁶²² Zehebî, *Tezkira*, no: 728.

faaliyetlerine özen göstermiş, bulundukları şehre gelenlerden de bu yönde istifade etmişlerdir. Örneğin Hatîb-i Bağdâdî (ö. 463/1071), daha önce Bağdat'ta Ebû Abdurrahman el-Hîrî'den üç gün içindeki üç mecliste dinlediği *Sahih-i Buhârî*'yi, hac için gittiği Mekke'de de eserin ünlü ravisi Kerime bnt. Ahmed'den beş günde okumuştur.⁶²³ Seyahat sürecinde Nişabur'a gelen İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) da burada yaptırdığı hankâhta bazı eserlerini yazdırdığı ve okuttuğu bilinmektedir.⁶²⁴

11. Âlî İsnada Ulaşmak

Âlî isnada ulaşmak, yüzyıllar boyu âlimleri rihleye teşvik eden en önemli hedeftir. Her vasıta hata ihtimalini artırdığından en kısa zincirleri ifade eden âlî isnadla gelen rivayetler en muteber rivayetlerdir.⁶²⁵ Bu bakımdan hadis talebeleri ilk dönemlerde ravilerinin azlığı sebebiyle Hz. Peygamber'e yaklaşan mutlak âlî isnadlara, sonraki dönemlerdeyse meşhur hadis imamlarına, güvenilir hadis kaynaklarına, vefat tarihi daha erken olan hocaya veya semâî daha erken olan şahsa ulaşan nisbî âlî isnadlara ulaşma gayesinde olmuşlardır.⁶²⁶ Ölüm döşeğindeyken son arzusunu soranlara “بيت خالي وإسناد / Boş bir ev ve âlî bir isnad” cevabını veren Yahya b. Maîn'in (ö. 233/848) bu hali, muhaddislerin âlî isnad tutkusunu yansıtan güzel bir örnektir.⁶²⁷

Resûlullah'ın elçisi vasıtasıyla dinî bilgilerden haberdar olup bunları bizzat kendisine sormaya gelenlerin ve sahabenin birbirlerine yaptığı yolculuklar, yine hadisleri bizzat sahabilerden işitmek maksadıyla tabiunun yaptığı rihleler, kaynaklarda âlî isnad için yapılan rihlelere örnek gösterilmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere, isnad olgusundan bahsedemeyeceğimiz Hz. Peygamber dönemine ve bu olgunun henüz

⁶²³ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. VI, s. 314.

⁶²⁴ Safedî, *el-Vâfi*, c. III, s. 259; Zehebî, *Siyer*, c. XVI, s. 94.

⁶²⁵ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 223.

⁶²⁶ eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 189.

⁶²⁷ eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 256.

yerleşmediği erken zaman dilimine ait yolculukları âlî isnad için yapılan yolculuklardan ziyade bunlara meşruiyet kazandıran öncü faaliyetler olarak görmek gerekir.⁶²⁸ Nitekim Ahmed b. Hanbel'e âlî isnad için rihle yapılıp yapılamayacağı sorulduğunda o buna olumlu yanıt vermiş, bunun selefin sünneti olduğunu belirterek Alkame ve Esved'in kendisinden gelen hadisleri dinlemek üzere Hz. Ömer'e yaptığı yolculukları delil göstermiştir.⁶²⁹

Âlî isnad için yapılan yolculuklar çok fazladır. Bu gayreti yansıtan iki çarpıcı örnek şu şekildedir: Zeyd b. Hubâb (ö. 203/819), Süfyan es-Sevrî'nin Üsame b. Zeyd- Musa b. Uleyye- Musâ'nın babası- Amr'ın mevlası Ebû Kays- Amr- Hz. Peygamber senediyle naklettiği hadisi ravilerinden almak için yola çıkmıştır. Üsame'nin Medine'de olduğunu öğrendikten sonra onun yanına giderek hadisi sormuş, hadisi aynen nakleden Üsame'nin meclisinde de Musa b. Ali'nin Mısır'da olduğunu haber almıştır. Nihayetinde Mısır'a giden Zeyd, hadisi Musa b. Ali'den dinler.⁶³⁰ Aynı şekilde Müemmel b. İsmail (ö. 206/822), Kur'an surelerinin faziletine dair işittiği bir hadisin ilk ravisine ulaşmak için sırasıyla Medain, Vasıt, Basra, Kelâ ve Abbadân'a gider. Ancak buradaki raviye de hadisi kimden aldığını soran Müemmel'in ana kaynağa ulaşma çabası sonuçsuz kalmıştır, zira söz konusu ravi, halkın Kur'an'a olan ilgisinin azaldığını görünce bu rivayeti kendilerinin uydurduğunu itiraf etmiştir.⁶³¹

Zehebî'nin "Onun (Muhâmilî) âli hadisini son nakleden kişi Silefi'nin torunu Ebü'l-Kasım'dır."⁶³² kaydında görüldüğü üzere, âli senedlere sahip olmak muhaddislere

⁶²⁸ Nitekim Alâî (ö. 761/1359) birçok sahabinin âli isnad için yolculuk yaptığını ifade ederek bu iddiaya sahabenin Hz. Peygamber'e veya birbirlerine yaptığı yolculuklardan örnekler verenlerin bu delillerini sorunlu bulmuştur. Ona göre Hz. Peygamber'e gelenlerin amacı şüpheyi bertaraf ederek yakini bilgiye ulaşmaktır. Aynı şekilde sahabe ve tabiunun başka beldelere yaptığı yolculuklar da âlî isnad talebi için değil, bilgiye sağlıklı bir şekilde ulaşmak içindi. Süyûtî, *Tedrib*, c. II, s. 607.

⁶²⁹ eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, c. I, s. 354; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 13, 93 (Nurettin İtr'in zeyli).

⁶³⁰ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 63.

⁶³¹ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, c. I, s. 401; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 101 (Nurettin İtr'in zeyli).

⁶³² Zehebî, *Tezkira*, c. III, s. 31.

itibar kazandıran bir özelliktir. Bunun yanı sıra ulemanın silsiletü’z-zeheb, esahhu’l-esânid, ercahü’l-esânid gibi isimlerle nitelendirdiği muteber isnadlar da önemlidir. Bu itibarla “intehâ ileyhi uluvvu’l-isnâd” ve “müsnid” gibi muteber isnadlara sahip olduğuna işaret edilen kişilerle görüşmek önem kazanmıştır. Bu hocaların çoğunluğunu erken yaşlarda ilim tahsiline başlayarak geniş çaplı rihle faaliyetleri sayesinde muteber isnadlara sahip olan kimselerin oluşturduğuna dikkat çekmek gerekir. Erken yaşta hadis rivayetine başlayıp uzun yıllar yaşadığı için pek çok âlî isnada sahip olan Ebü’ş-Şeyh el-İsfahanî (ö. 369/979),⁶³³ uzun ömründe birçok hadisin âlî isnadını elde ettiği için hadis hadis hafızlarının İsfahan'a akın etmesine vesile olan Ebû Nuaym el-İsfahanî (ö. 430/1038),⁶³⁴ hadisin yanında Arap dili ve kıraat sahalarındaki yetkinliğiyle de tanınan ve âlimlerce “kıraat ve hadiste âlî isnada sahip en yetkin kişi/ انتهى إليه علو الإسناد في القراءات والحديث” olarak anılan Ebü'l-Yümn el-Kindî (ö. 613/1217)⁶³⁵ bu âlimlerden bazılarıdır. Âli isnad sadece münferit rivayetler için aranan bir özellik olmamış, rivayet dönemlerinden sonraki süreçte kitapların âlî rivayetleri de gündeme gelmiştir. Rihle yaparak kitapları bizzat hocadan alan kişiler, bunları uzaktan icazet yöntemiyle alanlara nazaran âli rivayet sahibi sayılmıştır.⁶³⁶ Küçük yaşta Buhârî'nin *Sahîh*'ini, Abd b. Humeyd'in *Müsned*'i ile tefsirini ve Dârimi'nin *Sünen*'ini İbn Hammûye'den dinleyen Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî (ö. 467/1075) V. asırda bu eserlerin intikalinde âli isnad sahibi yegâne kişi olmuştur.⁶³⁷

⁶³³ Zehebî, *Tezkira*, no: 896.

⁶³⁴ Zehebî, *Siyer*, c. XVII, ss. 453-459.

⁶³⁵ Zehebî, *Siyer*, XXII, s. 34.

⁶³⁶ Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, ss. 157-158.

⁶³⁷ Zehebî, *Siyer*, c. XVIII, s. 222-223.

C. RİHLENİN BİLEŞENLERİ

İdeal bir ilim yolculuğu için bazı ilke ve esaslar belirlenmiş olsa da bunlar daha ziyade tavsiye niteliğini taşımış; yolculukların şekillenmesinde bireysel tercihler, imkân ve imkânsızlıklar, ayrıca haricî birtakım öğeler etkili olmuştur. Bu doğrultuda her talebenin/muhaddisin yolculuğu kendine has bir seyirde ilerlemiştir. Yukarıda belirtilen yolculuk hedefleri doğrultusunda rihleye çıkan kişilerin yola nasıl ve ne zaman çıktığı, hangi güzergâhları takip ettiği, hangi vasıta ile ve kiminle gittiğini, rihlede ne ile geçinip nerede ikamet ettiği vb. hususlar değişiklik arz etmiştir. Yola çıkıştan itibaren talebelerin/âlimlerin rihle sürecini yakından gözlemlemeyi sağlayacak bu öğeler aşağıda açıklanmıştır.

1. Yola Çıkış

Rihle adabında belirtilen hususların başında hadis talebesinin rihleye çıkmadan önce yapması gerekenler kaydedilmiştir. Bu doğrultuda talebeler öncelikle kendi memleketlerinin ilmini tahsil etmeye gayret etmişler, bu ilimlere vukufiyetin ardından yolculuğa çıkmaya karar vermişlerdir. Kaynaklarda zikredilen bilgilere bakıldığında yolculuğa çıkmak için gerekli yeterliliklere sahip olan öğrencilerin en önemli gündem maddesini anne babadan izin alma konusunun oluşturduğu görülmektedir. Rihleye çıkanların büyük çoğunluğu, babasından rihle için izin isteyip onun onaylamasıyla yola çıkan İbn Huzeyme (ö. 311/924)⁶³⁸ gibi anne ve babasının rızasıyla bu işe girişmişlerdir. Bu izni alamayanlarsa alıncaya veya ebeveyni vefat edinceye kadar rihleye çıkamamıştır. Örneğin İmam Müslim'e bazı seyahatlerinde yol arkadaşlığı yaptığı bilinen Ahmed b. Seleme (ö. 286/899), döneminin meşhur muhaddislerinden Kuteybe b. Saîd'den tahsil için rihle yapmak istemiş, ancak evladına çok düşkün olan babası bu işe sıcak

⁶³⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 734.

bakmamıştır. Konuyu oğlunun hocası olan İshak b. Râhûye'ye danışmış, onun bu rihlenin faydalı olacağına dair açıklamalarından sonra ancak ikna olmuş ve oğlu Ahmed'e izin vermiştir.⁶³⁹ Bûndâr lakabıyla şöhret bulan Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866) ise Basra'daki hadis birikimini elde ettikten sonra hadis tahsili için yolculuk yapmak istemiş, ancak buna rıza göstermeyen annesinin vefatından sonra hedefine ulaşabilmiştir.⁶⁴⁰ Yine Kuteybe b. Saîd'den ilim almak amacıyla yolculuk yapmak isteyen Ahmed b. Ali el-Ebbâr (ö. 290/904) da annesinin rızası olmadığı için bu yolculuğa çıkamamış, onun vefatıyla yola koyulmuşsa da Belh'e vardığında Kuteybe'nin vefat ettiğini öğrenmiştir.⁶⁴¹ II. asrın Bağdatlı muhaddislerinden Hüseyim b. Beşîr'in (ö. 183/799) de bu minvalde zikre değer bir hikâyesi vardır. Maddi sıkıntılarından ötürü babası onun ilim tahsiline müsaade etmemiş, ancak o gizlice Ebû Şeybe el-Kâdî'nin derslerini takip ederek ilmî birikimini dikkate şayan bir şekilde artırmıştır. Hastalandığı bir gün dersine gidemeyen Hüseyim'i hocası ziyarete gelmiş, bu durumdan oldukça etkilenen babasının izin vermesiyle Hüseyim Mekke, Basra, Kûfe gibi merkezlere rihleler gerçekleştirmiştir.⁶⁴²

Her birinin ayrıntısına vakıf olmak mümkün değilse de ebeveynlerin çocuklarının rihleye çıkmalarına müsaade etmemelerinde farklı gerekçelerin olduğu anlaşılmaktadır. Örneklerde görüldüğü üzere çocuklarına olan bağlılıklarından dolayı yolculuğu hoş karşılamayanlar olduğu gibi maddi imkânsızlıklardan dolayı rihleye karşı çıkanlar da olmuştur. Ayrıca anne babalarına karşı sorumluluklarından dolayı ilmî seyahatlere çıkmayı uygun bulmayan talebeler de vardır. Onlardan biri olan Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), kendisinden başka kimsesi olmayan annesini yalnız bırakmak istemediği için, rihleye çıkan arkadaşlarına refakat edememiş ve bu nedenle çok üzülmüştür.⁶⁴³

⁶³⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 660.

⁶⁴⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 526; Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 144.

⁶⁴¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 662.

⁶⁴² Zehebî, *Siyer*, c. XIV, ss. 88-89.

⁶⁴³ Feridüddin Attâr, *Tezkiratü'l-evliyâ* (Dımaşk: Dârü'l-Mektebi'l-Arabî, 2009), s. 622.

2. Rihle Yaşı

Âlimlerce dile getirilen görüşlere uygun olarak hadis talebelerinin çoğunlukla yirmili yaşlarında rihleye çıktıkları görülmektedir. İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Muhammed b. Yahya ez-Zühlî (ö. 258/872), İbn Adî (ö. 365/976), İbn Asâkir (ö. 571/1176), Ebû Tahir es-Silefî (ö. 576/1180) gibi tanınmış âlimler, kendi memleketlerinde ilk eğitimlerini aldıktan sonra yirmili yaşlarında ilmî seyahatlerine başlamışlardır.⁶⁴⁴ Talebeler, Kur'an öğrenimiyle başlayan bu ilk tahsillerinde hadis ilmine dair sağlam bir alt yapı oluşturmanın yanı sıra ilim tahsilinde tecrübe de kazanmışlardır. Nitekim yirmi yaşında rihleye çıkan Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014), dokuz yaşında başladığı hadis tahsilini ilerletip on üç yaşında hocası İbn Hibbân'ın imla meclisinde müstemlî olarak görev aldığı kaydedilmiştir.⁶⁴⁵

Muhaddisler arasında yirmi yaşından önce rihleye çıkanlar da az değildir. Misalen aile çevresi de ulemadan olan Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ile Ebü'l-Fazl er-Râzî el-İclî (ö. 454/1062), hayat boyu sürdüreceği ilmî seyahatlerine on üç;⁶⁴⁶ *Kütübü Sitte* müelliflerinden Nesâî (ö. 303/915) ile onun çağdaşı olan ve aynı zamanda hocaları arasında yer alan Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (ö. 307/919) on beş;⁶⁴⁷ meşhur muhaddis Buhârî (ö. 256/870) ile VI. asrın hadis hafızlarından Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 540/1145) on altı;⁶⁴⁸ fakih kimliğiyle de tanınan İbn Ebû Asım (ö. 287/900) ile ilmiye sahasında birçok resmi görev üstlenen Bedrüddîn b. Cemâa (ö. 733/1333) on yedi;⁶⁴⁹ *Sünen* müellifi Ebû Dâvûd (ö. 275/889) on sekiz yaşında ilim yolculuğuna çıkmıştır.⁶⁵⁰

⁶⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, c. II, s. 359; c. XII, s. 273; Zehebî, *Tezkira*, no: 893, no: 1094, no: 1082.

⁶⁴⁵ Safedî, *el-Vâfî*, c. III, s. 259.

⁶⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, c. XIII, s. 78; Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâtî'l-kurrâ*: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351), c. I, s. 363.

⁶⁴⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 719, no: 726.

⁶⁴⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 578, no: 1077.

⁶⁴⁹ Zehebî, *Siyer*, c. X, s. 461.

⁶⁵⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 615.

Erken yaşta ilim yolculuğuna çıkan bu isimlerden pek çoğunun ilim geleneğine sahip, hadis birikimi zengin ulema aileleri içerisinde yetişen kişilerden olması dikkat çekicidir. Bahsi geçen kişilerin ailelerinin desteği ve yönlendirmesi, aynı zamanda sair ulemayla daha kolay iletişime geçebilmesi gibi faktörlerin etkisiyle diğer talebelere nazaran ilim tahsilinde daha erken ilerleyerek rihleye çıkacak olgunluğa eriştiklerini söylemek mümkündür.

Ulema ailesinde yetişenlerin bir avantajı da onların refakatinde çok daha küçük yaşlarında ilmî seyahatlere çıkabilmeleridir. Özellikle ilerleyen dönemlerde birçok âlim, çocuklarının yetkin bir âlim olabilmesi için çok küçük yaşlarından itibaren meşhur otoritelerden hadis dinleyerek gerekli icazetleri almalarını önemsemiş ve bunun için çocuklarını başka şehirlerdeki hocalara götürmüş ya da kendi ilim yolculuklarına onlarla birlikte çıkmışlardır. Bunun en dikkat çekici örneği İbnü'l-İrâkî diye bilinen Ahmed b. Abdürrahim'dir (ö. 826/1423). Ahmed, başta hadis ilmiyle iştigal eden annesi ve meşhur hadis hafızı babası İrâkî olmak üzere tanınmış âlimlerin elinde yetişmiş ve henüz üç yaşındayken babası tarafından rihleye çıkarılmıştır. Bu sayede erken yaşta Dımaşk'ın önde gelen âlimlerinden icazetler alan İbnü'l-İrâkî, altı yaşındayken de yine babasıyla Hicaz'a gitmiş ve buradaki âlimlerden hadis dinlemiştir. On yedi yaşına geldiğinde bu defa, eniştesi ve aynı zamanda hocası olan Heysemî'nin refakatinde gittiği Dımaşk'ta birçok âlimden istifade etmiştir.⁶⁵¹ Babasının sırtına alıp hadis meclislerine götürdüğü belirtilen, *Sahîh-i Buhârî*'nin meşhur ravilerinden Ebü'l-Vakt es-Siczî, bu eseri semâ için henüz yedi yaşındayken babasıyla birlikte Herat'tan Bûşenc'e yürüyerek gitmiştir.⁶⁵² Babasının Şam bölgesindeki hadis meclislerine götürdüğü Ebû Zür'a ed-Dımaşkî (ö. 281/894) ve beş yaşında babasıyla seyahate çıkan İbn Cümey' el-Gassânî'nin (ö.

⁶⁵¹ M. Yaşar Kandemir, "İbnü'l-İrâkî", *DİA*, (İstanbul: 2000). c. XXI, s. 90.

⁶⁵² Herat ile Bûşenc arası 10 fersah, yani yaklaşık 50 km'dir. Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, c. I, s. 508.

402/1012) yanı sıra Abdurrahman b. Bişr (ö. 260/873-4) ve Ca'berî'yi (ö. 732/1332) de erken yaşlarında babaları rihleye çıkarken yanlarına almışlardır.⁶⁵³

İlim tahsilinin bir parçası olarak seyahate çıkan âlimlerin bazıları Ebû Hatim er-Razî⁶⁵⁴ ve Ebü'l-Alâ el-Hemedânî⁶⁵⁵ gibi hayatlarının farklı dönemlerinde tekrar rihleye çıkmış, tekrar eden bu seyahatlerin bir kısmını, daha önce bahsi geçen âlimlerin ilmî birikimlerini aktarmak üzere yaptığı yolculuklar oluşturmuştur. Tabiatıyla bu yolculuklar âlimlerin ileriki yaşlarında, ömürlerinin son demlerinde gerçekleştirilmiştir.

3. Güzergah

Spesifik bir amaçla yola çıkanlar dışında rihle yapmak suretiyle tahsilini ilerletmek isteyen kişiler seyahatlerini esnek bir düzlemde gerçekleştirmişlerdir. Bununla kastımız seyahatlerin süresi ve güzergâhı konusunda en başından itibaren çok sistemli bir program takip edilmediğidir. Eğitim sürecinin bugün yaygın olduğu şekilde belli yaşlara, mekânlara ve usullere hasredilmediği, kendi içinde geliştirilen kurallar doğrultusunda, hoca ve talebe ilişkisi ekseninde şekillendiği bir dönemde bu durum oldukça tabiidir. Bu bakımdan başlangıçta gidilmesi planlanan mekânlara gidilememesi, rihleden hiç dönülmeyip bir yerde ikametini tercih edilmesi gibi durumlara sık rastlanmıştır, bazen de sonradan ortaya çıkan gelişmelerin tesiriyle rihle rotalarına yenileri eklenmiştir. Dolayısıyla ilim yolcuları ellerindeki hazır yol haritalarını veya tümüyle önceden tasarlanmış güzergâhları takip etmemiş, rihle güzergâhları süreç içerisinde değişip dönüşen ve ancak yolculuğun sona ermesiyle nihai şeklini alan bir yapı arz etmiştir.⁶⁵⁶

⁶⁵³ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 341; M. Kemal Atik, "Ca'berî", *DİA*, (İstanbul: 1992). c. VI, s. 527.

⁶⁵⁴ Ebû Hatim 7 yıl süren ilk seyahatine 18, 3 sene süren ikinci seyahatine ise 47 yaşlarında çıkmıştır. Bkz: İbn Ebû Hâtim er- Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), c. I, ss. 359-360; Zehebî, *Siyer*, c. XXI, ss. 40-47.

⁶⁵⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 1093.

⁶⁵⁶ Örnek güzergâhlar için bkz: Harita 3, 4, 5 (ss. 187, 213).

İlmî seyahatlere çıkanlar gidecekleri güzergâhları birtakım tercihler doğrultusunda belirlemiş, rastgele bir yol izlememişlerdir. Hocaların yönlendirmeleri bu tercihlerin şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Nitekim Mısır'a mı Nişabur'a mı yolculuk yapacağına karar veremeyen Hatîb-i Bağdâdî (ö. 463/1071), hocası Berkânî'nin (ö. 425/1034) tavsiyesiyle Horasan'a yönelerek Nişabur'a ve ardından başka şehirlere gitmiştir. Hocası ona Mısır'da Abdurrahman b. en-Nehhâs'tan başka kimsenin olmadığını, eğer onu bulamazsa rihlesinin boşa gideceğini fakat Nişabur'da birçok muhaddisle görüşebileceğini söylemiştir.⁶⁵⁷ Bu tavsiyelerin bazen nerede kiminle görüşülmesi gerektiğine dair ayrıntılı bilgiler içerdiği de görülmektedir. Süfyan b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) talebesine Kûfe'de Züheyr b. Muaviye'ye gitmesini salık vermesi bunun bir örneğidir.⁶⁵⁸ Rihle duraklarının belirlenmesinde en önemli unsur, elbette ki rihlede azami düzeyde nitelikli ilim elde etmektir. Bu bakımdan entelektüel faaliyetlerin canlı olduğu ilim merkezi hüviyetindeki şehir ve bölgeler güzergâhların en önemli duraklarını oluşturmuştur. Bu doğrultuda ilim ve hac hedeflerini birleştirme imkânı sunan Hicaz bölgesi, rihleye çıkanların bigâne kalamayacağı mühim bir merkezdir. Özellikle hac mevsiminde İslam coğrafyasının her bir yerindeki ulemanın bir araya geldiği Mekke, talebeler için en cazip durak olmuş, talebelerin/âlimlerin büyük çoğunluğu rotasını en başından buraya çevirmiştir. Bulundukları yerden Mekke'ye uzanan güzergâhta ilim alabilecekleri yerlere uğrayarak hac yolculuğuna çıkan talebelerin bir kısmı burada kalmış, bir kısmı da bölge yakınlarında ikamet ederek mücavir olmayı tercih etmişlerdir. Mücavirler sık sık Mekke'ye giderek ilmî faaliyetlerini sürdürmüş, bu şekilde bir şehri birkaç defa rihle güzergâhına alan âlimler başka yerlerde de olmuştur. Tabiûndan Eyyûb es-Sahtiyânî'nin hadislerini semâ için on sekiz defa Basra'ya giden Abdân el-Ahvâzî (ö. 306/918) ile Beyt-i Makdis'e on defa giden İbnü'l-Mukrî (ö.

⁶⁵⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 1015; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. I, s. 8.

⁶⁵⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 219.

381/991) aynı şehri defalarca ziyaret edenlerin örneklerindendir.⁶⁵⁹ Bazı âlimlerse yine rihleden kaynaklanan ulema hareketliliğinden doğan fırsatları değerlendirerek yönlerini yetkin ulemanın seyahat duraklarına çevirmişlerdir. Tıpkı muhaddis Ömer b. Muhammed b. Taberzed'in Erbil'e geldiğini öğrenen İbn İlalmış'ın (ö. 640/1242 [?]) kendisinden semâ için 602 yılında buraya gelmesi gibi.⁶⁶⁰

Ulema, ilmî bakımdan yeterince verim alamayacağını düşündüğü yerlere ise gitmemeyi tercih etmiştir. Nitekim Ebû Ali'nin "Dinever'e ulaştın da niye Nişabur'a gitmedin?" sorusuna verdiği cevapta İbnü'l-Ciâbî (ö. 355/966), aslında oraya gitmeye niyetlendiğini ancak dilini bilmediği bu yabancı diyarda halkı anlamayacağını, halkın da kendisini anlamayacağını düşünerek bu fikrinden vazgeçtiğini belirtmiştir.⁶⁶¹

Şehirlerin siyasi ve ekonomik durumları da rihle yönüne etki eden faktörler arasındadır. Refah ve istikrar içerisinde olan, ayrıca ilim çevrelerinin yönetim tarafından desteklendiği şehirler rihle merkezi olma hüviyetini kazanırken aksi durumların söz konusu olduğu şehirlerde meskûn olan ulema ise burayı terk etme eğilimi göstermişlerdir. Söz gelimi Eyyubi dönemi Dimaşk'ı; hac için yola çıkan âlimlerin kutsal topraklara gidiş ve dönüşünde uğramayı ihmal etmediği bir ilim merkeziyken bir zamanlar aynı kategoride olan Bağdat, Büveyhîler'in yönetime geçmesi ve ardından gelişen siyasi hadiseler sonucu bu vasfını kaybetmiştir. Hatîb-i Bağdâdî (ö. 463/1071), Besâsîrî isyanından sonra şehirden ayrılan âlimlerden yalnızca biridir.⁶⁶² Hicrî IX. asırda Dimaşk'a gelerek Gazze, Nablus, Kudüs gibi ilim merkezlerini dolaşan İbn Hacer (ö. 852/1449) de Moğollar'ın gelmekte olduğunu haber alınca bölgeyi terkederek Mısır'a dönmüştür.⁶⁶³ Bu tür siyasi karışıklıklar nedeniyle birçok âlim de rihlelerinin seyrinde

⁶⁵⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 709, no: 913.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbîl* (Irak: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-A'lâm- Dârü'r-Reşîd li'n-Neşr 1980), c. I, s. 234.

⁶⁶¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 881.

⁶⁶² Zehebî, *Tezkira*, no: 1015.

⁶⁶³ M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", (İstanbul: 1999). c. XIX, s. 514.

değişiklik yapmak durumunda kalmış, planladıkları yerlere gidememişlerdir. Örneğin Ebû Nuaym el-İsfahanî (ö. 430/1038), Fatımilerin neden olduğu karışıklıklardan dolayı Suriye'ye gidememiştir.⁶⁶⁴ Irak'a gidemediği için İskenderiye'ye geçen Irâkî ile Mekke'de mücavir olarak kalma düşüncesiyle yola çıkan ancak hac kafilesiyle birlikte Nişabur'a dönmek zorunda kalan Ebû Abdurrahman el-Hîrî'nin (ö. 430/1039'dan sonra) güzergâh değiştirmesinin nedeni ise yol güvenliğinin olmamasıdır.⁶⁶⁵

Muhaddislerin mezhepleri ve tabi oldukları ilmî gelenekler de rihle yönünü belirleyen unsurlardandır. Her talebe kendi görüşlerine uygun olan âlimlerin bulunduğu merkezlerde tahsil görmeyi hedeflemiş, muhalif görüşlerin baskın olduğu yerlerden uzak durmaya çalışmıştır. Nitekim Buhârî ve Müslim'in seyahat haritalarına bakıldığında onların ehli hadisin tercih ettiği ilim merkezlerine gittikleri görülür.⁶⁶⁶ İbn Asakir'in ilim yolculuğuna çıkmaya karar vermesinde Dimaşk'ta artan Batınî hareketlerinin rolü büyüktür.⁶⁶⁷

Ticaret, murabata gibi diğer hedeflerini de gerçekleştirmeyi arzu edenler rihlelerinde bu amaçlarına uygun bir yol haritası takip etmişlerdir. “90 dirhemim olsaydı Rey'e, Cerîr b. Abdülhamid'e gidecektim.” diyen Ahmed b. Hanbel⁶⁶⁸ ve parası olmadığından Zührî'ye gidemediğini ifade eden Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) gibi maddi imkânsızlıklardan dolayı yollarını değiştiren veya rihlelerine son veren âlimler de olmuştur.⁶⁶⁹

⁶⁶⁴ Osman Türer, “Ebû Nuaym el-İsfahânî”, *DİA*, (İstanbul: 1994). c. X, ss. 201-202.

⁶⁶⁵ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, c. IX, s. 88; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. VI, s. 311.

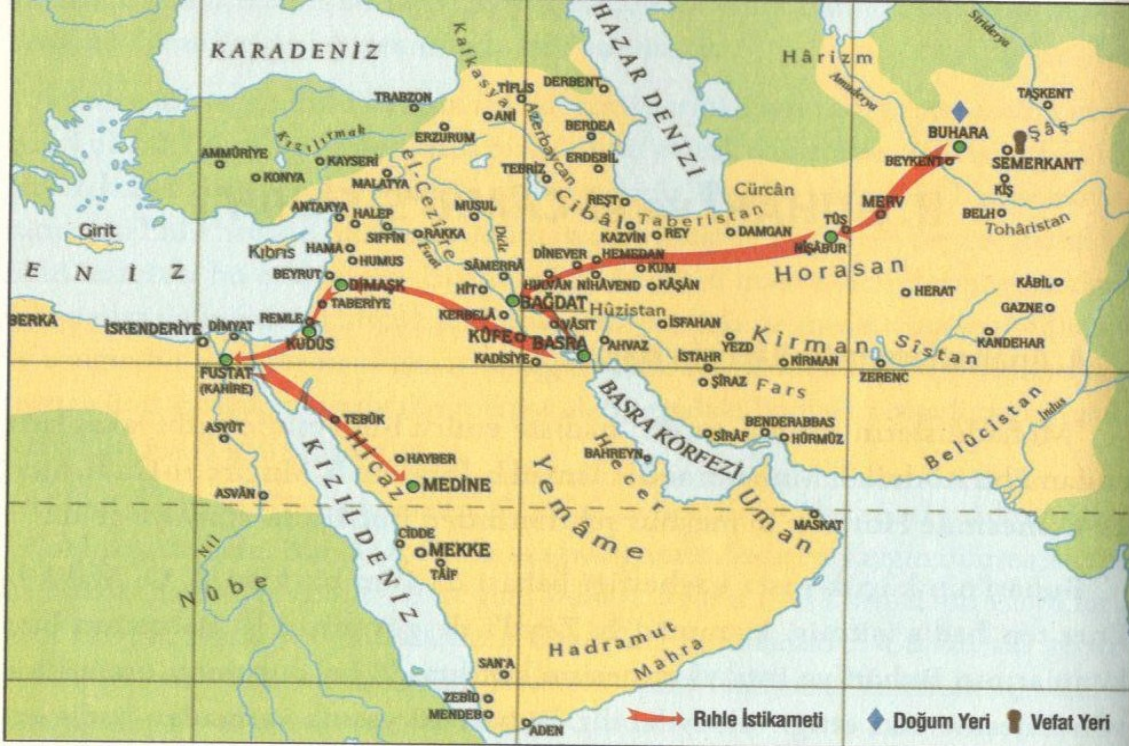
⁶⁶⁶ Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), ss. 300-301.

⁶⁶⁷ Mustafa-Cengiz Tomar Küçükaşcı, “İbn Asâkir”, *DİA*, (İstanbul: 1999). c. XIX, s. 322.

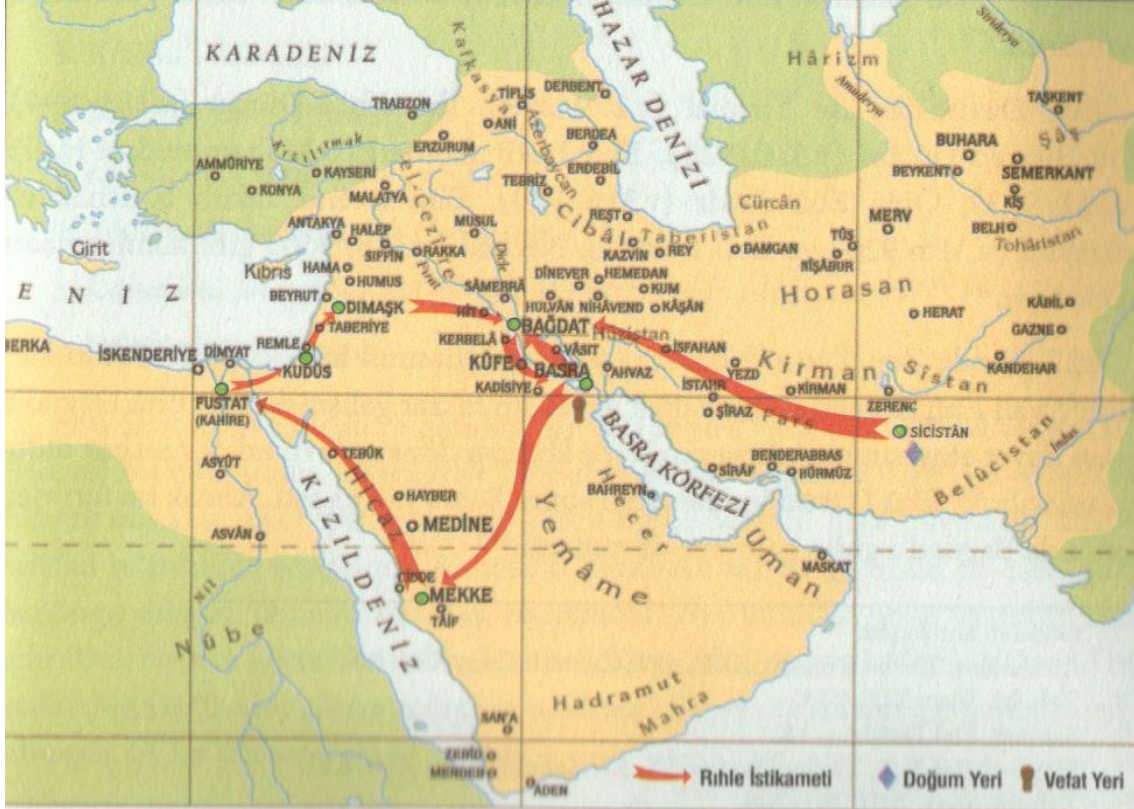
⁶⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. X, s. 360. Zehebî'nin *Târîh*'inde 50 dirhem olarak geçmektedir. Bkz: Zehebî, *Târîh*, c. XVIII, s. 65.

⁶⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 246.

Harita 3: Buhârî'nin Rihle Güzergahı⁶⁷⁰

Harita 4: Ebû Dâvûd'un Rihle Güzergahı

⁶⁷⁰ Harita 4 ve 5 Bekir Kuzudişli'nin *Hadis Tarihi*'nden alınmıştır (ss. 142, 193).

4. Vasıta

Hadis talebeleri rihlelerinde gidecekleri yerin yol durumuna göre hareket etmiş; karada yürüyerek veya binek üzerinde, denizdeyse gemilerle yolculuk yapmışlardır. Rihlenin ilk örneklerinden Cabir b. Abdullah'ın Şam'a yaptığı yolculuk deve üzerinde gerçekleşmiş, Abdullah b. Mübarek de aradığı hadise ulaşmak için binek üzerinde yol almıştır.⁶⁷¹ Yedi yıl süren ilk rihlesini 1000 fersahtan fazla yürüyerek gerçekleştiren Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), Rakka'dan Bağdat'a giderken Fırat nehir yolunu kullanmış; Medine'den Câr'a geçtikten sonra ise deniz yoluyla devam ederek üç ay boyunca gemi yolculuğu yapmıştır.⁶⁷² Geniş çaplı rihleleriyle meşhur olan Ebü'l-Alâ el-Hemedânî (ö. 569/1173) de bu süreçte kah yürüyerek kah binitli olarak seyahat ettiğini belirterek yolculuğun seyrinde farklı şekillerde yol aldığını ifade etmiştir.⁶⁷³

Rihle için yola çıkanların şartlar muvacehesinde farklı vasıtalar kullandığı görülmekle birlikte ilim talebini yürüyerek gerçekleştirmesine önem atfedilmiştir.⁶⁷⁴ Bu anlayışın iki sebebi olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi hadislerle duyulan saygıdan kaynaklanan hassasiyet, ikincisi ise ilim talebinin kutsal bir çaba olmasından hareketle bu yolda çekilen her türlü sıkıntının sevap kazandıran, maneviyatı artıran ve ilmi bereketlendiren bir unsur olarak görülmesidir. Nitekim oğlu Ebü'l-Vakt es-Siczî'yi (ö. 553/1158) yanına alarak yola çıkan İsâ b. Şu'ayb, Resûlullah'ın hadislerini öğrenmek için bineğe binmeyi saygısızlık olarak gördüğü için yaya gitmeyi tercih etmiştir. Oğlunu da yürüten âlim, yorulduğu zaman onu sırtında taşıyarak yola devam etmiş ve başkalarının götürme tekliflerini reddetmiştir. İlerleyen yıllarda muhtelif şehirlerden ilim taliplerinin

⁶⁷¹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. III, s. 495; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 62.

⁶⁷² Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. I, ss. 359-360, 364.

⁶⁷³ Ali Öge, "Ebu'l-Alâ el-Hemedânî ve "Kırââtü Ebî Hanîfeti'n-Nûman" İsimli Risâlesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/36. ss. 11-12.

⁶⁷⁴ Nitekim hadis öğrenim ve öğretim adabına dair kaleme alınan eserlerde de talebe için en uygun olanın binek kullanmayıp yaya yürümek olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Ebû Sa'd es-Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-istimlâ* (Mekke: Müessesetü Tebük, 1413), c. II, s. 459.

kendisine rihle yaptığı meşhur bir âlim haline gelen Ebü'l-Vakt, bu konuma yükselmesini söz konusu tutumun bereketiyle izah etmiştir.⁶⁷⁵ Fadl b. Abdullah en-Nîsâbûrî'den hadis almak üzere Mısır'dan Nişabur'a giden İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113) ondan iki hadis cüzü almış, fakat okuduklarından bir tat alamadığını belirtmiştir. Bunun nedenini, her biri ayrı bir yolculuğa degecek olan bu cüzleri zahmetsizce almış olmasına bağlamıştır.⁶⁷⁶ Ebû Tahir es-Silefî (ö. 576/1180), Yusuf b. Hiraş el-Mervezî (ö. 273/887) ve hatta meşhur Endülüs âlimi Bakî b. Mahled (ö. 276/889) gibi daha pek çokları bu anlayışla uzun süreli rihlelerini yürüyerek gerçekleştirmişlerdir.⁶⁷⁷

Bahsi geçen gerekçelerden ötürü ilim talebini yürüyerek yapan âlimler ulema nazarında da değer kazanmıştır. Zira ilim talebindeki gayreti ve çektiği sıkıntılar nispetinde âlimin kıymeti artmıştır. Biyografi kaynaklarında yolculukta çekilen sıkıntılar ve bu bağlamda binek kullanmaksızın yaya olarak yapılan yolculuklar âlimin kariyerini güçlendiren öğeler olarak zikredilmiştir. “Seyahat edip eziyet çekenlerden biri”⁶⁷⁸ gibi yaya olmaya atıf yapılan nitelemelerle âlimin kıymetine işaret edilmiştir. “Bütün yolculuklarını yürüyerek yapmış olma”⁶⁷⁹ gibi yürümeye vurgu yapan pek çok anlatım vardır. Muhaddislerin kendileri de ilmî tecrübelerini aktarırken yolculuklarını yürüyerek gerçekleştirdiklerini özellikle kaydetmişlerdir. Örneğin beş defa hacca gittiğini söyleyen Ahmed b. Hanbel bunların üçünde yaya olduğunu belirtmiş,⁶⁸⁰ ilim talebiyle çöl sıcağında yalınayak yürüyen Muhammed b. Tahir el-Makdisî (ö. 507/1113) de bir defa haricinde kesinlikle bineğe binmediğinin altını çizmiştir.⁶⁸¹

⁶⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, c. XX, ss. 307-308.

⁶⁷⁶ Zehebî, *Târîh*, c. XXXII, s. 98.

⁶⁷⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 656.

⁶⁷⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 1063.

⁶⁷⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 656.

⁶⁸⁰ Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. I, s.73.

⁶⁸¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 1053.

5. Yol Arkadaşı

Rihle için katedilen mesafeler, dönemin şartlarıyla birlikte düşünüldüğünde bir kişinin ilim için tek başına yola düşmesi ve yolculuğunu tamamen kendi inisiyatifinde gerçekleştirmesi oldukça zor görünmektedir. Kısa mesafeli seyahatlerde bunun imkân dahilinde olduğu düşünülebilirse de uzun mesafeler söz konusu olduğunda talebenin, muhtelif amaçlarla bir araya gelmiş bir yolcu grubu içerisinde yolculuk yapmış olması daha mantıklıdır. Bu şekilde ulaşım, konaklama, vasıta değiştirme gibi bizatihi yolla alakalı mevzularda grubu takip eden yolcu, gitmek istediği yere seyahat prosedürlerini ve güvenlik sorununu büyük ölçüde aşmış olarak gidecektir.⁶⁸² Hadis talebeleri de planladıkları güzergah doğrultusunda yolcu kabilelerine katılmışlardır. Bununla birlikte çoğu zaman kendileri gibi ilim talibi olan arkadaşlar, aile bireyleri veya yardımcılarının refakatinde rihlelerini gerçekleştirmişlerdir. Hadis seyahatlerinin aynı amaca yönelmiş âlimlerle talebelerin oluşturduğu gruplar halinde yapıldığı da ifade edilmiştir.⁶⁸³ Böyle bir durumda homojen bir grubun oluşturduğu bir yolcu kafilesinden bahsedilebileceği gibi bu kalabalık ekibin farklı amaçlarla bireysel veya grup halinde yola çıkan başka yolcularla birleşerek daha büyük bir kabileyle yol aldığı da düşünülebilir.

Arkadaşlarıyla rihleye çıkan âlimlerin en bilinen örneği Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'dir. Birçok şehre birlikte yolculuk yapan bu üç önemli isim, Bağdat'ta hadis meclisleri kurmuş ve ilmî münazaralarda bulunmuşlardır.⁶⁸⁴ Endülüs bölgesinden yapılan rihlelerde de bu tür örneklere sık rastlanmaktadır. Kendi bölgesindeki âlimlerden ilim tahsil ettikten sonra Doğu'ya yönelen İbn Rüşeyd (ö.

⁶⁸² Nitekim Horasan özelinde yapılan bir çalışmada 10. Asırda güvenli seyahat etmenin tek yolunun kervanlara dahil olmak olduğu ifade edilmektedir. Bkz: Yunus Arifoğlu, "10. Yüzyılda Horasan'da Ticaretin Unsurları: Yol, Konaklama, Taşımacılık ve Tüccar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38/66 (2019), s. 137.

⁶⁸³ Nazlıgül, "Sebepler ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları". s. 30.

⁶⁸⁴ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XIV, s. 397; Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâ'l-hadîs* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), c. II, s. 597.

721/1321), üç yıl süren bu yolculuğunu edip ve şair Ebû Abdullah İbnü'l-Hakîm ile birlikte gerçekleştirmiştir.⁶⁸⁵ “Sâhibân” diye anılan Ebû İshak b. Şıntîr ile İbn Meymûn (ö. 400/1009), ilim tahsiline birlikte başlamış ve Doğu’ya yaptıkları rihlelerini de birlikte gerçekleştirmişlerdir.⁶⁸⁶ Rihledeki bu birliktelikler kayda değer görülmüş, bilhassa sahanın önde gelen isimleriyle rihle yapmış olanların bu özelliği rical ve tabakat kaynaklarında “refîku’z-Zührî, refîku Müslim, refîku İbn Adî” gibi ifadelerle zikredilmiştir.⁶⁸⁷ Endülüs’ten Doğu’ya rihle yapan âlimlerden Atıyye b. Saîd’in (ö. 407/1016) Bağdat’ta tanıştığı Abdülaziz b. Bündar eş-Şirazî ile birlikte Mekke’ye gitmesi gibi kısa süreli rihle arkadaşlıkları da olmuştur.⁶⁸⁸ Babasıyla Doğu ülkelerine uzun yolculuklar yapan Ebubekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) ise babasının Mısır’da vefat etmesi üzerine Endülüs’e yalnız başına dönmüştür.⁶⁸⁹

Rihleye çıkanların yaşları konusunda ele alındığı üzere, özellikle ulema ailelerinde eğitime verilen önemin bir yansıması olarak âlimler çocuklarıyla birlikte rihle yapmışlardır. Bu doğrultuda daha önce başka örneklerine de temas edildiği üzere Ebû Hafs el-Büceyrî (ö. 311/923), İbn Ebû Davûd (ö. 316/929), İbn Ebû Hatim er-Râzî (ö. 327/938) gibi rihleleriyle meşhur muhaddisleri sahanın yetkin isimleri olan babaları rihleye çıkarmışlardır.⁶⁹⁰ Çocuklarının yetkin bir muhaddis olmasını önemseyen bu alimler, rihledeki ilmi faaliyetlerine onların da iştirak etmesini önemsemişlerdir. Örneğin on yaşındaki oğlu İbn Râfî’i (ö. 774/1372) rihleye çıkaran babası, onun Suriye’de Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî’den *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*’inin tamamını dinlemesini sağlamış ve kendisini daha pek çok yetkin alimin derslerine götürmüştür.⁶⁹¹

⁶⁸⁵ M. Yaşar Kandemir, “İbn Rüseyd”, *DİA*, (İstanbul: 1999), c. XX, s. 292.

⁶⁸⁶ Zehebî, *Tezkira*, no: 991.

⁶⁸⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 142, no: 660, no: 894.

⁶⁸⁸ Halef b. Abdülmelik İbn Beşküval, *es-Sıla* (yy.: Mektebetü'l-Hancî, 1955), c. II, s. 67-69.

⁶⁸⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 1081.

⁶⁹⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 768, no: 813, no: 733, no: 1244. Ayrıca bkz: no: 882.

⁶⁹¹ Safedî, *el-Vâfî*, c. III, ss. 55-56; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine* (Saydarabad: Meclisü Dâiretü'l-Meârifî'l-Usmânî, 1972), c. V, ss. 180-181.

Muhaddislerin daha önce ilim talebiyle kendi başına gittikleri yerlere sonradan çocuklarıyla birlikte tekrar gittikleri de olmuştur.⁶⁹² Muhtelif ilim dallarında pek çok âlim yetiştiren bir ailede dünyaya gelen *el-Ensâb*'ın müellifi Abdülkerim es-Sem'ânî (ö. 562/1166), üç yaşındayken babası tarafından seyahate çıkarılmış, ilerleyen yaşlarda da kendisi oğluyla birlikte rihleye çıkmıştır.⁶⁹³ Hasan b. Muhammed el-İsferâyînî gibi dayısıyla,⁶⁹⁴ İbn Hûtillâh (ö. 612/1215) ile Ebû Musa Cemaleddin b. Abdülganî (ö. 629/1232) gibi kardeşiyle rihleye çıkanlar da vardır.⁶⁹⁵

Küçük yaştaki talebeler ailelerinin gözetiminde rihleye çıkarken daha ileri yaşlardaki kişilerinse kendilerine yardımcı olacak bazı kimselerle birlikte yola çıktıkları görülmektedir. Bu bağlamda İbnü'l-Ciâbî (ö. 355/966) hizmetçisiyle (gulâm),⁶⁹⁶ Muhammed b. Nasr el-Mervezî cariyesiyle (ö. 294/907),⁶⁹⁷ Muhammed b. Sencer (ö. 258/872) kendisine verraklık yapan İshak el-Kevsec ile,⁶⁹⁸ Leys b. Sa'd (ö. 175/791) katibi Abdullah b. Sâlih ile yolculuk yapmıştır.⁶⁹⁹ Bazı yolculuklarda hocası Yahya b. Maîn'e eşlik eden Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884) gibi hocası/talebesi ile rihleye çıkanlar da vardır.⁷⁰⁰

6. Geçim Kaynağı

Bizatihi ilim tahsili masraflı bir işken bu amaçla yolculuğa çıkmak masrafların daha da artması anlamına gelmektedir. Bu bakımdan ilim yolculuğuna çıkan kişiler rihlelerinde çoğu zaman dışarıdan destek almışlar, böyle bir imkâna sahip olmayanlarsa kendi

⁶⁹² Zehebî, *Tezkira*, no: 1091, no: 1093, no: 1104 vd.

⁶⁹³ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XXI, ss. 128-129 (İbnü'd-Dimyâtî'nin zeyli).

⁶⁹⁴ Zehebî, *Siyer*, c. XV, s. 535.

⁶⁹⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 1123, no: 1131.

⁶⁹⁶ Zehebî, *Tezkira*, no: 881.

⁶⁹⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 674.

⁶⁹⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 602.

⁶⁹⁹ Zehebî, *Siyer*, c. VIII, s. 145.

⁷⁰⁰ Abdurrahman Kurt, "Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /26 (2015). s. 160.

gayretleriyle maddi ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bir nceki bahiste geçtiği üzere temel ihtiyaçlarını karşılamadığı için rihlesine son veren âlimler de olmuştur.

Birçok talebe, tahsil sürecinde ailesinin desteğini görmüş, yolculuklarını da bu şekilde gerçekleştirmiştir. Rahhâl, cevval sıfatlarıyla anılan Taberânî'nin (. 360/971) gittiği yerlere babası harçlık göndermiş,⁷⁰¹ şu'be b. Haccâc'ın (. 160/776) ilim tahsil etmesi içinse nafakasını ömrü boyunca Beşşâr ve Hammâd isimli kardeşleri üstlenmişlerdir.⁷⁰² çok sayıda ilim merkezini dolaşan Eb Ahmed el-Assâl (. 349/960), zengin bir tüccar olan babasının vakfettiği mülkle geçinmiş,⁷⁰³ Dımaşk ve Hicaz ulemasından tahsil gören İsmail b. Ayyaş (. 181/797) da babasından miras kalan 4 bin dinarı ilim yolunda harcadığını ifade etmiştir.⁷⁰⁴ Ali b. Asım'ın (. 201/816) rihleye çıkışı biraz daha enteresandır. Yüz bin dirhem veren babası onu yüz bin hadis getirmeden dönmemesini salık vererek kendisi rihleye göndermiştir.⁷⁰⁵

Maddi durumu iyi olmayan talebelerin geçimine katkıda bulunan hocalar her zaman olmuştur. Hocaların bu öğrencilere katkısı yiyecek içecek yardımı şeklinde olduğu gibi doğrudan harçlık verme şeklinde de olabilmिř, bazen de hocalar bir öğrencinin geçimini tamamen üstlenmişlerdir.⁷⁰⁶ Ailelerinden uzaktaki rihle sürecindeki kişiler de yardım gören bu talebeler arasındadır. *Sahih-i Müslim*'deki bir hadis için Ts'tan İsfahan'a giden Muhammed b. Tahir el-Makdisi (. 507), Ebû Amr'dan bir hadisi okuduktan sonra onun verdiği  pide ve iki armutla karnını doyurmuş, ondan istediklerini aldıktan sonra Bağdat'a doğru yola koyulmuştur.⁷⁰⁷ Halep'e gelerek buranın kadısından ilim alan

⁷⁰¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 728.

⁷⁰² el-Bağddi, *Târihu Bağdâd*, c. IX, s. 258.

⁷⁰³ Zehebî, *Tezkira*, no: 854.

⁷⁰⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 240. İlim yolunda yapılan haracamaların çokluğu doğrudan rihleye delalet etmemekle birlikte ifadeyi kullanan kişi rihle yapan biri olduğunda söz konusu masrafların rihle masraflarını da içerdiği rahatlıkla ifade edilebilir.

⁷⁰⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 297.

⁷⁰⁶ Salim ğt, "Eb Yûsuf", *DA*, (İstanbul: 1994). c. X, s. 260.

⁷⁰⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: c. XIV, s. 290.

Hamza b. Ali (ö. 357/968) hocasının verdiği 200 dinar ile Irak'a rihle yapmış;⁷⁰⁸ Abdülganî el-Cemmâîlî (ö. 600/1203) ise başta kendi yakınları olmak üzere birçok öğrencisini ilim tahsili için Mısır ve İsfahan'a göndermiş, kendilerine hem maddi destekte bulunmuş hem de kitaplar vermiştir.⁷⁰⁹ İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) de kendisiyle birlikte yolculuğa çıkan öğrencilerin geçimini üstlendiği kaydedilmiştir.⁷¹⁰ Yahya b. Saîd'in (ö. 198/813) Bağdat'a geldiğinde evinde kaldığı Abdülvehhab b. Abdülmecid es-Sekafî (ö. 194/810) gibi hocaların kalacak yer teminine yönelik yardımlarından da bahsedilir.⁷¹¹ Kaynaklarda rihle sürecinde bir âlimin yanında kaldığı belirtilen birçok kişi vardır.

Âlimlerin hadis talebelerine infakı da üzerinde durulması gereken diğer bir konudur. Bahsi geçen Abdülvehhab b. Abdülmecid es-Sekafî yılda 40-50 bin lira olan gelirini ashâb-ı hadise infak ederken⁷¹² hiç evlenmeyen Hatîb-i Bağdâdî ise tüm servetini muhaddislere ve başka ihtiyaç sahiplerine harcamış, mirasını da yine hadis talebelerine bırakmıştır.⁷¹³ 700 dinara sattığı değirmeniyle hadis talebelerine mürekkep alan Salih b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 384/994) gibi birçok hoca da yazı malzemelerinin temini konusunda öğrencilerine destek olmuşlardır.⁷¹⁴ Irak'a geldiğinde, imkânlarının kısıtlı olduğunu ve derslerin çok kalabalık olmasından dolayı kendisinden yalnızca üç beş hadis alabildiğini söyleyen Esed b. Furat'a (ö. 213/828) hocası Şeybanî'nin (ö. 189/805) yaptığı gibi rihledeki talebesine çok yönlü yardımlarda bulunan âlimler de vardır. Şeybanî, Esed'in gündüz derslerine katılmasını gece de kendisinin yanında kalmasını istemiş, bu sürede yine kendisine rivayette bulunacağını ifade etmiştir. Gece dersleri sırasında

⁷⁰⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 886.

⁷⁰⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 1112; Zehebî, *Siyer*, c. XXI, s. 450-451.

⁷¹⁰ Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, s. 530.

⁷¹¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 669; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XI, s. 21.

⁷¹² Zehebî, *Tezkira*, no: 300.

⁷¹³ Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, s. 511.

⁷¹⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 921.

uyukladığında yüzüne su serperek onun devam etmesini sağlayan hoca, aynı zamanda Irak'tan ayrılana kadar talebesinin nafakasını da karşılamıştır.⁷¹⁵

Araştırmamızın giriş kısmında belirtildiği üzere İslam dininde yolculuk halinde olmak, kişiye başlı başına, zekât gibi mali imkânlardan hissedar olma hakkı doğurmaktadır. Yolculuğun dinen kutsal bir çaba olarak kabul edilen ilim arayışıyla birleşmesi, bireylerin sadaka niteliğindeki kişisel yardımlarında ilim yolcularını tercih etmelerini sağlamıştır. Bu bakımdan hayırsever kişilerin yardımları da öğrencilerin geçimine katkı sağlayan unsurlardandır. Seyahat geçmişi sayesinde ilim yolcularının halinden anlayan ve zahid kimliğiyle tanınan Şeyh Sâlih onlara ihsanda bulunan hayırseverlerdendir.⁷¹⁶ Zekat müessesesinin resmi olarak işletildiği, vakıf geleneğinin alabildiğine geliştirildiği İslam toplumlarında yolculara ve ilim taliplerine sunulan kamusal imkânlar da seyahat yükünü hafifleten öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷¹⁷ Zengî ve Eyyûbî dönemlerinde dikkat çekici sayıda ilim erbabının Dımaşk'ta kalarak bilimsel faaliyetlerini sürdürmesinde devletin sunduğu bu imkânların büyük rolü vardır.⁷¹⁸ İlmî faaliyetlerin desteklenmesinin bir sonucu olarak devlet adamları hadis talebelerine yardımda bulunmuş, rihle süreçlerini kolaylaştırmışlardır.⁷¹⁹ Bu meyanda gemi kazası sonucu ıssız bir karada gözünü açan Ebû Hâtım er-Râzî (ö. 277/890) ve arkadaşlarını valinin doyurması ve onlara Mısır'a dönecek kadar azık vermesi hatırlanabilir.⁷²⁰ Yine Mısır'da yiyecek sıkıntısı çeken üç rihle arkadaşı İbn Huzeyme (ö. 311/924), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ve Muhammed b. Harun er-

⁷¹⁵ Muhammed Zahid el- Kevserî, *Bülûğu'l-emânî fi sîreti'l-İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs*, 1998), s. 15. Hocalar, güç ve nüfuz sahibi hamiler, zengin aileler, vakıflar vb. öğrencilere gelir sağlayan kaynaklar hakkında bkz: George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), ss. 267-275.

⁷¹⁶ İlim erbabına ve bu maksatla seyahat edenlere yardım eden Şeyh Salih, Bağdat'ta Kudüs'ten gelen ilim yolcularının barınması için bir de hankâh yaptırmıştır.

⁷¹⁷ George Makdisi, "Madrasa and University In The Middle Ages", *Studia Islamica* /32 (1970). s. 17.

⁷¹⁸ Yılmaz, *Zengîler ve Eyyûbîler Döneminde Dımaşk'ta "Medrese" (1154-1260)* s. 178.

⁷¹⁹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 218.

⁷²⁰ Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. I, ss. 365-366.

Rûyanî'nin (ö. 307/919-20) bu durumuna işaret eden bir rüya gören emirin, onlara gümüş para göndermesi devlet adamlarının desteğine örnektir.⁷²¹

Rihledeki ulema statüsündeki kişilerse devletten ayrı bir teveccüh görmüş; bazen doğrudan ilmî gerekçelerle bazen de şehrin imarı veya ihyası için, ilmî yetkinlikleriyle öne çıkmış bu kişilere devlet hazinesinden maaş bağlanarak söz konusu yerlerde ikamet etmeleri sağlanmıştır. Örneğin Taberânî (ö. 360/971), İsfahan'a ikinci gelişinde şehrin valisi İbn Rüstem tarafından ilgi görmüş, ömrünün sonuna dek kendisine bağlanan maaşla geçinmiştir.⁷²² İlerleyen yüzyıllardaysa bu tür hocalar atandıkları medrese hocalığı, kadılık, emirlik gibi resmi görevlerden elde ettikleri gelirlerle geçinmişlerdir. Hadis sahasında olduğu kadar kıraat alanında da öne çıkan İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Yıldırım Beyazıt'tan gördüğü ilgiyle Bursa'da, Timur'un teveccühüyle Keş medreselerinde, Sultan Pîr Muhammed'in ısrarıyla Şiraz'da kalarak ilmî faaliyetlerini sürdürmüş, bunlardan başka daha pek çok yerde kendisine muhtelif görevler tevdi edilmiştir.⁷²³

Resmi görevler dışında ilim yolculuğunda başka mesleklerden elde ettikleri kazançla geçinen alimler de vardır. Muhaddislerin yaptığı pek çok muhtelif meslek olmakla birlikte ticaretle uğraşanların iş gezileriyle ilmî faaliyetlerini birleştirmesi kendilerine büyük kolaylık sağlamıştır. Abdürrezzâk, Süfyan es-Sevrî, Hattâbî (ö. 388/998), Da'lec b. Ahmed es-Sicistânî (ö. 351/962) ve Halil b. Muhammed el-Akfehsî (ö. 820/)⁷²⁴ ticarî ve ilmî seyahatlerini birleştiren âlimler arasında ilk akla gelenlerdir.⁷²⁵ Bu âlimler gittikleri yerlerde ilmî faaliyetlerini sürdürürken ticari faaliyetlerini ortakları veya görevlileri devam ettirmişlerdir.⁷²⁶ Kırk bine yakın yıllık geliri olan Abdülvehhab

⁷²¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 755. Emir rüyasında kendisine “Muhammedlerin karnı aç...” dendiğini görmüştür.

⁷²² Zehebî, *Tezkira*, no: 875.

⁷²³ Tayyar Altıkulaç, “İbnü'l-Cezerî”, *DİA*, (İstanbul: 1999). ss. 552-554.

⁷²⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 1241 (Takıyyüddin b. Fehd el-Mekkî'nin zeyli).

⁷²⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 854.

⁷²⁶ Zehebî, *Tezkira*, no: 674.

es-Sekafî (ö. 194/810), kira getirisinden bahsedilen İbrahim b. Ebû Talib (ö. 295/908) ve üç ayrı yerden geliri olduğu kaydedilen Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906) gibi rihleye çıkanlar arasında farklı gelir kaynakları olan muhaddisler de vardır.⁷²⁷ Ayrıca kaynaklarda, mal varlığının büyüklüğüne işaret eden yüklü kervanlarla yolculuk yapan âlim figürleri de göze çarpmaktadır.

İlim için yola çıkanların rihle sürecinde kendi maişetlerini sağlamaya yönelik geçici işlerde çalıştıkları da vakidir. Bu bağlamda Endülüslü Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) üç yıl kaldığı Bağdat'ta gece bekçiliği yapmış,⁷²⁸ tahsil sürecinin ilk dönemlerinde durumu iyi olmayan Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) ise kendisini Mekke'ye götürmesi karşılığında bir kervana hizmet etmiş, kendilerine ekmek yapmıştır.⁷²⁹ Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794), Kûfe'deyken yazı malzemelerini temin etmek için sütçülük yapmış,⁷³⁰ Ahmed b. Hanbel de yolculuklarında hamallık, deve bakıcılığı yapma gibi işlerde çalışarak geçimini sağlamıştır.⁷³¹ Bu tür kısa süreli işler yapanların çoğu maddi durumu iyi olmamakla birlikte harici yardımları ve hediyeleri kabul etmeyen, ayrıca tahdisten de ücret almayı uygun görmeyen kişilerdir. Bu bakımdan kendilerine bir şekilde kazanç sağlayan çok çeşitli işleri yapmak durumunda kalmışlardır. Talebelerin önemli bir bölümüyse aynı gerekçelerle ilmî sahada gelişen iş kollarına yönelerek rihlelerinde verraklık, müstensihlik, müstemlîlik ve medreselerde muîdlik gibi meslekler icra

⁷²⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 300, no: 661, no: 674.

⁷²⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 1027.

⁷²⁹ Zehebî, *Târîh*, c. X, s. 231.

⁷³⁰ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. IX, s. 281.

⁷³¹ Zehebî, *Siyer*, c. XI, ss. 177-358.

etmişlerdir.⁷³² İbnü'l-Mukrî gibi kütüphane görevlisi (hâzin-i kütüb) olarak görev alanlar da olmuştur.⁷³³

7. Konaklama ve İkamet

İlim talebiyle muhtelif merkezlere yolculuk yapan muhaddisler rihle duraklarını oluşturan şehirlerde maddî imkânları, sosyal ilişki ağları, hedefleri ve ümerayla yakınlıkları doğrultusunda ev, mescit, han, rıbat, medrese, saray yahut kendilerine tahsis edilen başka mekânlarda ikamet etmişlerdir.

Nişabur'a geldiğinde Ahmed b. Nadr b. Abdülvahhab ve kardeşi Muhammed'in evinde kalan Buhârî (ö. 256/870) gibi gittikleri şehirde kalabileceği bir yeri olanlar bu imkânı kullanmışlardır.⁷³⁴ Muhaddislere evlerini açanlar gelenlerin yakınları, arkadaşları olabildiği gibi hayırsever ilim adamları da olabilmektedir. Bu kişiler yalnızca hayır hasenat sahibi olmakla kalmamış, bilhassa misafirleri tecrübesiz bir talebe olmaktan ziyade muteber bir hoca vasfını haiz biriye, kendisinin ilminden daha fazla istifade etme fırsatına da sahip olmuşlardır. Irak'ın önde gelen âlimlerinden Abdülvehhab b. Abdülmecid es-Sekafî (ö. 194/810), Bağdat'a geldiğinde evinde misafir ettiği Yahya b. Said'den (ö. 198/813) hadis yazmış, onun bu sayede yazdığı nüsha derslerde imlâ yaptırmayan Yahya'nın hadislerinde en sahih ve muteber kabul edilen nüsha olmuştur.⁷³⁵ Mekke'ye rihle yapmak durumunda kalan Süfyan es-Sevrî'ye (ö. 161/778) bir ev tahsis

⁷³² Örnekler için bkz: Zehebî, *Tezkira*, no: 835; no: 602 no: 978; İmlâ meclislerinde muhaddisin sesini duyurma amacıyla yüksek sesle tekrar eden kişi anlamında “müstemli” olarak adlandırılan kişilerin ücret aldığına dair bir bulguya rastlamamış olsak da müstemlilik süreç içerisinde daha profesyonel bir mesleğe dönüşmüştür. Müstensihlik, verraklık ve müstemlilik benzer meslekleri ifade eden kavramlar olarak karşımıza çıkmış ve bu isimler birbirlerinin yerine kullanılabilmiştir. Örneğin müstemliler çoğu zaman istinsah faaliyetlerinde de çalışarak verraklık yapmışlardır. Verraklık ve müstensihlikse alimler tarafından aynı meslekleri ifade eder tarzda kullanılmış olup esasen verraklık, istinsahla birlikte ders notlarını temize çekme ve tashih gibi ilmi yeterlilik gerektiren editörlük gibi üst bir faaliyeti ifade eder. Ayrıca yazı malzemeleri satma ve ciltleme işi de bu mesleğin kapsamına dahildir. Bu mesleklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Aydoğdu Demir, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*.

⁷³³ Zehebî, *Tezkira*, no: 913.

⁷³⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 578.

⁷³⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 669; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XI, s. 21.

edip kira almayan Saîd b. Abdurrahman el-Mahzûmî'nin⁷³⁶ yanı sıra birden fazla kişiye destek olanların sayısı da az değildir. Rihleye yıllarını veren muhaddislerden Ebû'l-Alâ el-Hemedânî'nin (ö. 569/1173) nihayetinde Hemedan'a döndüğünde evinde dersler vererek talebelerin mescidinde ikametini sağladığı⁷³⁷ gibi birçok âlim, evlerini talebelere eğitim veren merkezlere dönüştürmüş ve onlara kalacak yer imkânı sunmuştur.

İktidarın ilim erbabına verdiği destek, şehirlerin iktisadi durumu ve kendilerine has düzenleri doğrultusunda kalınan yerlerin fiziki yapısı ve imkânları değişkenlik göstermiştir.⁷³⁸ Bununla birlikte ribatlar, mescidler, hanlar ve medreseler rihle için gelen yabancıların genel olarak konakladığı mekânlardır.⁷³⁹ Ebû Amr en-Nîsâbü'rî ve Muhammed b. Ubeydullah ed-Debbâc (ö. 317/929) gibi birçok hadisçi yolculuklarında hanlarda ve otellerde kalmışlardır.⁷⁴⁰ Ancak ilim talipleri için en cazip konaklama yerleri medreseler olmuştur. Zira medreseler yeme, içme ve barınmayla birlikte ilim yolcularına birçok farklı hizmetlerin, ayrıca eğitim öğretim faaliyetlerinden de yararlanma imkânının sunulduğu mekânlardır. Özellikle Endülüs ve Fas bölgelerinden gelen ilim ehlinin uğrak yeri olan Mısır'daki Eyyûbî medreseleri, başta sağlık hizmetleri olmak üzere yabancı talebelere sağladığı geniş imkânlarla anılmaya değerdir. İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) bizzat şahit olduğu üzere bu dönemde İskenderiye'de uzaktan gelen öğrenciler için kalacak yer, öğrenmek istediği ilmin tahsili için müderris temini, yeme-içme, banyo gibi

⁷³⁶ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, c. I, s. 716.

⁷³⁷ Zehebî, *Siyer*, c. XXI, s. 43.

⁷³⁸ Zehebî, *Târîh*, Şehirlerdeki spesifik uygulamaların bir örneği Haccâc'ın Sevadlı hiç kimsenin Vasıt şehrinde gecelemesine izin vermemesidir. Akşam vakti şehirden çıkarılan bu kişilerin, sabah olduğunda tekrar gelmelerine izin verilirdi. Bu uygulamanın nedeni bilinmemekle birlikte Haccâc'ın Vasıtlıların dilini tesir altında kalmaktan korumak istediği şeklinde bir yorum yapılmıştır. Çelik, *Ricâl Kaynağı Olarak Şehir Tarihleri*. s. 21.

⁷³⁹ Zehebî, *Târîh*, c. XXXIX, s. 336; Zehebî, *Siyer*, c. XX, s. 306; c. XV, s. 276 vd. Abbasîler döneminde kervanlar ve yolcular için inşa edilmiş bine yakın ribât bulunması İslam coğrafyasında bu tür konaklama mekânlarının ne kadar yaygın olduğunu gösteren önemli bir bilgidir. Bkz: Arifoğlu, "10. Yüzyılda Horasan'da Ticaretin Unsurları: Yol, Konaklama, Taşımacılık ve Tüccar". s. 135.

⁷⁴⁰ Zehebî, *Tezkira*, c. III, s. 14; Zehebî, *Siyer*, c. XIII, s. 292; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, c. II, s. 39 vd.

türlü ihtiyaçlarını karşılama imkânı ve geniş çaplı sağlık hizmetleri verilmektedir.⁷⁴¹ İlim yolculuklarını cihad hedefleriyle birleştirmek isteyen âlimler de sınır boylarındaki ribatlarda kalmak suretiyle bir yandan gazalara iştirak ederken bir yandan da ilmî faaliyetlerini devam ettirmeye imkân bulmuşlardır.

8. Rihlede Taşınan Malzemeler

Talebelerin hocalarla buluşarak muteber yollarla ilim tahsil etmelerini sağlayan rihlelerde çok erken dönemlerden itibaren elde edilen her türlü ilmin kaydedilmesine zen gösterilmiştir. Hadis tahsilinde yazı, hiçbir zaman semâ ve imlâ faaliyetlerinin otoritesine ulaşamamış olsa da rivayetlerin semâ kaydıyla sıhhati belgelenmiş yazılı formlarına sahip olmak oldukça önemliydi. Aynı durum farklı tahammül yollarıyla alınıp icazet onayı verilen nüshalar için de geçerliydi. Bu uygulama, talebenin ilmî yeterliliğini ortaya koymanın yanında elde ettiği bilgileri kendisine mahsus bir birikim olmaktan çıkarıp başkalarına aktarabilme salahiyeti kazandırması bakımından da elzemdi. Bu nedenle hafızası ne kadar güçlü olursa olsun âlimler rihleler vasıtasıyla elde ettikleri bilgileri ezberlemenin yanı sıra yazıya da dökmüş/dktürmüşlerdir.⁷⁴²

Rihle, başından sonuna kadar sıkıştırılmış bir eğitim programı mahiyetinde olduğundan talebeler, her an bilgi almaya hazır olmuşlardır. Bu bakımdan rihleye çıkanlar, hadis talebesinin alameti farikası olarak kabul edilen hokka, divit ve sahife gibi yazı malzemelerini yanlarında taşımışlardır. Bu malzemelerin cinsi ve niteliği zamana, mekâna, imkâna ve yerel kültüre göre değişiklik gösterebilmiştir.⁷⁴³ Sözgelimi erken

⁷⁴¹ Dündar, *Mısır Eyybilerinde Eğitim ve ğretim Faaliyetleri*. s. 122; İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara* (İstanbul Selenge Yayınları, 2003), s. 21.

⁷⁴² Bkz: Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, ss. 28-50.

⁷⁴³ Baki. Daha esnek düşünen âlimler olsa da ulemanın çoğunluğu tarafından hadis talebesinin yazı malzemelerini her an yanında bulundurmasının zaruri olduğu belirtilmiş, bunların ihmal edilmemesi gerektiğinin altı çizilmiştir. İmla meclislerinin sembolü haline gelen bu malzemeleri taşıma zarureti ve bunları ihmal etmenin yanlışlığına dair söylemler için bkz: Aydoğdu Demir, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*. ss. 228-253.

dönemlerde İbn Abbas (ö. 68/687-88) gibi sünnetin kaydına itina gösteren kişilerin ilim meclislerine bunlarla gittiği ifade edilmiş,⁷⁴⁴ Zührî'nin (ö. 124/742) ise ulemayı dolaşırken işittiği her şeyi kaydettiği levhaların yanında sahifeler de taşıdığı bildirilmiştir.⁷⁴⁵ Yolculukta taşınabildiğine göre bu levhalar bugün “levha” olarak isimlendirdiğimiz kaba malzemeden farklı bir yapıda olmalıdır. Üzerine yazıldığında yağmura benzer bir ses çıktığı ve silinebilir nitelikte olduğuna dair bilgilerden hareketle sert bir malzeme olması muhtemel olan bu levhaların farklı boyutlarda olabildiği belirtilmiştir. Anlaşıldığı üzere sahifelerden daha kullanışsız olan bu malzemenin yerini sahifeler, daha sonra da gelişen hayat standardı ve yazım teknolojisiyle farklı türlerde imal edilen kağıtlar almıştır.⁷⁴⁶ İbn Abbas'ın talebesi Saîd b. Cübeyr'in (ö. 94/713 [?]) hadisleri bineğinin semerine, elbisesine, ayakkabısına, hatta avucunun içine yazıp daha sonra sahifelere geçirmesi örneğinde olduğu gibi malzeme yetersizliğinde her türlü gereç geçici olarak yazı malzemesi olarak kullanılabilmiştir.⁷⁴⁷ Meşhur tarihçi Kalkaşendî (ö. 821/1418), yolcuların kullandığı hibr-i seferî denilen bir mürekkep çeşidinden bahsetmiştir. İhtiyaç halinde suyla karıştırılarak akıcı kıvama getirilen bu mürekkebin, kurutulmuş madde formunda olduğundan yolculukta taşımak için çok elverişli olduğu kaydedilmiştir.⁷⁴⁸

Yolculuklarda taşıma kolaylığı sağlayacak malzemelerin seçilmesine dikkat edilmiş, yol yükünü hafifletmek adına hadis yazımında da farklı yöntemler geliştirilmiştir. Hadisleri ince hatla yazmak, sık tekrar eden rivayet lafızlarını yazarken

⁷⁴⁴ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*,

⁷⁴⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 97.

⁷⁴⁶ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. 1, s. 229-230. İslam dünyasında kullanılan yazı malzemeleri ve çok çeşitli kağıt türleri için bkz: Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), .

⁷⁴⁷ Buhârî, *Ezân*, 155; Kader, 12. Malzeme yetersizliğinde talebelerin badem yaprağı, çömlek, sarık ve hatta kafa derisine hadis yazdığına dair örnekler için bkz: Aydoğdu Demir, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*. ss. 260-261.

⁷⁴⁸ el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali el- Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts), c. II, s. 50.

kısaltmalar kullanmak en çok kullanılan yöntemlerdendir.⁷⁴⁹ Hadis yazımında kalın ve okunaklı yazım esas kabul edilmişken hadis otoriteleri, bu masrafı kaldıramayacak olan fakir öğrenciler ve rihle ehli için ince yazmaya cevaz vermiştir.⁷⁵⁰ Zira ince hat, kağıttan tasarruf sağlayarak hem masrafı azaltmakta hem de yükü hafifletmekteydi. Nitekim yürürken elbisesinin yeninde her birinde 1000 hadis yazılı olan 100 cüz taşıdığı söylenen Muhammed b. Müseyyeb el-Ergıyânî'nin (ö. 315/927) bu cüzlerinin küçük ve hattının ince olduğu belirtilmiştir.⁷⁵¹ Yeninde her birinde 1000 hadisin yazılı olduğu 30 cüzle bütün Suriye'yi dolaştığı kaydedilen Sîfenne (ö. 365/976) ile İbn Naciye ve Kasım el-Mutarrız'a ait 1000 cüzden fazla hadisle Buhara'ya yürüyen Muhammed b. Hasan (ö. 355/966) gibi birçok kişinin benzer yöntemleri kullandığı anlaşılmaktadır.⁷⁵²

Yazılan sahifelerin bir araya gelmesiyle kürrase, cüz, defter ve kitap şeklinde daha geniş hacimli eserler meydana gelmiştir. Bazen imlâ bazen istinsah yoluyla yazıya dökülen her malzeme ilim yolcusuna yeni eserler kazandırmış, özellikle istinsah edilen eserler hocaya okunmak üzere yolcunun yanında bulunmuştur. Halid b. Nizar (ö. 222/836), İbn Cüreyc'le görüşmek için rihleye çıktığında onun kitaplarını yanına almıştır.⁷⁵³ Talebelerin rihle sürecinde kendi yazdıkları eserlere aldıkları icazet belgeleri de eklenmiş, başkasına istinsah ettirmek veya satın almak suretiyle de kitaplarının sayısı artmıştır. Böylece biriken eserler gitgide seyahatinde kendilerine eşlik eden seyyar birer kütüphaneye dönüşmüştür. Muazzam bir kütüphanesi olan Buhârî gibi gittiği yerlere kitaplarını da götüren veya çok yönlü bir hadis âlimi olan Assâl (ö. 349/960), Endülüslü hadis hafızı Atıyye b. Saîd (ö. 407/1016) ve rahhâl sıfatıyla özdeşleşen İbn Mende (ö. 395/1005) gibi rihlesinden yükler dolusu kitapla dönen âlimler sayılamayacak kadar

⁷⁴⁹ Kısaltmaları kullanmak daha sonra bütün öğrencilerin başvurduğu bir yöntem haline gelmiştir. Bkz: el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 261.

⁷⁵⁰ Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, c. II, s. 581.

⁷⁵¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 782.

⁷⁵² Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 375; Zehebî, *Tezkira*, no: 900, no: 853.

⁷⁵³ el-Bağdâdî, *er-Rihle*, no: 76.

fazladır.⁷⁵⁴ Bu âlimlerden biri olan Hatûb-i Bağdâdî'nin mücavir olarak kalma niyetiyle hacca giderken bir deve yüklü kitapla yola çıktığı ve Dımaşk'a giderken yanında 476 kitabı olduğu kaydedilmiştir.⁷⁵⁵ Ebü'l-Abbas Degûlî'nin (ö. 325/937) "Dört kitabı hazarda ve seferde yanımdan ayırmam."⁷⁵⁶ demesine bakılacak olursa kişisel tercihlerle başucu kitabı hüviyetine bürünen ve ilim erbabına yol boyu eşlik eden bazı eserlerin de olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıdaki örneklerde temas edildiği üzere yazılı merviyat genellikle bu maksatla elbiselere dikilen bol yenlerde taşınmıştır. Ancak kendine has yöntemler geliştirenler de olmuştur. Mesela Mısır ulemasından İbn Lehîa (ö. 174/790) yolculuklarını boynuna astığı "harita" denen bir torba ile yapmış, karşılaştığı âlimlerden yazdığı hadisleri bunun içinde muhafaza etmiştir. Hatta bu nedenle kendisine Ebû Harîta ismi verilmiştir.⁷⁵⁷ Kitapların ter veya yağmur sebebiyle ıslanarak zarar görmemesine dikkat edilmiş, bunlar "cirâb, sepet" gibi farklı isimlerle zikredilen çuval, heybe türü gereçler içerisinde nakledilmiştir.⁷⁵⁸ Yazı takımları ise bir ucunda hokka koymak için yeri olan kalem kutusu şeklindeki mahfazalarda taşınmıştır ki bunlar elbise kuşağında taşınmaya müsaittir.⁷⁵⁹

9. Rihle Süresi

İlim için yola çıkanlar, gidecekleri yönü kendileri tayin ettikleri gibi rihleleri boyunca hangi merkezde ne kadar kalacakları ve ne zaman rihlelerini sonlandıracakları gibi hususlara da büyük ölçüde kendileri karar vermişlerdir. Mısır'a giden Mekhûl'ün

⁷⁵⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 989,

⁷⁵⁵ Kandemir, "Hatûb el-Bağdâdî", s. 454.

⁷⁵⁶ Bu eserleri kendisi şöyle açıklamaktadır: Müzenî'nin kitabı, *Kitâbü'l-Ayn*, Buhârî'nin *Târîh*'i, *Kelile ve Dimne*. Zehebî, *Tezkira*, no: 807.

⁷⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, c. VIII, s. 23.

⁷⁵⁸ Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, âlimler ve dervişler". ss. 32-33; Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 330.

⁷⁵⁹ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 74.

burada öğrenmediği bir şey kalmadığına kanaat getirdiğinde ayrıldığını ifade etmesi bunun somut ifadesidir.⁷⁶⁰ Bu bakımdan rihle süresi kişiye göre değişiklik arz etmiş, çok kısa süreli yolculuklar olduğu gibi kırk beş yıl gibi çok uzun süren yolculuklar da olmuştur. Birkaç örnek vermek gerekirse Ali b. Muhammed el-Kâbisî'nin (ö. 403/1013) rihlesi beş yıl sürmüş,⁷⁶¹ Endülüs âlimlerinden İbnü'd-Debbâğ (ö. 699/1300) on beş,⁷⁶² Huşenî (ö. 286/899) yirmi beş,⁷⁶³ İbnü'n-Neccar el-Bağdâdî (ö. 643/1245) yirmi yedi,⁷⁶⁴ Yakub b. Süfyân el-Fesevî (ö. 277/890) otuz,⁷⁶⁵ ve rihleleriyle meşhur İbn Mende (ö. 395/1005) kırk beş yıldan fazla süre rihlede kalmıştır.⁷⁶⁶ Rihlelerin böylesine uzun yıllara yayılmasının sebebi talebelerin rihle durağını oluşturan merkezlerde tahsil faaliyetlerine uzun süre devam etmesidir. Ma'mer b. Râşid'in yanında yedi yıl kalan Abdürrezzâk (ö. 211/826-27)⁷⁶⁷ ve Ebû Tahir es-Silefî'nin yanında üç yıl kalarak kendisinden bin cüz yazan Cemmâîlî (ö. 600/1203)⁷⁶⁸ gibi bazıları da bir hocanın yanında uzun süre kalarak onun birikiminden azami ölçüde istifade etmişlerdir. Hocaların, yanlarında tahsil gören öğrencileri, muhtemelen kendilerinden yeterli bilgi aldıklarına kanaat getirdiklerinde, başka bir yere gitmeye teşvik ettikleri de olmuştur. Katâde b. Diâme (ö. 117/735), hadis tahsilinde bulunduğu Saîd b. Müseyyeb'in (ö. 94/713) yanında sekiz gün kaldıktan sonra hocası ona, kendisinin tüm ilmini almış olduğunu ifade ederek başka bir yere rihle yapmasını tavsiye etmiştir.⁷⁶⁹ 407 yılında Mekke'ye gelerek sekiz yıl kaldıktan sonra

⁷⁶⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 96.

⁷⁶¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 982.

⁷⁶² İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, c. I, s. 163.

⁷⁶³ Muhammed b. Fütûh Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâtî'l-Endelüs* (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-te'lîf ve'n-neşr, 1966), c. I, s. 68.

⁷⁶⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 1140.

⁷⁶⁵ Zehebî, *Târîh*, c. XX, s. 494.

⁷⁶⁶ Zehebî, *Tezkira*, no: 959.

⁷⁶⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 357 (*Siyer*'de sekiz yıl olarak geçmektedir. Zehebî, *Siyer*, c. IX, s. 565).

⁷⁶⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 1112.

⁷⁶⁹ İbn Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâti ve'n-Neşr, 2006), c. II, s. 123; Zehebî, *Tezkira*, no: 107; Zehebî, *Siyer*, c. V, s. 271. Zehebî'nin eserlerinde sekiz gün kaldığı belirtilmiş ancak Saîd b. Müseyyeb'in bu sözü üçüncü gününde söylediği ifade edilmiştir. Ancak İbn Hayseme'nin kaydettiği üzere bu sözün sekizinci gün söylenmiş olması daha makuldür.

Endülüs'e geri dönen Ebü'l-Abbas İbnü'd-Delâî (ö. 478/1085) gibi bazıları da rihlelerini belirli bir merkezle sınırlı tutmayı tercih etmişlerdir.⁷⁷⁰

Hadis tarihinde hayatının farklı dönemlerinde ilim yolculukları gerçekleştiren âlimlere de rastlanmıştır. Hicrî 213'te başladığı ilk rihlesi yedi, 242'de çıktığı ikinci rihlesi üç yıl süren Ebû Hâtim er-Râzî;⁷⁷¹ ilk yolculuğu on dört, ikincisi de yirmi yıl devam eden Bakî b. Mahled⁷⁷² ile değişken sürelerle üç farklı dönemde rihleye çıkan Abdülkerim es-Sem'ânî (ö. 562/1166) bu âlimler arasındadır.

Rihleye çıkan âlimlerin bir kısmı harici sebeplerden dolayı rihlesini kısaltmak veya sonlandırmak durumunda kalmıştır. Bu tür durumlarda geçim sıkıntısı, sağlık sorunları gibi kişisel etmenlerin yanı sıra siyasi sebepler veya toplumsal baskılar da etkili olabilmektedir. Söz gelimi bir yıl kalma niyetiyle Basra'ya gelen Ebû Hatim er-Râzî, harçlığının tükenmesiyle sekiz aylık sürenin sonunda buradan ayrılmak durumunda kalmıştır.⁷⁷³ Annesinin pişirdiği yüz pideyle Medâin'deki Şebâbe'nin yanına giden Haccâc b. Şâir (ö. 259/873), onun kapısında yüz gün kaldığını ve bu süreçte her gün bir pideyi Dicle suyuna batırarak yediğini, pideleri tükenince de oradan ayrıldığını anlatmıştır.⁷⁷⁴ Benzer şekilde İsferyân'deyken parasını ekmekçiye veren Ahmed b. Muhammed el-Berkânî (ö. 420/1029), ekmekçideki parası bitince buradan ayrılmıştır.⁷⁷⁵ Ebû Dâvud'un *es-Sünen* adlı eserinin rivayetinde yetkinlik kazanan Ebû Ali er-Rûzbârî (ö. 403/1012) Nişabur'da bu eseri okutma ve imlâ işiyle uğraşmaktayken hastalanınca

⁷⁷⁰ Zirikli, *el-A'lâm*, c. I, s. 185.

⁷⁷¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 592.

⁷⁷² Zehebî, *Tezkira*, no: 656.

⁷⁷³ Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. I, ss. 363-364.

⁷⁷⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 569.

⁷⁷⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 980; Zehebî, *Siyer*, c. XIII, s. 161.

vatanı Taberan'a geri dönmüştür.⁷⁷⁶ Ebü'l-Hasan en-Nuaymî ise hadis uydurduğu için Bağdat'tan çıkarılmış, durumu bilenlerin vefatına kadar geri dönmemiştir.⁷⁷⁷

Bir kısım ulema da rihleye çıktığı süreçte bir merkezde karar kılarak burayı vatan edinmiş, memleketine geri dönmemiştir. Bu durum çoğunlukla âlimlerin ilim tahsili için hedefledikleri güzergâhı tamamladıktan sonra gittikleri son şehirde ikamet etmeleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. “Kettâbetü'l-hadis” diye adlandırılan Kurtubalı Muhammed b. Sâlih el-Meâfirî (ö. 378/988-989) kendi muhitindeki ulemadan istifade ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmış, Irak ve Horasan bölgelerindeki seyahatlerine Buhara'da son vermiş ve vefatına kadar burada ikamet etmiştir.⁷⁷⁸ başta Bağdat olmak üzere çok sayıda ilim merkezine giden rahhâl muhaddislerden Ali b. Hucr (ö. 244/858) ise Merv'e yerleşerek rihlesini burada sonlandırmıştır.⁷⁷⁹ Ma'mer b. Râşid ve Ebû Tahir es-Silefî de gittikleri yerde evlenip orada yerleşenlerin örneklerindendir.⁷⁸⁰ Bu şekilde memleketine geri dönmeyip başka bir yeri vatan edinmeyi tercih edenler ve uzun yıllar bir başka şehirde kalanlar, söz konusu şehirlere nispet edilerek nisbelenmişlerdir.

10. İlmî Faaliyetler

İlim yolcusunun hedefi belirli duraklara ulaşmak olsa da yolculukların esas gayesi talebelerin süreç içerisindeki tüm fırsatları değerlendirerek ilmî donanımlarını artırmalarıdır. Bu nedenle rihle, talebenin mesafeler katederek belirli duraklarda, belirli kişilerden hadis öğrenmesinden ibaret bir yolculuk faaliyetinden çok daha fazlasıdır. İlim tahsili için yola çıkan talebeler yolculuğa başlar başlamaz bu amaçlarını adım adım

⁷⁷⁶ Zehebî, *Târîh*, c. XXVIII, s. 80.

⁷⁷⁷ Zehebî, *Tezkira*, no: 1001; Zehebî, *Târîh*, c. XXIX, s. 110.

⁷⁷⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, c. II, ss. 91-92.

⁷⁷⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 457; c. XI, ss. 507-509.

⁷⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, c. VII, s. 8; Zehebî, *Tezkira*, no: 1082.

gerçekleştirmeye başlar ve süreç içerisinde semâdan müzakereye, imlâdan icazete hadis tahsili kapsamında yer alan tüm eğitimleri bir arada alma imkânına sahip olur. Bu bakımdan rihleler, talebeler için muhtelif eğitimlerin yoğunlaştırılmış halde bir arada verildiği bir çalışma kampı gibidir. Rihlelerin hadis tahsilinin bir aşaması ve âlimler için bir yetkinlik göstergesi olmasının nedeni de böylesine yetiştirici bir programa katılmış olmanın getirdiği bilgi ve tecrübedir.

Rihledeki tüm fırsatları değerlendiren ilim talipleri aylar süren yolculukları sırasında birbirleriyle ilim alış verişinde bulunmuşlardır. Ebû İsâ et-Tirmizî (ö. 279/892), Mekke yolunda bir hocadan iki cüz hadis yazıp ezberlemiş,⁷⁸¹ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ise Horasan seyahati sırasında bazı âlimlerle isnadlarda kullanılan kısaltmaların muhtelif bölgelerdeki farklı kullanımları hakkında müzakere ettiğini belirtmiştir.⁷⁸² Tabakat kaynaklarında sıklıkla geçen “حدث الناس في ذهابه ورجوعه” /gidip gelirken insanlara hadis rivayet etti” ifadesi âlimlerin yolculuklardaki tahdis faaliyetlerine işaret etmektedir.⁷⁸³ Hatîb-i Bağdâdî'nin Mekke yolculuğu sırasında Bağdat'a uğradığı vakit *Sahih*'i, meşhur ravilerinden el-Hîrî'den üç gün içerisinde üç mecliste dinlediğine dair kayıta görüldüğü üzere bu tür faaliyetlerin çoğu konaklama sırasında ifa edilmiştir. Bununla birlikte Said b. Cübeyr'in “İbn Abbas ile gece vakti Mekke'de yürüyorduk. O bana hadis aktarıyor, ben de bunları bineğin semerine kaydediyor, sabah olunca da yazıyordum.”⁷⁸⁴ şeklindeki tasvirinden hareketle seyir esnasında da ilmî faaliyetlerin devam ettiği söylenebilir. Her ne kadar bu örnek rivayetin belli esaslara bağlanmadığı ilk asra ait olsa da, yolda veya binek üzerinde tahdise sıcak bakmayan ulema⁷⁸⁵ muhtemelen rihle sürecinde daha esnek

⁷⁸¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 658.

⁷⁸² Nazlıgül, “Sebeup ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları”. s. 18; eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 204.

⁷⁸³ es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 43 (ilk dipnot).

⁷⁸⁴ Dârimî, *es-Sünen*, c. I, s. 438.

⁷⁸⁵ Hadis öğrenim ve öğretim adabına dair kaidelerin geliştirilmesiyle hocanın hususi mekânlar dışındaki yerlerde, yolda veya binek üzerinde tahdiste bulunması hoş karşılanmamış, binekteki öğrencinin hadisten bir şey anlamayacağı kaydedilmiştir. el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, ss. 152, 212. Bu kurallar daha ziyade bir şehirde meskun talebe ve hocaların ders ve meclis adabına dair olduğundan şartlar muvacehesinde rihle sürecinde esnek uygulamaların olması doğaldır. Rivayet faaliyetlerinin belirlenen usuller doğrultusunda hocanın

davranmış, rivayet ve müzakere imkânlarını değerlendirmişlerdir. Bu süreçte elde edilen bilgilerin daha sonra muteber bir tahammül yoluyla kuvvetlendirilmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Yolculuklarını birlikte gerçekleştiren âlimler bu imkânı da azami ölçüde değerlendirme yoluna gitmiş, yolculuk sürecinde ilmî etkileşimlerde bulunmuşlardır. Yahya b. Maîn'in bazı yolculuklarına iştirak eden öğrencisi Ebü'l-Fadl Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884) bu vesileyle başkalarına nazaran kendisinden çok daha fazla istifade etmiştir. Yahya'ya ait mervîyyatın en kapsamlısı ona aittir.⁷⁸⁶ Dımaşk seyahatinde İbn Hacer'e yol arkadaşlığı yapan Takıyyüddin el-Fâsî (ö. 832/1429) gibi yolculuk sürecinde yol arkadaşından istifade ettiği bildirilen birçok âlim vardır.⁷⁸⁷

Talebeler bir şehre belirli bir hoca için gelmişlerse doğrudan onun derslerine devam ederek işe başlamış, değilse muteber hocaları araştırmaya koyulmuşlardır. Her halükarda ders alacakları kişiler konusunda öğrencilerin titiz davrandığı görülmektedir. Şu'be b. Haccâc (ö. 160/777), kendisinden ilim almak için çok çabaladığı Ebü'z-Zübeyr'in bir başkasına iftira atması üzerine ondan rivayette bulunmamıştır.⁷⁸⁸ Bir şehre gelen öğrenciler buranın önde gelen âlimlerinden, özellikle de en güvenilir rivayetlere ve muteber isnadlara sahip hocalardan tahammülde bulunmaya ve icazet almaya özen göstermişlerdir. Bu konuda şehir halkından ve bilhassa “müfid” adı verilen danışmanlardan yardım almışlar, beldenin muhaddislerini ve alî isnadlarını çok iyi bilen müfidler kendilerine âlimler hakkında bilgi vermiş, aynı zamanda onların rivayetlerini nakletmişlerdir.⁷⁸⁹ Hocalarının yazdığı tavsiye mektupları talebelerin, gittikleri

rivayette bulunması hoş karşılanmamış olsa da muhtemelen kerih görülen bu durum daha ziyade bir yerde meskûn olan talebe ve hocaların ders/meclis adabıyla alakalıdır.

⁷⁸⁶ Kurt, “Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler”. s. 160.

⁷⁸⁷ Şemseddin es- Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*: Menşûrâtü Dâru Mektebetü'l-Hayat, s. 156.

⁷⁸⁸ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 115.

⁷⁸⁹ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmi Değerleri*. ss. 292-293. Müfidler aynı zamanda başka bölgelerden gelen yazılı taleplere cevap vererek hocalardan onlar adına icazet almışlardır.

yerlerdeki yetkin ulemayla irtibat sağlamaları ve onlar tarafından ciddiye alınmalarına büyük katkı sağlamıştır.⁷⁹⁰

Bulundukları yerlerde semâ, müzakere ve imlâ meclislerine devam eden talebeler ilim tahsili için tüm fırsatları değerlendirmişlerdir. Geldikleri şehrin âlimleriyle görüşerek buradaki hadis birikimine vakıf olma konusunda azami gayret sarf etmişlerdir. Zehebî'nin, Müslim'i *Târihu Dimaşk*'ında zikretmesinden dolayı İbn Asâkir'e yaptığı itirazda kullandığı argüman bu gayreti ortaya koymaktadır. İbn Asâkir'in Müslim'i, yalnızca Dimaşklı bir âlimden nakilde bulunduğu için eserine aldığını belirten Zehebî, "Müslim Dimaşk'a gitmiş olsaydı sadece bir şeyhten hadis almazdı." demiştir.⁷⁹¹ Uzak yerlerden gelen öğrencilerin kısa sürede çok rivayet öğrenebilmesi için hocalar da hassasiyet göstermiş, bu amaçla ders sürelerini çok uzun tutan hocalardan bahsedilmiştir.⁷⁹² Seyahatlerinde uzun bir güzergâh takip eden talebeler, yolculuklarında mümkün olduğunca çok hocayla görüşmeyi amaçlamışlardır. Endülüslü âlimlerinden Abdurrahmân b. Ubeydullah b. Mûsâ'nın (ö. 369/979-980) birçok farklı hocadan hadis tahsil etme gayesiyle bir hocadan yalnızca bir veya iki hadis aldığı belirtilmiştir.⁷⁹³ Şehre gelen ünlü simaları takip ederek onların derslerine katılmayı ihmal etmeyen talebeler, bir yandan derslere devam ederken bir yandan da istinsah faaliyetleriyle meşgul olmuşlardır.⁷⁹⁴ İsferyân'de kaldığı otuz gün boyunca Bîşr b. Ahmed'den her gün bir cüz alıp akşama kadar yazmasını tamamlayan Berkânî (ö. 425/1034) gibi talebeler, tüm

⁷⁹⁰ Bu tür mektuplara örnek vermek gerekirse El-Hatîb el-Bağdâdî, İsfahan'a giderken hocası Berkânî Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye kendisine anlayışlı davranıp çok rivayette bulunmasını isteyen bir mektup yazmıştır. Ahmed b. Hanbel de Basra'ya gidecek olan Abbas b. Muhammed ed-Dûrî'nin isteği üzere oradaki ulemaya hitaben bir tavsiye mektubu yazmıştır. Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 523.

⁷⁹¹ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 562.

⁷⁹² Mohammad Akram Nadwi, *al-Muhaddithat: the women scholars in Islam* (London: Interface Publications, 2007), s. 152.

⁷⁹³ Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*. ss. 39-40.

⁷⁹⁴ İstinsah faaliyetleri çok önemliydi. Ders dışındaki zamanlarda kitapların bir kopyasını çıkarmak vakit tasarrufu açısından önem arz ediyordu. Elllerinde yazılı nüshalarla dersleri takip etmek daha verimli oluyor, bu sayede öğrenci yalnızca not almak suretiyle dersleri daha verimli geçiriyordu. Semâ derslerinde imlâ yapmanın hoş karşılanmadığı hatırlanacak olursa hazır nüshalara sahip olmak bazı durumlarda da elzemdi. Ayrıca kitap fiyatlarının pahalı olması, ekonomik açıdan da istinsahı daha cazip hale getiriyordu. Bkz: Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, âlimler ve dervişler". ss. 31-32.

zamanlarını ilmî faaliyetlere hasretmişlerdir.⁷⁹⁵ Çoğu talebe gündüzleri derslere katılıp geceleri istinsahla meşgul olmuş ve birbirleriyle nüshalarını karşılaştırarak teyid etmişlerdir.⁷⁹⁶ İstinsah ettikleri eserleri daha sonra asıl nüshalarla karşılaştırmak (mukabele) ve sahiplerinden semâen almak suretiyle de rivayet salahiyeti kazanmışlardır. Örneğin Bağdat'ta bulunduğu zaman zarfında Hüseyim b. el-Vasıtî'den bazı kitaplarını isteyen Leys b. Sa'd (ö. 175/791), bunları istinsah ettikten sonra kâtibiyle birlikte dinlemiştir.⁷⁹⁷ İşbiliyye'den Musul'a, Yemen'den Horasan'a kadar İslam coğrafyasının birçok farklı beldesinden gelen çok sayıda talebe, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eserinin müellif nüshasıyla arz ve mukabelesi için düzenlenen doksan semâ meclisine iştirak etmiştir.⁷⁹⁸ Talebelerin geçimlerini sağlamak amacıyla yahut meccanen, gönüllü olarak yaptıkları müstemlîlik, verraklık gibi vazifeler de ilmî gelişmelerine katkı sağlamıştır.

“Gece gündüz, bazen yaya bazen binekle, zor kolay her türlü yolculuk şartından hiç bıkmadım, usanmadım. Küçük büyük, kadın erkek ayrımı yapmadan bir şeyler öğrenmek ve okumak için kırk üç yıl boyunca yolculuk yaptım.”⁷⁹⁹ diyen Ebü'l-Alâ el-Hemedânî'nin sözleri, rihleye çıkan talebenin ilim alma gayretini özetler niteliktedir. İlme susamış bu talebelerin çoğu, hadisin yanı sıra fıkıh, tefsir, kelam gibi dinî ilimlerle dil, edebiyat, tarih gibi sair ilimleri öğrenmek suretiyle tahsilinin kapsamını genişletmişlerdir. Doğu'da geçirdiği on iki yıllık yolculuğun neticesinde bahsi geçen pek çok sahada derin bir malumata sahip olarak Endülüs'e dönen Bâcî (ö. 474/1081), bu tür çok yönlü çalışmalara katılan muhaddislerden yalnızca biridir.⁸⁰⁰

⁷⁹⁵ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. V, s. 139.

⁷⁹⁶ Zehebî, *Tezkira*, no: 812.

⁷⁹⁷ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XIII, s. 5.

⁷⁹⁸ Erünsal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s. 45.

⁷⁹⁹ Öge, “Ebu'l-Alâ el-Hemedânî”. ss. 11-12.

⁸⁰⁰ Rihleleriyle meşhur çok yönlü İslam âlimlerinden biri olan Abdülatif el-Bağdâdî'nin eğitim serüveni için bkz: Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, ss. 145-152; Fıkıh, hadis, nahiv, tasavvuf alanlarında da

Daha yetkin konumda olan talebe ve hocalar rihleleri sırasında kendileri de tahdiste bulunarak dersler vermişlerdir. Hatta sahanın meşhur isimleri için özel dersler/meclisler tertip edilmiş, İbn Ebû Dâvûd (ö. 316/929) gibi bazı muhaddislere mescitlerde özel kürsü tayin edilirken⁸⁰¹ İbn Hibbân (ö. 354/965), Ebû Ali el-Belhî (ö. 295/908) ve Ebû Tahir es-Silefî (ö. 576/1180) gibi bazılarının da adına medrese inşa edilerek burada ilmini yayması temin edilmiştir.⁸⁰² Hadis öğretiminde bulunan âlimlerin rivayetlerinde hata ettiği de vaki olmuş, Ebû Ma'mer el-Hüzelî (ö. 236/851) ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi bazı âlimler durumu farkettilerinde hata ettikleri hususları yazarak mektupla daha önce tahdiste bulundukları beldelelere göndermişler ve böylece rivayetlerini tashih etmişlerdir.⁸⁰³

D. RİHLEDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Sahîhu'l-Buhârî'de yer alan bir hadiste dikkat çekildiği üzere yolculuk, insanın uykusu ve yeme-içme düzenini alt üst eden, başlı başına meşakkatli bir süreçtir.⁸⁰⁴ Ailelerinden, eş dost ve akrabalarından ayrılarak yollara düşen her gurbetçi gibi ilim talebiyle yola çıkanlar da kendi konfor alanlarından uzaklaşarak uzun yıllar sevdiklerinin özlemini çekmiş, maddi ve manevi birçok sıkıntıyı göğüslemek durumunda kalmışlardır.⁸⁰⁵ Muhaddislerin seyahatlerinde karşılaştığı zorluklar ciltlerce eseri

eğitim gören; Musul'da fıkıh, Halep'te hadis dersleri veren bu âlimin hadise dair sekiz de eser kaleme aldığı bildirilmiştir. Bkz: Mahmut Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî", *DİA*, (İstanbul: 1988). c. I, s. 254.

⁸⁰¹ Zehebî, *Siyer*, c. XIII, s. 224.

⁸⁰² Zehebî, *Siyer*, c. XV, s. 203.

⁸⁰³ Zehebî, *Tezkira*, no: 484.

⁸⁰⁴ Buhârî, *Cihâd*, 127.

⁸⁰⁵ Ebû Gudde, hadis ilmine ve ilim ehline yakın olmanın verdiği saadete çektiler sıkıntıları nimet sayan, arzu ve heveslerini terk ederek rihleye çıktıklarını vurguladığı bu yolcuları şöyle tasvir etmektedir: "Hadis ve rivayetlerin cemedildiği yerde eski elbiseye ve kırıntıya kani oldular. Mescitleri ev, sütunları dayanak, hasırlarını yatak yaptılar. Dünyayı bütünüyle arkalarına atarak aşlarını yazıya, gece sohbetlerini semâ ve nakle, istirahatlerini müzakereye, misklerini mürekkebe, gecelerini gündüze, gözlerini ziyaa, yastıklarını taş çevirdiler." Abdülfettah Ebû Gudde, *İlim Yolunda Sabır* (Ankara: Takdim Yayınları, 2020), s. 105. "Onlar, saçları dağınık, elbiseleri eski, karınları aç, dudakları kuru, benizleri soluk, bedenleri bitkin halde vadiden vadiye, beldeleden beldeye ilim için yol alıyorlardı....Yollarını ne açlık ne susuzluk kesiyor, bu

dolduracak kadar çoktur. Bu anlatılarda dile getirilen sıkıntılar belli başlıklar halinde zikredilecek, kaynaklarda bolca örneği olan bu sorunlara yalnızca temsil gücü yüksek örnekler vermekle yetinilecektir.⁸⁰⁶

1. Yola İlişkin Sorunlar

Teknolojik imkânlardan bahsedemeyeceğimiz geçmiş zamanlarda bir yolcu için en mühim mesele yol güvenliğidir. Aylarca süren kara ve deniz yolculuklarında yol kesen eşkıyalar/korsanlar, soyguncular her yolcunun olduğu gibi ilim yolcularının da korkulu rüyası olmuştur.⁸⁰⁷ Seyahatleri sırasında bu tür durumlarla karşılaşan talebeler, hiç hoş olmayan hadiseler yaşamış, esaret altında kaldıkları bile olmuştur. Yusuf b. Bahr'dan semâ için Cebele'ye gitmek üzere yola çıkan Hayseme b. Süleyman'ın (ö. 343/955) başından geçenler bu türden olayların tipik bir örneğidir. Antakya'ya geçtiklerinde karşılarına çıkan bir gemiyle çarpışmak durumunda kalan Hayseme'nin bulunduğu gemi, karşı grup tarafından teslim alınmıştır. Dövülerek türlü alaylara maruz kalan Hayseme dört ay onların elinde esir kalmıştır.⁸⁰⁸ Her ne kadar yolcular/kervanlar tehlikeli geçitler, fırtınalı denizler gibi yolculuk şartlarının zorlaştığı yerleri hesaba katarak güzergâhlarını oluşturmuşlarsa da söz konusu tehlikelerden tamamen emin olmak mümkün olmamıştır. Özellikle uzun süreli deniz yolculuklarında gemi kazaları da gündeme gelmiş, âlimlerden bazıları boğulma tehlikesi geçirirken bazıları da bu şekilde yaşamını yitirmiştir.⁸⁰⁹ Özellikle Endülüs'ten Doğu'ya geliş gibi uzak mesafeler söz konusu olduğunda bu tür tehlikelere

yolda onları ne yaz ne kış şartları bıkırtıyordu.” diyen Râmhürmüzî de rihleye çıkan muhaddisleri uzun uzadıya övmektedir. Bkz: Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 220-221.

⁸⁰⁶ Âlimlerin ilim yolunda çektiği sıkıntılara dair daha fazla örnek için bkz: Ebû Gudde, *Safahât*, Bu eser, özel olarak muhaddisleri ele almış olmasa da rihle deneyimlerinden bahsedilen âlimler içerisinde muhaddislere dair pek çok örnek mevcuttur.

⁸⁰⁷ Seyahatnamesinde Endülüs-Hicaz arasında bu tür hadiselerin sık yaşandığı yerler hakkında ayrıntılı bilgi vererek kendi olumsuz tecrübelerini paylaşan İbn Cübeyr'in kayıtları kara ve deniz yolculuklarındaki tehlikeleri gözler önüne seren güzel bir örnektir. Bkz: İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, ss. 36, 42, 44 vd.

⁸⁰⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 834.

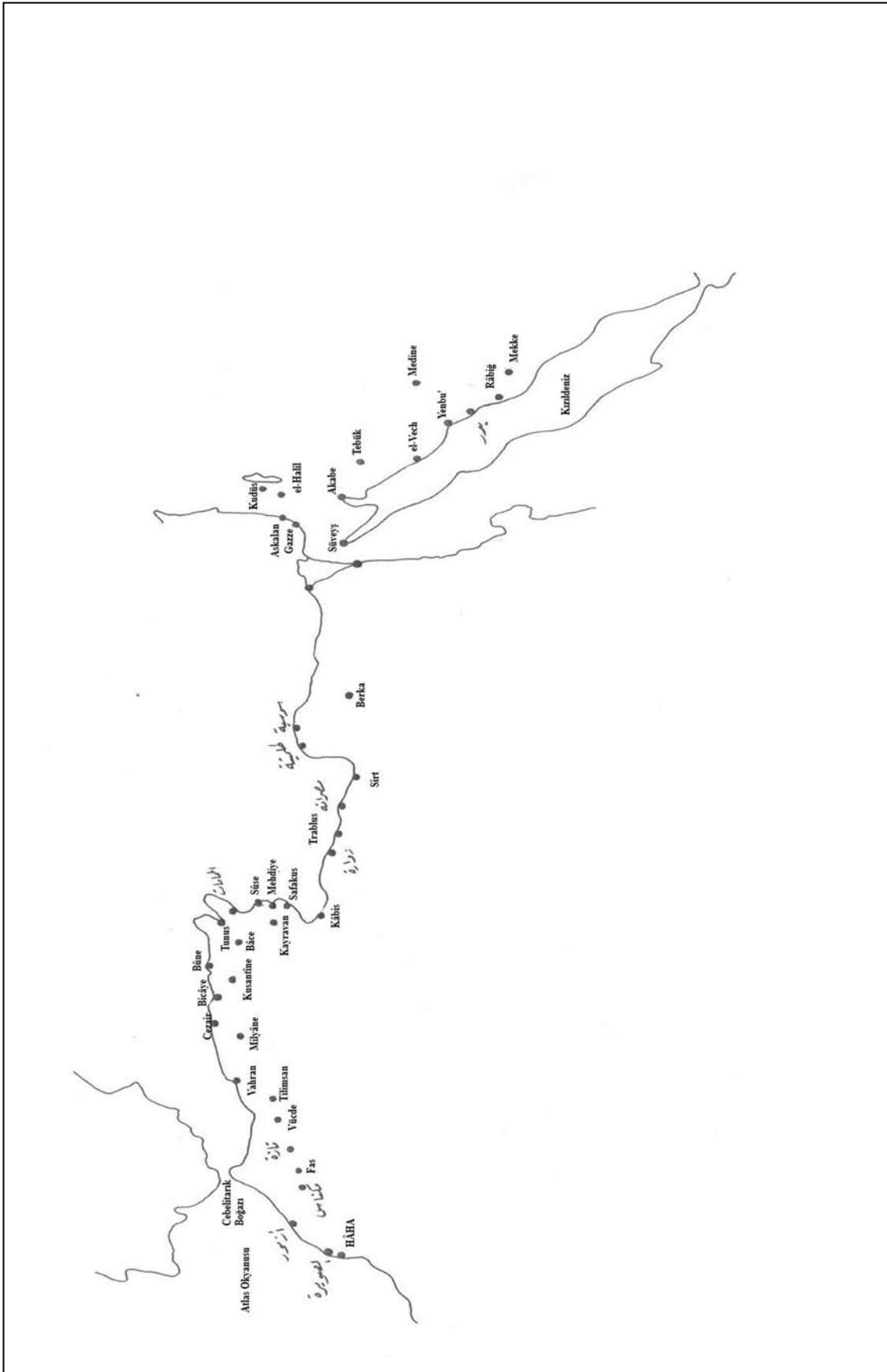
⁸⁰⁹ Bkz: Zehebî, *Târîh*, c. II, ss. 97-98, 218.

maruz kalma riski daha da artmıştır.⁸¹⁰ Esasen bu risklerin kendisi dahi yolcular için ayrı bir meşakkattir.

⁸¹⁰ Örneğin Septe'den deniz yoluyla seyahate çıkan Ebû Mervan'ın bu seyahati yedi ay sürmüş, sonrasında Mersâ Akkâ'ya varmıştır. Ebû Gudde, *İlim Yolunda Sabır*, ss. 99-100.

Harita 5: İbnü'l-Hâc el-Abderî'nin Rihle Güzergahı⁸¹¹

⁸¹¹ Bu harita, Abderî'nin *Rihle*'sinde yer alan haritanın revize edilmiş halidir. Tespit edilebilen isimler dilimize çevrilmiş, diğerleri aynen bırakılmıştır.

2. Hastalıklar

Uzun zamana ve geniş bir coğrafyaya yayılan seyahatler sırasında kavurucu sıcaklardan dondurucu soğuklara değişen iklim şartları, yolculuk hali ve konforsuz yaşamın sebep olduğu rahatsızlıklar, yolcuların bir diğer sorununu oluşturmuştur. Beldeden beldeye mekik dokuduğu geniş çaplı rihlelerinde bir seferi haricinde hep yürüdüğünü söyleyen Muhammed b. Tahir el-Makdisî, kızgın güneşin altında yalınayak yürüdüğü için bir seferinde Mekke’de bir seferinde de Bağdat’ta rahatsızlanmış, idrarından kan gelmiştir.⁸¹² Aynı şekilde rihlelerinde uzun süre çıplak ayakla yürüyen meşhur hafız Ebû Tahir es-Silefi’nin kalça kısmında oturmasını güçleştiren bir çıban belirmiş,⁸¹³ Ebü’l-Fityân Ömer ed-Dihistânî’ninse (ö. 503/1109) şiddetli soğuktan parmaklarından olduğu kaydedilmiştir.⁸¹⁴ Yolculukları sırasında başının altına tuğla koyarak uyuyan Ahmed b. Hanbel’in hummaya tutulması gibi daha sıradan hastalıkların yanında veba gibi ciddi hastalıklara yakalanarak hayatını kaybedenler de olmuştur.⁸¹⁵

Geceleri yazma gündüzleri okuma şeklindeki sıkı temponun bir sonucu olarak âlimlerin birçoğu gözlerinden rahatsızlanmıştır. Bu âlimlerden biri olan Yakub b. Süfyan (ö. 277/890), gurbette olduğu sırada mum ışığında yazı yazarken bir anda görmez olduğundan bahsetmiştir.⁸¹⁶ Mervli Harun b. Marûf (ö. 231/845) ise Bağdat’ta ilmi faaliyetlerini devam ettirirken gözlerini kaybetmiş, bir daha görememiştir.⁸¹⁷ Ebü’l-Abbas Muhammed b. Yakub’un (ö. 346/957) rihle dönüşü sağır olması⁸¹⁸ gibi seyahat

⁸¹² Zehebî, *Tezkira*, no: 1053.

⁸¹³ Zehebî, *Tezkira*, no: 1082. Silefi, rahatsızlığından ötürü İbn Batır’ın karşısında hadis okurken yaslanarak oturmuş ve bu yüzden hocasının şiddetli tepkisine maruz kalmıştır.

⁸¹⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 1051.

⁸¹⁵ Ebü’l Fazl Salih b. Ahmed eş- Şeybânî, *Sîretü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (İskenderiye: Dârü'd-Da've, 1404), c. I, s. 33.

⁸¹⁶ Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. XI, s. 387. İlim hayatının sona ereceğini düşünerek ağladığı sırada uyuyakalan Yakub, rüyasında Hz. Peygamber’in okuyarak ellerini gözlerine sürdüğünü ve uyandığında tekrar görmeye başladığını haber vermiştir.

⁸¹⁷ Zehebî, *Siyer*, c. XI, ss. 128-129.

⁸¹⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 835.

sonrası başgösteren sağlık sorunlarında da rihle sürecindeki zorlu şartların rolü olduğu yadsınamaz.

Âlimlerden bazıları başlarına gelen bu musibetleri rihle sürecinde pişman oldukları bazı davranışlarıyla ilişkilendirmiş, cezalandırıldıklarını düşünmüşlerdir. Hafızasının zayıflayıp gözlerinin bozulduğundan şikayet eden Ali b. İbrahim el-Kattân (ö. 345/956), rihlede çok konuştuğundan dolayı böyle bir sıkıntıya düşer olduğuna kanaat getirmiştir.⁸¹⁹ Harun b. Marûf’a göre ise âmâ olmasının nedeni hadise Kur’an’dan daha çok değer vermiş olmasıdır.⁸²⁰

3. Kitapların Zayi Olması

Rihlede yaşanan en büyük sorunlardan biri rihle semeresi olan yazılı belgelerin ve kitapların zayi olmasıdır. Zira bunlar nice zorluklarla elde edilmiştir. “Tacirin şerefi kesesinde, âlimin şerefi kitaplarındadır.”⁸²¹ diyen Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) vurguladığı üzere muhaddisin ilmî yetkinliğinin ve itibarının önemli bir göstergesi olan kitapların kaybı muhaddisler için büyük bir yıkım olmuştur. Yolculuklarda kitapların kaybolması ve çalınması gibi hadiseler yaşanmış, özellikle deniz yolunda yaşanan kazalarda birçok eser sular altında kalmıştır. Mısır’dan Mekke’ye gelirken bindiği gemi batınca ıssız bir adaya çıkan Muhammed b. Nasr el-Mervezî’nin (ö. 294/906) beraberindeki bin cüz civarındaki eserin hepsinin bu kazada kaybolduğu nakledilmiştir.⁸²² Rihleyle ticari seyahatlerini bir arada yürüten İbn Hacer de Yemen dönüşü aynı sorunla karşılaşmış, bu elim hadise sonucunda Mizzî’nin *Tuhfetü’l Eşrâf*’ı

⁸¹⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 833 Zehebî, *Siyer*, c. XV, s. 464. Başka bir rivayete göre ise muhaddis, gözlerinden rahatsızlanmasının sebebini, uzun süren rihleleri süresince ayrı kaldığı annesinin kendisi için ağlamasına bağlamıştır. Bkz: Hamevî, *Mucemü’l-üdebâ*, c. IV, s. 1643.

⁸²⁰ Zehebî, *Siyer*, c. XI, ss. 128-129. Harun’un böyle düşünmesinin nedeni, rüyasında kendisine “Hadisi Kur’an’ın önüne geçirene azap edilir.” diye seslenildiğini duymasıdır.

⁸²¹ Ebûl-Kasım ez-Zemahşerî, *el-Kelimü’n-Nevâbiğ* (Kahire: Matbaatü Vâdi’n-Nîl, 1286), s. 30.

⁸²² Zehebî, *Tezkira*, no: 674.

ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gibi kendisinin istinsah ettiği pek çok eseri, parasıyla birlikte kaybolmuştur.⁸²³ Yakın dönemden bir örnek verecek olursak, Kastamonu'dan İstanbul'a dönüşünde boğulma tehlikesi geçiren Zahid el-Kevserî'nin (ö. 1952) yanından hiç ayırmadığı, VI. ve VII. yüzyıllara ait el yazmalarının da bulunduğu eserlerinin bazıları sulara gömülmüştür.⁸²⁴ Ahmed b. Fadl el-Behrânî'ninse Kurtuba'ya uzanan seyahatleri sırasında Mısır'da kitapları çalınmış,⁸²⁵ rihleleriyle meşhur isimlerden İbn Ebû Asım (ö. 287/900) da kitaplarını Basra'dayken Zenci isyanları sonucu çıkan olaylarda yitirmiştir.⁸²⁶

Kitapların zayi olmaması için azami gayret sarf eden âlimlerin bu uğurda gösterdikleri çabalar da yolculuğun sıkıntılarını artıran bir unsur olarak zikredilmelidir. İsfahan yolunda şiddetli bir yağmura tutulan Şâzkûnî'nin (ö. 204/819) ıslanmaması için kitaplarının üzerine kapanması bu fedakarlıkların güzel bir örneğidir.⁸²⁷ Ancak daha da önemlisi âlimlerin büyük çoğunluğunun hassasiyetlerinden ötürü yürüyerek yaptıkları seyahatlerde kitaplarını sırtlarında taşımış olmalarıdır.⁸²⁸

Kitaplarını koruma endişesiyle rihleye çıkmadan evvel bunları güvenilir bir yere yerleştirenler veya emanet bırakanlar da vardır. Fakat bu da kesin çözüm olmamıştır. Nitekim Rakka'ya giderken kitaplarını birine emanet eden İbnü'l-Ciâbî, dönüşte bunların kaybolduğunu öğrenmiş, fakat hepsi ezberinde olduğu için o bunu sorun etmemiştir.⁸²⁹ Ali b. el-Medînî ise yollarda yazmış olduğu *Müsned*'ini bir mahfazaya sarıp evine bırakmış, üç yıl sonra Basra'ya döndüğünde kitabını kurtların yiyip bitirdiğini

⁸²³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, s. 151.

⁸²⁴ Ebû Gudde, *İlim Yolunda Sabır*, ss. 255-256.

⁸²⁵ Ebû Gudde, *Safahât*, s. 55.

⁸²⁶ Zehebî, *Tezkira*, no: 663.

⁸²⁷ Ebû Gudde, *İlim Yolunda Sabır*, s. 242.

⁸²⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 1053.

⁸²⁹ Zehebî, *Tezkira*, no: 881.

görmüştür.⁸³⁰ Kitaplarla ilgili yaşanan bu problemlerin en kötüsü ise emek mahsulü olan bu kayıtları geçim sıkıntısı sebebiyle satma mecburiyetinde kalmak olmuştur. Arap dilinde temayüz etmesinin yanında iyi bir muhaddis olan Fîrûzâbâdî (ö. 817/141) ile Ebü'l-Hasan el-Fâli gibi âlimler rihlelerinde bu sorunu yaşamışlardır.⁸³¹

4. Geçim Sıkıntısı

Şu'be b. Haccâc'ın "Hadis öğrenmeye çıkan iflas etmiştir."⁸³² sözüyle vurguladığı üzere hadis tahsili büyük harcamalar gerektiren bir eğitimidir. Bu harcamalarda en büyük pay söz konusu eğitimin önemli bir parçası olan rihlelerindir. Rihleye çıkanların başlıca harcama kalemlerini; yol, konaklama, yeme, içme ve barınma giderleri ile yazı malzemesi, ayrıca kitap yazdırma veya satın almaya harcanan paralar oluşturmuştur.⁸³³ Masraflarla ilgili bir fikir vermek gerekirse rihleleriyle meşhur İbn Şahin'in (ö. 385/996) sadece mürekkebe verdiği para 700 dirhemi aşmış,⁸³⁴ Belh'ten Mekke'ye elli defa giden Mekkî b. İbrahim'in (ö. 215/830) Mekke'deki kira masrafiysa 1200 dinarı geçmiştir.⁸³⁵ Binlerce dirhem ve dinara mal olan bu harcamaları karşılamak için talebelerin pek çoğu sıkıntı çekmiş, temel ihtiyaçlarından bile feragat etmek durumunda kalmışlardır.

Talebeler, masraflarını olabildiğince azaltmaya çalışmış, bunun için mescitte kalma, leğene oturup serinleme, mescid kandili veya sokak lambasının ışığından yararlanma gibi kendilerine has çözümler geliştirmişlerdir.⁸³⁶ İhtiyaç duyduğu

⁸³⁰ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XI, s. 460.

⁸³¹ Ebû Gudde, *İlim Yolunda Sabır*, ss. 255, 246-247.

⁸³² Zehebî, *Tezkira*, no: 187.

⁸³³ Masraflarla ilgili ilginç anekdotlar da vardır. İlim yolculuğuna İshak el-Kevsec ile çıkan İbn Sencer'in anlattıkları bu türdendir. 9000 dinarla rihleye çıktığını belirten hadis hafızı, İshak'ın kendisi için kâtiplik yaptığını, buna karşılık kendisinin de her gittikleri yerde evlenen İshak'ın mehir masraflarını karşıladığını söylemiştir. Zehebî, *Tezkira*, no: 602.

⁸³⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 923.

⁸³⁵ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, c. I, s. 33.

⁸³⁶ Bağdat'tayken mescitlerde geceleyen Ebü'l-Alâ el-Hemedani'nin yüksekte bulunan ışıktan yararlanmak için ayakta yazı yazdığı kaydedilmiştir. Zehebî, *Târîh*, c. XXXIX, ss. 336-337.

malzemeleri satın almak için elindekileri satan çok fazla talebe vardır. Mısır'da kalmaya karar verdiğinde yanında getirdiği elbiselik kumaşları satarak müstensihlere veren Ebû Zûr'a er-Râzî⁸³⁷ kadar durumu iyi olmayan bazıları, giydikleri elbiseleri satmışlardır. "Kırk senedir kalemim kurumadı." diyerek yoğun istinsah faaliyetlerinden dem vuran Ebû Cafer Ahmed b. Abdurrahman, Sûs şehrinde gömleğini satıp deri almış,⁸³⁸ Ebû Hâtim er-Râzî Basra'da harçlığı tükenince kıyafetlerinden bir kısmını satmış,⁸³⁹ Buhârî de Basra'dayken bir süre elbisesiz kalmıştır.⁸⁴⁰ Âlimlerin çoğu ise harçlığı geciktiğinde Taberî'nin yaptığı gibi elbiselerinin malzeme taşımaya elverişli olan yenlerini satmışlardır.⁸⁴¹ Bağdat'ta 60 dinara aldığı kitapların parasını ödemek için kendisine tanınan bir haftalık sürede memleketi Hemedan'a dönüp evini satan Ebû'l-Alâ el-Hemedânî gibi daha uç örnekler de vardır.⁸⁴²

Açlık ve susuzluk da rihledeki talebelerin en sık yaşadığı sorunlar arasındadır. Günde bir bakla veya gecede beş tane (buğday veya üzüm) gibi asgari seviyede yiyeceklerle gününü geçiren ya da aç kaldığı için eşyalarını fırın, bakkal türü satıcılara bırakarak yiyecek satın alan talebelere sık rastlanmıştır. Açlıktan yerdeki otları yiyen, sadece lahana yapraklarıyla beslenen, susuzluktan dolayı idrarını içmek durumunda kalan, ekmeğin kokusunu duymak için fırının yakınına oturan, doyma niyetiyle Yâsîn suresini okuyanlardan da bahsedilmiştir.⁸⁴³

⁸³⁷ Ebû Gudde, *Safahât*, s. 244.

⁸³⁸ Ebû Gudde, *Safahât*, s. 187.

⁸³⁹ Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, c. I, s. 363.

⁸⁴⁰ Ebû Gudde, *Safahât*, s. 107.

⁸⁴¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 728.

⁸⁴² Zehebî, *Tezkira*, no: 1093.

⁸⁴³ Zehebî, *Tezkira*, no: 656, no: 705, no: 868 vd.

5. Kovulma ve İtibar Kaybı

Talebelik dönemini geride bırakıp sahada yetkinlik kazanan itibar sahibi muhaddisler genelde gittikleri yerde iyi karşılanmış, kendilerine türlü olanaklar sağlanmıştır. Ancak iktidar sahipleriyle yaşadıkları çatışmalar, mezhep farklılığı veya meşhur muhaddislerin görüşlerine muhalefet gibi sebeplerden ötürü şehirden kovulma, itibar kaybı gibi olumsuzluklar yaşadıkları da olmuştur. Abdurrahman b. Ebü’z-Zinâd (ö. 174/790) kendi beldesinde muteber bir âlimken başka bir şehirde rağbet görmeyen âlimlerdendir. Medine’de rivayet ettiği hadislerin sıhhatine hükmedilmiş, ancak kendisine itibar etmeyen Bağdat halkı burada rivayet ettiği hadisleri fasit sayarak kendisinden hadis almamışlardır.⁸⁴⁴ Me’mun dönemindeki mihneden payını alan Ebû Müşir (ö. 218/833), Bağdat’a götürülerek hapsedilmiş ve burada vefat etmiştir.⁸⁴⁵ Meşhur muhaddis Nesâî’nin de (ö. 303/915) Şam’daki bir yolculuğunda Muâviye hakkında söylediği bir sözden ötürü dövülerek Mekke’ye gönderildiği bildirilmiştir.⁸⁴⁶ Yine Bağdat’ta Yahya b. Said’in rivayetine karşı çıkan Şîî hadis hafızı İbn Ukde (ö. 332/944), haklı olduğu anlaşılınca kadar hapsedilmiştir.⁸⁴⁷ Hadis hafızlarından Cemmâîlî (ö. 600/1203), Musul’da Ukaylî’nin (ö. 322/934) Ebû Hanife aleyhindeki rivayetlere geniş yer verdiği *el-Cerh ve’t-ta’dîl* adlı eserini okuttuğu için Hanefilerin sert tepkisiyle karşılaşmış ve o da hapse atılmıştır.⁸⁴⁸ Daha öncesinde de Ebû Nuaym el-İsfahânî’nin (ö. 430/1038) *Ma’rifetü’s-sahâbe*’sini inceleyerek 190 kadar hata bulduğunu söylediği için bazı kimseleri kızdırmış, kendisine suikast düzenleyeceklerini anlayınca da İsfahan’dan gizlice ayrılmıştır.⁸⁴⁹ Bu tür zorunlu yer değiştirmelerin muhaddislere faydalı

⁸⁴⁴ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. X, s. 228; Zehebî, *Târîh*, c. XI, s. 235.

⁸⁴⁵ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, c. XXXIII, s. 425.

⁸⁴⁶ Zehebî, *Târîh*, c. XXIII, s. 109; Zehebî, *Tezkira*, no: 719. Rivayeti bu şekilde aktaran Zehebî, muhaddisin Remle’de ölmüş olduğu bilgisinin daha doğru olduğunu ifade etmiştir.

⁸⁴⁷ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. V, s. 221.

⁸⁴⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 1112; Zehebî, *Siyer*, c. XXI, s. 459.

⁸⁴⁹ Zehebî, *Târîh*, c. ILII, s. 452.

olduğu da görülmüştür. Nitekim velilikle ilgili fikirleri ve bu konuda yazdığı kitaplar yüzünden Tirmizî'den çıkarılan Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) Belh şehrine yerleşmiş, burada izzet ve ikramla karşılaşarak halkın teveccühünü kazanmıştır.⁸⁵⁰

Rihleyle bir beldeye gelen hadisçilerin bazıları da şehir uleması tarafından imtihana tabi tutulmuş, bu sayede kendilerinden önce şöhreti gelen bu muhaddislerin bilgi seviyesi ve yetkinliği test edilmiştir. Ukaylî (ö. 322/934) ve daha pek çok kişinin karşılaştığı bu durumun en meşhur örneği Buhârî'nin Bağdat'taki tecrübesidir. Kaynakların aktardığına göre kendisi gelmeden önce yüz hadisin metin ve senedlerini birbirine karıştıran ulema bunları on kişiye paylaştırarak Buhârî'ye sormalarını istemişlerdir. Şehre gelen Buhârî'den bir gün ders vermesi için söz almış, böylece ilgili kişilerin bu derste kendisine önceden hazırladıkları soruları sormaları için bir ortam oluşturmuşlardır. Tahrif edilmiş rivayetlerin her biri sorulduğunda böyle bir rivayet bilmediğini ifade eden Buhârî, sorular tamamlanınca her bir metnin kendisine sorulan hatalı halini ve ardından doğrusunu rivayet etmek suretiyle tüm hadisleri ait oldukları sened ve metinle eşleştirerek düzeltmiştir. Böylece ilmî üstünlüğünü ortaya koyan âlim, aynı zamanda bir sefer duyduğu hatalı metinleri aynen tekrar etmesiyle de hıfzının kuvvetini gözler önüne sermiştir.⁸⁵¹

Eleştiri Konusu Olan Rihleler

Her sahada görülebileceği üzere hadis sahasında da bu ilmin künhüne vakıf olmak yerine şöhret için çabalayanlar da olmuştur. Zira hadis alanında itibar kazanan bir âlim olmanın bu sahanın sınırlarını çok daha fazla aşan bir karizması vardı. Meşhur muhaddisler hem ilmî disiplinlerde hem de halk nazarında yetkin âlimler olarak saygın bir konumda görülmekte, bu durum onların yöneticiler tarafından da takdirle

⁸⁵⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 668.

⁸⁵¹ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. II, ss. 20-21.

karşılanmalarına vesile olmaktadır. Hadisçilere karşı tutum sergileyen sayılı birkaç kişinin dışında her dönemde yöneticiler muhaddislere maddi ve manevi destek vermiş, idari vazifeler başta olmak üzere birçok resmi görevde onları vazifelendirmişlerdir.⁸⁵² Dolayısıyla ilmî hassasiyetlerden ziyade bu payeye erişme hevesiyle hadis ilmine talip olanlar, daha çok hadis ve isnad toplama amacıyla rihlelere de çıkmışlardır. Böyle kimseleri “kitap hamalı” olarak tanımlayan Hatîb-i Bağdâdî, onların uzun ve çetin yolculuklara çıkıp âlî isnad elde etmek için maddi ve manevi zorluklara katlandıklarını belirtmiştir. Adalet ve zabt sıfatlarına uymayan kişilerden ve yine hadis ne sıhhatine, ne tahammül yollarına ne de rivayeti kendilerinden aldığı şeyhlerin kimliğine vakıf olan, “hareketleri nokta-i nazarından fasık, mezhebi itibariyle sapık, din yönünden bid’atçı ve inancı büsbütün bozuk” kişilerden hadis aldıklarını bildirerek onları eleştirmiştir. Bu kişilerin önemsedikleri tek hususun âli isnadla semâen hadis almak olduğunu belirtmiştir.⁸⁵³ Aynı şekilde sırf sahip olduğu rivayet veya tarik sayısını çoğaltmak için yolculuğa çıkanlar ve alışılmışın dışında kaldığı için rağbet gören “garib hadis”lerin peşinde koşanlar da hoş karşılanmamıştır. Bu bağlamda İbn Kuteybe (ö. 276/889) elde ettiği hadislerin anlaşılmasına gayret etmek yerine bir hadisi on/yirmi tarikten alma sevdasına düşenleri kınamış, bu amaçla yapılan yolculukları da yorucu ve faydası olmayan faaliyetler olarak nitelendirmiştir.⁸⁵⁴ Garib hadislerinse geneli sahih olmadığından Ahmed b. Hanbel, İmam Malik, Abdürrezzak gibi önde gelen âlimler tarafından bu hadisler için münker, şer gibi nitelemeler yapılmış, garib hadis ravilerinin bilerek ya da bilmeyerek tedlise daha çok düştüğü kabul edilmiştir.⁸⁵⁵ Hadislerin sıhhatinden önce garib oluşunu, senedin ittisalinden önce nadir oluşunu önemseyerek

⁸⁵² Zehebî, *Tezkira*, no: 279, no: 364, no: 494, no: 579 vd.

⁸⁵³ el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 3. es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, ss. 48-49.

⁸⁵⁴ İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muhtelifi’l-Hadîs- Hadis Müdafası* (İstanbul: Çevik Matbaacılık, 1998), ss. 164-165. Bu dönemde vakar sahibi olmayan, yazdıklarına gereken önemi vermeyen hadis talebelerinden yakınan İshak b. İbrahim, Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî gibi âlimlerin sayısı da az değildir. Bkz: İbn Kuteybe, *Te’vîlu Muhtelifi’l-Hadîs- Hadis Müdafası*, s. 61.

⁸⁵⁵ es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 49.

hadis talebiyle tehlikeye atılan bu kişiler, münekkit âlimlerce yalancı sayılarak cerh edilmişlerdir.⁸⁵⁶ Biyografilerde bu âlimlerden “كان يتبع الغرائب / garib hadisleri araştırırdı” diye bahsedilmiştir.⁸⁵⁷

Burada ifade edilenlere ek olarak kaynaklarda hadis ticareti için yapılan yolculuklardan bahsedilmiş, ancak bu başlık altında daha ziyade ücret mukabili hadis rivayet etme konusu üzerinde durulmuştur. Bu minvalde örnekler verilmiş, sika ve hafız olmasına rağmen para mukabilinde rivayette bulunan Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn’in bu yöndeki uygulaması ciddi şekilde eleştirilmiştir. Maddi kazanç elde etmek için rihle yapan ravilerin bu süreçte birçok zahmete katlanmalarına karşılık aynı gayreti göstermeden rahat ve emniyet içerisinde rivayet elde etmek isteyenlere nakilde bulunurken ücret almayı haklı gördükleri ifade edilmiştir.⁸⁵⁸ Bu anlatımlarda doğrudan hadis ticareti için yola çıkan bir raviden bahsedilmediği gibi verilen örnekler de pek isabetli görünmemektedir. Zira kaynaklarda hadis rivayeti karşılığında para aldığı için bazıları tarafından kınanmış olan Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkit âlimlerce titiz ve güvenilir kabul edilmiş; sika, sebt, hüccet gibi tadil lafızlarıyla anılmış ve “emîrû’l-müminin fi’l-hadîs” unvanıyla ulema nazarında rağbet görmüştür. Onun hadis ticareti için rihle yapmak veya benzeri bir sebeple cerhedilmekten uzak olduğunu gösteren bu veriler bir yana tabakat kaynaklarının çoğunda, akademik bir çalışmada birtakım ipuçlarından hareketle iki rihlesi olduğu tespit edilen bu âlimin, rihle yaptığına dair bir bilgi de verilmemiştir.⁸⁵⁹ Nitekim hadis rivâyetinden ücret alanların birçoğu bunu fakir ve ihtiyaç sahibi oldukları için yaptığından

⁸⁵⁶ es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 49.

⁸⁵⁷ Bkz. Zehebî, *Tezkira*, no: 495.

⁸⁵⁸ es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, ss. 45-48; Açıklık, *Rihle*, ss. 168-171.

⁸⁵⁹ Bkz: Zehebî, *Tezkira*, no: 369. Fadl b. Dükeyn’in Hicaz’a ve Bağdat’a yaptığı rihleler için bkz:

Mahmut Yazıcı, “Hadis Tarihinin Geçiş Dönemi Âlimlerinden Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (ö.219/834) ve Günümüze Ulaşmayan *et-Târîh* Adli Eseri Üzerine”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2020). ss. 1531-1532.

bunun için masraflı rihlelere çıkmış olmaları da esasen pek ihtimal dahilinde değildir.⁸⁶⁰ Yine hadis tacirlerinin düşünce sistematüğını gözler önüne serdiğı belirtilen, yukarıda ayrıntılı olarak verdiğimiz, Ali b. Ca'd'ın eserine dair anlatının da konuyla ilğisini kurmak zordur.⁸⁶¹ Dolayısıyla hadis ticareti için yolculuk yapmaktan ziyade rihleyle elde ettiğı verileri daha sonra ücretle nakledenlerin varlığından bahsedilebilir. Ancak araştırmamız esnasında böyle bir örneğı de rastlanmamıştır.

E. RİHLE ANLATILARINDAKİ MÜBALAĞALI İFADELERİN DEĞERLENDİRMESİ

Rihle rivayetlerinde yer alan anlatılar âlimlerin rihle tecrübelerine dair oldukça ayrıntılı veriler içermektedir. Bu zengin malumat içerisinde bugünden bakıldığında oldukça abartılı görülebilecek ifadeler ve menkıbevi anlatımlar da vardır. Bazı örneklerine önceki başlıklarda da yer verilen bu mübalağalı anlatımlar genel olarak ilim yolcusunun rihle maksadıyla gittiğı mesafenin genişliğı, tahsilde bulunduğı hocaların çokluğu ve yolculuk sürecinde karşılaştığı sıkıntıların fazlalığına dairdir.

Biyografi kaynaklarında âlimin rihle maksadıyla katettiğı mesafenin çokluğunu anlatmak için “Ceyhun’dan Nil’e kadar yazdı”,⁸⁶² “Mısır’dan Horasan’a kadar semâda bulundu.”,⁸⁶³ gibi abartılı ifadelerin kullanımı yaygındır. Realitede belirli bir karşılığı olan bu ifadeler, yolculukların net sahasını ortaya koyan veriler olmaktan ziyade mesafenin genişliğine dair zihinlerde bir fikir oluşturmaya yönelik kabaca tabirlerle

⁸⁶⁰ Selahattin Aydemir, “Hadis Rivayeti ve Öğretimi Karşılığında Ücret Alma Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020). ss. 14-15.

⁸⁶¹ es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, ss. 47-48.

⁸⁶² Zehebî, *Tezkira*, no: 890.

⁸⁶³ Zehebî, *Tezkira*, no: 705.

söylenmiş sözler olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla bu tür genel ifadelerin, gidilen şehirlerin veya bölgelerin isim isim kaydedildiği, hangi şehirde hangi hocadan ders alındığının özenle belirtildiği somut anlatımlardan farklı değerlendirilmesi gerekir. “Hadis talebiyle dünyayı dolaştı.”,⁸⁶⁴ “Şark’ı ve Garp’ı dört defa tavaf ettim.”⁸⁶⁵, “Hadis dinlemek için girmediğim bir İslam minberi kalmadı.”⁸⁶⁶ gibi çok daha mübalağalı ifadeler için de aynı durum geçerlidir. Dünyayı dolaşmaktan kasıt nihayetinde tüm dünya değil, İslam coğrafyasıdır. İlim camiasında veya halk nezdinde garipsenmemiş olması, bu ifadelerin seyahatlerin çokluğuna işaret eden mutata kullanımlar olduğunu göstermektedir. Nitekim eleştirel bakış açısıyla hadis tarihine dair pek çok konuda fikir yürüten Goldziher, seyahat sahası oldukça geniş olan muhaddislere dair bu söylemleri doğal karşılamakta ve onlara tavnâfû’l-ekâlîm/kıtalar seyyahı sıfatını vermenin abartılı olmayacağını düşünmektedir.⁸⁶⁷

Talebenin rihlesinde binlerce hocadan ders aldığını ifade eden söylemler de aynı şekilde kesretten kinaye olarak anlaşılabilir. Zira hadis tahsilinde kendisinden rivayette bulunulan herkes talebenin hocası hükmündedir, kaç rivayet aldığının önemi yoktur. Uzun süre derslerine devam ettiği kişiler gibi kendisinden en ufak bir bilgi aldığı bir kişi de talebenin hocası olarak değerlendirilmiştir. Yine bu kişilerin kendisinden büyük ya da küçük olması da hoca sayılmasına engel teşkil etmemiştir. Mektupla icazet yöntemi sayesinde talebelerin görüşmeden de icazet yoluyla tahammülde bulunabilmeleri mümkün olmuş, bu sayede rivayet hakkını aldıkları şeyhler de talebenin hocaları arasına dâhil olmuştur.⁸⁶⁸ Bütün bu hususların devrede olduğu bir sistemde öğrencinin rihlesinde

⁸⁶⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 1033.

⁸⁶⁵ Zehebî, *Tezkira*, no: 913.

⁸⁶⁶ Zehebî, *Tezkira*, no: 782.

⁸⁶⁷ Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları* 2, ss. 245-246.

⁸⁶⁸ Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*. s. 52.

yüzlerle, binlerle ifade edilen sayıda hocadan tahsilde bulunduğunun ifade edilmesi çok da yadırganacak bir durum olmasa gerektir. Biyografilerde verilen 3600 gibi rakamları abartılı bularak “Buhârî'nin *Sahîh*'ini oluştururken bizzat görüşüp hadis dinlediği hocalardan sadece bin kadarının ismi bilinmektedir”⁸⁶⁹ diyen araştırmacılar da vardır. Ancak eserinde, Bağdat ve İsfahan dışındaki yolculuklarında yalnızca mukabelede bulunduğu veya hadis dinlediği hocalarının tercemelerini kaydettiğini belirten Ebû Tahir es-Silefî'nin *el-Mu'cemu's-Sefer*'inde yaklaşık 1600, Bağdat'ta görüştüğü hocalarına yer verdiği *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*'sinde 2000 civarında âlimin biyografisinin yer alması⁸⁷⁰ gibi örnekler bu sayıların çok da abartılı görülemeyeceğini ortaya koymaktadır.

Rihle anlatılarında en mübalağalı ifadeler âlimlerin yolculuklarda katlandıkları sıkıntılara dairdir. “Rihlede Karşılaşılan Sorunlar” başlığında örneklerine yer verilen idrarını içmek zorunda kalma, bir bakla ya da beş “tane” yiyerek gününü geçirme, ekmeğin kokusunu duymak için fırının yakınına oturma, açlıktan yerdeki bitkileri yeme gibi sorunlar imkânsızlık içerisinde gurbette olan yolcuların yaşamış olabileceği hadiseler olarak anlaşılabilir niteliktedir. Bu anlatımlarla yolcunun rihle sürecini devamlı bu şekilde geçirdiği değil, bu tür durumlarla da karşılaştığı ifade edilmiş olmalıdır. Askalan'a gittiğinde harçlığının gelmesi gecikince otları yediğini söyleyen Buhârî'nin sözleri bunun delilidir.⁸⁷¹ Yürümeyle alakalı aktarılanlar insanı daha çok düşündürmektedir. Dünyayı doğusundan batısına yaya olarak dolaştığı bildirilen Bakî b. Mahled, hadis talebindeyken hiç bineğe binmediğini söyleyen İbnü'l-Kayserânî gibi kilometrelerce yol kateden ve uzun mesafeli rihlelerini yürüyerek yaptığı kaydedilen birçok âlim vardır.⁸⁷² Günümüz insanı için anlaşılması zor olsa da bu tür anlatıların gerçek dışı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu kimseler seyahatlerinin her anını

⁸⁶⁹ es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 44.

⁸⁷⁰ Mehmet Efendioğlu, “Silefî”, *DİA*, (İstanbul: 2009). c. XXXVII, s. 199.

⁸⁷¹ Zehebî, *Târîh*, c. XIX, ss. 241, 263.

⁸⁷² Zehebî, *Tezkira*, no: 656, no: 1053 vd.

yürüyerek geçirmemiş olsa da yürüyerek katettikleri mesafe bir hayli fazla olmalıdır. Bu durumun dönemin şartları müvacehesinde değerlendirilmesi gerekir. Bugünkü teknolojik imkânların ve ulaşım vasıtalarının olmadığı o günün şartlarında yürümenin yaygın bir ulaşım biçimi olduğu aşikârdır. Seyahatnamelere bakıldığında yürümenin oldukça mutad bir eylem olduğu rahatlıkla görülebilir. Yolculuk esnasında taşınabilirliği sağlamak için yazıların ince yazılması, kısaltmaların kullanılması vb. tekniklerin kullanılması gibi yürüyüşte de bazı tekniklerin geliştirilmiş olması muhtemeldir. Bineğin ayrı bir masraf gerektirdiği de unutulmamalıdır.

Muhaddislerin rihlelerinde yaşadığı sıkıntılara dair ayrıntılı anlatımlar çok fazladır. Örneğin İbn Ebû Hatim'in rihle anılarında gemide yolculuk yaparken ihtilam olması, yüzmeyi bilmediğinden bir ipe bağlanarak arkadaşları tarafından suya daldırılarak gusül alması, karaya vardıklarında arkadaşlarının uzun süre aç yürümekten bayılması, karaya vuran bir kaplumbağayla karınlarını doyurmaları vb. bir dizi ilginç hadiseye yer verilmiştir.⁸⁷³ İlginç olsa da mantık dışı olmayan bu anlatımların yanında muhayyileyi zorlayan anlatımlar da kaydedilmiştir. Misalen annesinin pişirdiği yüz pideyi bir torbaya doldurarak Şebâbe'den ilim almak için Medâin'e gittiğini söyleyen Haccâc b. Şair, her gün bir pideyi Dicle suyuna batırarak yediğini, yüz günün sonunda yiyeceği tükenince oradan ayrıldığını aktarmıştır.⁸⁷⁴ Yine mum ışığında yazı yazarken gözleri görmez olan Yakub b. Süfyan'ın uykuya dalıp rüyasında Hz. Peygamber'i görmesi ve uyandığında gözlerinin açılmış olması gibi ilim yolcularının yaşadığı belirtilen menkıbevî olaylar da rihle hatıralarında çokça yer almıştır.⁸⁷⁵ İnsanlık tarihinde yer edinen önemli şahsiyetler hakkında bu tür menkıbevi anlatımlar hep anlatılagelmiştir. Yolculara dair efsaneler de her zaman halk muhayyilesinde rağbet gören bir yandan da doğruluğu tartışılan anlatımlar

⁸⁷³ Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, ss. 359-366.

⁸⁷⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 569.

⁸⁷⁵ Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. XI, s. 387.

olmuştur.⁸⁷⁶ İki durumun birleştiği ilim yolcularına dair bu anlatımlar da benzer nitelikte olup söz konusu hadiselerin gerçekten vuku bulup bulmadığını tespit etmek mümkün değildir. Bu tür olaylar tamamen kurmaca olabileceği gibi gerçekten vuku bulan ve birtakım aklî izahlarla anlaşılabilecek durumlar da olabilir. Örneğin bahsi geçen Ya'kub b. Süfyan'ın uzun süre çalışmaktan geçici bir görme kaybı yaşadığı ve uyuyarak bir müddet dinlendiğinde bu sorunun ortadan kalktığı söylenebilir.

Rihle anlatılarındaki tüm bu mübalağalı görülen ifadeler nihayetinde kendi döneminin şartları altında söylenmiş ve tedavüldeki anlatı kültürüyle şekillenmiş aktarımlardır. Bunların o dönemde gerçekten yaşanmış hadiseler olarak değerlendirilmiş olup olmadığı bir yana bırakılacak olursa âlimlerin şöhretinin ve ilmî sahadaki üstün konumunun birer nişanesi olarak kayda değer görüldüğü tartışılmaz bir gerçektir.

F. KADIN MUHADDİSLER ve RİHLE

İslam tarihinde kadınların en başından itibaren eğitime dâhil oldukları bilinen bir husustur. İnanç ve ibadetlerin yanı sıra toplumsal hayatın tamamını ve hatta ahiret hayatını da kuşatan ilahi mesajlar ve nebevi öğretilerin öğrenilmesi, kadın olsun erkek olsun her Müslüman için dinî bir zorunluluk arz ettiğinden eğitim toplumun tamamına şamil olmuş, kimse dışarıda kalmamıştır. Hz. Peygamber'in söz, fiil ve eylemleri, tüm Müslümanlar gibi kadınlar tarafından da takip edilmiş, sosyal hayatta olduğu gibi dinî bilginin aktarımında da erkekler kadar kadınlar da aktif rol üstlenmiştir. Hatta Hz. Peygamber'in eşleri gibi kendisine daha yakın olan hanımlar, günlük yaşamın seyrinde olağan bir şekilde devam eden öğretim süreçlerine ve kalabalık grupların dâhil olmadığı özel meselelere dair konulara da vakıf olmaları bakımından bu konuda başvurulacak

⁸⁷⁶ Pierre A. Mac Kay, "Seyahatnâme'deki Gerçek ve Kurmaca Yolculuklar: 8.Kitaptan Bazı Örnekler ", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, (İstanbul: 2009).; Beckingham, "Golden Roads",

temel bilgi kaynakları arasında yer almıştır. Peygamberimizin vefatından sonraki süreçte de ashabın geri kalanı gibi çeşitli vesilelerle farklı beldelere yerleşen hanım sahabiler bilgiye erişimin başat duraklarını oluşturmuş, ilim talebinde olan erkek ve kadın tabiiilerin yetişmesinde ciddi katkılarda bulunmuşlardır.⁸⁷⁷

Erken dönemde bilgi arayışının ve aktarımının kadınlarla erkekler için ortak bir faaliyet alanı olduğunu gösteren bu tablo hadis tarihinin ilerleyen süreçlerinde de devam etmiştir.⁸⁷⁸ Kadınları eğitim hayatından ve sosyal hayattan tecrid etmek isteyen sığ görüşler olmuşsa da hâkim kanaati yansıtmaktan uzak olan bu yaklaşımlar kadınların ilmî hayatta, özelde de hadis sahasında faaliyet göstermelerine engel olamamıştır. Hadis meclislerinde erkeklerle birlikte ders gören kadınlar, rivayetten kitap istinsahına kadar hadis disiplini içerisindeki her faaliyette aktif görev üstlenmiş, hem öğrenci hem hoca statüsünde ilmî etkinliklerin bir parçası olmuşlardır.⁸⁷⁹ Kadınların hadis tarihindeki rolleri yadsınamaz olmakla birlikte bizim esas tartışma konumuz bu durumun rihle faaliyetlerine ne kadar yansdığıdır. Rihle kadınların hadis tedrisinde dâhil olamadığı bir alan olarak ayrışıyor mu, yoksa hadis eğitiminin diğer aşamalarında olduğu gibi rihlede de belirgin bir kadın figürü var mıdır? Yoksa bunun sebepleri nelerdir? Kadınlar rihleye çıktysa bu hangi şekillerde ve ne yoğunlukta olmuştur? gibi sorular çerçevesinde bu başlıkta, kadınların rihleyle ilişkisi ele alınacaktır.

İlim talebi erkekler gibi kadınları da bilgi kaynaklarına sevketmiş, bu doğrultuda ilk dönemlerden itibaren kadınlar ilmî yetkinlikleriyle ön plana çıkan hanım ve erkek

⁸⁷⁷ Hz. Âişe ve Ümmü Seleme ve daha sonrasında Ümmü'd-Derdâ es-Suğra gibi ilim talebelerinin kendisine yöneldiği öncü hanımların yanı sıra Ümmü Haram gibi yolculuğu esnasında hadis rivayet eden ve uğradığı bölgede bir rivayet ağının ilk halkasını oluşturan hanımlar da vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Seyahat ve Rivayetleriyle Hanım Sahabiler* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2015). Kadın sahabilerin hadis rivayetindeki yeri için bkz: Sehal Deniz Kotan, *Kadın Sahabilerin Rivayetlerinin Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

⁸⁷⁸ Bkz: Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, s. 200; Siddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, ss. 130-138.

⁸⁷⁹ Hadis kitaplarını iyi yazmasıyla meşhur olan; kitapların kenarlarına düştükleri kısa ve öz notlarla ulemanın takdirini kazanan, âli isnadlarıyla şöhret bulan, meşhur eserleri rivayet eden ve sahada itibar gören pek çok kadın muhaddis vardır. Bkz: Nadwî, *al-Muhaddithat*, s. 56, 138, 199 vd.

hocaların ders halkalarına katılmışlardır.⁸⁸⁰ Bu doğrultuda evler, rıbatlar, cami ve medreseler gibi hadis öğretiminin yapıldığı muhtelif mekânlar, kadınların da ilim için başvurduğu mekânlar olmuştur.⁸⁸¹ Kaynaklarda hanımların eğitime genellikle ailelerindeki kadın ve erkek hocalarla başladığı belirtilmiş, ardından kendi beldelerinde aile üyeleri dışındaki sair ulemadan ders alan hanımların daha sonra da şehre gelen hocalardan hadis tahammülünde bulunduğu ve nihayetinde rihlelere çıktığı kaydedilmiştir.⁸⁸² Ancak araştırma verilerine göre bu ifadeler yaygın bir teamülü yansıtmaktan uzaktır. Bu hususu aklımızda tutarak hadis tarihinde rihle yapan hanımlara dair örnekleri sıralamak ve böylece konuya dair bir bakış açısı oluşturmak ve nihayetinde bir değerlendirme sunmak yerinde olacaktır.

Hanımların Rihle Deneyimleri

Trablus ve Mısır'da tahsil görerek Sûr'a yerleşen Fatıma bnt. Abdülaziz el-Kazvinî (ö. 346/957)⁸⁸³ ile Nişaburlu Cuma bnt. Ahmed (ö. 396/1006) rihleye çıkan hanımların ilk örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendi beldesindeki âlimlerden tahsil gördükten sonra yolda birçok şeyhten hadis dinleyerek hacca giden Cuma, Bağdat'ta da birçok hocadan ders almıştır.⁸⁸⁴ Hicrî V. asır ulemasından Hatice bnt. Abdullah eş-Şentecâliyye ve Zeyneb bnt. Ubeydullah el-İsbehaniyye de rihleye çıkan

⁸⁸⁰ Biyografi kitaplarından anlaşılacağı üzere erkeklerle bayanların arasındaki görüşme belli şekillerde ve belli sınırlarla olmuş, hadis rivayetiyle meşgul olan hanımların çoğu derslerini perde arkasından yapmışlardır. Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. ; Hayriye Betül Özcan, "Memlükler Dönemi'nde Hanımlar ve Sehâvî'nin Hanım Hocaları", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi* (2015).

⁸⁸¹ Elyazmaların sonundaki hatimeler bayanların erkeklerle müşterek ders gördüklerine ve yeri geldiğinde bayanlar kadar erkeklerin de takip ettiği büyük sınıflarda dersler verdiklerine işaret etmektedir. Hadis tarihinde kadınların hem hoca hem de talebe olarak önemli roller üstlendiğini gösteren başka veriler de vardır. Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 137. Semâ kayıtlarında hoca ve talebe olarak yer alan hanım muhaddislerin örnekleri için bkz: Stefan vd. Leder, *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkıyye el-müntehabe min sene 500/1155 ilâ 750/1349* (1996: el-Ma'hedül-Fransî li'd-dirâsâti'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1996), ss. 30, 31, 38, 39 vd.

⁸⁸² Nadwî, *al-Muhaddithat*, ss. 97-102.

⁸⁸³ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, c. LII, s. 27, no: 9405.

⁸⁸⁴ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XIV, s. 445, no: 7824; Nedvî, *el-Vefâ*, c. 15, s. 551.

hanımlardandır.⁸⁸⁵ Her ikisi de babasıyla yolculuk etmiştir. Mısır ve Medine’de hadis rivayet edip Beytü’l-Makdis’te vefat ettiği bildirilen Ahmed b. Ömer’in kızı Zeyneb (ö. 722/1322),⁸⁸⁶ Suriye ve Mısır’ın ana merkezlerindeki ulemadan hadis dinleyen Zeynep bnt. Kemal (ö. 740/1340?)⁸⁸⁷ ve Kahire, Dımaşk ve Balebek’te hadis öğrenimi gören, İbnetü’ş-Şerâihî künyesiyle meşhur Âişe bnt. İbrahim’i (ö. 842/1438)⁸⁸⁸ rihle deneyimine sahip hanımların önde gelenleri arasında saymak mümkündür.

Rihleye çıkan hanımların büyük bölümü bu yolculuklarını aile desteğiyle gerçekleştirmişlerdir. İlmî sahada hatrı sayılır bir ilerleme kaydeden kadınların büyük bölümünün ilim geleneğine sahip bir ailede yetiştiği⁸⁸⁹ ve hadis ilmindeki ilerlemede rihle tecrübesinin rolü hatırlanacak olursa bu şaşılacak bir durum değildir. Kendi eşleri, kızları, torunları gibi ailesinin hanım üyelerine ilmini aktaran, kızlarını küçük yaşlarından itibaren meclislere götüren, kendilerine icazet alan ve hatta eğitimlerinin devamını sağlamak adına onları iyi yetiştirmiş öğrencileriyle evlendiren duyarlı hadis otoriteleri, rihle konusunda da onlara destek olmuşlardır.⁸⁹⁰ *Buhârî*’nin tamamını Ebû’l-Heysem Muhammed b. Mekkî el-Küşmîhenî’den semâ ederek kitabın en meşhur ravileri arasına giren Kerîme bnt. Ahmed el-Merveziyye (ö. 463/1070) ailesinin desteğiyle rihleye çıkan hanımlardandır. Babası onu Kudüs ve Mekke’ye götürmüştür.⁸⁹¹ *Buhârî*’yi Ebû Zer el-Herevî’den semâıyla şöhret bulan Hatice bnt. Ebû Muhammed de yine babasıyla Endülüs’e gitmiştir.⁸⁹² VI. asrın gözde muhaddislerinden, Sem’ânî’nin de hocası olan

⁸⁸⁵ İbn Beşküval, *es-Sıla*, c. I, s. 657; Abdülkerim b. Muhammed es- Sem’ânî, *et-Tahbîr fi’l-Mu’cemi’l-kebîr* (Bağdat: Riâsetü Düyûni’l-Evkâf, 1975), c. II, s. 409.

⁸⁸⁶ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, c. VIII, s. 103; Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 133.

⁸⁸⁷ Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*,

⁸⁸⁸ Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi*, c. XII, s. 73, no: 450.

⁸⁸⁹ Bkz. Özaşar, “Hadis Tarihinde Kadın Gerçeği Üzerine”.

⁸⁹⁰ Nadwî, *al-Muhaddithat*, s. 45-46; Özcan, “Memlükler Dönemi’nde Hanımlar ve Sehâvî’nin Hanım Hocaları”. s. 32, 51. Said b. Müseyyeb, İmam Malik, Mizzî, Irakî, İbn Hacer gibi hadis tarihinin pek çok meşhur siması, ailesindeki kadınların eğitimiyle yakından ilgilenmiştir.

⁸⁹¹ Nedvî, *el-Vefâ*, c. XVI, s. 513-554.

⁸⁹² Nadwî, *al-Muhaddithat*, s. 112.

Sa'd el-Hayr (ö. 541/1146) geniş bir coğrafyaya yayılan seyahatlerini kızlarıyla birlikte yapmıştır. Eğitimleriyle bizzat alakadar olan Sa'd, gittiği yerlerde kızlarının hadis meclislerine katılmalarına özen göstermiş ve pek çok hocadan ders almalarını sağlamış, hatta bilgilerini pekiştirmeleri için onları aynı hocalara defaatle götürmüştür. Böylece erken yaşlarından itibaren hadis otoritelerinden ders ve icazet alma şansını elde eden bu hanımlar kendi dönemlerinin hadis otoriteleri haline gelmişlerdir.⁸⁹³ Bu hanımlardan Fatıma'nın (ö. 600/1203), babasının gayretiyle İsfahan ve Bağdat'ta meşhur hocalardan hadis dinlediği, evlendikten sonra da eşiyle Dimaşk'a gittiği ve nihayetinde Mısır'a yerleşip Kahire'de vefat ettiği kaydedilmiştir.⁸⁹⁴ İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) kızı Zeyneb de babasının ilmî seyahatlerine iştirak etmiş,⁸⁹⁵ Irakî'nin eşi Ümmü Ahmed Âişe el-Alâî de tahsil için Dimaşk'a giden eşine refakat ederek oradaki muhaddislerden istifade etmiştir.⁸⁹⁶ Ümmü Hanî diye anılan Meryem bnt. Şeyh Nureddin Ebü'l-Hasan (ö. 871/1466) ise dedesinin ilgisiyle eğitimini ilerleterek onunla beraber rihleye çıkan bayanların bir örneğidir.⁸⁹⁷ Benzer şekilde aile üyelerinden biriyle rihle yaptığına atıfta bulunulan muhaddiselerin sayısı oldukça fazladır. Bunun yanında çeşitli ilim merkezlerine seyahat ettiği bildirilmesine rağmen bu yolculukları nasıl gerçekleştirdiği hakkında ayrıntı verilmeyen birçok kadın âlimin seyahatlerinde de aile desteğinden bahsetmek mümkündür. Mısır, Dimaşk ve Halep'te öğrenim gören, Zehebî'nin hocası Şühde bnt. Ömer el-Halebiyye (ö. 709/1309); Şam, Mısır, Hama, Halep, Humus gibi merkezlerden ilim tahsil eden, İbn Hacer'in önemli hocalarından Fatıma bnt. Muhammed b. Abdülhâdî (ö. 803/1400); Hemedan, Rey gibi birçok şehirdeki muhaddisten semâî

⁸⁹³ Nadwî, *al-Muhaddithat*, s. 93.

⁸⁹⁴ Fatıma'nın doğum yeri hakkında farklı rivayetler vardır. Zehebî İsfahan, İbn Nokta Çin, İbn Asakir ise Bahreyn'de doğduğunu bildirmiştir. Bkz: Nedvî, *el-Vefâ*, c. XIX, s. 63. Fatıma'nın rihlelerini gösteren harita için bkz: Harita 6, s. 240.

⁸⁹⁵ Leys Suûd Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *DİA*, (İstanbul: 1999). c. XIX, s. 269.

⁸⁹⁶ Kandemir, "İbnü'l-İrâkî", c. XXI, s. 90.

⁸⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, c. XII, s. 156.

olan, Sem'ânî'nin hocası Dav'ü'n-Nehâr⁸⁹⁸ ve daha nicelerinin bu seyahatlerini ilim menbaı olan ailelerinin etkisinden bağımsız değerlendiremeyeceğimiz muhakkaktır. Zira Şühde'nin babası Ömer, devrinin önde gelen âlimlerindendir. Fatıma, Şam'a yerleşip bölgeyi imar ederek geliştiren ve hadis ilmi için bir merkez haline getiren, meşhur âlimlerin yetiştiği bir ocak hüviyetindeki Makdisî ailesine mensuptur.⁸⁹⁹ Dav'ü'n-Nehâr ise İbnü'l-Kayseranî nisbesiyle maruf, seyahatlerinin haddi hesabı olmayan Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin (ö. 507/1113) kızıdır.⁹⁰⁰

Hanımların ilerleyen yaşlarında da rihlelere çıktığı görülmektedir. Aile desteğiyle eğitime küçük yaşlarında başlayarak verimli bir tahsil çağı geçiren hanımlar, sahip oldukları âli isnadlar ve topladıkları çok sayıda icazet sayesinde hadis sahasında temayüz etmiş ve kıymetli eserlerin muteber raviler arasına girmişlerdir. Özellikle muasırlarına göre daha uzun süre yaşayan kadınlar, âli isnad için tüm coğrafyalardan ilim taliplerini kendine çeken merkezlere dönüşmüşler, bunların birçoğu seyahatler vasıtasıyla da ilimlerini yaymışlardır.⁹⁰¹ Hicrî VIII. asırda *Sahîh-i Buhârî*'yi en çok rivayet eden hanımlardan Sittü'l-Vüzerâ bnt. Ömer (ö. 716/1316) Ebû Abdullah ez-Zebîdî'den semâen aldığı bu eseri Şam'da okutmakla marufken Mısır'a çağırılmış, buranın büyük camiinde ve diğer yerlerde ders vermesi istenmiştir. 90 yaşını aşkın yaşamının son anına kadar derslerine devam eden bu hanım iki defa da hacca gitmiştir.⁹⁰² Takıyyüddin Ebubekir b.

⁸⁹⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr*, c. II, s. 418.

⁸⁹⁹ Özafşar, *Hadis İlmîne Giriş*, ss. 86-88.

⁹⁰⁰ Mehmet Eren, "Kadınların Hadis İlmine Katkıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003). ss. 102-103.

⁹⁰¹ Nadwî, *al-Muhaddithat*, s. 96; Berkey, *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali*, s. 205 vd. Zehebî'nin seyahatlerinde kadın muhaddislerle görüşmeye özen gösterdiğine dair misaller için bkz: Eren, "Kadınların Hadis İlmine Katkıları". Taberânî'nin mucemlerinin en ali isnadlarına sahip Fatıma el-Cüzdanîye (ö. 524) ve küçük yaşta *Sahîh-i Buhârî*'yi, daha sonra ise *Sahih-i Müslim*, *Sünen-i Dârimî* ve *Sîretü İbn Hişam*'ı okuyarak bunların icazetini alan Âişe bnt Muhammed b. Abdilhâdî el-Makdisîye (ö. 816/1413) gibi rahhâllerin gözdesi olan meşhur hanım hocalar pek çoktur. (İbnü'l-Haccâr'dan *Buhârî*'yi dinlediğinde 4 yaşında olduğu kaydedilen Âişe, onun vefatından sonra yüz yıl yaşamış, bu nedenle İbnü'l-Haccâr'dan hadis nakleden tek kişi olarak meşhur olmuştur. Bkz: Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*', c. XII, s. 81; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, c. IX, 178-179.). Bu tür meşhur kadın muhaddisler ve naklettikleri eserler için bkz: Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 131-4, Nadwî, *al-Muhaddithat*, ss. 138-229.

⁹⁰² Nedvî, *el-Vefâ*, c. XXIX, s. 602; Safedî, *el-Vâfi*, c. XV, s. 74.

Muhammed el-Mizzî'nin (ö. 796/1394) talebesi olan Bâî Hatun (ö. 864/1459) Suriye ve Mısır'da dersler vermiş,⁹⁰³ uzun ömürlü olduğu için çokça rivayette bulunan Ümmü Hayr Fatıma bnt. İbrahim el-Batâîhiyye (ö. 711/1311) de Suriye kafilesıyla hacca gittiğinde Mescid-i Nebevî'de hadis dersleri vermiştir. Zehebî gibi meşhur muhaddislere hocalık yapan Hediyye bnt. Ali (ö. 712/1312) rihlelerinde hadis öğretiminde bulunan bir diğer hanımdır. Kudüs'e yolculuğu sırasında kendisine yol arkadaşlığı yapan meşhur hadis âlimi Birzalî ondan Darimî'nin *Sünen*'ini okumuş, ünlü tabakat müellifi Safedî'nin (ö. 764/1363) de Aclûn, Beyti Makdis, Halil ve Ürdün'de kendisinden kitaplar okuduğu belirtilmiştir.⁹⁰⁴ Bir muhaddis kızı olan Emetü'l-Hak Şâmiyye (Şâmiyye bnt el-Bekrî) birçok cüzü âli isnadla tek nakleden kişi olması bakımından “şeyha, müsnode, müteferride” isimleriyle haklı bir şöhrete kavuşmuş; Mısır, Dımaşk ve Şiraz bölgelerinde tedris faaliyetlerinde bulunmuştur.⁹⁰⁵ Medineli pek çok otoriteden hadis tahsil eden Abîde el-Medeniyye isimli cariyeyse efendisi tarafından hac için gelen Endülüslü büyük muhaddis Habib Dehnûn'a hediye edilmiş, Dehnûn'un ilmine hayran kalarak kendisini eş olarak almasıyla da on binlerce rivayetin Endülüs'e taşınmasında önemli bir rol üstlenmiştir.⁹⁰⁶

Değerlendirme:

Hanımların rihlelerine dair serdedilenler, onların rihle faaliyetlerinde önemli ölçüde etkin olduğunu göstermektedir. Ancak araştırma bulguları değerlendirildiğinde konuyla ilgili iki noktanın ön plana çıktığı görülmüştür: Birincisi kadınların rihleyle ilişkisinin dönemsel olarak değiştiği, ikincisi de hanımların rihlelerinin hiçbir dönemde

⁹⁰³ Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 136; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, c. XII, ss. 11-12.

⁹⁰⁴ Muhammet Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2008), ss. 64-65.

⁹⁰⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, c. III, s. 219; Safedî, *el-Vâfi*, c. XVI, s. 52.

⁹⁰⁶ Özafşar, “Hadis Tarihinde Kadın Gerçeği Üzerine”. s. 192; Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 131.

erkeklerinki kadar çok ve yaygın olmadığı. Birinci hususu açacak olursak; biyografi kaynakları ışığında rihle sahibi hanımların yaşadığı dönemlere bakıldığında, yukarıda ismi geçen kadınların vefat tarihlerinden de kısmen anlaşılacağı üzere, kadınların rihleyle ilişkisinin dönemsel olarak değişiklik arz ettiği gözlemlenmiştir. Hicri II-V. asırlarda yaşamış kadın hadisçilere dair ayrıntılı çalışmasında Nusrettin Bolelli'nin verdiği biyografilere baktığımızda ilk iki asırda ilmî seyahat düzenleyen kadın muhaddise rastlanmazken IV. asırda Fatıma bnt. Abdülaziz el-Kazviniyye (ö. 346/957) gibi nadir örnekler karşımıza çıkmakta, V. asırda bu örnekler çoğalmaya başlamaktadır.⁹⁰⁷ Memlûkler dönemiyle ilgili yapılan müstakil çalışmalarda ise bu dönemde (hicrî VII-X./miladî XIII-XVI. asırlar) rihle yapan kadın figürlerinin oldukça artış gösterdiği, hatta zirveye çıktığı görülmektedir.⁹⁰⁸ Nitekim İbn Hacer'in *ed-Dürer*'i, Sehâvî'nin *ed-Dav'u'l-Lâmî*' adlı eseri gibi özellikle VIII-IX. asrın hanım âlimlerinin yer aldığı biyografik eserlerde bu tür örnekler çok sık rastlanmaktadır. Fark edileceği üzere yukarıda zikredilen rihle örneklerinin çoğu da bu döneme aittir. Memlûkler döneminde kadın konusunu çeşitli açılardan ele alan çalışmasında İsmail Yiğit de kadın âlimlerin büyük muhaddis ve âlimlerden semâ için Mısır ile Şam arasında mekik dokuduklarına vurgu yaparak mezkûr süreçte hanımların rihlelerindeki canlılığa işaret etmiştir.⁹⁰⁹ Yine bu dönemde hanımların Şam, Hama, Hıms, Halep, Gazze, Kâhire, Halil, Kudüs ve Remle gibi şehirlere hadis öğrenmek için gittikleri belirtilmiştir.⁹¹⁰

Kadınların rihlelerine dair tespit ettiğimiz ikinci husus bu rihlelerin en yüksek görüldüğü zaman dilimlerinde dahi erkeklerinki kadar yoğun ve yaygın olmamasıdır. Zamansal ve mekânsal değişiklikler gösterse de hadis tarihinde gerek öğrenci gerek

⁹⁰⁷ Bkz: Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, ss. 39-194.

⁹⁰⁸ Bu dönemde kadınların dini ilimlerde ve özelde hadis disiplininde çarpıcı bir şekilde yükseldiğini gösteren söz konusu çalışmalar için bkz: Özcan, "Memlûkler Dönemi'nde Hanımlar ve Sehâvî'nin Hanım Hocaları"; İsmail Yiğit, "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmi Dergi* 11/2 (2004).

⁹⁰⁹ Yiğit, "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın". s. 141.

⁹¹⁰ Özcan, "Memlûkler Dönemi'nde Hanımlar ve Sehâvî'nin Hanım Hocaları". s. 31.

öğretmen sıfatıyla ilmî faaliyetlere etkin bir şekilde katılan kadın muhaddislerin, bazen, yeterlilik bakımından erkek muhaddisleri geride bırakacak kadar otorite kazanabildiği muhakkaktır. Fakat bu durum rihleler için geçerli olmamıştır. Muhaddislerin rihle tecrübeleri hakkında zengin malumat sunan biyografik kaynaklar, muhaddiselerin rihlelerinden pek az bahsetmektedir.⁹¹¹ Kadınların rihlelerinin ciddi artış gösterdiği dönemlerde dahi bu yolculuklar birkaç şehirle mahdut kalmakta, erkeklerin biyografilerinde verilen kabarık şehir listelerine hanımların yaşamöykülerinde rastlanmamaktadır.⁹¹² Aynı şekilde klasik kaynaklarda hanımlar hakkında “rahhâle, cevvalê” gibi çok seyahat etmeye dair nitelemelerin de kullanılmadığı görülmektedir. Özellikle sahanın önde gelen hanım muhaddisleri için daha ziyade “seyahat edenlerin kendilerine yöneldiği kişi” manasında “ruhle” ifadesi kullanılmıştır. Bununla birlikte modern çalışmalarda çok seyahat ettiğinden, geniş çaplı seyahatlerinin olduğundan bahsedilen hanım muhaddisler vardır.⁹¹³ Söz konusu çalışmaların bu kişilerin nerelere gittiği hakkında ayrıntılı bilgi ver(e)memesi, klasik kaynaklarda geçen “ruhle” tabirinin mübalağa kalıbında olmasından hareketle “çok seyahat eden” anlamında⁹¹⁴ yanlış yorumlanmış olabileceğini düşündürmektedir.

⁹¹¹ Bu durum, rical ve tabakat kaynaklarında muhaddislere nazaran muhaddiselere çok daha az yer ayrılması ve mevcut biyografilerinse daha kısa olması bazen bir iki satıra incek kadar kısa olması gibi nedenlerle izah edilebilirse de tersinden düşündüğümüzde muhaddislerin biyografilerinde birkaç paragraf dolduracak kadar büyük yekûnu oluşturan rihle tecrübesinin nadir oluşu da hanımların hal tercemelerinin kısa tutulmasına neden olmuş olabilir.

⁹¹² İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*'sında, 700'ü aşkın hanıma yer vermiş; İbn Hacer 1543, *Dürer*'de 170 bayan hocasını tanıtırken Şehâvî *ed-Dav'ü'l-lâmi*'in son cildini IX. asrın hanım muhaddislerine ayırmıştır. Keza İbn Asakir de oldukça kapsamlı biyografik eserinin son cildini hanımlara tahsis etmiştir.

⁹¹³ Muhammed Ekrem Nedvî, eserinin müstakil yayınlanan giriş kısmında Cuma bnt Ahmed'in farklı hocalardan ilim almak için farklı mekânlara sürekli yolculuk yaptığını bildirmiş olmakla birlikte hacimli külliyyatında bu hanımın biyografisinde yalnızca bir iki şehir ismi vermekte, çok fazla şehre atıf yapmamaktadır. Krş. Nadwî, *al-Muhaddithat*, s. 106-107; Nedvî, *el-Vefâ*, c. 15, s. 551-556. Muhammed Zübeyr es-Siddîkî de birbirinden uzak yerlerde bulunan çok sayıdaki hadisçiden ders aldığını söylediği “Ümmü Hayr Saide” ile Kahire, Şam ve daha başka yerlerde hadis tahsil ettiğini belirttiği “Âişe bnt. İbrahim” hakkındaki bu bilgilere Şehâvî'nin eserini kaynak göstermiştir. Ancak bu eserde Ümmü Hayr Saide'nin mekân değiştirdiğine dair herhangi bir ifadeye rastlanmazken Âişe'nin de Kahire ve Şam dışında bir de Ba'lebek'te öğrenim gördüğü zikredilmiştir. Bkz: Siddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 136; Şehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*', c. XII, s. 65; c. XII, s. 73.

⁹¹⁴ Örneğin klasik kaynakların “ruhle” tabirini kullandığı Zeynep bnt Kemal (ö. 740/1340?) modern araştırmacılar tarafından çok seyahat eden bir hanım olarak tanımlanmıştır (bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, c. VIII, s. 103). Bunlardan biri olan Asma Sayeed, İbn Batuta'nın Zeyneb bnt Kemal için “bir dünya

Kadınların rihle hareketlerindeki dönemsel değişimler, bir ölçüde, kadınların tarihi süreçte hadis ilmine katılım oranlarıyla izah edilebilir. Zira Muhammed Ekrem Nedvî'nin kadın muhaddislere dair hacimli biyografik eserine bakıldığında sahabe ve tabiûn tabakalarında yüksek olan kadın sayısı sonraki asırlarda giderek düşmekte, VI. asırda tekrar yükselerek IX. asırda en yüksek seviyeye ulaşmaktadır.⁹¹⁵ Bu veriler, rihle hareketliliğine dair verilen bilgilerle paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla kadınların rihleleri hadis ilmine katılımları ölçüsünde artmıştır diyebiliriz. Tam da bu noktada Asma Sayeed'in tarihi süreçte kadınların hadis rivayetlerini aktarmadaki rolünü kapsamlı olarak ele aldığı çalışmasına göz atmak yerinde olacaktır. Asma Sayeed, kadınların hadis ilmine katılımlarında keskin düşüş yaşanan iki döneme işaret etmiş ve II. asırda başlayan ilk düşüş döneminin sebebinin bizatihi "rihle"nin kendisinde görmüştür. Ona göre rihlenin hadis ilminde bir teamül haline gelerek bir muhaddisin kariyeri için kritik öneme sahip olan bir geleneğe dönüşmesi, kadınların alana katılımına darbe vurmuştur. Bu doğrultuda rihle hareketi, özellikle II./VIII. yy'dan rivayetleri yüz yüze aktarım zorunluluğunu azaltan gelişmelerin yaşandığı V/XI. yy'a kadar kadınların hadis ilmindeki etkinliğini ciddi oranda azaltmıştır. Çünkü kadınların mahrem olmayan erkeklerle etkileşimini kısıtlayan dinî ve kültürel normların hâkim olduğu bu dönemde yerleşen rihle geleneği, kadınların gerekli eğitimlerden geri kalmasına sebep olmuş, bu da hadis rivayetindeki varlıklarına zarar vermiştir.⁹¹⁶

seyyahı/ a traveler of the world" ifadesini kullandığını söyler, ancak gittiği yerleri belirtmediğinden nerelere gittiğini bilemediğimize de dikkat çeker (s. 166). Halbuki İbn Batuta'nın kullandığı "ruhletü'd-dünyâ" tabiri, "ruhle"nin gidilen yer, yön anlamına uygun olarak Zeyneb'in İslam coğrafyasının her yerinden talebeleri kendine çeken bir muhaddise oluşuna işaret ediyor olmalıdır (Kelimenin bu anlamı için bkz: Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, c. IV, s. 1707; Manzur, *Lisânü'l-Arab*, c. XI, s. 279). Nitekim "ruhletü zamânih" diye tanımlanan Sittü'l-Vüzera hakkında İbn Tağriberdi şöyle demektedir: "صارت رُحلة زمانه ورحل إليها من الأقطار" (Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhira fî mülûki Mısır ve'l-Kâhira: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-kavmî*, c. IX, s. 258).

⁹¹⁵ Eserde yer alan hanım hadis âlimlerinin sayısı bize bu konuda fikir vermektedir: 1844 sahabe ve 1021 tabiun hanımının ardından hicri II. asırda 529, III'te 297, IV'te 139, V'te 161, VI'da 458, VII'de 759, VIII'de 1546, IX'da 1368 kadın muhaddisin biyografisi verilmiştir. Bkz: Nedvî, *el-Vefâ*.

⁹¹⁶ Sayeed, Asma Sayeed, *Women and The Transmission of Religious Knowledge in Islam* (New York: Cambridge University Press, 2013), s. 104-105. İsnadlardaki kadın ravileri inceleyerek ortaya çıkardığı tabloyu, rical ve tabakat kitaplarındaki verilerle birlikte değerlendiren Asma Sayeed, kadınların hadis

Rihle geleneğinin yerleşmesiyle kadınların hadis alanında gerilediği iddiası tartışılabilir. Ancak İslam'ın gelişiyse Hz. Peygamber döneminde gerek sosyal gerek eğitim hayatında altın çağını yaşayan kadınların bu faaliyetlerini sonrasında aynı şekilde devam ettirebildiğini söylemek hakikaten zordur. Tarihsel süreçte dinî, sosyo-kültürel ve konjonktürel birtakım sebeplerden ötürü kadınların ilmî hayattan uzaklaştığı bir gerçektir. Rihle özelinde düşündüğümüzde kadınların rihleye katılım sağlayamamasının temelinde her şeyden önce kadınlara yönelik seyahat kısıtlamasına dair fıkhi hükümler vardır. Bu hükümlerin dinî referansı Hz. Peygamber'in kadınların mahremsiz yolculuk yapmasını yasaklayan hadisleridir. Bir kısmı mutlak olarak kadınların mahremsiz seyahat yasağını ifade ederken bir kısmı bu yasağı belirli bir mesafe ve süreyle kayıtlayan bu rivayetlerin yanında kadınların mahremsiz yolculuk yapabileceğine işaret eden rivayetler de vardır.⁹¹⁷ Bu doğrultuda söz konusu yasağı mutlak bir dinî hüküm olarak kabul eden ve bunun muallal yani illete bağı bir hüküm olduğunu savunan iki temel yaklaşım ortaya çıkmıştır. Kur'an'da cinsiyet ayrımı olmaksızın seyahate teşvik eden ayetler varken kadınların seyahati konusunda bir yasaklama bulunmaması ve rivayetlerin farklılıklar arz etmesinden hareketle bu yasağın ibadet türünden (taabbudî) bir hüküm olmayıp maslahata bağı olduğunu düşünen fukaha, yasağın illetini güvenlik tehlikesi olarak belirlemiştir. Dolayısıyla bu illetin ortadan kalkması durumunda yasağın da kalkacağını ifade ederek yol güvenliğinin temin edilmesi halinde kadınların seyahatini caiz görmüşlerdir.⁹¹⁸ Rihleye çıkanların yaşadığı sıkıntılar hatırlanacak olursa cinsiyet farkından kaynaklanan

rivayetine katılımlarında tarihi süreçte iki dönemde keskin düşüş olduğuna dikkatleri çekmektedir. Bunlardan birincisi yukarıda bahsedilen dönem aralığında, diğeri ise Osmanlı'nın erken dönemlerinde yani 10/16.yy'ın ortalarında olmuştur. Sayeed bu düşüşlerin nedenlerini Müslüman toplumun sosyokültürel, siyasal ve entellektüel gelişmeleriyle birlikte değerlendirerek izah etmeye çalışmaktadır.

⁹¹⁷ “Kadın mahremiyle birlikte olmadan yolculuğa çıkmasın.” (Müslim, Hac, 74) hadisi bu konudaki temel hadislerdendir. Bunun gibi mutlak ifadelerle gelen rivayetler, ayrıca yasağı belirli bir süre ya da mesafe ile kayıtlayan rivayetler için bkz: Üveys Ateş, “Kadının Mahremsiz Yolculuğunun Fıkhi Yönden Değerlendirilmesi”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/1 (2020). ss. 200-207.

⁹¹⁸ Naslar, sahabe görüş ve uygulamaları, fıkıh ulemasının beyanları ışığında kadınların mahremsiz yolculuk yapmasına dair tartışmalar ve güncel değerlendirmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Şahin, “Kadınların Mahremsiz Yolculuk Yapmasının Hükümü”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* /34 (2019).; Ateş, “Kadının Mahremsiz Yolculuğunun Fıkhi Yönden Değerlendirilmesi”.

artıları olan erkekler için bile yolculuğun büyük risklerle dolu bir deneyime karşılık geldiği geçmiş asırlarda, hadisten ziyade fikhın tartışma alanına giren bu meselede, tabii olarak ikinci görüş yaygınlık kazanmamıştır. Dolayısıyla mahremsiz yolculukların yapılamaması, gerçekten de kadınların rihle faaliyetlerini azaltan bir etkiye sahip olmuştur. Yolculukların arttığı dönemlerde bile kadınların çoğu aile bireylerinin eşliğinde veya tahsil çağından ziyade ilerleyen yaşlarında rihleye çıkmışlardır. Bununla birlikte hanımların rihlede erkekler kadar varlık göstermemesi, salt dinî gerekçelerle açıklanacak kadar basit bir durum değildir. Maslahatları belirlemeye esas olan ve fıkhi uygulamaları da şekillendiren toplumsal zihin yapısı, kültürel kodlar ve teamülleri dikkate almadan yapılacak yorumlar eksik kalacaktır. Toplumdaki kadın imgesi ve buna yönelik toplumsal kabuller, çevre kültürlerdeki olumsuz öğelerle de beslenerek kadının sosyal hayatta görünmesinden rahatsızlık duyan bir yapıya bürünebilmiştir.⁹¹⁹ Böyle bir toplumsal yapıda kadının yalnız başına seyahat etmesinin önünde her şeyden önce sosyo-psikolojik engeller vardır. Bahsi geçen tehlikeler ve dinî referanslarla birleşen bu yapıda “Kadın evden ancak iki şey için çıkabilir: biri evlenip giderken, ikincisi de kabre girerken.”⁹²⁰ diyebilenler de varken, özellikle belirli dönemlerde, kadınların rihle faaliyetlerinde neden erkekler kadar etkin olmadığını sorgulamak dahi anlamsız olacaktır. Kadınların sosyal hayatın her alanında belirgin bir görünürlük kazandığı Memlûkler döneminde muhaddiselerin de rihle faaliyetlerinde zirveye çıkması tesadüfi değildir. Fakat bu dönemde de rihlelerin artışında en önemli faktör aile desteğidir.

Neticede teknolojik gelişmenin ve ulaşım imkânlarının bugünkü seviyede olmadığı dönemlerde seyahatin riskleri, kadınların yapısal farklılıkları, seyahat kısıtlamasına yönelik dinî referanslar ve bunların tümünü kuşatan toplumsal zihin yapısı kadınların

⁹¹⁹ Toplumdaki kadına yönelik olumsuz tutumun boyutları, kültürel etkileşimler ve bunların sosyal izdüşümleri hakkında bkz: Özaşar, “Hadis Tarihinde Kadın Gerçeği Üzerine”.

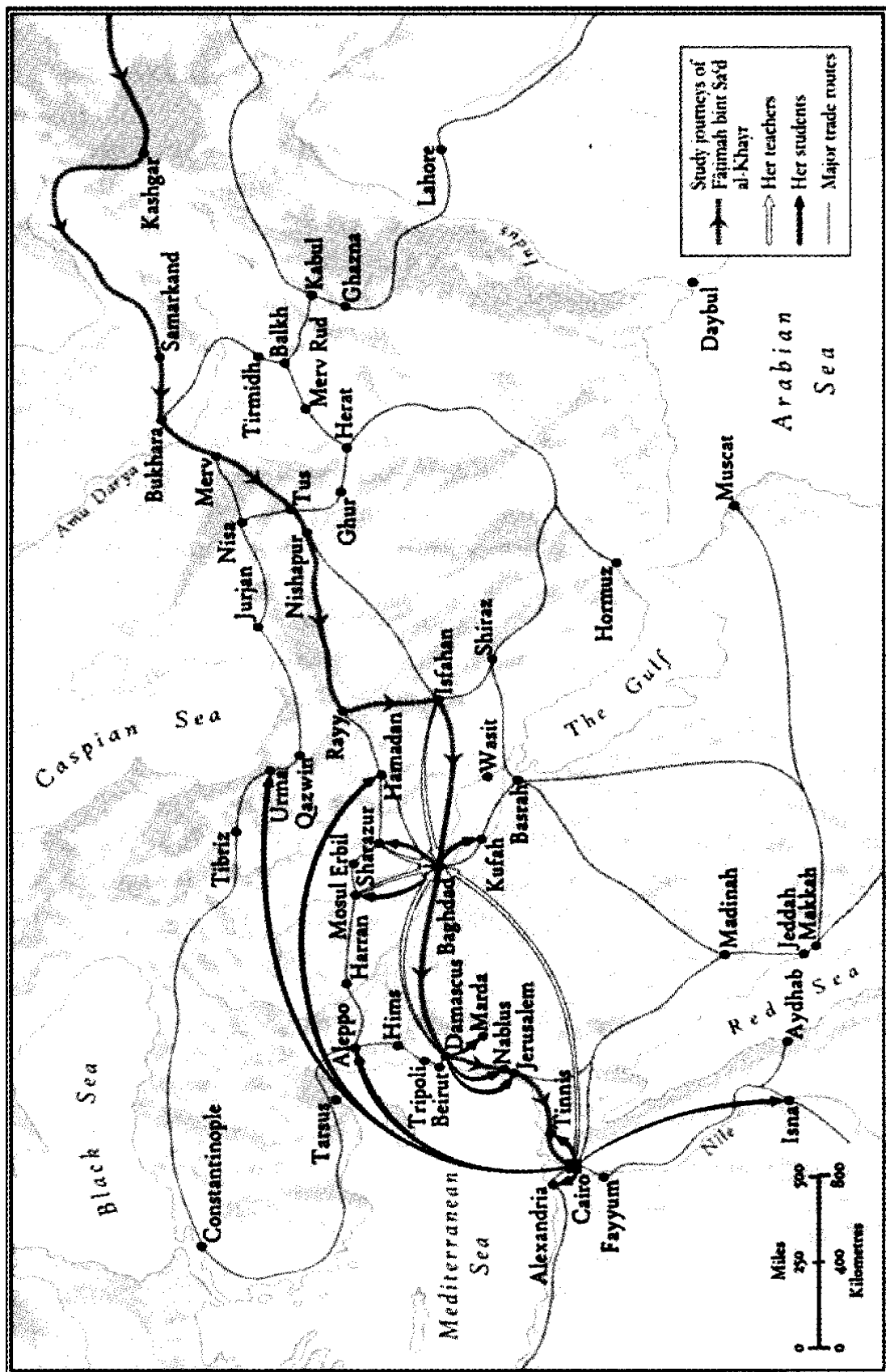
⁹²⁰ Özaşar, “Hadis Tarihinde Kadın Gerçeği Üzerine”. s. 196.

rihle faaliyetlerinde erkekler kadar aktif olmaması sonucunu doğurmuştur. Muhaddiselerin ilim talebinde kendi muhitindeki eğitim merkezleriyle sınırlı kalması, başka yerlerdeki âlimlerden yazışma ve mektupla icazet yöntemleriyle faydalanması daha yaygın bir tutumdur.⁹²¹ Hanımların bu şekilde hem seyahatin zorluklarından hem de seyahate dair tartışmalardan uzak kalarak ilmî faaliyetlerini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu sonucun kadınların ilmî kariyerini etkilemediğini de ifade etmek gerekir. Zira ulema nazarında rihleye çıkmamak erkekler için bir eksiklik olarak görülür ve biyografilerde bu kimseler için “ولكن ما رحل/fakat rihle yapmadı” ifadesi kullanılırken kadınlar için böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Esasen ilmî seyahatlerde bulunan kadınlar için “رحلت/ارتحلت” ifadesi bile kullanılmamış, bu seyahatlere kadınların başka şehirlerde tahsilde veya tahdiste bulunduğunu belirten sözcüklerle işaret edilmiştir.⁹²² Bu durum kadınların rihleye çıkıp çıkmadığı veya neden çıkmadığı gibi bugünkü zihin yapısının ürettiği sorunsalların klasik dönemde olmadığını ve her ne kadar rihleye çıkanlar bu tecrübenin getirdiği kazanımlarla daha fazla otorite kazanmış olsalar da kadınların ilmî kariyerini ilerletmeleri için rihlenin zorunlu bir aşama olarak görülmediğini göstermektedir.

⁹²¹ Hanımların öğrenim metodları için bkz: Nadwî, *al-Muhaddithat*, ss. 58-97; Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, ss. 203-206. Hanımların kariyerinde rihleden ziyade sahip oldukları icazetler etkili olmuş, biyografilerde bunlar üzerinde durulmuştur. Bir deve yükü icazeti olduğu kaydedilen Zeyneb bnt Kemal (ö. 740/1340?) ve 105 farklı şehirden icazeti olduğu bildirilen Asiye bnt Carullah eş-Şeybânî (ö. 873/1468) gibi örnekler oldukça fazladır.

⁹²² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, c. XII, s. 65 vd.

Harita 6: Fatıma bnt. Sa'd el-Hayr'in Rihleleri⁹²³

⁹²³ Nadwi, *el-Muhaddithat*, s. 94.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: RİHLELERİN SONUÇLARI

Hadis tarihinin her safhasında kendini gösteren rihleler, diğer disiplinleri de etkisi altına almış ve hadis özelinde başlayan ilim arayışı zamanla genele yayılmış, ilmî seyahatler İslam dünyasında eğitim ve öğretimin bir parçası haline gelmiştir. İlim ve fikir hayatının dinamik bir yapıda olmasını sağlayan bu hareketliliğin elbette çok boyutlu etkileri olmuştur. Ancak bu farklı bir çalışmanın konusu olmalıdır. Hadis tarihindeki ilim yolculuklarıyla sınırladığımız çalışmamızın bu bölümünde muhaddislerin gerçekleştirdiği rihlelerin etkileri üzerinde durulacaktır. Bu etkiler, hadis disiplini özelinde ayrıntılandırılacak, rihlelerin diğer ilimlere ve genel anlamda kültür ve medeniyete nasıl katkıda bulunduğu tek bir başlık altında irdelenecektir. Rihle, hadis ve kültür özelindeki bu değerlendirmeler, belirli bir sahadaki gelişmeleri yakından görmeyi sağlayacağı gibi İslam tarihindeki ilim yolculuklarının tamamı hakkında da önemli ölçüde fikir verecektir.

A. HADİSİN YAYILMASI

1. Hadis Rivayetlerinin Yayılması

Hz. Peygamber'in vefatından sonra geniş bir coğrafyaya dağılan sahabenin bireysel birikimlerinin farklılığıyla paralel biçimde bölgeler arası hadis rivayetlerinde farklılıklar olduğu ifade edilmişti. Bölgelere has farklı rivayetlerin varlığı hadis talebelerini rihleye yönelten etmenlerden biriydi. Rihleler sayesinde hadis rivayetleri daha geniş bir sahaya yayılma imkânı bulmuş ve böylece başlangıçta mahalli karakterde olan hadis rivayetleri İslam coğrafyasının neredeyse tamamında bilinir hale gelmiştir.⁹²⁴

⁹²⁴ Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, s. 477; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 97-98; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 111; Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları* 2, ss. 246-247.

Rihleye çıkan âlimler gittikleri yerlerde hiç bilmedikleri rivayetleri tahammül ederken kendileri de mevcut birikimlerini aktarmışlar, böylece orada bulunanlar da bilgi haznelerine bu yeni rivayetleri eklemişlerdir. Sözelimi hicrî II. asırda Şa'bî (ö. 104/722), Ebû Salih Semmân Zekvân (ö. 101/719) ve Said b. Amr el-Kureşî (v. 121/739) Medine'nin ilmini Kûfe'ye⁹²⁵ taşıırken Şu'be b. Haccâc (ö. 160/777) Kûfe'nin ilmini Basra'da, Meymun b. Mihran (v. 117/735) ise Cezire'de yaygınlaştıran isimler olmuşlardır.⁹²⁶ Bu şekilde bulunduğu yerden ayrılan âlim, gittiği her yere sürekli artan birikimini de aktararak yoluna devam etmiş ve zengin bir donanıyla vatanına dönmüş, böylece şehirlerin ya da bölgelerin ilmi, muhtelif coğrafyalara taşınmıştır. Şam'ın hadislerini Hicaz'a, Hicaz'ın hadislerini de Şam'a aktaran Muhammed b. Müslim ve İbn Şihâb ez-Zührî gibi⁹²⁷ şehirlerin ilmini birbirine nakleden hadisçiler olduğu gibi bilinçli olarak bir yerde bilinmeyen hadislerin öğretilmesine gayret edenler de olmuştur. Bu minvalde Süfyân es-Sevrî'nin Basra'da, Kûfe'de aktarmadığı rivayetleri aktardığı, Şam'da ise Irak'ta nakletmediği hadisleri naklettiği kaydedilmiştir.⁹²⁸ Farklı coğrafyalardan ravileri bir araya getiren isnad zincirleri, şehirler arası bilgi akışını gösteren önemli verilerdir.⁹²⁹

⁹²⁵ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, ss. 106, 113, 114.

⁹²⁶ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, ss. 111, 113.

⁹²⁷ Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, s. 528; Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 150.

⁹²⁸ Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, ss. 476-477. Bilinçli bir şekilde rivayetleri yayma faaliyeti en belirgin şekilde "dâî"lerde görüldüğü için rihle konusunda dâîlik faaliyetlerine de atıf yapmak yerinde olur. İslam dünyasında vücut bulan bazı fırkalarda mezhebin görüşlerini yayma yetkisine sahip olan bu kimseler, belirli merkezlerde eğitim aldıktan sonra öğrendiklerini yaygınlaştırmak üzere muhtelif bölgelere gönderilmişlerdir. İbâdiyye mezhebinde "ilim taşıyıcıları" (hameletu'l-ilm veya nakaletu'l-ilm) olarak adlandırılan bu kişiler gerçekten de hadis rivayetlerinin geniş bir sahaya ulaşmasında öncü rol üstlenmişlerdir (Bkz: Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (III) er-Rabî' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Camî'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003). s. 36). Ancak sadece kendi görüşleri doğrultusundaki rivayetleri kabul etmeleri ve ideolojik amaçlar doğrultusunda hareket etmeleri, onların faaliyetlerini doğrudan "rihle" kapsamında değerlendirmemizi engellemektedir. Hadis ilminde de kendi inancını kabul ettirme gayretinde olan dâîlerin kendi mezhepleri aleyhindeki görüşleri gizleyebileceği, hatta tahrif edebileceği endişesiyle ehl-i sünnete aykırı düşen inancının propagandasını yapan dâî ravilerin rivayeti, istisnası olsa da genel olarak kabul edilmemiştir. Bkz: Mustafa Öz, "Dâî", *DİA*, (İstanbul: 1993).

⁹²⁹ Hüseyin Akgün "Hadis Rivayet Coğrafyası" adlı çalışmasında, bu verileri etkin bir şekilde kullanarak hicri ilk 150 yılda hadis rivayet coğrafyasını ortaya koymaktadır.

Rihleye çıkanlar tarafından sağlanan bu bilgi akışı sayesinde bilginin tek bir bölgede sınırlı kalması engellenmiş, hadis bilgisinin girmediği bir bölge kalmamıştır. İslam coğrafyasında bilginin dolaşımı hızlanmış, bilgi düzeyinde görülen seviye farklılıkları ciddi oranda azalmıştır. Örneğin sahabe döneminde rivayetin yaygın olmadığı bilinen Mısır'da, Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85) gibi öncü sahabiler vasıtasıyla oluşan hadis kültürü; Yezid b. Ebû Habîb (ö. 128/745), Cafer b. Rebîa, Saîd b. Ebû Hilal gibi tabiun âlimlerinin Medine'ye rihleleriyle zenginlik kazanmıştır.⁹³⁰ Bu zenginlik rivayetlerin çokluğuyla birlikte rivayet konularının da çeşitlenmesini ifade etmektedir. Önceleri fiten, melahim ve tergib türü hadislerin gündemde olduğu bu ülkede, Yezid b. Ebû Habîb'in Medine'den dönüşüyle fıkhi hadislerin yaygınlaştığına dikkat çekilmiştir.⁹³¹ Aynı şekilde rihlelerle oluşan yeni isnadlar yeni tarikleri oluşturmuş, bir hadisin çok farklı kanallardan gelmesi rivayet birikimini zenginleştiren bir başka husus olmuştur.⁹³² Zehebî, niyet hadisini Yahya b. Said'den çoğu Iraklı üç yüzden fazla kişinin dinlediğini bildirmiştir ki bu durum hadisin Irak'ta tahminen üç yüz civarında tariki olduğunu göstermektedir.⁹³³

Rivayet coğrafyasının nitelikli bir şekilde gelişmesini sağlayan rihlelerin durağan olduğu yerlerde hadislerin yayılımı mümkün olmamıştır. Zehebî'nin Nakkaş Ebubekir Muhammed'in (ö. 369/979) biyografisinde yaptığı yorum bunun bir göstergesidir: "Tinnîs'te münzevi yaşadığı için hadisleri yayılmadı."⁹³⁴ Sehavî de Abdullah b. Amr'ın rivayetlerinin az olmasının iki sebebinden birini, içinde yaşadığı Mısır ve Taif şehirlerinin rihle merkezi olmamasıyla açıklamıştır.⁹³⁵ Hadisleri yazdığı halde muksirûndan

⁹³⁰ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 165.

⁹³¹ Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 172.

⁹³² Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 111.

⁹³³ Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, ss. 510-511.

⁹³⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 902.

⁹³⁵ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, c. IV, s. 103.

sayılmayan Abdullah b. Amr için de benzer bir yorum yapılmıştır.⁹³⁶ Buna karşın İslam coğrafyasının ana merkezlerinden uzakta olmasına rağmen hadis tahammülü için Doğu'ya akın eden âlimlerin nakilleri sayesinde Endülüs, başka yerlerdeki talebeleri de kendine çeken bir ilim merkezi hüviyeti kazanmıştır. Nitekim İbnü'l-Faradî, Bakî b. Mahled'in Endülüs'ü hadis ve rivayetle doldurduğunu ifade etmiş,⁹³⁷ Bakî'nin kendisi de bunu şöyle dile getirmiştir: "Endülüs'te Müslümanlar için öyle bir ağaç diktim ki Deccal'in çıkışına kadar sökülmecek."⁹³⁸

2. Eserlerin Yayılması

Hadis kitaplarının oluşumuyla bilginin nakli kitaplar üzerinden devam etmiş, kitapların nakli de yine rihleler aracılığıyla olmuştur. Endülüs'e ilk giren hadis kitabının Endülüs'ten Doğu'ya rihlelerin başladığı hicrî II. asra tekabül etmesi tesadüf değildir. Merkezden çok uzakta olan bu bölgeye başta *Muvatta'* olmak üzere Doğu'da telif edilen *Kütübü Sitte*; müsned, musannef türü eserler ve diğer hadis derlemelerinin girişi, rihleye çıkan muhaddisler kanalıyla gerçekleşmiştir.⁹³⁹ Bu durum İslam coğrafyasının tamamı için geçerlidir. Hadis metinlerini içeren derlemelerin yanında müstahrec, cerh ve ta'dil, ilel, şerh gibi hadis literatüründe ortaya çıkan her türlü eser rihleye çıkan âlimler/talebeler vasıtasıyla telif edildiği bölgenin sınırlarını aşarak geniş bir sahaya yayılmıştır. Sicilya'ya yolculuk yapan Ebû Hafs Ömer b. Hasan el-İşbilî'nin, gittiği yerlerde Tirmizî'nin kitabını rivayet etmesi;⁹⁴⁰ İbrahim b. Muhammed el-Kurtubî'nin hac dönüşü Mehdiye'de Ebû Abdullah el-Mazerî'den *Müslim* şerhi *el-Mu'lim*'le vatanına dönmesi, Abbas b. Amr es-Sıkıllî'nin Endülüs'e rihle yaparken Kasım b. Sabit es-Serakustî'nin *Garîbu'l-hadîs*'ini

⁹³⁶ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 55; Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, s. 477.

⁹³⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, c. I, s. 108.

⁹³⁸ Zehebî, *Tezkira*, no: 656.

⁹³⁹ Bkz: Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*.

⁹⁴⁰ Süleyman Doğanay, *Sicilya'da Hadis: Kimlik Yayınları*, 2019), ss. 103-104; 112-113.

rivayet etmesi gibi rihle sahiplerinin muhtelif yerlere farklı türdeki eserleri götördüklerine/aktardıklarına dair örnekler çok fazladır.

Meşhur *Buhârî* şerhi “*el-Kevâkibü’-d-derârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*”nin öyküsünden küçük bir kesitte ilim yolculuklarının eserlerin dolaşımına etkisini yakından görmek mümkündür: Kitabın müellifi Şemseddin el-Kirmânî (ö. 786/1384), birçok ilim merkezine yaptığı seyahatlerinde görüştüğü hocalardan *Sahih-i Buhârî*’yi dinledikten sonra Mekke’de bu şerhi kaleme almış ve nihayetinde Bağdat’a yerleşmiştir. Buhârî şerhleri arasında pek çok özelliğiyle temayüz eden bu çalışmanın Kahire’de tanınması, oğlu sayesinde olmuştur. Kardeşiyle birlikte yolculuğa çıkan İbnü’l-Kirmânî eseri ilim çevrelerine tanıtmış, bu sayede kendisi de şöhret kazanmıştır.⁹⁴¹ İslam dünyasındaki eserlerin büyük çoğunluğu bu şekilde âlimin kendisi veya öğrencileri tarafından farklı muhitlere taşınmış ve bu sayede tanınır olmuş, itibar kazanmıştır. Mekke, Medine, Mısır, Şam, Irak, Endülüs ve daha pek çok bölgeden çok sayıda ravisi olduğu bildirilen *Muvatta*’ın tüm bu bölgelerde yayılması rihlelerle mümkün olmuştur.⁹⁴² İbn Ebû Şeybe’nin (ö. 235/849) *Müsned*’i kendisiyle çağdaş olan Bakî b. Mahled (ö. 276/889) kanalıyla Endülüs’e taşınmış, yine IV. asrın ikinci yarısına kadar, Tirmizî ve İbn Mâce’nin kitapları hariç tüm *Kütübü Sitte*, âlimlerin yolculukları vasıtasıyla Endülüs’e girmiştir.⁹⁴³ Bilhassa otoritesi yüksek eserlerin bir şehre veya bölgeye nasıl ve kim tarafından geldiği kaynaklarda itinayla zikredilmiştir. Biyografilerdeki “*Muvatta*’ı Mısır’a ilk getiren kişi”,⁹⁴⁴ “*Sünen-i Nesâî*’yi Endülüs’e ilk getiren kişi”,⁹⁴⁵ “Şafiî’nin

⁹⁴¹ İsmail Hakkı Ünal, “Şemseddin Kirmânî”, *DİA*, (Ankara: 2002). c. XXVI, s. 65; Ali Saranç, *Kirmânî’nin el-Kevâkibü’-d-Derârî’deki Şerh Metodu* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2010). ss. 5, 260.

⁹⁴² Kenan Oral, *Muvatta’ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri* (Ankara: TDV Yayınevi, 2022), ss. 110-180. Çalışmada *Muvatta*’ ravisi olarak Kâdî İyâz’ın 62, İbn Nâsiruddîn’in 79 kişiden bahsettiği, Hatîb-i Bağdâdî’nin ise bu sayıyı 993’e kadar çıkardığı kaydedilmiştir. s. 111.

⁹⁴³ Akgün, *Sahabe Coğrafyası*, s. 41.

⁹⁴⁴ Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, c. VI, s. 254.

⁹⁴⁵ Zirikli, *el-A’lâm*, c. VII, ss. 104-105.

kitaplarını ve görüşlerini İsferyân'a ilk getiren kişi"⁹⁴⁶ gibi tanımlamalar eser naklinde yolculukların önemine işaret eden önemli verilerdir.

B. BİLGİNİN KONTROLÜ

Bilginin sıhhatini tespit/temin etme noktasında rihleler hayati önem taşımıştır. Zira sahih bilgiye ulaşma rihlenin en önemli hedefleri arasında yer almıştır. Bilgiyi en erken kaynağından alma çabasını ifade eden âlî isnada ulaşma gayreti, bilginin güvenilirliği açısından önemsenen bir husus olmuştur. Hicri II. asır âlimlerinden Eyyûb es-Sahtiyânî'nin Mekke dönüşünde yanındakilere hitaben söylediği "Size Mekke'den dört-beş hadis getirdim. Haydi geliniz, rivayetler değişikliğe uğramadan alınız." sözü,⁹⁴⁷ bilgiyi ilk ağızdan almanın önemine işaret ederken senedin uzaması halinde metnin tahrife uğrama ihtimalinin arttığına da dikkat çeken bir ifadedir. Bu bakımdan âlî isnada ulaşmak veya senedleri kısaltmak suretiyle rihleler, sahiplerine olabildiğince güvenilir bilgiye erişme fırsatı sunmuştur.

En eski kaynağa erişimin yanı sıra rihlelerin birçok farklı rivayete veya aynı rivayetin farklı varyantlarına ulaşma imkânı sağlaması da bilginin güvenilirliğini temin eden bir husus olmuştur. Zira bu şekilde birçok farklı rivayetle karşılaşan âlimin elindeki hadisin sıhhati konusunda kanaat sahibi olması kolaylaşmıştır. Yine bir hadisin farklı tariklerine sahip olması, bunları isnad, metin ve mana yönünden karşılaştırarak aradaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymasına ve hadisin sıhhati hakkında daha sağlıklı bir hükme varmasına imkân vermiştir.⁹⁴⁸ Hadis münekkidi Yahyâ b. Maîn'in rivayetler

⁹⁴⁶ Zehebî, *Tezkira*, no: 772.

⁹⁴⁷ Ali Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi* (Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017). s. 254.

⁹⁴⁸ Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), s. 133.

arasındaki ihtilafları, hata ve illetleri tespit için bir hadisi birkaç hocadan aldığı, bu şekilde bazen bir rivayeti elli farklı tarikle yazdığı zikredilir.⁹⁴⁹ Verilerin çokluğu ve karşılaştırma imkânı hataların tespitini ve düzeltilmesini mümkün kılmış, sahih bilginin yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁹⁵⁰ Farklı rivayetlere vakıf olmak, hadisin sıhhat derecesini tespit etmek için de önemli olmuştur. Hatta sıhhat derecelerini belirleme ihtiyacının bu tür farklı varyantların varlığından ortaya çıktığı söylenebilir. Garib olduğu düşünülen bir hadisin mütabi, şahid vb. isimlendirmelerle anılan farklı tariklerine ulaşmak onu garib olmaktan çıkarmış, benzer şekilde tariklerin çokluğu eldeki zayıf hadisleri kuvvetlendirmiş, sahihlerin de sıhhat derecesini artırabilmiştir. Böylelikle şâz ve münker olan rivayetler de daha iyi tespit edilmiştir.⁹⁵¹

Muhaddislerin sıhhatli olmayan bilgiye doğrudan müdahalesine dair tarihte çarpıcı örnekler vardır. Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn'in Bağdat'ta yaşadıkları olay, bu örneklerdendir: Rusâfe Mescidi'nde namaz kılan iki âlim vaizin anlattıklarını dinlemeye koyulmuşlardır. Vaiz her ikisinin Abdürrezzak'tan naklettiğini belirten ve neticede Hz. Peygamber'e ulaşan bir isnad zikrettikten sonra “Kim لا إله إلا الله derse her kelimesinden Allah Teâlâ bir kuş yaratır ki gagası altından, tüyü mercandan...” diye başlayan yirmi sayfalık bir kıssa aktarmıştır. Bunun üzerine birbirlerinin yüzüne şaşkınlıkla bakan iki âlimden her biri diğerine “Bunu ona sen mi rivayet ettin?” diye sormuş ve ikisinin de cevabı “Vallahi ben şimdiye kadar böyle bir söz işitmedim.” olmuştur. Mevzû olduğu açık olan bu rivayet, vaazın ardından Yahyâ b. Maîn'in adamı çağırıp konuştuğuna dair bilgiyle birlikte İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât* adlı eserinde zikredilmiştir.⁹⁵² Hişâm b. Ammâr'dan hadis rivayet eden Me'mûn b. Ahmed'e

⁹⁴⁹ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, c. XIV, s. 65.

⁹⁵⁰ Nazlıgül, “Sebepler ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları”. s. 31; Açık, *Hadis Toplamak İçin Yapılan Seyahatler (Rihle)*. s. 137.

⁹⁵¹ Hatiboğlu, “Rihle”, s. 107; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 19 (Nurettin İtr'in Mukaddimesi).

⁹⁵² Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât* (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966), c. I, s. 46.

İbn Hibbân'ın tepki gösterdiğini aktaran rivayet de konuyla ilgili bir başka örnektir. İbn Hibbân bu şahsa Şam'a ne zaman girdiğini sormuş, 250 yılında girdiğini söyleyince de ona şöyle demiştir: “Kendisinden rivayette bulunduğu Hişâm 245 yılında vefat etti. Sen ondan nasıl rivayet ediyorsun?” Bunun üzerine o kişinin başka bir Hişâm b. Ammâr olduğunu iddia etse de Me'mûn, III. asrın yalancılarından biri olarak kayda geçmiştir.⁹⁵³ Rihlelerin sağladığı dinamik ortamın bu tür karşılaştırmalara ortam oluşturduğunu ve bu şekilde yanlışla doğrunun ayırt edilmesini kolaylaştırdığını söylemek mümkündür. Yine hadis yolcularının katıldığı müzakere meclislerinde farklı bilgiler bir araya gelmiş, yanlış ile doğru arasındaki fark belirginleşmiş, uydurma olanlarsa kolayca seçilir hale gelmiştir.

Rihlelerle bilginin kontrol edilebilir ve güvenilir oluşu tek tek hadis rivayetleri için geçerli olduğu kadar rivayetlerden teşekkül eden eserler için de söz konusudur. 250/864 yılında *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserini tamamlayan Müslim, bu kitabını Ebû Zür'a er-Razî'ye arz ederek onun değerlendirmelerini almış ve uygun görmediği rivayetleri eserine dâhil etmemiştir.⁹⁵⁴ Eser telifindeki bu uygulama kitapların güvenilirliğini artırmış ve bu tür kontrol mekânizmalarından geçen kitaplar ileride daha muteber, kaynak değeri yüksek eserler haline gelmiştir. Benzer şekilde eserlerin yetkili ağızdan muteber bir yolla alındığını gösteren icazet belgeleri kitapların güvenilirliğini temin etmiş, bu belgelere verilen ehemmiyet bireyleri nakilde lakayt davranmaktan uzak tutmuştur. Bir kitabın farklı beldelerden gelen raviler tarafından farklı nüshalarının oluşturulması asıl nüshanın olduğu durumlarda ravi tasarruflarını fark etmeye yardımcı olmuş, asıl nüshanın olmaması halindeyse bu nüshaların birlikte değerlendirilmesi orijinal metnin inşasında hayati rol oynamıştır.⁹⁵⁵

⁹⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, c. I, s. 261.

⁹⁵⁴ M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu's-sahîh”, *DİA*, (İstanbul: 1993). s. 124.

⁹⁵⁵ Bkz: Oral, *Muvatta'nın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*, ss. 437-497.

C. HADİS İLİMLERİNİN GELİŞMESİ

Hem rivayetü'l-hadis hem dirâyetü'l-hadisın gelişmesi ve yayılmasında rihlelerin üstlendiği rol tartışılmazdır. Her şeyden önce rihleler, hadis rivayetinin belirli bir sistem içerisinde gelişerek devam etmesine imkân tanımıştır. Hadis toplamak için yola çıkanların gittikleri yerlerde farklı rivayet usulleriyle karşılaşmaları isnad fikrinin geliştirilmesi ve isnadın yerleşik bir uygulama haline gelmesine katkı sağlamıştır.⁹⁵⁶ Bu konuda Zührî'ye dair anlatımlar meşhurdur. Şam'a gittiğinde buradaki insanların isnada önem vermediklerini ve çoğu zaman irsale başvurdıklarını görünce isnadın önemi üzerinde duran âlim, onların bu konuda bilinç kazanmasını sağlamıştır. Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) "Hadisleri isnadlı olarak ilk rivayet eden Zührî'dir." sözü, onun bu husustaki gayretini yansıtmaktadır.⁹⁵⁷ Aynı şekilde Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738), hadisleri kopukluk olmayan bir zincirle rivayet etmeye dayanan isnad usulünü Basra'ya ilk getiren kişi olarak bilinmektedir.⁹⁵⁸ İlim talebi için Horasan'a giden İbnü's-Salâh ise buradaki âlimlerle isnadda kullanılan bazı kısaltmaların muhtelif bölgelerdeki farklı kullanımları üzerinde fikir alış verişinde bulunduklarını ifade etmiştir. Mağribli âlimlere kendi bölgesindeki isnada dair kısaltmalar hakkında bilgi veren muhaddis, onların rumuz kullanımları hakkında da bilgi edinmiştir.⁹⁵⁹ Esasen usul âlimlerinin talebeler için rihleyi zorunlu görmelerinin nedenlerinden biri de çeşitli beldelerdeki ulemeden farklı metod ve ıstılahlar öğrenmelerini istemeleridir.⁹⁶⁰ Muhaddisler yolculuklarında uğradıkları şehrin ulemasından yeni rivayet teknikleri öğrenmiş, bazen de kendi bildikleri usul ve teknikleri

⁹⁵⁶ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 102.

⁹⁵⁷ Halit Özkan, "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* /32 (2012). s. 15.

⁹⁵⁸ M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *DİA*, (İstanbul: 1997). c. XV, s. 485.

⁹⁵⁹ Nazlıgöl, "Sebepler ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları". s. 29. İbn Salâh'ın bu şekilde İsfahan'ın önde gelen âlimlerinden naklettiği bilgilerden biri senedde tahvil için kullanılan "ح" harfine dairdir. Bkz: Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, c. III, s. 112.

⁹⁶⁰ Kurt, *Endülü's'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 117-118; Nîsâbü'r, *Marife*, 5-12; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, c. III, ss. 86-87; Süyûtî, *Tedrib*, c. II, ss. 142-144, 160.

onlara aktarmışlardır. Böylece muhtelif yerlerdeki farklı uygulamalardan herkes haberdar olmuş ve hadis rivayetinde genel bir sistematik geliştirilebilmiştir.⁹⁶¹

İlim yolculuklarıyla dağınık haldeki hadislerin bir araya getirilmesi, derlenmesi ve kapsamlı hadis koleksiyonlarının oluşturulması, âlimlerin hadis müktesebatına toplu bir şekilde bakabilmesini sağlamıştır. Bu durumun hataları giderme ve doğru bilgiye ulaşmak için büyük bir imkân olduğu belirtilmişti. Metinleri bir arada görmek suretiyle tespit edilen farklılıklar aynı zamanda hadis ilimlerinin gelişmesinin de yolunu açmıştır. Farklı belgelerden gelen birbiriyle çelişkili hadislerin varlığı tenkit zihniyetini harekete geçirmiş, dirâyetü'l-hadise yönelik çalışmaları başlatmıştır. Böylelikle ihtilâfî'l-hadis, garîbî'l-hadis, ilelî'l-hadis gibi yeni ilim dalları teşekkül etmiştir.⁹⁶² Metinlerin yanı sıra senedlerin illetlerine de vakıf olan âlimler ricalle dair çalışmalarını hızlandırmış, rihle hareketliliği cerh-ta'dil ilminin gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.⁹⁶³ Seyahatlerindeki kişisel tecrübeleri ve görüştükleri kişilerden edindikleri bilgiler sayesinde bazı âlimler dirayetü'l-hadiste temayüz etmiş, rical ilminde yetkinlik kazanan münekkitler yetişmiş, bunların her biri hem talebeleri hem de âlim sıfatındaki kişileri kendine çeken rihle odaklarına dönüşmüşlerdir. “Sünen”in yazımını tamamlayan Tirmizî eserini oluştururken hadislerin, ricalin ve tarihin illetlerine dair bilgileri derlediğini, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî ve Ebû Zür'a ile müzakerelerde bulunduğunu ama en çok da Buhârî ile yaptığı müzakerelerden istifade ettiğini belirtmiştir. Müellif, Irak ve Horasan bölgesinde ilel, tarih ve isnad bilgisi bakımından Buhârî'den yetkin birini görmediğine vurgu yapmıştır.⁹⁶⁴ Sayısız benzeri olan bu örnek, eserlerin gelişmesinde âlimlerin birbiriyle olan görüşmelerinin önemini ortaya koymaktadır.

⁹⁶¹ Bkz: Nazlıgül, “Sebeup ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları”. s. 29; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, c. III, s. 112.

⁹⁶² Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, s. 42.

⁹⁶³ Zeytûnî, *er-Rihle*. s. 235-240; Nazlıgül, “Sebeup ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları”. s. 26.

⁹⁶⁴ Tirmizî, *el-İlelî's-sağîr*, c. I, s. 738.

Netice olarak muhtelif hocalardan ders alan ve gittikleri her yerde müzakere meclislerine dâhil olan muhaddislerin metin ve sened bilgisi artmış, farklı görüşler ve metodlarla karşılaştıklarından ilmî melekeleri kuvvetlenmiş, böylece bilgisi ve yorum kabiliyeti gelişen âlimlerin dirayetü'l-hadise olan vukufiyetleri artmıştır. Bu durum, hadis ilimlerinin gelişmesi ve bu sahada verilen eserlerin ilmî kıymetinin artmasıyla sonuçlanmıştır. Ortaya çıkan ilmî ürünlerin yine rihleler yoluyla tüm coğrafyaya yayılması da bu yöndeki çalışmaların canlanmasına ve sağlıklı bir şekilde devamına etki etmiştir.

D. HADİS LİTERATÜRÜNE KATKISI

İlmi seyahatlere çıkan talebeler her ne kadar hocayla doğrudan görüşmek ve rivayetleri ya da eserleri bizzat sahibinden semâ için gitmiş olsalar da bu birikimler şifahi olarak kalmamakta, yazıya geçmekteydi. İmlâ ve istinsah, rihleye çıkanların vakit ayırdığı önemli faaliyetler arasındaydı. Bütün bu yazım faaliyetleri yazılı telifatı güçlendirmiş ve literatüre ciddi katkılar sağlamıştır. Seyahatlerinde yüzlerce, binlerce şeyhle görüşen muhaddisler bu birikimleriyle çeşitli formlarda eserler telif etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri, Taberânî'nin *Mu'cemleri*, geniş çaplı rihlelerinin getirdiği ilmî birikimin ürünüdür. Kezâ başta *Buhârî* şerhi ve rical kitapları olmak üzere İbn Hacer'in, "*Mukaddime*"siyle meşhur Iraklı âlim İbn Salah eş-Şehrezûrî'nin, çok yönlü çalışmalarıyla hadis literatürüne damgasını vuran Zehebî ve Sehâvî'nin eserlerini oluşturmalarında uzun süreli rihlelerinin payını göz ardı etmek mümkün değildir.

Rihlenin kazandırdığı bilgi ve tecrübe, ilmî melekeler ve fikri gelişmeler bir arada düşünüldüğünde, esasında ilim için seyahat yapmış olan herkesin ortaya koyduğu eserde seyahat deneyiminin muhakkak bir payı olduğu aşîkârdır. Meşhur biyografi eserlerinden

el-Ensâb'ın yazarı Sem'anî'nin seyahatlerinde hocalarına ensaba dair meseleleri sorduğu bilinmektedir.⁹⁶⁵ Özellikle Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) *Garîbü'l-Hadîs*'i için "ömrümün hûlasası" dediği gibi âlimlerin tüm birikimlerinin yansıması olarak karşımıza çıkan eserlerde rihlelerin etkisi daha derinden hissedilmektedir. Bununla birlikte doğrudan rihle mahsulü olan pek çok eserden bahsetmek mümkündür. Tayâlisî'nin *Müsned*'i gibi birçok eserin, imlâ meclislerinde hocasından yazdığı rivayetleri derleyip toplayan öğrencileri marifetiyle kitaba dönüştüğü⁹⁶⁶ hatırlanacak olursa seyahate çıkan öğrencilerin de aynı minvalde katkılarının olduğu kaçınılmazdır. Öğrencilerin derslerde hocalarından semâen aldıkları eserleri yazarken üzerine düştükleri açıklama, yorum tarzındaki notlar ve diğer tasarruflar nüshaların farklılaşmasına sebebiyet vermiş, bu farklı nüshalar hadis yazınına zenginlik katmıştır. Bazı bölgelerdeki telifatın bu şekilde bir hocadan semâen alınan kitapların kayda geçirilmesiyle başladığını söylemek mümkündür. Nitekim Tunus'tan rihleye çıkan Ali b. Ziyâd el-Absî (ö183/799), Mâlik b. Enes'ten dinlediği *Muvatta'* ile buraya dönmüş, onun bu nüshası Afrika'daki ilk telif kabul edilmiştir.⁹⁶⁷ Rihlelerin başka bir faydası âlimlere muhtelif şehirlerdeki kütüphanelerden yararlanma imkânı sunması ve bu şekilde yeni teliflerin yolunu açmasıdır. Tilimsanlı muhaddis Ahmed b. Muhammed el-Makkârî (ö. 1041/1632), *Ezhârü'r-riyâz fî ahhâri İyâz* adlı eserini Fas'ta bulunduğu sırada saray kütüphanesinden yararlanmak suretiyle kaleme almıştır.⁹⁶⁸

Rihleler hadis literatüründe yeni türlerin oluşmasına ve gelişmesine de etki etmiştir. Asırlar boyu gündemden düşmeyen âlî isnad arayışının neticesinde sülâsiyyât, rubâiyyât, uşâriyyât, avâli gibi âlî isnadlı hadislerin derlendiği eserler ortaya çıkmıştır. İbn Hacer ve Irâki gibi rihle tecrübesi zengin muhaddisler bu türde eserler vermişlerdir.⁹⁶⁹ Yine

⁹⁶⁵ Eren, *Hadis İliminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*. s. 181.

⁹⁶⁶ Aydoğdu Demir, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*. s. 66.

⁹⁶⁷ Oral, *Muvatta'ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*, s. 115.

⁹⁶⁸ Mehmet Özdemir, "Makkârî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, (2003: 2003). s. 445.

⁹⁶⁹ Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, ss. 68-77.

rihlelerle beslenen imlâ meclislerinde yazılanlar, literatürde “emâlî” isminde yeni bir türün oluşmasını sağlamış, bu türde çok fazla eser vücuda getirilmiştir.⁹⁷⁰ Muhaddislerin ilim yolculuklarında öğrendikleri hadisleri hangi belde aldıklarına göre seçme yaparak oluşturdukları eserlerse “Büldâniyye” adı verilen yeni bir yazın türünün doğmasına vesile olmuştur.⁹⁷¹ Sicilyalı âlim Atîk es-Sementârî’nin hadis tahsili için İsfahan, Dımaşk, Bağdat, Hicaz, Yemen, Horasan gibi birçok ilim merkezine yaptığı yolculuklarda semâen aldığı hadislerden oluşturduğu *Mu’cemü’l-Büldân* adlı eseri bu türün ilk örneği sayılmıştır.⁹⁷² Rihle sahası oldukça geniş olan Ebû Tâhir es-Silefi’nin kırk ayrı şehirdeki kırk hocadan derlediği *el-Erbeûne’l-Büldâniyye*’si de literatüre kırk hadis ile büldâniyyeyi meczeden yeni bir tür kazandırmıştır. Öğrencisi Ebü’l-Kâsım İbn Asâkir’in buna kırk ayrı sahabiden kırk ayrı konuda rivayet edilmiş olma özelliğini ekleyerek oluşturduğu *Kitâbü’l-Erbaîne’l-büldâniyye* (*Erbaûn hadîsen li-erbaîn şeyhan min erbaîn beldeten ‘an erbaîn min erba’în li-erbaîn fî erbaîn*), Kelâî’nin (ö. 634/1237) öncekilere ilaveten kırk tabîinin kırk sahabiden almış olma sıfatıyla seçtiği hadislerden oluşturduğu *Erbaûne hadîsen ‘an erbaîne şeyhan li-erbaîn mine’s-sahâbeti fî erbaîne ma’nâ* gibi eserler de bu yazının daha da geliştirilmesini sağlamışlardır.⁹⁷³

İlim yolculukları sayesinde gelişme gösteren bir başka yazın türü rical ve tabakat kitaplarıdır. Rihlelerinde ravilerin hayatlarına dair çok daha fazla malumat edinen muhaddisler, bu sahadaki birikimleriyle kaynak eserler ortaya koymuşlardır. Görüştikleri hocaların biyografileri ve kendilerinden aldıkları rivayetleri kaydeden ilim yolcularının kaleminden çıkan tabakat, ensâb, mu’cem/fehrese, tezkira, terâcim, vefeyât ve meşyeha

⁹⁷⁰ Emâlî literatürü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Aydoğdu Demir, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*, ss. 414-438.

⁹⁷¹ Bkz: Aydın, “Büldâniyye”, c. VI, ss. 487-488.

⁹⁷² Doğanay, *Sicilya’da Hadis*, ss. 82-83.

⁹⁷³ Hasan b. Muhammed b. Muhammed el-Bekrî’nin de aynı minvalde bir seri vardır. Müellif bu eseri, hadis tahsilinde bulunduğu 160’tan fazla yerin nüfusu en kalabalık 40 şehirden, 40 tabiunun 40 sahabiden naklettiği 40 hadis içermektedir. Bkz: M. Yaşar Kandemir, “Kırk Hadis”, *DİA*, (Ankara: 2022). s. 468

gibi eserlerle rical edebiyatı zenginlik kazanmıştır.⁹⁷⁴ Yolculuklarında kendisinden istifade ettiği hocalarına dair bireysel gözlemlerinin ön planda olduğu pek çok eser kaleme alan Ebû Tahir es-Silefî'nin eserleri bu zenginliği en çarpıcı şekilde ortaya koymaktadır. Bağdat'ta görüştüğü iki bin civarında hocasının biyografisine ek olarak onların hadis, şiir ve hikayelerine yer verdiği *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, Ebher'de görüştüğü hocalardan bazılarının biyografilerini ve nakillerini kaydettiği *Terâcimu'l-Ebheriyyîn*, Vâsıt'ta yaşayan ve tahsil için buraya gelen kişilere yer verdiği *Suâlâtü'l-Hâfiz es-Silefî li-Hamîs el-Havzî 'an cemâatin min ehli Vâsıt*, Bağdat ve İsfahan dışındaki yolculuklarında yalnızca mukabelede bulunduğu veya hadis dinlediği hocalarının tercemelerini kaydettiği kapsamlı eseri *el-Mu'cemu's-Sefer* ve görüştüğü hocalarını belirli bir mekânla sınırlı tutmadığı *el-Fihrist* gibi rical sahasına damgasını vuran küçük büyük pek çok eser rihlelerinin ürünüdür.⁹⁷⁵ Âlimlerin ilmî seyahatleri sırasında görüştükleri hocaların hayatı, telifleri, mervîyyatı ve kendilerinden okudukları eserleri senedleriyle kaydettikleri eserler “er-rahâlâtü'l-fehresîyye” adı verilen farklı bir tür olarak değerlendirilmiştir. Önde gelen muhaddislerden İbn Rüşeyd'in *Mil'ü'l-aybe bimâ cümia bi-tûli'l-gaybe fi'l-vicheti'l-vecîhe ile'l-Haremeyn Mekke ve Taybe'si* ile Makkarî'nin *Ravzatü'l-âsi'l-âtireti'l-enfâs fî zikri men lakîtühû min a'lâmi'l-hadrateyn Merrâküş ve Fâs* isimli eseri bu türün meşhur örnekleri olarak literatürdeki yerini almıştır. Âlimlerin yanı sıra şair ve edipler, onların meclisleri, şehirlerin coğrafî, mimari, siyasi, ekonomik ve sosyal yapıları hakkında zengin malumat içeren bu eserler birçok alana ışık tutan kıymetli kaynaklardır.⁹⁷⁶

Şehir tarihlerinin oluşmasında ve zengin bir içeriğe kavuşmasında da rihleyle gelen hareketliliğin büyük payı vardır. Zira bu tür eserlerde belirli bir şehrin yetiştirdiği âlimler

⁹⁷⁴ Keleş, “Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler”. s. 17.

⁹⁷⁵ Bkz. Elif Yücel, *Hafız Ebû Tâhir es-Silefî ve Hadis Kültüründeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008). s. 32-52; Efendioğlu, “Silefî”, c. XXXVII, ss. 199-200.

⁹⁷⁶ Eşer, *Hadis İliminde Fehrese Literatürü*. ss. 103-104.

ve seçkin simalarla birlikte bu şehre uğrayan, kısa bir süre burada bulunan veya burada yaşayanlar da kaydedilmiştir. Hadis hafızı İbn Asâkir (ö. 571/1176), muazzam biyografik eseri *Târihu Medîneti Dimaşk*'ı yıllar süren çalışmaları sonucunda, seyahatleri sırasında elde ettiği geniş hadis birikimi sayesinde tamamlamıştır.⁹⁷⁷ Eserin böylesine devasa bir hacme ulaşmasında Dimaşk'a rihle yapan âlimlerin ciddi katkısı olsa gerektir. Nitekim ilk rihlesini tamamladıktan sonra yirmi yılı aşkın bir süre Bağdat'ta kalan Hatîb-i Bağdâdî, meşhur *Târihu Bağdâd*'ını bu süreçte kaleme almış; tedris ve tahdis faaliyetlerine ara vererek telife yoğunlaştığı bu zaman diliminde Bağdat'a gelen âlimlerden edindiği bilgiler, eserin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.⁹⁷⁸

Hadis tahsili için yapılan yolculuklarda kaleme alınan seyahatname ve hatırat gibi farklı türde eserler de vardır. Her ne kadar bu tür, hadis literatürü dışında değerlendirilse de bu eserler içerikleri itibarıyla hadis alanına da katkı sunduğu için burada zikredilmelerinde fayda vardır. Endülüslü muhaddis İbn Arabî'nin (ö. 543/1148) Doğu'daki on yıllık ilim serüvenini ve izlenimlerini edebî bir üslupla anlattığı *Tertîbü'r-rihle li't-tergîb fi'l-mille* türünün ilk örnekleri arasındadır.⁹⁷⁹ Hadis edebiyatına katkıları tartışılmaz olan Süyûtî (ö. 911/1505), hac yolculuğu ve Mekke ikameti sırasında yaşadıklarını, hocalarını ve çeşitli edebi konuları anlatarak *en-Nahletü'z-Zekiyye fi'r-Rihleti'l-Mekkiyye ve en-Nefhatü'l-Miskiyye ve't-tuhfetü'l-Mekkiyye*, Dimyat ve İskenderiye çevresindeki üç aylık gezisindeki gözlemlerinden hareketle de *el-İğtibât fi'r-rihle ile'l-İskenderiyye ve Dimyât yâhud Katfü'z-zehr fi rihleti şehri* isimli eserini telif etmiştir.⁹⁸⁰ Fas'lı muhaddis Ebû Sâlim el-Ayyâşî'nin (ö. 1090/1679) Merakeş'ten Mekke'ye yaptığı yolculuk esnasındaki gözlemlerinden hareketle kaleme aldığı *er-*

⁹⁷⁷ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, c. I, ss. 29-30 (muhakkikin önsözü).

⁹⁷⁸ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. I, s. 22 (muhakkikin ön sözü).

⁹⁷⁹ Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî", *DİA*, (İstanbul: 1999). c. XX, ss. 488-490.

⁹⁸⁰ Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, (İstanbul: 2020). c. XXXVIII, s. 189.

Rihletü'l-Ayyâşîyye,⁹⁸¹ rihlelerinin çokluğuyla maruf İbnü'l-Kayserânî'nin seyahat anılarından oluşan *el-Mensûr*,⁹⁸² İbn Hacer'in Aynî ile görüştüğü beş aylık Ayıntab yolculuğunun hatıralarını kaydettiği *Celebü Haleb*⁹⁸³ gibi eserlerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Hadisin yanı sıra coğrafya ve kültür tarihine dair de kıymetli bilgiler ihtiva eden *er-Rihletü'l-Mağribiyye* adlı eseriyle şöhret bulan VII. asır muhaddislerinden Ebû Muhammed el-Abderî'nin bu eseri seyahatname türünün nadide örnekleri arasında yer almıştır. Kendisinin ve oğlunun icâzet aldığı âlimlere dair ayrıntılı malumat veren Abderî, hadislerle birlikte diğer sahalarda yetişen âlimler ve eserleri hakkında önemli bilgiler sunarak döneminin ilim ve kültür hayatını gözler önüne sermiş, arkeolojik gözlemleriyle de farklı alanlara ışık tutmuştur.⁹⁸⁴

E. İLİM, KÜLTÜR VE MEDENİYETİN GELİŞMESİ

Hadis rivayetlerinin ve eserlerin yayılması, bilginin güvenilir şekilde nakli, hadis ilimlerinin ve edebiyatının gelişmesi gibi önceki başlıklarda ele aldığımız tüm etkileriyle rihleler, tarih boyu hadis disiplininde yaşanan değişim, dönüşüm ve gelişimin merkezinde yer almıştır. Muhaddislerin gittikleri yerlerde hadis öğrenimi/öğretimiyle sınırlı kalmayıp Arap dili, edebiyat, kıraat, siyer ve daha birçok ilim dalıyla meşgul olmaları, hadis tarihindeki rihlelerin diğer disiplinlerin gelişmesine de katkıda bulunmasıyla sonuçlanmıştır. Rihleler sonucu kaleme alınan eserlerse hadis ilminin yanında siyer, ve megazi başta olmak üzere diğer İslami ilimlere dair telifatın güçlenmesine ciddi katkılar sağlamıştır.⁹⁸⁵ Ayrıca gittikleri yerlerdeki tarihi, coğrafi ve kültürel öğeleri kaydeden

⁹⁸¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, c. VI, s. 112.

⁹⁸² Muhammed b. Tahir el- Makdisî, *el-Mensûr mine'l-hikâyât ve's-suûlât*: Mektebetü Darü'l-Minhâc, 1430).

⁹⁸³ Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, c. XIX, s. 514.

⁹⁸⁴ Bkz: Abderî, *Rihletü'l-Abderî* (Dımaşk: Dârü Sa'dâdîn, 1999),

⁹⁸⁵ Nazlıgül, “Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları”. s. 14.

gezgin muhaddisler bu ilimlere dair zengin malumat sunmuş, şehir ve bölgelerin tanınmasında da önemli rol oynamışlardır.⁹⁸⁶ Yine talebelerin uğradıkları şehirlerde çeşitli alanlardaki ilim meclislerine dahil olması, kendileri için özel meclisler düzenlenerek onların da kendi ilimlerini aktarmalarına fırsat verilmesi ve ulema arasındaki müzakereler ilim ve fikir hayatına canlılık kazandırarak bu sahadaki gelişmelerin önünü açmıştır.

Rihleler herşeyden önce âlimlerin bireysel gelişimine katkı sağlamış, bu gelişme bireyden topluma halka halka büyüyen bir yapı arz etmiştir. Bilgi ve tecrübesi artan talebelerin çok çeşitli hocalarla, metodlarla ve bakış açılarıyla karşılaşmak suretiyle ilmî melekeler kazanması ve İmam Şafîî örneğinde olduğu gibi yeni düşünce şekilleri geliştirmesi mümkün olmuştur.⁹⁸⁷ Âlimlerin yetişmesi ve olgunluk kazanmasında seyahatlerinde görüşüp müzakere ettiği hocalar hayati rol oynamıştır. Bu müzakereler her iki tarafın da ilmî derinlik kazanmasına yardımcı olmuştur. Süfyan b. Uyeyne'nin Ali b. el-Medîni için ifade ettiği gibi bazı âlimler, kendilerine müzakere için gelenlerden kendilerinin daha çok istifade ettiğini beyan getirmişlerdir.⁹⁸⁸ Müzakereler sayesinde ilmî gelişmelerden ve tartışmalardan haberdar olan âlimlerylara daha geniş bir perspektiften bakabilmiş, bu sayede kendi görüşlerini değiştirebilmiş veya daha sağlıklı, sağduyulu bakış açıları geliştirebilmişlerdir.⁹⁸⁹ Sabır, hoşgörü, anlayış gibi ahlakî güzellikler kazanan ve genel kültürü artan yolcuların hem ilmî hem ahlaki olgunluğa erişmesi kolaylaşmış; böylelikle başkalarını tekfir etme, muhaliflerine sapık, bid'at ehli gibi sıfatlar yakıştırmada aceleci tavırlardan uzaklaşabilmişlerdir.⁹⁹⁰ Hocayla doğrudan iletişime geçmek önyargıların kırılmasına vesile olmuş, hocalardan üst düzeyde istifadeyi

⁹⁸⁶ Hatiboğlu, "Rihle", c. XXXV, s. 107; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 111.

⁹⁸⁷ İtr, "Mukaddime", s. 24. Ayrıca bkz: Safedî, *el-Vâfi*, c. II, s. 121-127.

⁹⁸⁸ Zehebî, *Tezkira*, c. II, s. 13.

⁹⁸⁹ Örnekler için bkz: Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, s. 548.

⁹⁹⁰ Açıklak, *Rihle*, 73; el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 27 (Nurettin İtr'in önsözü).

mümkün kılmıştır. Örneğin muhtemelen Irak ehli olduğu için Eyyûb es-Sahtiyânî'yi hacda gördüğü halde kendisinden hadis almayan İmam Mâlik, onu tanıyıp sünnete olan bağlılığını görünce fikir değiştirmiş ve kendisinden hadis yazmıştır.⁹⁹¹

Seyahatin kazanımları yalnızca seyahate çıkanlar için söz konusu olmamış, seyahat eden âlimlerin hareketliliği diğer âlimlerin yetişmesine de etki etmiştir. Örneğin seyahat tecrübesi çok az olan Şîî hadis hafızı İbn Ukde kendisine rihle için gelenlerden aldığı hadislerle zengin bir müktesebata sahip olmuş, kitaplarının hacminin “altı yüz deve yükü”ne ulaştığı kaydedilmiştir.⁹⁹² Benzer şekilde hiç rihleye çıkmadığı halde hadis ilminde temayüz eden birçok âlim de rihle için gelenlerden öğrendikleriyle ilerleme kaydetmiştir. Bu şekilde iyi yetişmiş âlimlerin mevcudiyeti toplumun ilmî bakımdan yükselmesini beraberinde getirmiş; rihleler sayesinde pek çok âlimle tanışan, farklı fikirlerle karşılaşan halk kitlelerinin bilinç seviyesi artırmıştır. Başta yöneticiler olmak üzere halkın farklı kesimlerinden rağbet gören meclislerin de bu bilinçlenmede büyük payı olmuştur.

İlmî seyahatler sonucunda elde edilen birikimin özelde hadis yazınına genelde ise İslami literatüre ciddi katkıları olduğu açıklanmıştır. Bunun yanında kitapların çoğaltılması ve şehirler, ülkeler ve hatta kıtalar arası dolaşıma sokulması hadis gezginleri eliyle olmuştur. Nicholson'ın ifadesiyle “bu bilgi müptelaları üç kıtada dolaşıp balla yüklü arılar misali memleketlerine dönmüşlerdir.”⁹⁹³ Kırk küsur yıl süren seyahatlerinin sonucunda kırk deve yükü, yaklaşık elli cilt kitapla geri dönen meşhur hadis hafızı Ebû Abdullah İbn Mende⁹⁹⁴ gibi muazzam bir rihle semeresi olan âlimler çoktur. Merv'e dönünce hadis ehli için bir ribat kurarak Gazze seyahatinde satın aldığı kitapları buranın

⁹⁹¹ Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, s. 562; Abdurrahman b. Abdullah el- Cevherî, *Müsnedü'l-Muvatta'* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997), c. I, s. 278.

⁹⁹² Zehebî, *Tezkira*, no: 820.

⁹⁹³ Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, New York, 1907, s. 281.

⁹⁹⁴ Zehebî, *Tezkira*, no: 959.

kütüphanesine bağışlayan Abdullah b. Ahmed el-Bezzâz⁹⁹⁵ ve vefatından evvel tüm kitaplarını kurduğu dârühadise bağışlayan İbn Hibbân gibi önde gelen pek çok isim seyahatlerle geçen ömürlerinde elde ettikleri tüm birikimlerini kütüphaneler yoluyla talebelerin istifadesine sunmuşlardır.⁹⁹⁶ İbn Hacer, Bulkînî, Sehâvî ve Süyûtî gibi uzun yıllar süren kapsamlı rihleleriyle şöhret bulan pek çok âlimin şahsi telifleri müstakil bir kütüphaneyi dolduracak hacimdedir. Seyahatler neticesinde elde edilen bireysel birikimlerle nesiller boyu ilim ve kültürün taşıyıcısı olacak irili ufaklı sayısız kitap, koleksiyon ve kütüphane vücut bulmuş, doğudan batıya uzanan İslam topraklarının her bir yanını süsleyen bu kütüphaneler ve rafları dolduran eşsiz eserler, kültür ve medeniyetin köklenerek gelişmesine katkı sağlamıştır.

Rihlelerin en büyük etkisiyse İslam dünyasında ortak bir ilim geleneği ve Müslümanlar arasında ortak bir kültür dilinin oluşmasına katkıda bulunması olmuştur. İslam coğrafyasındaki âlimlerin bilgi ve düşünce iletişimini sağlayan seyahatler, aradaki mesafeye rağmen hepsinin aynı ilmî dili konuşabilmesini mümkün kılmıştır.⁹⁹⁷ Hadis özelinde konuşacak olursak dinî metinlerin tevhide, ortak rivayet şekillerinin ve tahammül kaidelerinin geliştirilmesi gibi birçok husus, hadisin genel kabul gören usullere dayalı sistematik bir ilim dalı haline gelmesini sağlamıştır. Aynı prensiplerle hareket eden muhaddisler, çalışmalarını da bu doğrultuda şekillendirmiş; sünen, müsned, musannef gibi muhtelif türlerde ortaya koyulan derlemeler, bu eserler üzerine yapılan şerh, haşiye, müstahrec gibi çalışmalar ve hatta eser telifinde gözetilen ilkelerde bile ortak bir ilim geleneği hâkim olmuştur. “Bir kitap yazmak isteyen kimse eserine ‘انما الاعمال بالنيات’ hadisi ile başlasın.” diyen ve *Sahîh*’ine bu hadisla başlayan Buhârî’den sonra Nevevî gibi

⁹⁹⁵ DüNDAR, *Mısır Eyyübilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri.*, s. 85

⁹⁹⁶ Zehebî, *Tezkira*, no: 879; Zehebî, *Siyer*, c. XVI, s. 92-104.

⁹⁹⁷ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 111.

birçok müellifin aynı tutumu sergilemesi⁹⁹⁸ hadis yazınında gelişen ortak kültürün bir yansımasıdır. Bu etki diğer ilim dalları için de geçerlidir. Talebelerin ve hocaların seyahat ettikleri yerlerdeki ilmî birikimle birlikte buralarda hâkim düşünce sistemlerini ve ilim zihniyetini de taşımış olmaları entelektüel bütünleşmenin önünü açmıştır. Böylece İslam dünyasının her bir yerindeki kütüphanede aynı eseri görmek mümkün olabilmiş; Müslüman ülkelerin eğitim kurumlarında müfredatlardan okutulan eserlere, derslerdeki uygulamalardan hoca ve talebelerin kıyafetlerine kadar geniş ölçekte benzerlik söz konusu olmuştur.⁹⁹⁹

İlmî seyahatler sayesinde itikadi ve ameli mezhepler, düşünce ekolleri ve tasavvufi sistemler kendi coğrafi sınırlarını aşmış, İslam topraklarının tamamına yayılma imkânı bulmuştur. Medine'ye giderek yirmi yıl boyunca İmam Mâlik'e talebelik eden Abdurrahman b. Kasım (ö. 191/806) ondan semâen aldığı ve kendisinin kaleme aldığı yüzlerce cilt eserle Malikiliğin Mısır, Endülüs ve Kuzey Afrika'da yayılmasında öncü rol üstlenmiştir.¹⁰⁰⁰ İmam Şafî'nin görüşleri, İsferyân'e ilk olarak muhaddis Ebû Avâne (ö. 316/929) kanalıyla gelmiştir.¹⁰⁰¹ Bağdat'ta Bakıllânî'den kelam ilmini ve Eş'arî'nin görüşlerini öğrenen *Sahîh*'in meşhur ravilerinden Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043), kendisine ilim talebiyle gelenlere bu görüşleri de aktarmış, Mağrib ve Endülüs'ten gelen öğrenciler daha önceleri kendi bölgelerinde okutulmayan bu aklî ilimlerin ve düşünce sistemlerinin memleketlerine girmesine aracılık etmişlerdir.¹⁰⁰² İlim ve fikir hayatındaki bu dinamik yapı bireysel ve toplumsal zihin dönüşümlerine kapı aralamış, daha yeni ve gelişmiş düşünce sistemlerinin üretilmesine zemin hazırlamıştır. Tüm bu gelişmeler

⁹⁹⁸ el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, c. II, s. 300; es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, ss. 41-42; Muhyiddin Yahya b. Şeref Nevevî, *el-Erbeûne'n-Neveviyye* (Beyrut: D3arü'l-Minhâc li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2009), s. 46.

⁹⁹⁹ Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, âlimler ve dervişler". s. 35. XVI. asırda Osmanlı, Safevi ve Hint-Moğol İmparatorlukları'nda medreselerde verilen dersleri karşılaştırmıştır. Birbirine çok yakın müfredatların varlığına işaret eden araştırmacı, okutulan metinlerin de büyük ölçüde aynı olduğunu tespit etmiştir.

¹⁰⁰⁰ Oral, *Muvatta'nın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*, s. 156.

¹⁰⁰¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 772.

¹⁰⁰² M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zer el-Herevî", *DİA*, (İstanbul: 1994). c. X, ss. 269-270.

Batı'nın en verimsiz çağlarında Müslümanların, Endülüs ve Osmanlı gibi güçlü ve cihanşümul medeniyetler inşa etmeleriyle sonuçlanmış¹⁰⁰³ ve bunların bütünü özgün bir İslam medeniyetini vücuda getirmiştir. Zira âlimlerin seyahatleri bilginin ve irfanın merkezden çevreye yayılmasını sağlamış, anakaradaki bölgeler kadar taşradakilerin de bilinçlenmesi ve sürdürülebilir bir eğitim-öğretim sistemine kavuşması böylece mümkün olmuştur.¹⁰⁰⁴ İbn Haldun'un Mağrib bölgesiyle ilgili tespitleri bu görüşü desteklemektedir. Ona göre Muvahhidler yönetimindeki entelektüel bakımdan verimsiz dönemin ardından Kuzeybatı Afrika'da XIII. yüzyılda ilmin zafer kazanması, bilinmeyen veya unutulmuş metinlerin gün yüzüne çıkarılmasıyla değil, Doğu'ya seyahat ederek orada tahsil gören ve öğrendiklerini aktarmak için ülkelerine dönen Mağribli âlimlerin kişisel gayretleri sayesinde olmuştur.¹⁰⁰⁵

İslam dünyasında etnik kökeni, dili ve kültürü farklı birçok milletin ortak bir kültür paydasında buluşmasında en büyük pay yine rihlelerindir. Çünkü bu seyahatler bütün Müslümanları ortak bir yaşam tarzında birleştiren sünnetin taşıyıcısı olan hadis metinlerinin tevhid edilerek yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu ise inanç ve hukuk alanından sosyal hayata ve hatta şehir mimarisine kadar İslam dünyasının muhtelif beldelerinde benzer tabloların görülmesine imkân vermiştir.¹⁰⁰⁶ İlim yolcularının gittikleri yerlerde farklı örf, adet ve geleneklerle, yerel kültür öğeleriyle karşılaşmaları bunların tanınmasına ve başka yerlere taşınmasına da vesile olmuştur. Böylelikle kültür aşılmasını beraberinde getiren rihleler, bir yandan Müslüman kültürün yaygınlaşmasını sağlarken bir yandan da yerel kültürler arasında alışverişe olanak sunan bir köprü görevi

¹⁰⁰³ Osmanlı ilim zihniyetinin Mısır, Suriye, Horasan, İran, Maverâünnehir gibi merkezlerden beslendiği ifade edilmiştir. Ahmet Yaşar Ocak'ın ileri sürdüğü bu görüş Hulusi Leksiz tarafından Şakayık-ı Numaniye'deki bilgilerden hareketle temellendirilmiş, Osmanlı ulemasının büyük bölümünün eğitimlerini söz konusu ilim merkezlerinde aldığı istatistiksel verilerle ortaya koyulmuştur. Tahsil gördükleri merkezlerdeki ilmi zihniyeti ve ekolleri kendi yurtlarına taşıyan âlimlerin bilimsel düşüncenin dönüşümüne etki etmişlerdir. Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, âlimler ve dervişler". ss.18-19.

¹⁰⁰⁴ Keleş, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler". s. 20.

¹⁰⁰⁵ Ortaçağ Kahiresinde Bilginin İntikali, ss. 33-34.

¹⁰⁰⁶ Nazlıgül, "Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları". s. 35.

üstlenmiştir.¹⁰⁰⁷ Bu sayede siyasi bütünlüğe sahip olmayan İslam ülkeleri arasında güçlü bağlar oluşmuş ve kültürel birlik temin edilmiştir.¹⁰⁰⁸ Sicilya gibi anakaradan uzakta, hicrî III. asırda fethedilmiş ve yalnızca üç asır Müslüman topraklarına dâhil olmuş bir adada İslam kültürünün yaygınlaşmasında en büyük etken Endülüs, Kayrevan ve Mısır ile kurulan bağlantılar ve gerçekleştirilen ilmî seyahatlerdir.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁷ Euben, “Travel, Theory and The Search for Knowledge”. s. 15.

¹⁰⁰⁸ Özafşar, *Hadis İlmîne Giriş*, s. 62.

¹⁰⁰⁹ Doğanay, *Sicilya’da Hadis*, 99-110. Sicilya’da Müslümanlara ait telifatın Latince’ye tercüme edilmesi ise İslam kültürünün Batı’ya tesirinde rol oynamıştır. ss. 97-98.

SONUÇ

Seyahatin tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir. İnsanlar tarih boyu dinî, iktisadi, siyasi ve daha başka sebeplerle yolculuğa çıkmışlardır. Hangi amaçla çıkılırsa çıkılsın seyahat daima yeni bilgilere kapı aralayan bir vasıta olmuş, seyahate çıkan kişi artan bilgi ve tecrübesi, genişleyen bakış açısıyla farklı bir kimliğe bürünmüştür. Seyahat ve bilgi arasında sıkı bir ilişkinin varlığı, antik uygarlıklardan bugüne kadar her kültür ve uygarlıkta kendisine yer bulan köklü bir anlayış olmuş; bilgeliğe dair söylemlerde ve eğitim teorilerinde bu husus üzerinde önemle durulmuştur. Bu bakımdan her toplumda bilgi arayışıyla gerçekleştirilen yolculuklara rastlanmış, bilgiye yüklenen anlamlar ve bilgi edinmede gözetilen hedefler bu seyahatlerin niteliğine ve yönüne etki etmiştir. Tarihteki önemli gelişim, değişim ve dönüşümler, büyük ölçüde, bilgiye erişimi ve bilginin yayılmasını sağlayan bu seyahatler sayesinde gerçekleşmiştir.

Bilgi veya bilim kelimeleriyle ifade edilse de İslam dünyasında “ilim” kavramı, hayatın tüm alanlarını kuşatan ve bütünüyle İslam medeniyetine şekil veren özgün bir kavramdır. İlim kavramının genişliği ve bilgi edinmenin her Müslüman için temel bir gereklilik olması, ilmî faaliyetlerin Müslüman toplumunun tamamına yayılmasını sağlamış, başta hadis olmak üzere tüm ilim dallarında bilgi arayışıyla seyahat etmek Müslüman âlimlerin karakteristik bir özelliği haline gelmiştir. Bunların içinde dil ve edebiyat, tarih, coğrafya ve tasavvuf alanındaki seyahatler farklı özellikleriyle dikkat çekmiş, fakat tüm bu yolculukların temelini hadisler için yapılan seyahatler oluşturmuştur.

Hadis arayışıyla yapılan seyahatler “rihle” kelimesiyle ifade edilmiş, ilim yolculuklarının tarihi süreçte değişen hedefleri doğrultusunda rihle kavramı farklı şekillerde tanımlanmıştır. Mevcut tanımların her biri rihlenin belirli özelliklerini dikkate almış, zaman içerisinde anlam genişlemesine uğrayan bu kavramı kapsamlı bir şekilde ifade eden bir tanıma rastlanmamıştır. Buna göre kavramın şu şekilde tanımlanması

uygun görülmüştür: “Rihle; rivayetlerini doğruluğunu tespit etmek, ihtilafı bir meseleyi aydınlatmak, âlî isnada ulaşmak, hadis toplamak, nadir rivayetleri araştırmak, hadis âlimleriyle görüşüp müzakere etmek, belirli bir hocaya ulaşmak; metin, sened ve ricale yahut muhtelif hadis ilimlerine dair bilgi elde etmek, rivayet tariklerini çoğaltmak, rivayetleri/eserleri müellifinden ya da yetkili ravilerinden dinlemek veya bu kişilerden okuyarak rivayet hakkı kazanmak, ayrıca müktesebatını aktarmak suretiyle hadis öğretiminde bulunmak için yapılan seyahatlerdir.” Daha kısa ifade edilecek olursa rihle, hadis tarihindeki ilim yolculuklarına verilen isimdir.

Rihle, hicrî II. asırda hadis alanına özgü bir kavram olarak belirginleşmeye başlamış, III. asır ve sonrasındaki telifatta ıstılahi bir kavram olarak kullanılmıştır. Talebü’l-ilm, semâ, âlî isnad, arz, likâ ve müzakere, rihlenin kavram ağını oluşturan sözcüklerdir. Ayrıca biyografik eserlerde rihle bağlamında ortaya koyulmuş çok zengin bir söz varlığı mevcuttur. Bütün bu verilerden hareketle ilmî seyahatler olarak nitelenen rihleleri uygulamada muhaddislerin diğer seyahatlerinden ayırtmak mümkün değildir. Zira seyahat hareketliliği yoğun olan hadis âlimleri; ilim talebinin yanı sıra siyasî, idârî veya askeri görevler, ticaret veya hac gibi farklı gerekçelerle de seyahatler gerçekleştirmişlerdir. İlim yolunda önlerine çıkan her fırsatı değerlendiren bu âlimler farklı amaçlarla çıktıkları bu seyahatlerini ilim arayışına vesile kılmış ve nihayetinde her birini rihleye dönüştürmüşlerdir.

İslam toplumlarına has bilgi arayışını ifade eden özgün bir faaliyet olan rihlenin ortaya çıkmasında dinî motivasyonlar oldukça yüksektir. Bunun yanında hadislerin tespiti, hadis toplama ve tedvin faaliyetleri, bilgi kaynaklarının geniş bir coğrafyaya yayılmış olması, hoca merkezli eğitim sistemi, hadis rivayetinde gösterilen hassasiyet ve geliştirilen kurallar, rihlenin kazandırdığı itibar, gelişmiş seyahat imkânları ve rihleye çıkanlara sunulan destekler rihlenin ortaya çıkıp gelişmesine etki eden faktörlerdir.

Rihleye temel teşkil eden ilk yolculuklar Hz. Peygamber dönemine aittir. Sahabe döneminde ilk örneklerine rastlanan rihle hareketleri, tabiûn döneminde hızla artmış, daha hicrî I. asrın ikinci yarısında hadis toplamak için gerçekleştirilen geniş çaplı yolculuklar görülmeye başlamıştır. II. asırda sistematik bir faaliyete dönüşen rihleler, sonrasında hızlı bir yükselişle devam ederek IV. asırda zirveye ulaşmış, devam eden asırlarda ise düşüşe geçmiştir. Ancak bu, genel kanaatin aksine keskin bir düşüş değildir; rihleler X. asra kadar tamamen sona ermemiştir. Hatta VII. asır rihlelerinde hafif bir dalgalanma gözlemlenmektedir. IV. asır sonrasındaki düşüşün pek çok sebebi vardır. Medrese ve darülhadislerin kurulması ve yaygınlaşması, bunlar arasında en etkili sebep olarak zikredilmiştir. Ancak Osmanlı Dönemi'nde kurumsal bir yapıya bürünene kadar bu etki sanıldığı kadar güçlü olmamıştır. Medreselerin kurulmasıyla rihle etkinliğinin son bulmasına yol açacak bir değişim yaşanmamış, aksine uzun süre esnek bir yapı arz eden bu kurumlar rihleye çıkanlara yeni olanaklar sağlamıştır. Rihle hareketlerindeki düşüşte rivayet ilimlerinin devrini tamamlaması ve hadis tarihinde dirayetü'l-hadis temelinde yeni bir evreye geçilmesi önemli bir etken olmuş, hicrî X. asırdan itibaren “daralma” dönemine giren hadis ilminde rihleler de gün geçtikçe azalarak önemini kaybetmiştir. Bu süreçte hızlı yaşanan değişim ve dönüşümlerin yanında değişen eğitim sistemi ve ilmî yapılar rihlenin sona ermesine neden olmuştur.

Hicrî IV. asırda hadis usulüne dair eserlerin kaleme alınmasıyla birlikte rihle konusu üzerinde de durulmuş ve rihleye dair ilkeler belirlenmiştir. İlim yolcuları bu esasları dikkate almış, ancak bunların her zaman bire bir uygulandığını söylemek zordur. Birtakım hedeflerle rihleye çıkan talebeler rihlelerinde azami derecede donanım kazanmak için her türlü imkânı değerlendirme gayretinde olmuşlardır. Rihlelerinde tümüyle önceden tasarlanmış bir plan doğrultusunda hareket etmemiş; rihle süresi ve güzergâhlar, süreç içerisinde değişip dönüşen esnek bir yapı arz etmiştir. Muhaddisler rihlelerinde çok çeşitli sıkıntıları göğüslemek durumunda kalmış, bunlara dair

anlatımlarda mübalağalı ifadeler ve menkıbelere de çokça rastlanmıştır. Bunların tamamı gerçek bilgiler şeklinde değerlendirilemeyeceği gibi tamamen gerçek dışı öğeler olarak da düşünülmemelidir.

Hadis tarihinde kadınlar da rihlelerde etkinlik göstermiş, fakat onların rihleyle ilişkisi dönemseller olarak değışiklik arz etmiş ve kadınların rihleleri hiçbir dönemde erkeklerinki kadar çok ve yaygın olmamıştır. Seyahatin riskleri, kadınların yapısal farklılıkları, seyahat kısıtlamasına yönelik dinî referanslar ve bunları değerlendirmeye esas olan toplumsal zihin yapısı kadınların rihle faaliyetlerinde erkekler kadar aktif olmamasının sebepleri arasındadır. Kadınların rihlelerde erkekler kadar aktif olmaması doğal karşılanmış, onların ilmî kariyerini ilerletmeleri için rihle zorunlu bir aşama olarak görülmemiştir.

Rihle, talebenin mesafeler katederek belirli duraklarda, belirli kişilerden hadis öğrenmesinden ibaret bir yolculuk faaliyetinden çok daha fazlasıdır. Rivayetlerin ve kitapların yayılmasından bilginin sıhhatini temin etmeye, ilim dallarının gelişmesinden literatürün zenginleşmesine kadar hadis sahasının her alanında muazzam etkileri olan rihleler, İslam dünyasında ilim, kültür ve medeniyetin köklenerek gelişmesine de önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Rihle konusunu ayrıntılarıyla ele almak için *Tezkiratü'l-huffâz* özelinde yapılan çalışmanın oldukça isabetli olduğu görülmüştür. Rihle tecrübelerine dair zengin bir malumat içeren eserde yer alan bilgilerin tasnif edilerek belli bir kompozisyon halinde sunulması rihleye dair bilgileri daha somut bir şekilde görmeye ve ayrıntıları farketmeye yardımcı olmuştur. Araştırma sürecinde başka kaynaklardan elde edilen bilgilerin, *Tezkira*'daki verilerden hareketle oluşturulan başlıklardan herhangi birinin altına girebileceği müşahade edilmiştir. Bu bakımdan eserin, muhaddislerin rihle tecrübelerine

dair temsil gücü yüksek bir eser olduğu tartışılmazdır. Eserde yer alan muhaddislerin de sahanın seçilmiş hafızlarından olduğu unutulmamalıdır.

Tezkiratü'l-huffâz'daki biyografilerin daha özlü olması, rihleye dair sayısal verilere ihtiyatlı yaklaşmayı gerektirmektedir. Zira müellifin zaman zaman rihle bilgilerinde de tasarrufa gittiği görülmüştür. Rihleye çıktığını belirttiği, hatta Ali b. Hucr (ö. 244/858) ve Ebû İshak İbrahim es-Sebî (ö. 663/1265) gibi rahhâl sıfatını verdiği bazı muhaddislerin gittikleri yerleri zikretmemesi bunun bir örneğidir.¹⁰¹⁰ Yine Abdullah b. Mübârek'in biyografisinde olduğu gibi huffâzdan bazısının sınırlı sayıda rihlesini kaydetmiş, gittiği her yeri belirtmemiştir.¹⁰¹¹ Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) gibi ilim tahsili için pek çok yolculuk yaptığı halde rihleye çıktığına hiç işaret etmediği muhaddisler de vardır.¹⁰¹² Bu bakımdan rihleye dair daha sağlıklı sayısal analizler için, araştırma sahasının daha geniş veriler içeren rical ve tabakat kitaplarıyla genişletilmesi gerekmektedir. Bir tezin sınırlarını aşan böylesine kapsamlı bir çalışmanın çok katımlı bir proje dahilinde gerçekleştirilmesi daha uygun olacaktır. Mevcut durumda *Tezkira* verileriyle oluşturulan tablo ve grafikler, geneli yansıtan prototipler olarak bakmak gerekir. Tarihi verilerle uyum arz eden bu öğeler, güvenilir ve rihle hareketlerini gözlemlemeye elverişlidir. Rihle coğrafyasını ortaya koyan haritalar için de aynı durum geçerlidir.

¹⁰¹⁰ Zehebî, *Tezkira*, no: 457, no: 1156. Ayrıca bkz: Zehebî, *Tezkira*, no: 99, no: 278, no: 1159 vd.

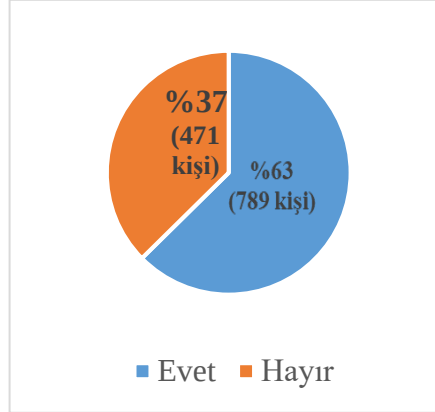
¹⁰¹¹ Zehebî, *Tezkira*, no: 260.

¹⁰¹² Zehebî, *Tezkira*, no: 280.

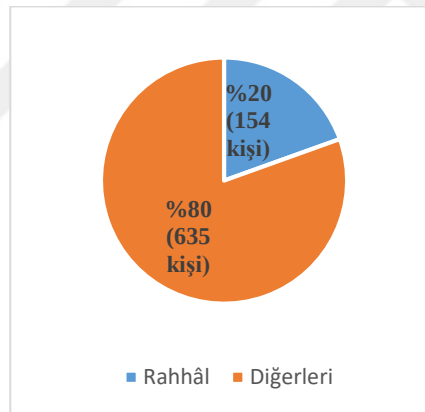
EKLER

EK- 1: METİN İÇERİSİNDE YER VERİLEN GRAFİK VE TABLOLAR

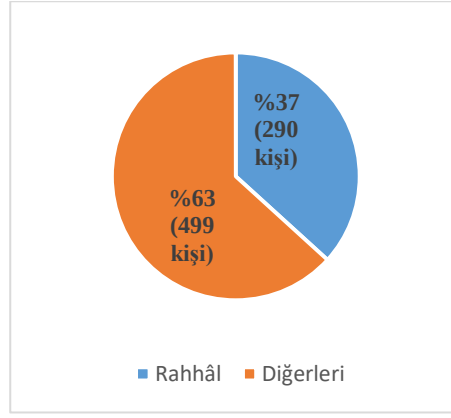
Grafik -1: Huffâz içerisinde seyahat edenlerle etmeyenlerin oranı

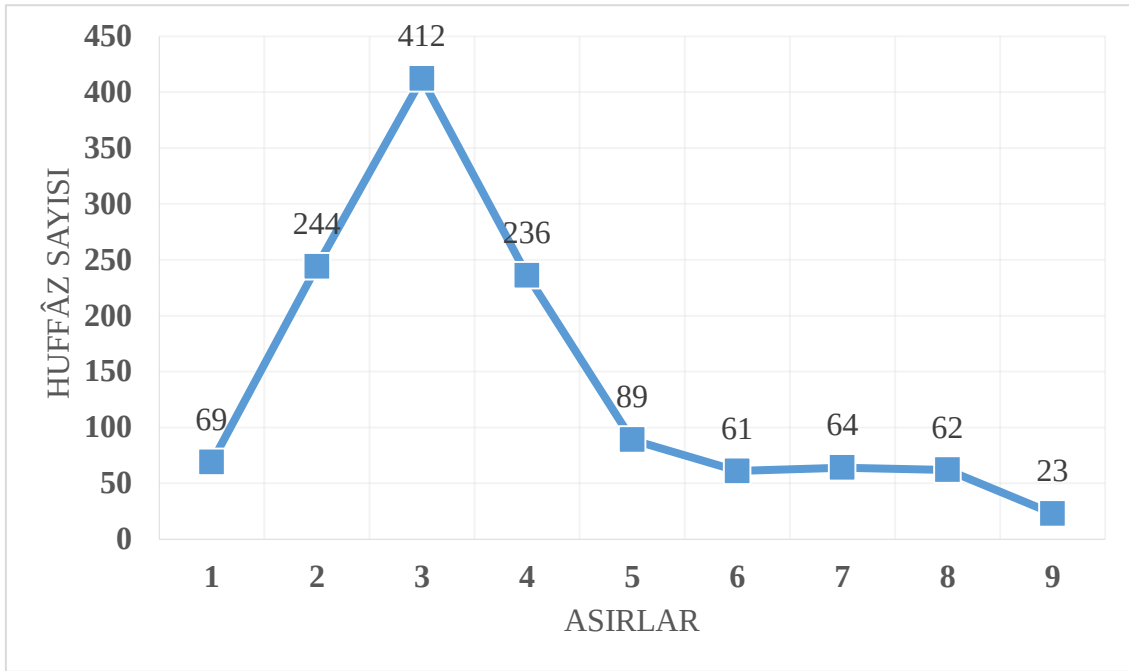
Grafik -2: Seyahat Eden Huffâz Arasında Çok Rihle Yaptığı Belirtilenlerin Oranı

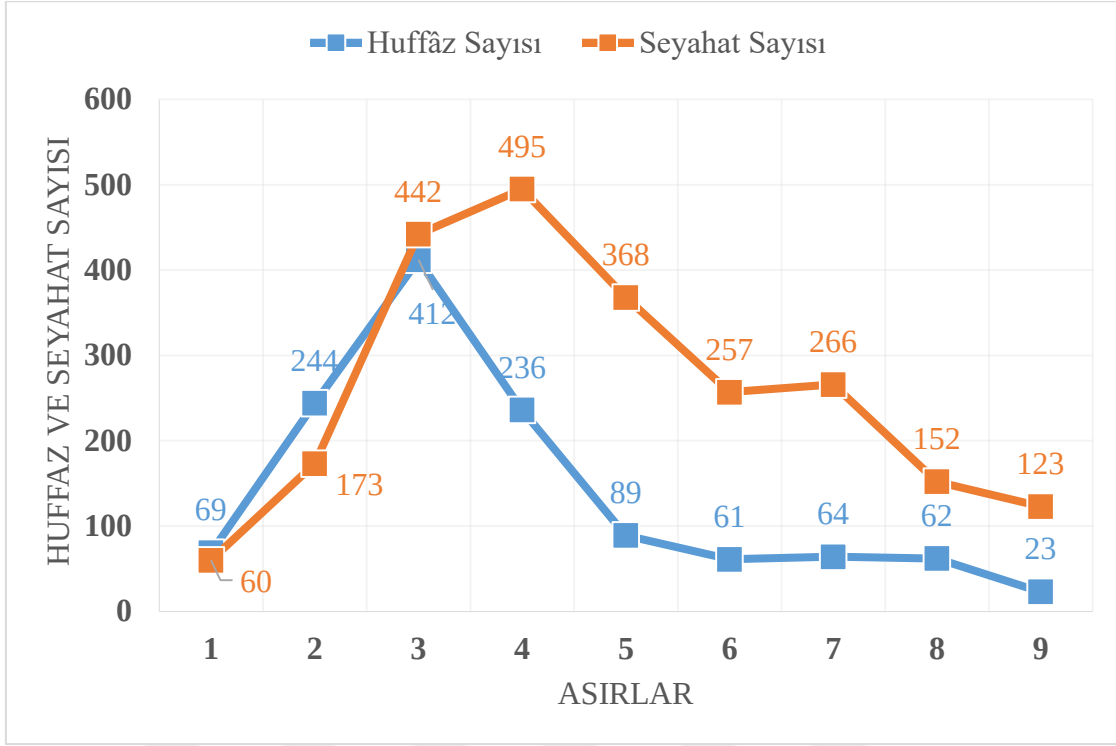
Grafik-3: Seyahat Eden Huffâz Arasında Rahhâl Olduğu Tespit Edilenlerin Oranı

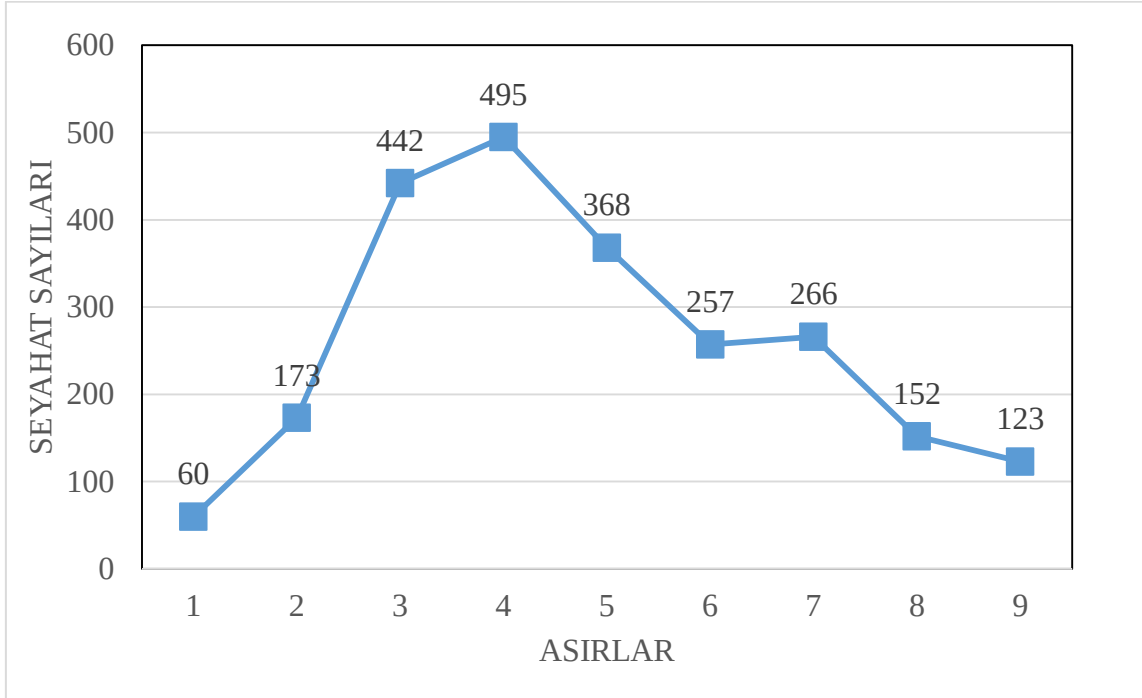
Grafik - 4: Asırlara Göre Huffâz Sayısı

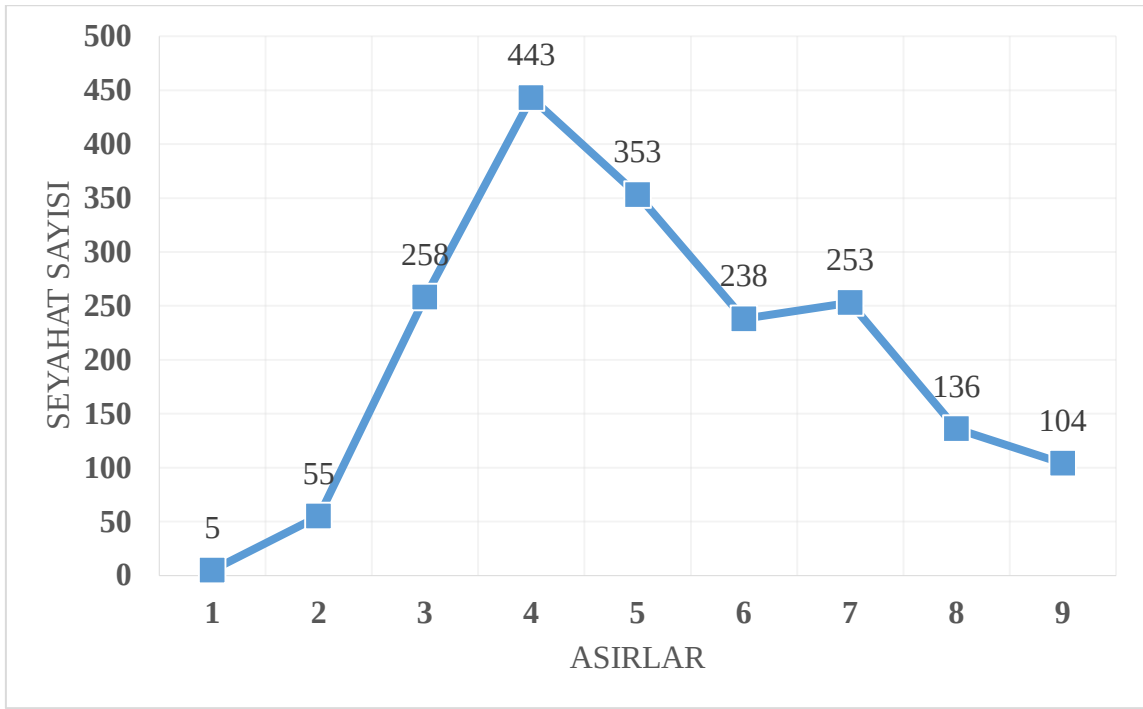
Grafik -5: Asırlara Göre Huffâz ve Seyahat Sayısı

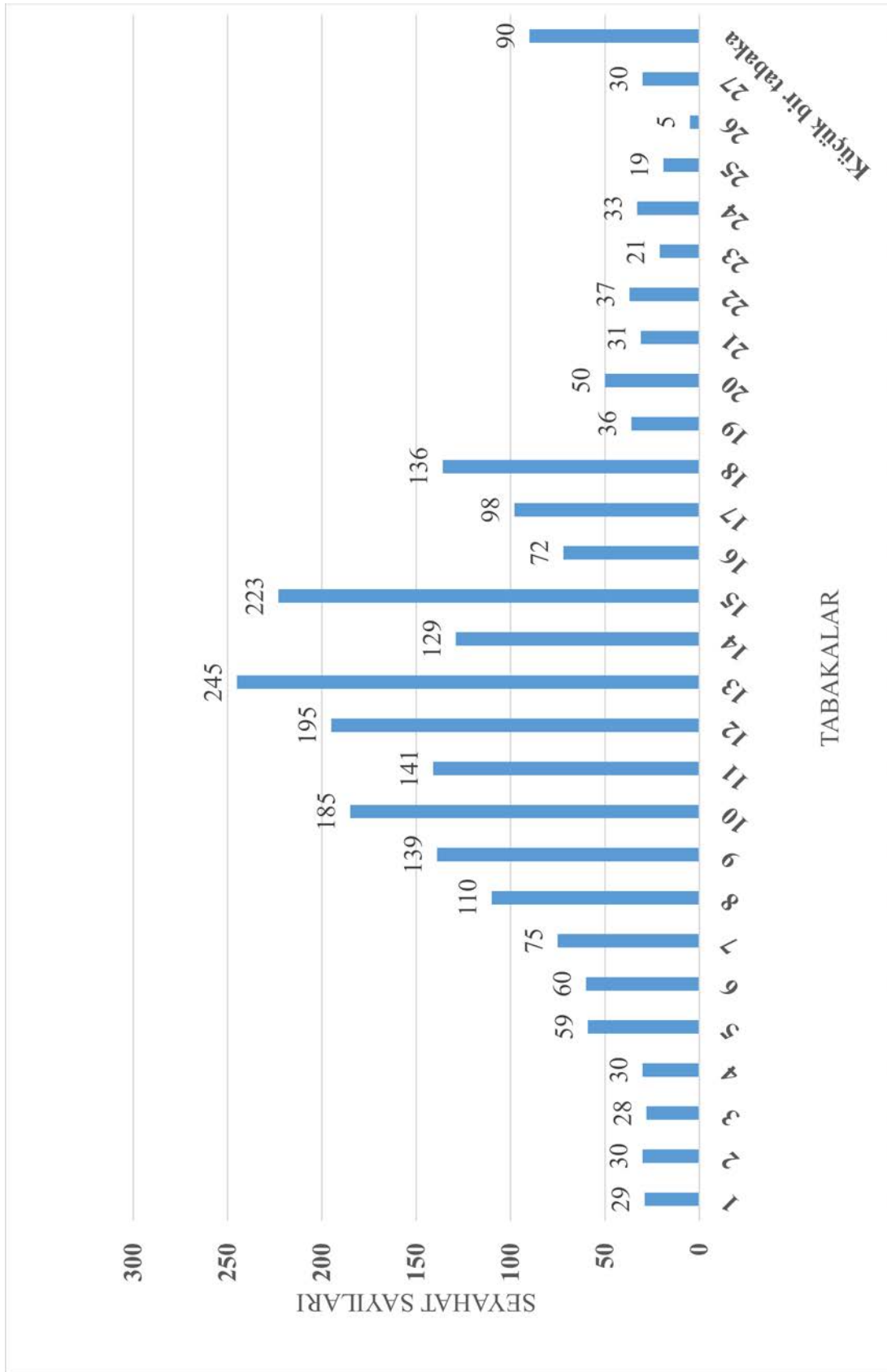
Grafik- 6: Asırlara Göre Seyahat Sayıları

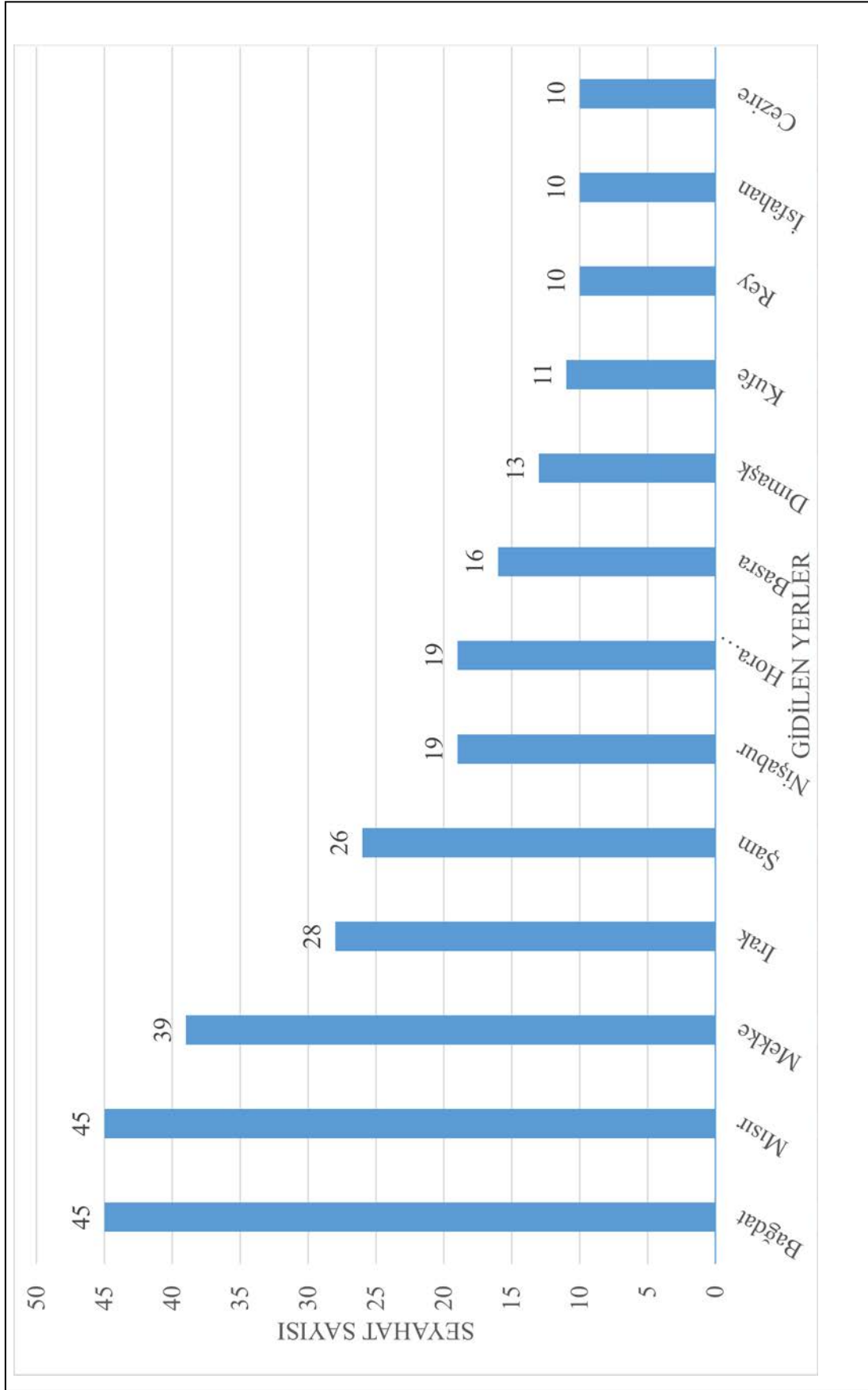
Grafik- 7: Asırlara Göre Seyahat Sayıları (Rihle)

Grafik- 8: Tabakalara Göre Seyahat Sayıları

Grafik- 9: IV. Asırda En Çok Ziyaret Edilen İlk 13 Yer

Tablo- 1: IV. Asırda Ziyaret Edilen Yerler ve Ziyaret Sayıları

Şehir	Ziyaret Sayısı
Bağdat	45
Mısır	45
Mekke	39
Irak	28
Şam	26
Nişabur	19
Horasan	19
Basra	16
Dımaşk	13
Kufe	11
Rey	10
İsfahan	10
Cezire	10
Belirsiz	48
Hicaz	7
Cibal	7
Medine	7
Yemen	7
Semerkand	6
Kurtuba	6
Buhara	5
Mevsıl	5
Merv	5
Rakka	3
İran	3
Ehvaz	3
Dinever	3
Askalan	3
Vasıt	3

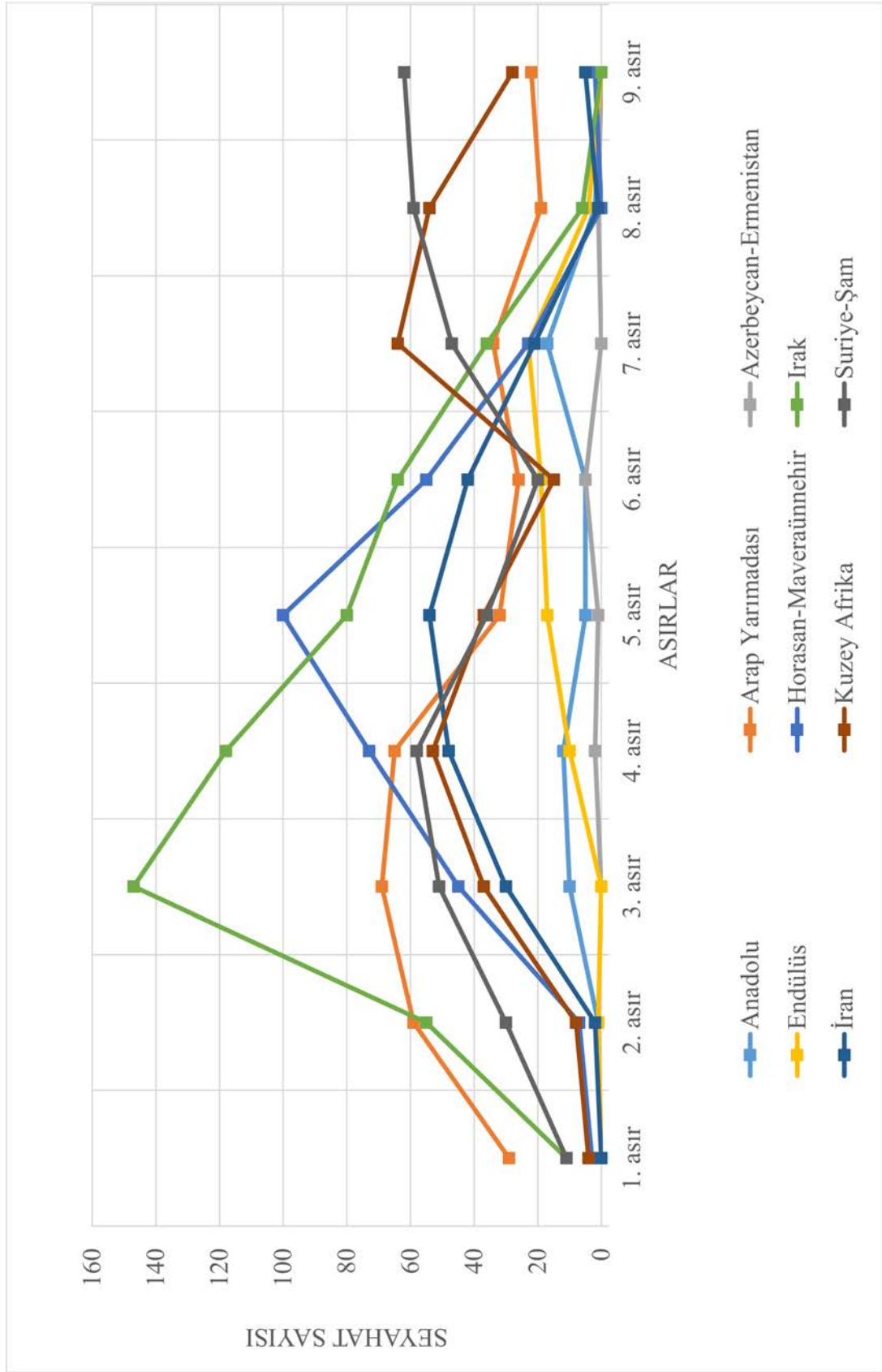
Şehir	Ziyaret Sayısı
Harran	3
Taberan	3
Tarsus	3
Herat	2
Remle	2
Beyrut	2
Maveraünnehir	2
Halep	2
Nesâ	2
Askerimükrem	2
Endülüs	2
Kazvin	2
Cürcan	2
Belh	2
Humus	2
İfrikıyye	2
Sayda	1
Zebid	1
Tıraz	1
Acem beldeleri	1
Filistin	1
Ceyhundan nile kadar	1
Şaş	1
Antakya	1
Tüster	1
isfahan	1
Rabat	1
İskenderiye	1
San'a	1
İskenderiyeden şaşa kadar	1
Sugr	1

Şehir	Ziyaret Sayısı
Karsiyan/Kursiyan	1
Birçok ülke	1
Kayravan	1
Tus	1
Arc	1
Büst	1
Kirman	1
Ezine	1
Kudüs	1
Fesa	1
Cidde	1
Beytimakdis	1
Cuhfe	1
Sarakosta	1
Akka	1
Beytu Lihya	1
A'malissultaniyye	1
Birçok şehir	1
Dihistan	1
Şiraz	1
Berza'	1
Babuttak	1
Merveruz	1
Tinnîs	1
Atrablus	1
Türk Toprakları	1
Erdebil	1
Vadilhicare	1
Mısırdan horasana kadar	1
Huzistan	1
Münbiç	1

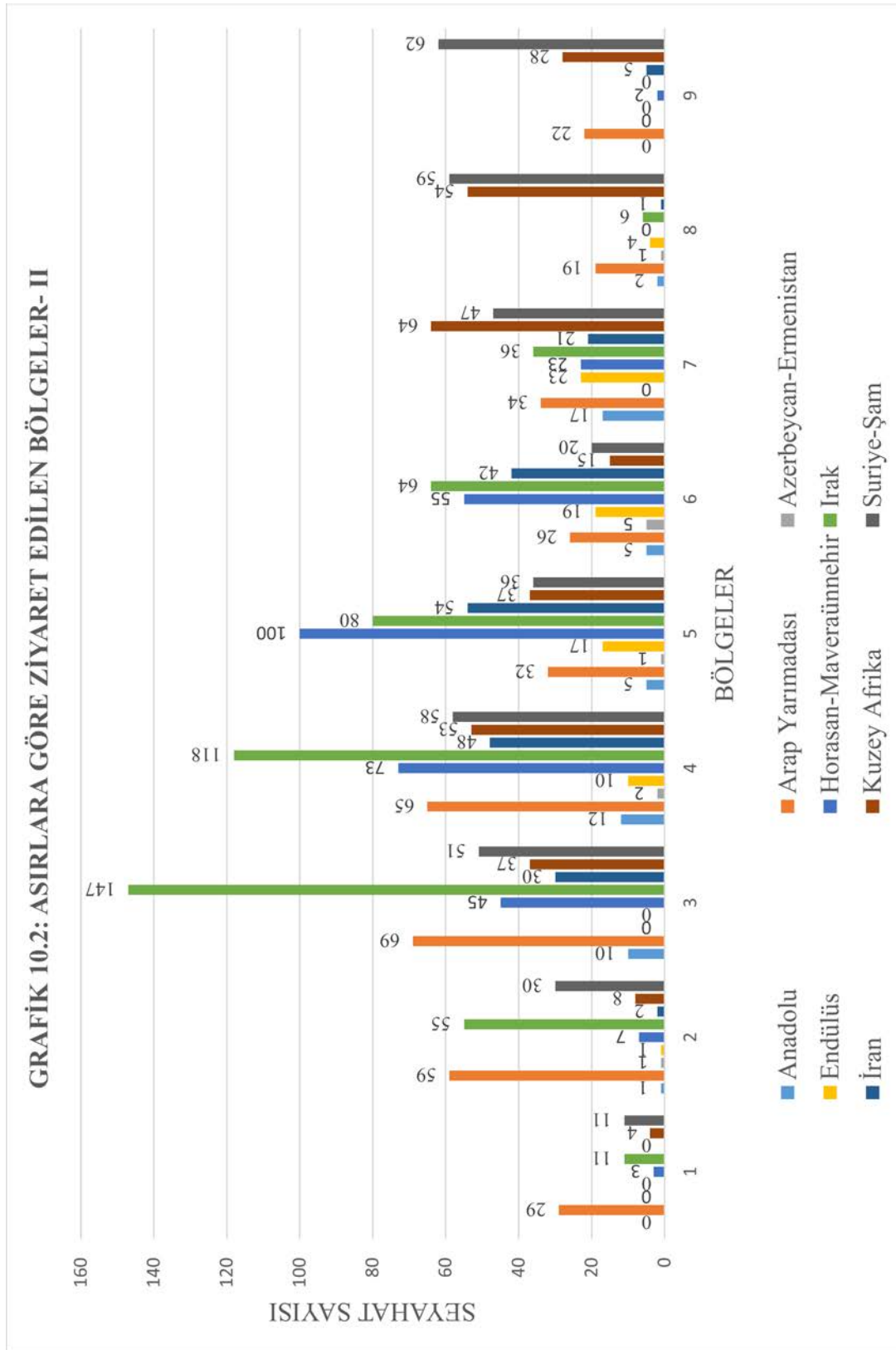
Şehir	Ziyaret Sayısı
Cebel	1
Erdistan	1
Genel Toplam	495

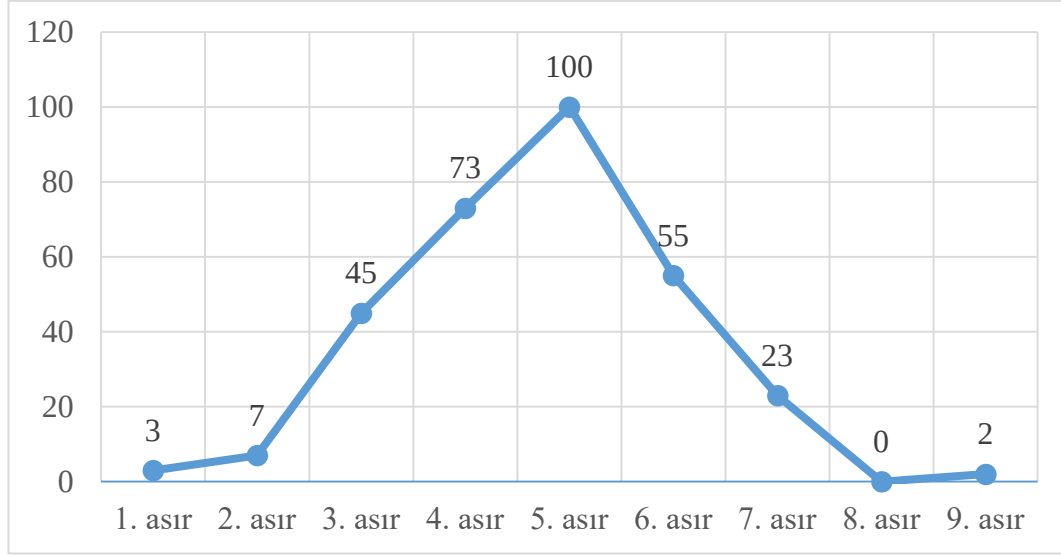
Grafik- 10: Asırlara Göre Ziyaret Edilen Bölgeler- I

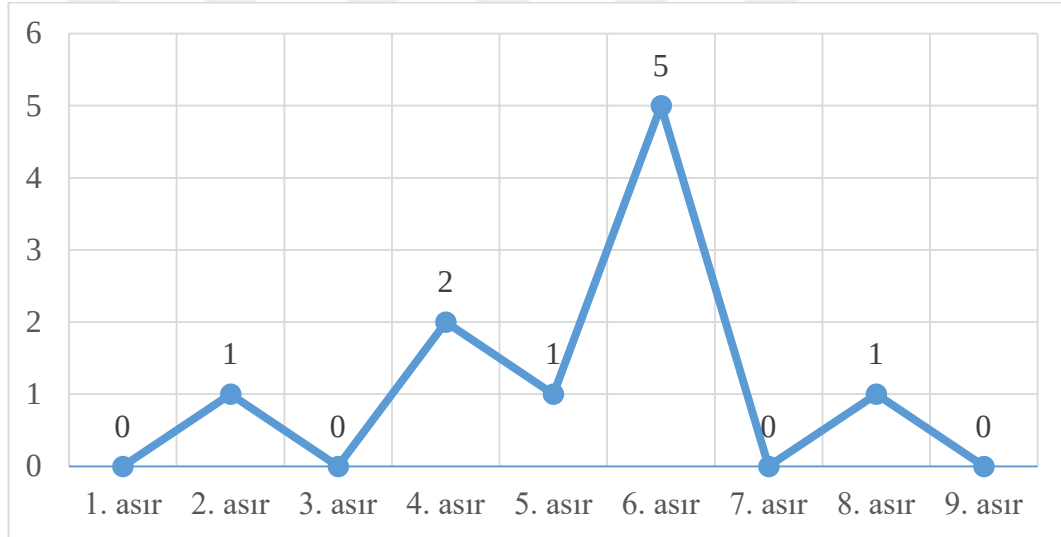
Grafik- 10.2: Asırlara Göre Ziyaret Edilen Bölgeler- II

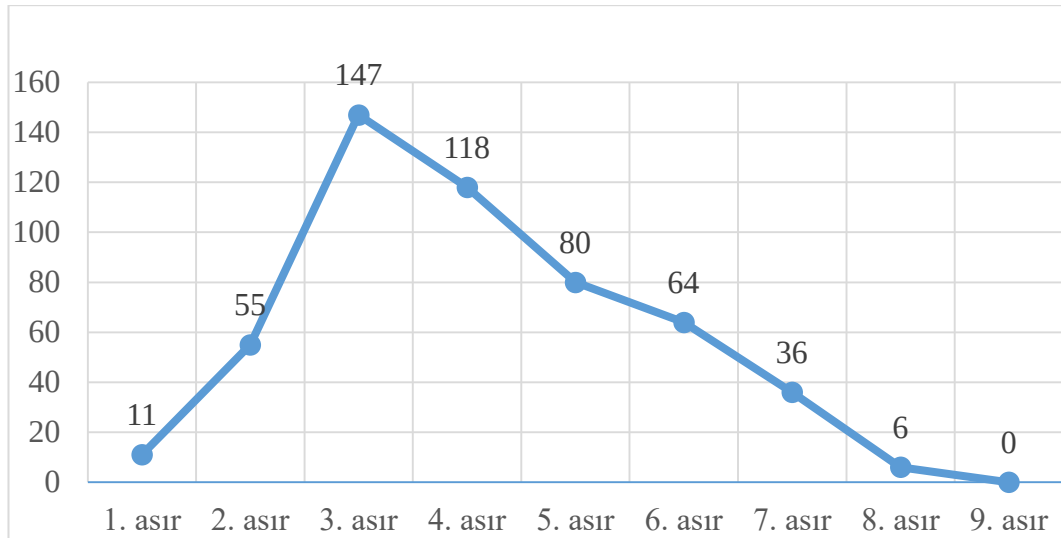
Grafik 10.1.a. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Horasan - Maveraünnehir

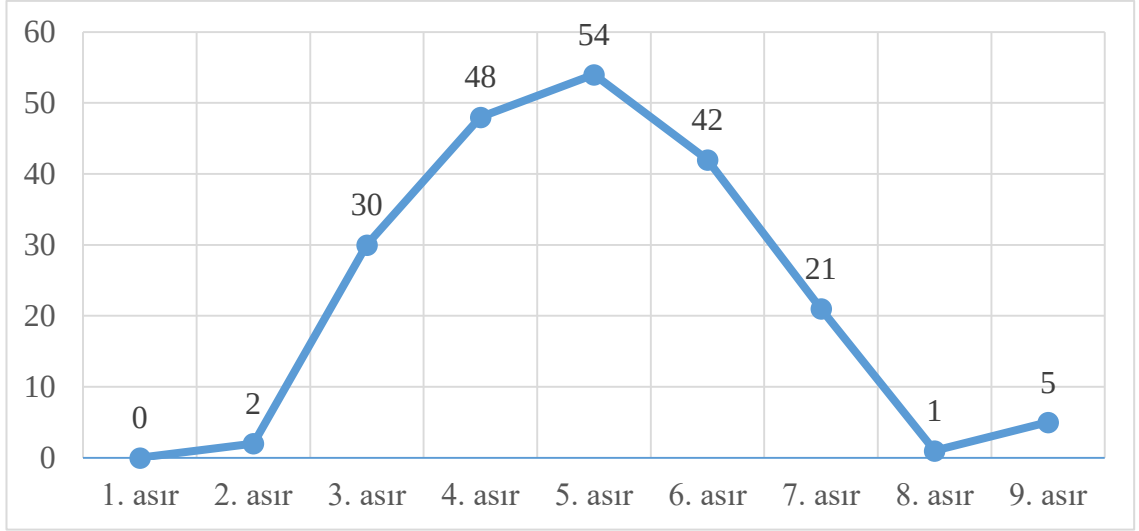
Grafik 10.1.b. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Azerbeycan-Ermenistan

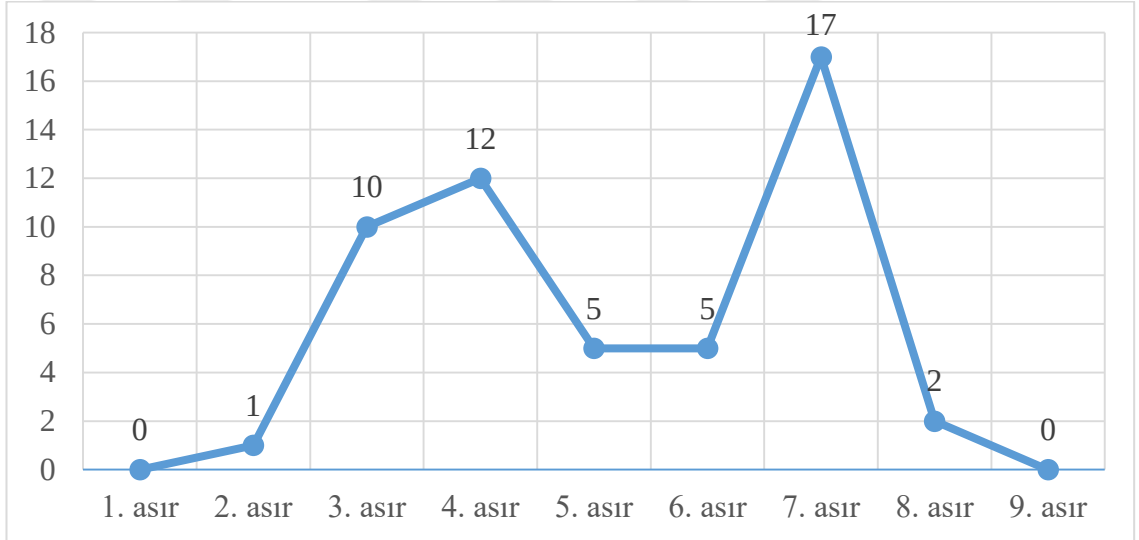
Grafik 10.1.c. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Irak

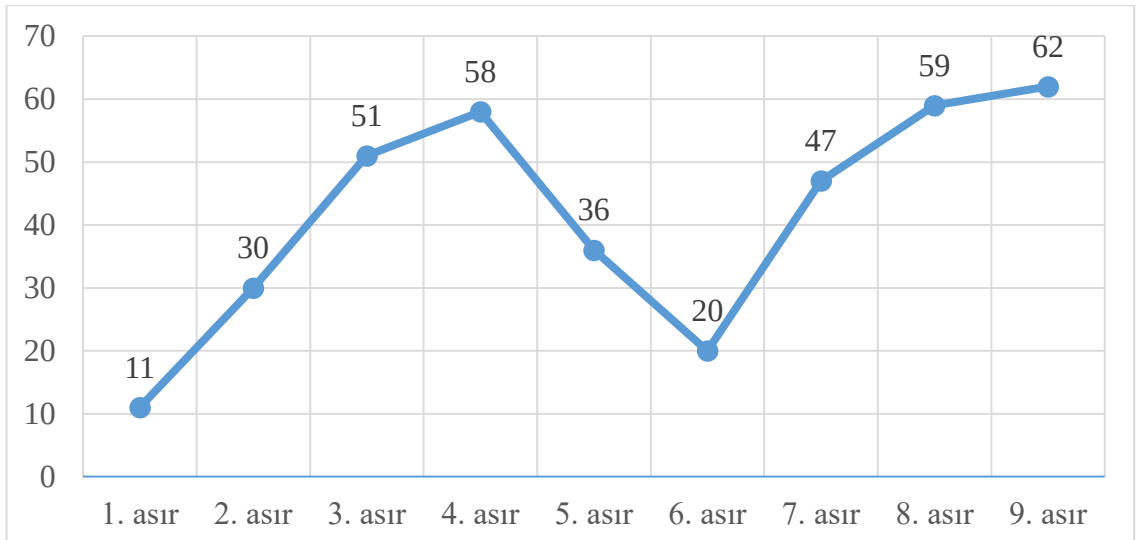
Grafik 10.1.d. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - İran

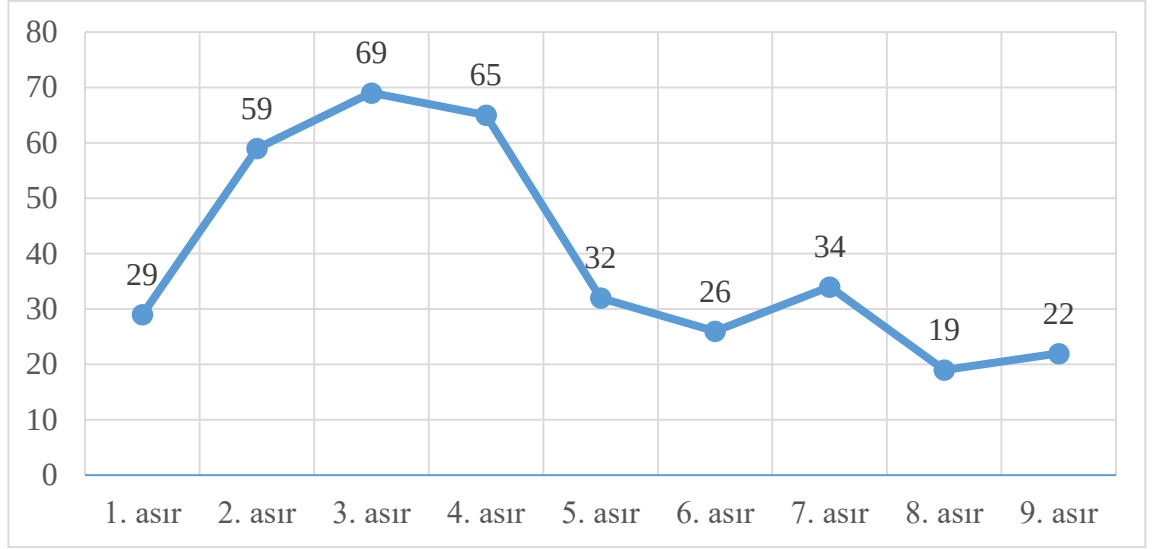
Grafik 10.1.e. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Anadolu

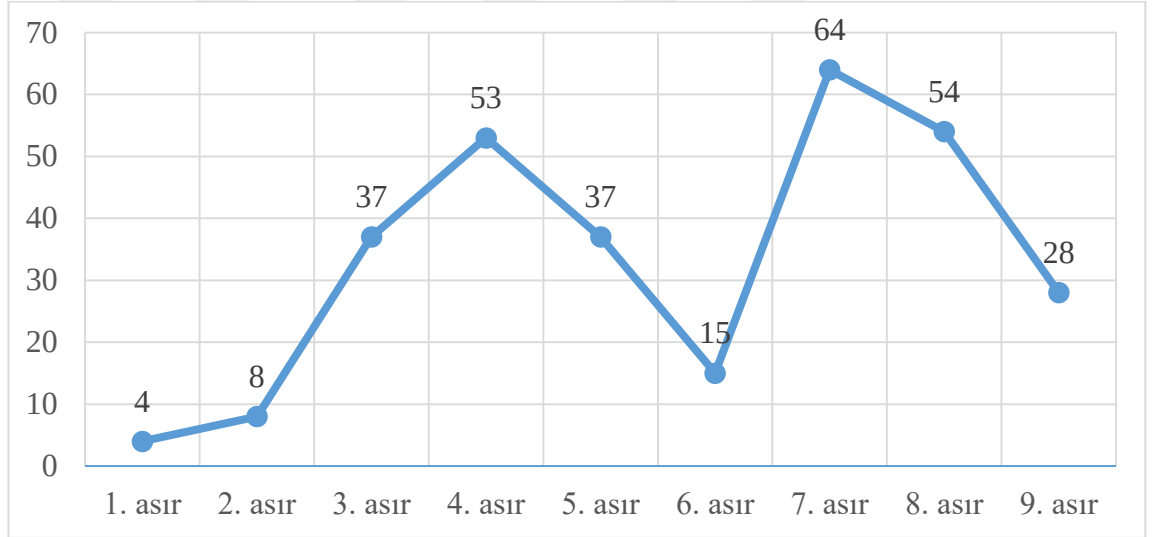
Grafik 10.1.f. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Suriye-Şam

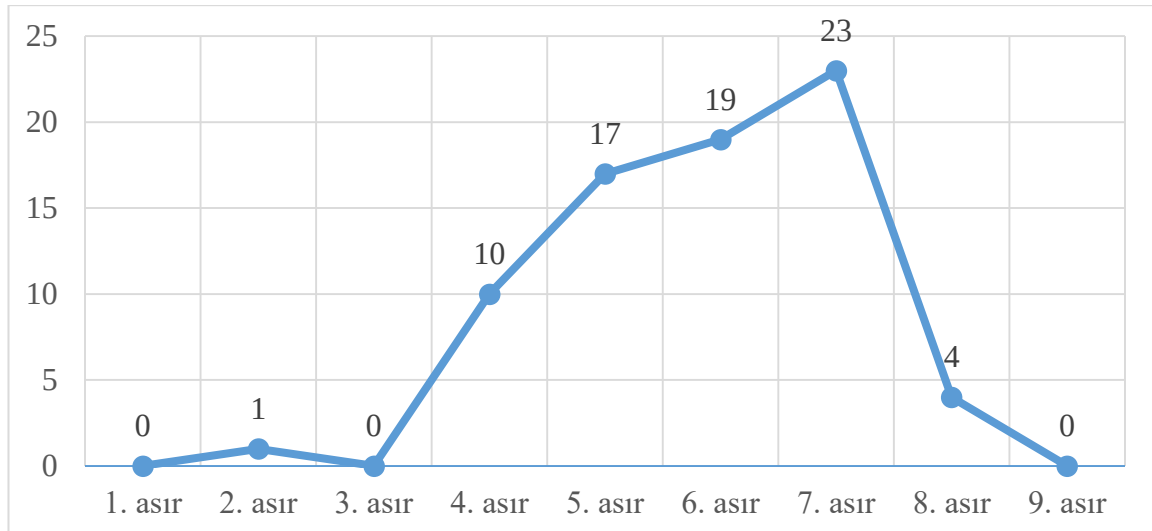
Grafik 10.1.g. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Arap Yarımadası

Grafik 10.1.h. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Kuzey Afrika

Grafik 10.1.ı. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Endülüs

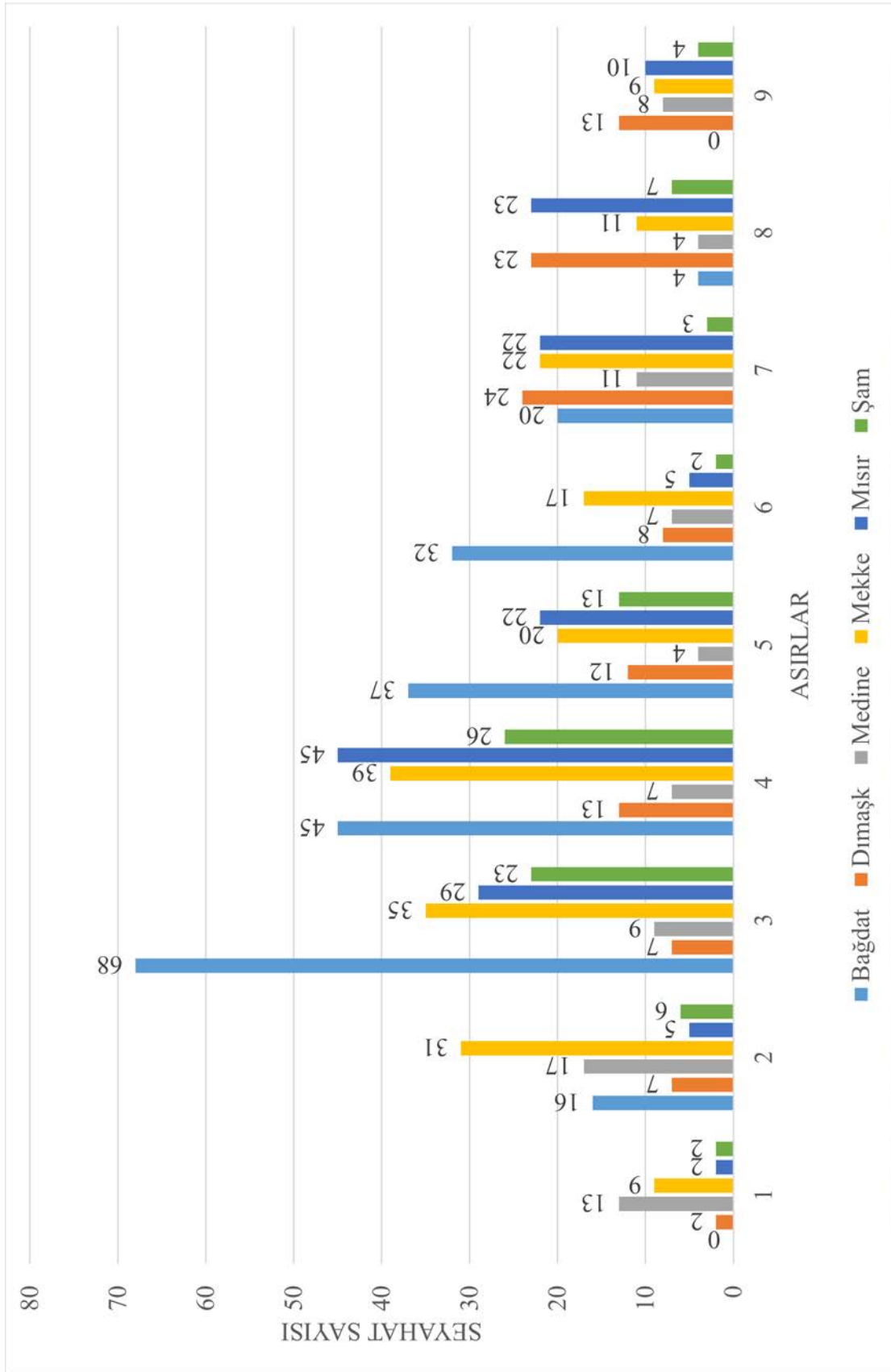

Tablo 2: Rihlelerinin Çokluğuna Göre Huffâz ve Ziyaret Sayıları

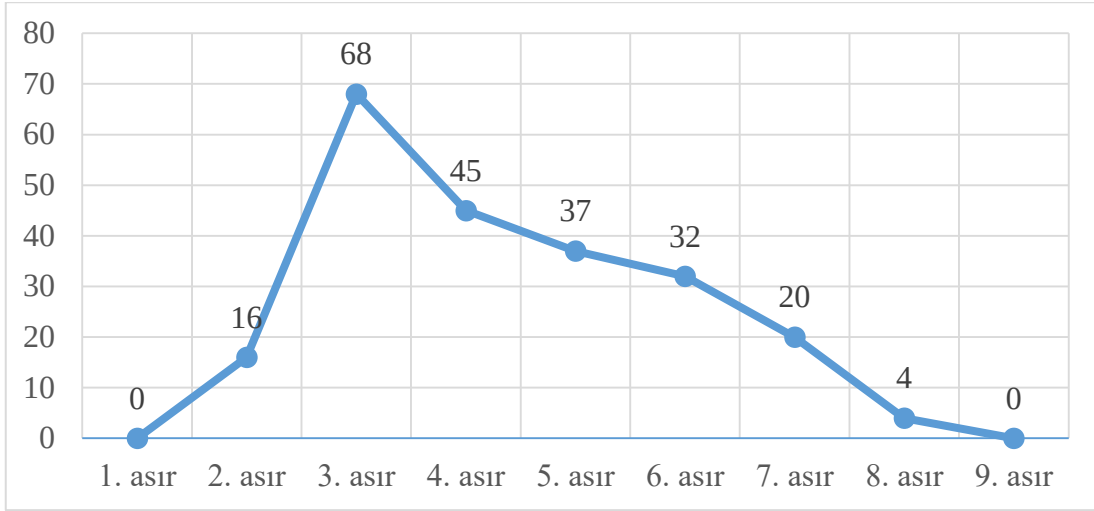
	Huffâz	Ziyaret Sayısı
1.	İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tahir	39
2.	İbnü'l-Mukrî Ebûbekir Muhammed	23
3.	Ebû Tahir es-Silefî	22
4.	Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatîb	18
5.	Zeynüddin el-Irakî	18
6.	Sıbtü İbnü'l-Acemî İbrahim	17
7.	Ebû Hayyan el-Endelüsî	15
8.	Muhammed b. Musa el-Merakeşî	15
9.	Ebû Dâvûd	14
10.	Halil b. Muhammed el-Akfehsî	14
11.	İbn Ebû Davud	14
12.	Abdülkadir b. Abdullah Ebû Muhammed	13
13.	Ebûbekir Ahmed b. Muhammed el-Münkedirî	13
14.	Hibetullah b. Abdülvaris b. Ali	13
15.	Mekkî b. Abdüsselam b. Hüseyin	13
16.	Birzâlî Zekiyyüddin	12
17.	Nakkaş Ebû Said Muhammed	12
18.	Ömer b. Ali b. Ahmed b. Leys	12
19.	Şîrâzî Ebû Yakub Yusuf	12
20.	Taberânî Ebü'l-Kasım Süleyman	12
21.	Vahşî Ebû Ali Hasan el-Belhî	12
22.	Atıyye b. Saîd el-Mağribî	11
23.	Derbendî Ebû'l-Velid Hasan el-Belhî	11
24.	Ebü'l-Fityan Ömer ed-Dihistânî	11
25.	Esam Ebü'l-Abbas Muhammed	11
26.	İbn Arabî Ebubekir Muhammed el-İşbilî	11
27.	İbn Dıhye el-Kelbî	11
28.	İbn Hacer el-Askalanî	11
29.	Bekrî Sadruddin en-Nîsâburî	10

	Huffâz	Ziyaret Sayısı
30.	Buhârî Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail	10
31.	Dekkâk Ebû Abdullah Muhammed	10
32.	Hamza b. Yusuf el-Cürcânî	10
33.	İbn Mâkûla	10
34.	Rebîa b. Hasan b. Ali es-San'ânî	10
35.	Şîrâzî Ebubekir Ahmed	10
36.	Abdülğani b. Abdulvahid el-Cemmailî	9
37.	Abdülmelik b. Muhammed b. Adî	9
38.	Dimyâtî Şerefüddin Ebû Muhammed	9
39.	Ebû Ali Hafız	9
40.	Hazimî Ebubekir Muhammed	9
41.	İbn Müferrec Muhammed	9
42.	İbn Sükkere Ebû Ali Hüseyin	9

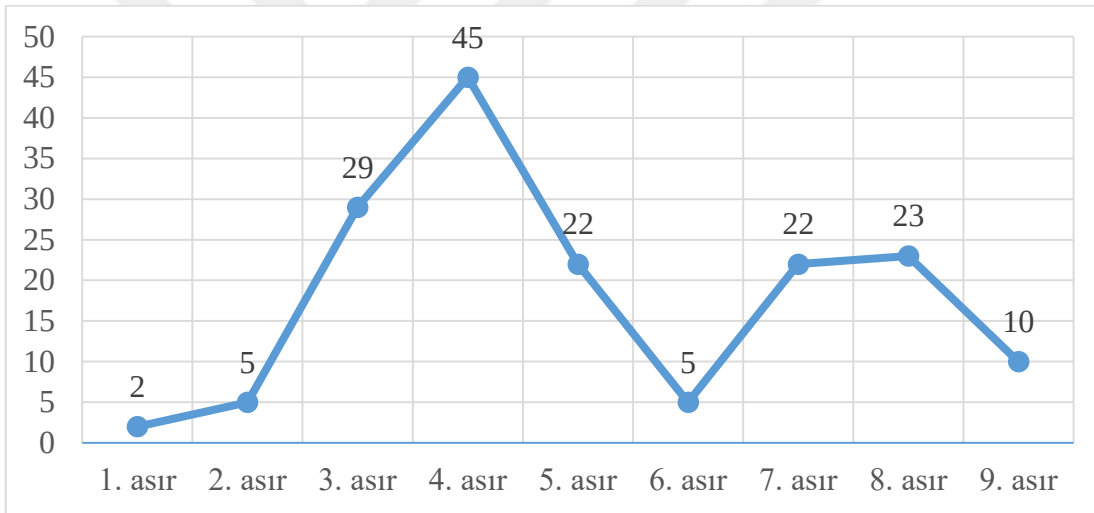
Grafik- 11: En Çok Ziyaret Edilen 6 Şehrin Asırlara Göre Ziyaret Sayıları

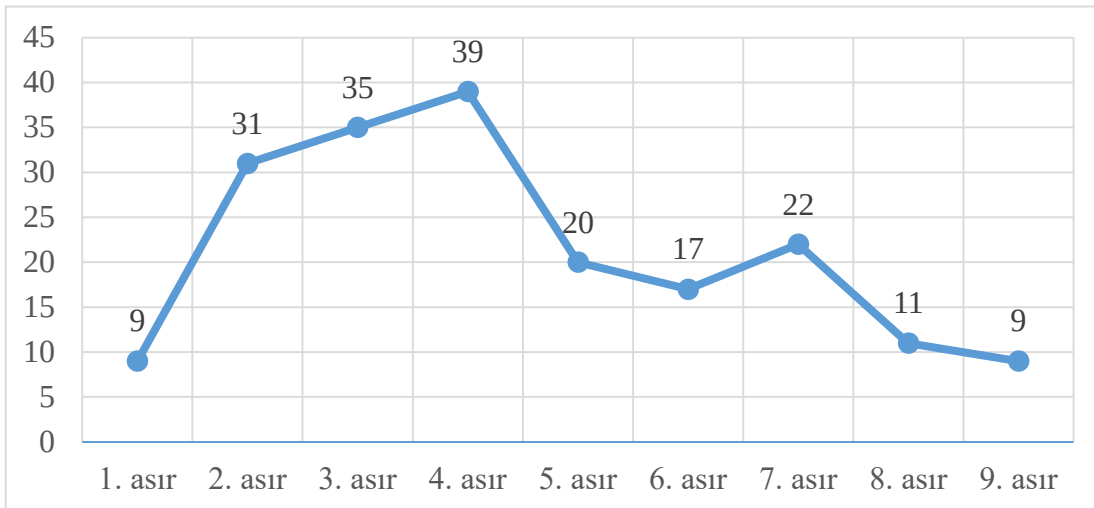
Grafik 11.1. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Bağdat

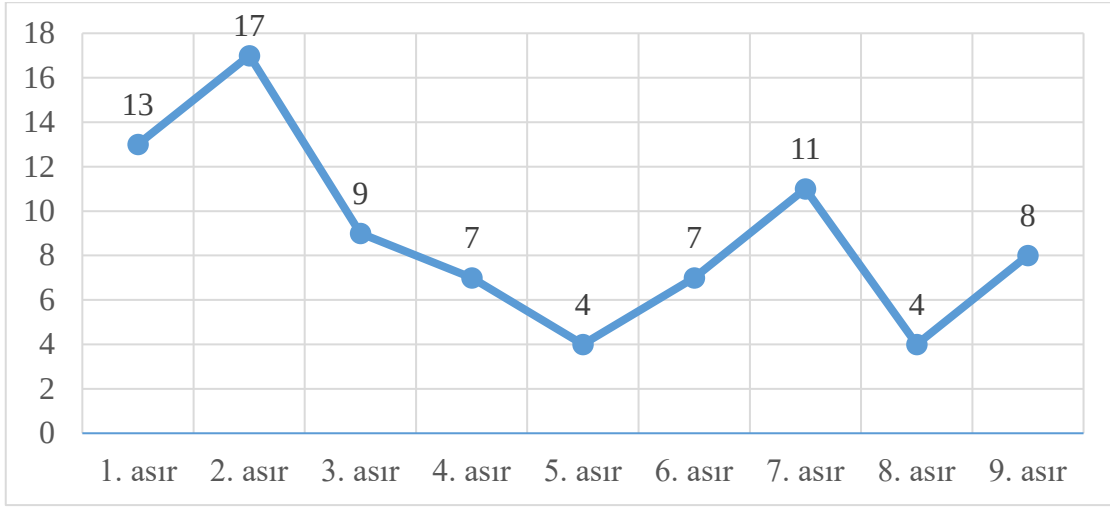
Grafik 11. 2. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Mısır

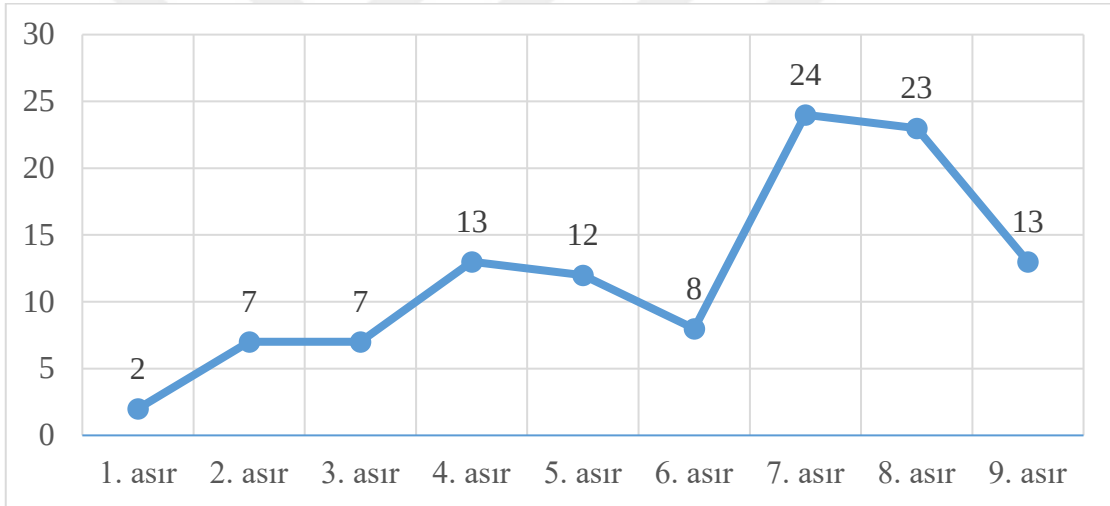
Grafik 11.3. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Mekke

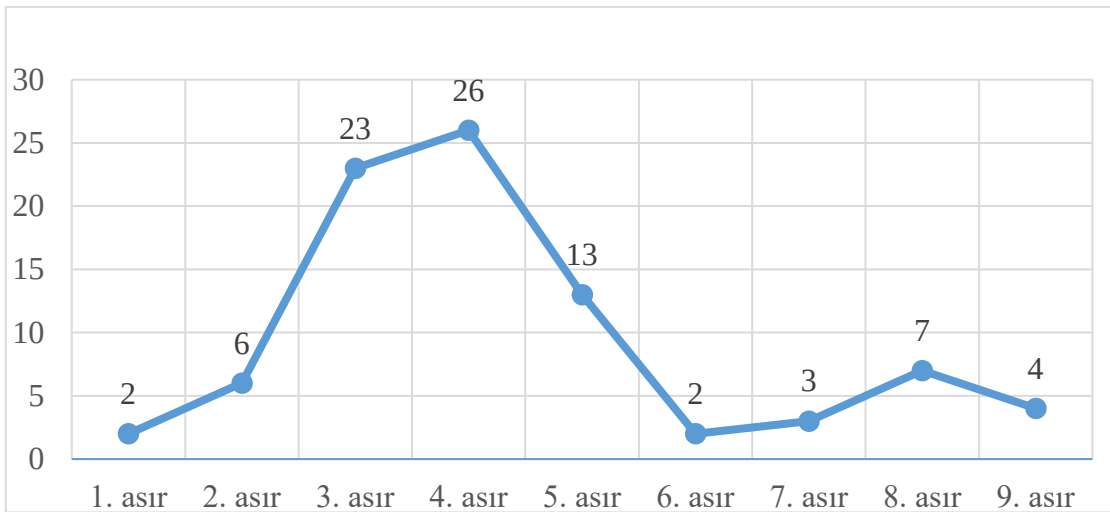
Grafik 11. 4. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Medine

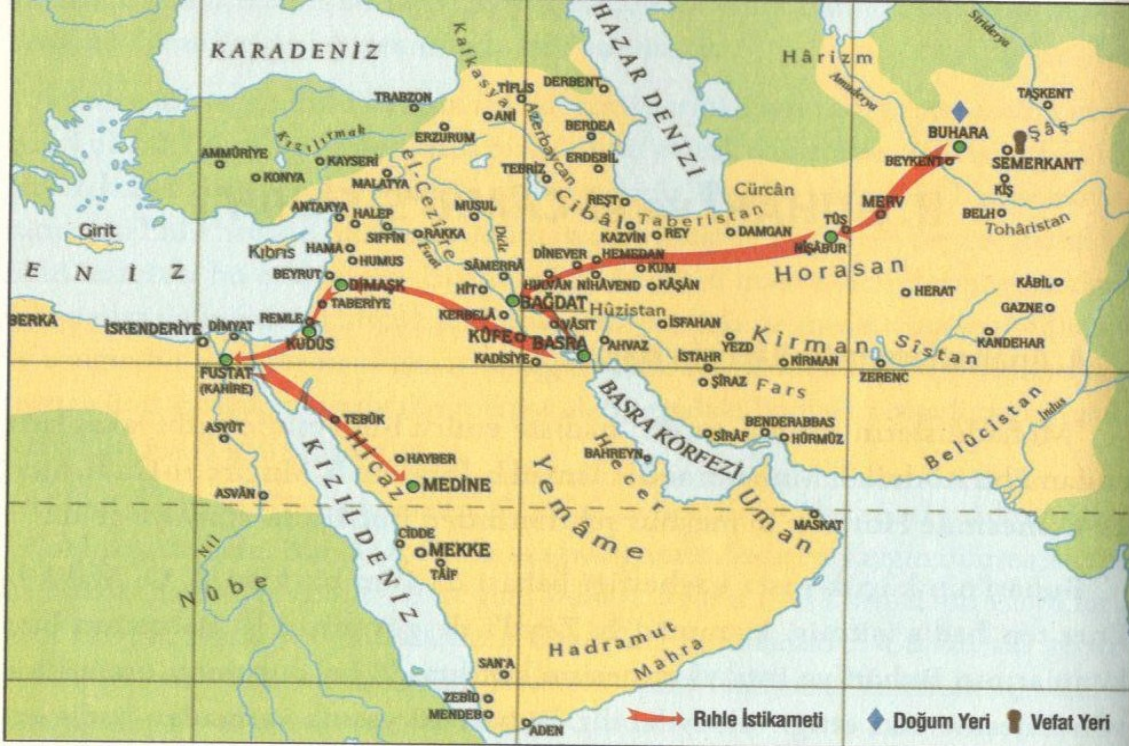
Grafik 11. 5. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Dımaşk

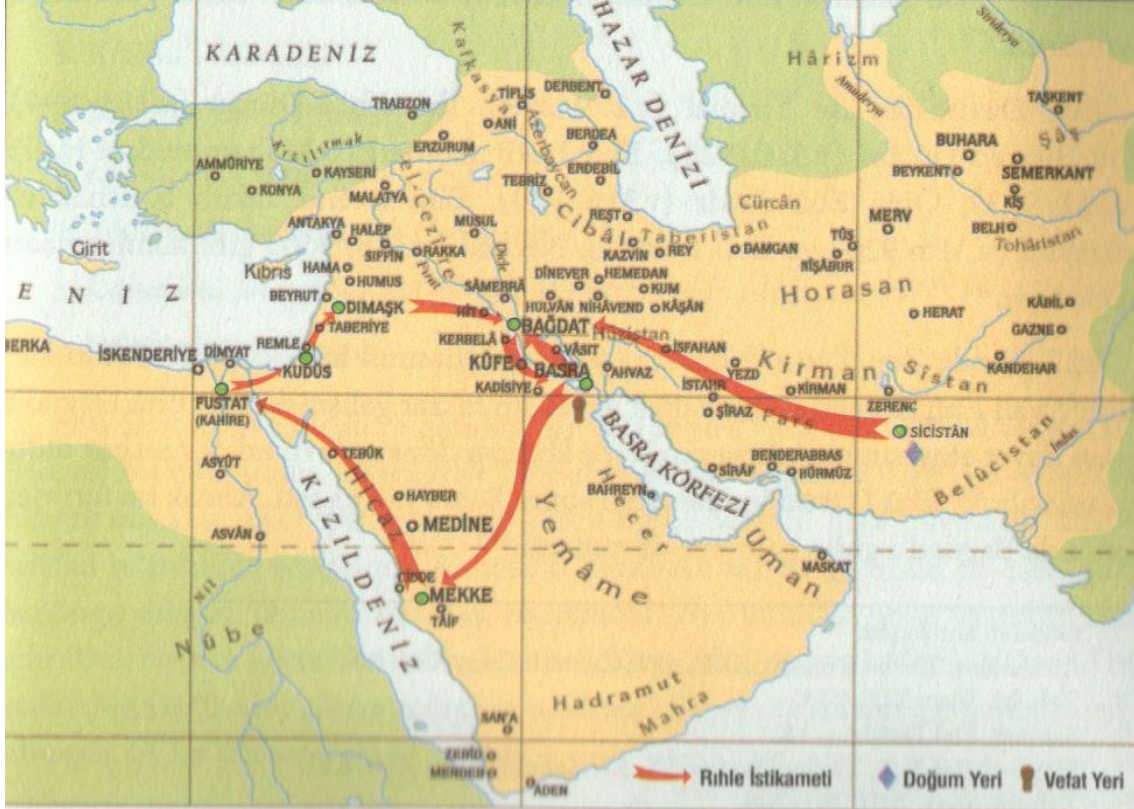
Grafik 11. 6. Asırlara Göre Ziyaret Sayıları - Şam

Harita 3: Buhârî'nin Rihle Güzergahı¹⁰¹⁴

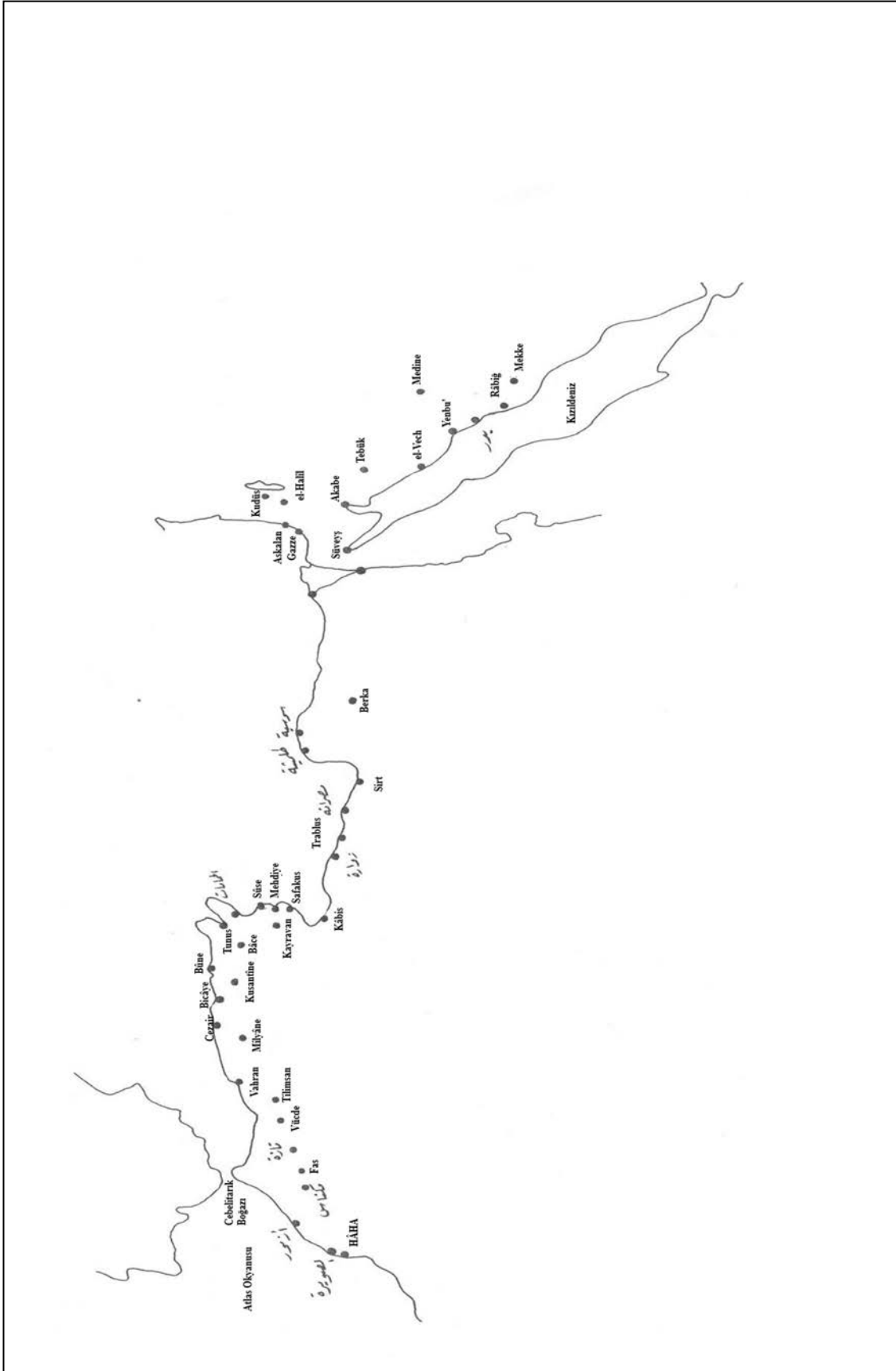

Harita 4: Ebû Dâvûd'un Rihle Güzergahı

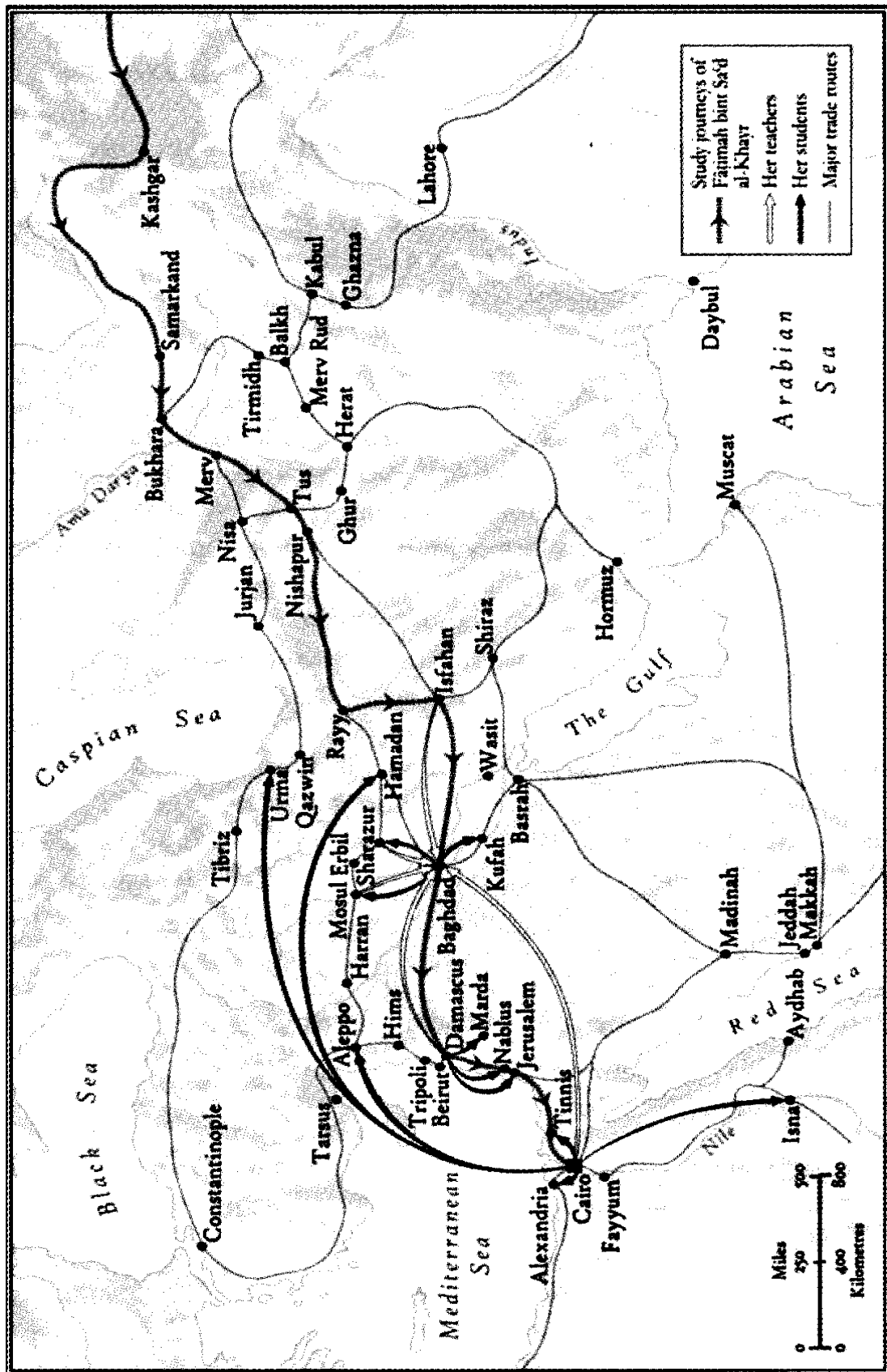
¹⁰¹⁴ Harita 4 ve 5 Bekir Kuzudişli'nin *Hadis Tarihi*'nden alınmıştır (ss. 142, 193).

Harita 5: İbnü'l-Hâc el-Abderî'nin Rihle Güzergahı¹⁰¹⁵

¹⁰¹⁵ Bu harita, Abderî'nin *Rihle*'sinde yer alan haritanın revize edilmiş halidir. Tespit edilebilen isimler dilimize çevrilmiş, diğerleri aynen bırakılmıştır.

Harita 6: Fatıma bnt. Sa'd el-Hayr'in Rihleleri¹⁰¹⁶

¹⁰¹⁶ Nadwi, *el-Muhaddithat*, s. 94.

EK 2: MUHADDİSLERİN SEYAHAT ETTİĞİ YERLER VE ZİYARET SAYILARI

Gidilen Yerler	Ziyaret Sayısı
Bağdat	222
Mekke	193
Mısır	163
Dımaşk	109
Şam	86
Medine	80
Nişabur	76
Irak	73
Basra	68
İsfahan	61
Kufe	55
Horasan	50
Halep	35
Hicaz	32
Rey	29
Merv	28
Herat	28
Hemedan	27
Yemen	27
Cezire	27
Kahire	25
Mevsıl	24
Vasıt	24
Sugr	24
İskenderiye	24
Beytimakdis	20
Semer kand	19
Buhara	18
Kurtuba	17
Belh	16
Humus	16
Cür can	14
Harran	12
Hama	12
Cibal	12
İşbiliye	11
Tarsus	9
Şiraz	9
Kudüs	9

Gidilen Yerler	Ziyaret Sayısı
Maveraünnehir	9
Rakka	8
Balebek	8
Dinever	8
Ahvaz	8
Endülüs	8
Mürsiye	7
Askalan	7
Remle	7
Kazvin	7
Samerra	7
Sebte	7
Gazze	6
Belensiya	6
Nablus	6
Taif	5
İfrikıyye	5
İsferain	5
Halil	5
Trablus	5
Gırnata	5
Misis	5
Malaga	5
Merakeş	5
Erbil	5
Bicaye	4
Tinnîs	4
Münbiç	4
Kayravan	4
Nihavend	4
Tus	4
Kirman	4
Faris	4
Daniye	4
Tunus	4
Mağrib	4
Beyrut	4
Serahs	4
Meşrık	4
Medain	4
Sur	3
Dimyat	3
Bizans	3

Gidilen Yerler	Ziyaret Sayısı
Meriyye	3
Zebid	3
Merveruz	3
Şaş	3
Enbar	3
Taberan	3
İran	3
Tilimsan	3
Antakya	3
Rusafe	3
Şatıbe	2
Yezd	2
Mardin	2
Rabat	2
Buşenc	2
Esterabad	2
Harizm	2
Ezine	2
Habeşistan	2
Cidde	2
Meyyafarikin	2
Ürdün	2
Huzistan	2
Askerimükrem	2
Cabiye	2
San'a	2
Nesâ	2
Mısırdan horasana kadar	2
Acem beldeleri	2
Femissılh	2
Yermük	2
Sıffın	2
Merağa	2
Sicistan	2
Filistin	2
Fas	2
Amid	2
Kerk	2
Ruha	1
Hûsiye	1
Deyr-i Sem'ân	1
Ebiverd	1
Yemame	1

Gidilen Yerler	Ziyaret Sayısı
İskenderiyeden şaşa kadar	1
Save	1
Zencan	1
Hindistan	1
Zülmerve	1
Irakeyn	1
Asakir	1
Ramad	1
Karsiyan/Kursiyan	1
Salihîye	1
Kasr	1
Selve	1
Katif	1
Hısnı İstabe	1
Canibüşşark	1
Taberistan	1
Kaysariyye	1
Hürmüz	1
Cebel	1
Dihistan	1
Kerbela	1
Birçok şehir	1
Kerc	1
Babil	1
Kerh	1
Babsir	1
Cebelü'l-feth	1
Babuttak	1
Zehra	1
Hasa	1
Kinbaye	1
Havran	1
Erbule	1
Sicilmase	1
Erdebil	1
Arc	1
Berka	1
Hîf	1
Berza'	1
Belbis	1
Kus	1
Tiraz	1
Kutabe Köyü	1

Gidilen Yerler	Ziyaret Sayısı
Aksa'l-mağrib	1
Lerida	1
Türk Toprakları	1
Erdistan	1
Vadilhicare	1
Ermeniye	1
Yemen beldeleri	1
Esedabad	1
Hadramut	1
Ceyhundan nile kadar	1
Rebeze	1
Maveraünnehirden iskenderiyeye	1
Darya	1
Mayorka	1
Rum diyarı	1
Eyle	1
Safed	1
A'malissultaniyye	1
Destüva	1
Mehdiye	1
Sarakosta	1
Atrablus	1
Sayda	1
Ceziretü Kiş	1
Selemas	1
Faryab	1
Beytu Lihya	1
Ceziretü Şakr	1
Sevahil	1
Beyhak	1
Sıkılliye	1
Aynizerbe	1
Bahreyn	1
Fergana	1
Deyrülcemacim	1
Fesa	1
Hille	1
Feyd	1
Şehristan	1
Amul	1
Akîk	1
Birçok ülke	1
Tabeseyn	1

Gidilen Yerler	Ziyaret Sayısı
Mihcem	1
Tanca	1
Mina	1
Tebriz	1
Firebr	1
Akka	1
Fustat	1
Hüsrevçird	1
Gavrec köyü	1
Tureysis	1
Gazne	1
Türk Beldeleri	1
Cuhfe	1
Tüster	1
Nevkan	1
Üşbune	1
Ayzab	1
Bikend	1
Bistam	1
Biladü'l-mağrib	1
Nusaybin	1
Büst	1
Hadra	1
Ebher	1
Rahbe	1
Bilâdül-mısriyye	1
Keş	1
Arîş-i Mısır	1
Kabil	1
Genel Toplam	2218

➤ Listede gidilen şehir, bölge ayrımı yapılmaksızın *Tezkira*'da muhaddislerin gittiği belirtilen her yer ayrıca zikredilmiştir. Rihle yaptığı bildirildiği halde gittiği yer hakkında malumat olmayan 119 seyahat daha vardır. Bunlar da eklenince toplam seyahat sayısı 2336 olmaktadır.

EK 2: BÖLGE/ŞEHİR ZİYARET ANALİZLERİ

Bölge	Asır No									Genel Toplam
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Irak	11	55	147	118	80	64	36	6		517
Suriye-Şam	11	30	51	58	36	20	47	59	62	374
Arap Yarımadası	29	59	69	65	32	26	34	19	22	355
Horasan-Maveraünnehir	3	7	45	73	100	55	23		2	308
Kuzey Afrika	4	8	37	53	37	15	64	54	28	300
İran		2	30	48	54	42	21	1	5	203
Endülüs		1		10	17	19	23	4		74
Anadolu		1	10	12	5	5	17	2		52
Azerbeycan-Ermenistan		1		2	1	5		1		10
Genel Toplam	58	164	389	439	362	251	265	146	119	2193

*İlgili asırda en çok ziyaret edilen bölgenin ziyaret sayısının alanı sarı dolguyla işaretlenmiş, ilgili bölgenin en çok ziyaret edildiği asrın ziyaret sayısı kırmızı renkte gösterilmiştir.

Şehir	Asır No									Genel Toplam
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Bağdat		16	68	45	37	32	20	4		222
Mekke	9	31	35	39	20	17	22	11	9	193
Mısır	2	5	29	45	22	5	22	23	10	163
Dımaşk	2	7	7	13	12	8	24	23	13	109
Şam	2	6	23	26	13	2	3	7	4	86
Medine	13	17	9	7	4	7	11	4	8	80
Genel Toplam	28	82	171	175	108	71	102	72	44	853

*İlgili asırda en çok ziyaret edilen şehrin ziyaret sayısının alanı sarı dolguyla işaretlenmiş, ilgili şehrin en çok ziyaret edildiği asrın ziyaret sayısı kırmızı renkte gösterilmiştir.

EK 3: VERİ BANKASI SAYFA 1: HUFFÂZ

HUFFÂZ SAYFASI

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1	1.	Hz. Ebubekir	Zehebi	1. Tabaka	13	1. asır	H	
2	2.	Hz. Ömer	Zehebi	1. Tabaka	23	1. asır	H	
3	3.	Hz. Osman	Zehebi	1. Tabaka	35	1. asır	E	
4	4.	Hz. Ali	Zehebi	1. Tabaka	40	1. asır	E	
5	5.	Abdullah b. Mesud	Zehebi	1. Tabaka	32	1. asır	E	
6	6.	Ubey b. Ka'b	Zehebi	1. Tabaka	19	1. asır	H	
7	7.	Ebu Zer el-Gıfari	Zehebi	1. Tabaka	32	1. asır	E	
8	8.	Muaz b. Cebel	Zehebi	1. Tabaka	18	1. asır	E	
9	9.	Sa'd b. Ebi Vakkas	Zehebi	1. Tabaka	55	1. asır	E	
10	10.	Ebu Musa el-Eş'ari	Zehebi	1. Tabaka	44	1. asır	E	
11	11.	Ebü'd-Derda	Zehebi	1. Tabaka	32	1. asır	E	
12	12.	Abdullah b. Selam	Zehebi	1. Tabaka	43	1. asır	H	
13	13.	Hz. Aişe	Zehebi	1. Tabaka	58	1. asır	H	
14	14.	İmran b. Husayn	Zehebi	1. Tabaka	52	1. asır	E	
15	15.	Zeyd b. Sabit	Zehebi	1. Tabaka	45	1. asır	H	
16	16.	Ebu Hüreyre	Zehebi	1. Tabaka	58	1. asır	E	
17	17.	Abdullah b. Ömer	Zehebi	1. Tabaka	73	1. asır	H	
18	18.	Abdullah b. Abbas	Zehebi	1. Tabaka	68	1. asır	E	
19	19.	Abdullah b. Amr b. el-As	Zehebi	1. Tabaka	65	1. asır	E	
20	20.	Ukbe b. Amir	Zehebi	1. Tabaka	58	1. asır	E	
21	21.	Cabir b. Abdullah	Zehebi	1. Tabaka	78	1. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
22	22.	Ebu Said el-Hudri	Zehebi	1. Tabaka	74	1. asır	H	
23	23.	Enes b. Malik	Zehebi	1. Tabaka	93	1. asır	H	
24	1.	Alkame b. Kays	Zehebi	2. Tabaka	62	1. asır	E	
25	2.	Ebu Müslim el-Havlani	Zehebi	2. Tabaka	62	1. asır	E	
26	3.	Mesruk b. Ecda'	Zehebi	2. Tabaka	63	1. asır	E	X
27	4.	Ubeyde b. Amr es-Selmani	Zehebi	2. Tabaka	72	1. asır	E	
28	5.	Ubeyde b. Umeyr b. Katade	Zehebi	2. Tabaka	74	1. asır	H	
29	6.	Esved b. Yezid el-Kaysi	Zehebi	2. Tabaka	75	1. asır	E	
30	7.	Abdurrahman b. Ganem	Zehebi	2. Tabaka	78	1. asır	E	
31	8.	Kesir b. Mürre el-Hadrami	Zehebi	2. Tabaka	75	1. asır	E	
32	9.	Cübeyr b. Nüfeyr el-Hadrami	Zehebi	2. Tabaka	80	1. asır	E	
33	10.	Ka'b el-Ahbar	Zehebi	2. Tabaka	32	1. asır	E	
34	11.	Eslem Ebu Zeyd el-Adevi	Zehebi	2. Tabaka	80	1. asır	E	
35	12.	Alkame b. Vakkas	Zehebi	2. Tabaka	81	1. asır	H	
36	13.	Süveyd b. Gafle	Zehebi	2. Tabaka	81	1. asır	E	
37	14.	Ümmü'd-Derda	Zehebi	2. Tabaka	30	1. asır	E	
38	15.	Said b. Müseyyeb	Zehebi	2. Tabaka	94	1. asır	E	
39	16.	Ebu İdris Havlani	Zehebi	2. Tabaka	80	1. asır	H	
40	17.	Zir b. Hubeyş	Zehebi	2. Tabaka	82	1. asır	H	
41	18.	Rebi' b. Hasyem	Zehebi	2. Tabaka	82	1. asır	H	
42	19.	Abdurrahman b. Ebi Leyla	Zehebi	2. Tabaka	83	1. asır	E	
43	20.	Ebu Abdurrahman Sülemi	Zehebi	2. Tabaka	73	1. asır	H	
44	21.	Şureyh b. Haris	Zehebi	2. Tabaka	78	1. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
45	22.	Şureyh b. Hani	Zehebi	2. Tabaka	78	1. asır	E	
46	23.	Ebu Vail Şakik b. Seleme	Zehebi	2. Tabaka	82	1. asır	H	
47	24.	Kabisa b. Züeyb	Zehebi	2. Tabaka	86	1. asır	E	
48	25.	Safvan b. Muharriz	Zehebi	2. Tabaka	74	1. asır	H	
49	26.	Kays b. Ebi Hazım	Zehebi	2. Tabaka	97	1. asır	E	
50	27.	Ebü'l-Aliye	Zehebi	2. Tabaka	93	1. asır	E	
51	28.	Urve b. Zübeyr b. Avvam	Zehebi	2. Tabaka	94	1. asır	H	
52	29.	Ebu Seleme b. Abdurrahman	Zehebi	2. Tabaka	94	1. asır	H	
53	30.	Ebubekir b. Abdurrahman	Zehebi	2. Tabaka	94	1. asır	H	
54	31.	Mutarraf b. Abdullah b. Şihhir	Zehebi	2. Tabaka	95	1. asır	H	
55	32.	Amr b. Meymun	Zehebi	2. Tabaka	95	1. asır	E	
56	33.	Ebu Osman en-Nehdi	Zehebi	2. Tabaka	101	2. asır	E	
57	34.	Ebu Reca Utaridi	Zehebi	2. Tabaka	107	2. asır	E	
58	35.	Zeyd b. Vehb el-Cüheni	Zehebi	2. Tabaka	84	1. asır	E	
59	36.	Ma'rur b. Süveyd	Zehebi	2. Tabaka	85	1. asır	H	
60	37.	Mürre et-Tayyib	Zehebi	2. Tabaka	90	1. asır	H	
61	38.	Malik b. Evs	Zehebi	2. Tabaka	92	1. asır	E	
62	39.	Ebu Amr Şeybani	Zehebi	2. Tabaka	98	1. asır	H	
63	40.	Abdullah b. Muhayriz	Zehebi	2. Tabaka	99	1. asır	E	
64	41.	Ebu Rafi' Saiğ	Zehebi	2. Tabaka	93	1. asır	H	
65	42.	Rib'i b. Hiraş el-Gatafani	Zehebi	2. Tabaka	101	2. asır	E	
66	1.	Hasan b. Ebi'l-Hasen el-Basri (Hasan-ı Basrî)	Zehebi	3. Tabaka	110	2. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
67	2.	Cabir b. Zeyd Ebu's-Şa'sa	Zehebi	3. Tabaka	103	2. asır	E	
68	3.	Ebü'l-hayr Mersed b. Abdullah	Zehebi	3. Tabaka	90	1. asır	H	
69	4.	İbrahim et-Teymi	Zehebi	3. Tabaka	92	1. asır	H	
70	5.	İbrahim en-Nehai	Zehebi	3. Tabaka	95	1. asır	H	
71	6.	Zeynelabidin Ali b. Hüseyin	Zehebi	3. Tabaka	94	1. asır	E	
72	7.	Yahya b. Ya'mer	Zehebi	3. Tabaka	89	1. asır	E	
73	8.	Said b. Cübeyr	Zehebi	3. Tabaka	95	1. asır	E	
74	9.	Muhammed b. Sirin	Zehebi	3. Tabaka	110	2. asır	H	
75	10.	Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ud	Zehebi	3. Tabaka	98	1. asır	H	
76	11.	Ebu Amr eş-Şa'bi	Zehebi	3. Tabaka	103	2. asır	E	X
77	12.	Salim b. Abdullah b. Ömer b. El-Hattab	Zehebi	3. Tabaka	106	2. asır	H	
78	13.	Zekvan Ebu Salih es-Semman	Zehebi	3. Tabaka	101	2. asır	E	
79	14.	Tavus b. Keysan	Zehebi	3. Tabaka	106	2. asır	E	
80	15.	Ata b. Yesar	Zehebi	3. Tabaka	103	2. asır	H	
81	16.	Süleyman b. Yesar	Zehebi	3. Tabaka	107	2. asır	H	
82	17.	Harice b. Zeyd b. Sabit	Zehebi	3. Tabaka	100	2. asır	H	
83	18.	Mücahid b. Cebr	Zehebi	3. Tabaka	103	2. asır	E	
84	19.	Halid b. Ma'dan	Zehebi	3. Tabaka	103	2. asır	E	
85	20.	Ebu Kılabe Abdullah b. Zeyd	Zehebi	3. Tabaka	104	2. asır	E	
86	21.	Ebu Bürde Ebu Musa el-Eş'ari	Zehebi	3. Tabaka	103	2. asır	H	
87	22.	İkrime Abdullah el-Berberi	Zehebi	3. Tabaka	107	2. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
88	23.	Kasım b. Muhammed b. Ebubekir	Zehebi	3. Tabaka	107	2. asır	H	
89	24.	El-A'rec Ebu Davud Abdurrahman	Zehebi	3. Tabaka	117	2. asır	E	
90	25.	Ata b. Ebi Rabah	Zehebi	3. Tabaka	115	2. asır	H	
91	26.	Meymun b. Mihran	Zehebi	3. Tabaka	117	2. asır	E	
92	27.	Nafi' Ebu Abdullah el-Adevi	Zehebi	3. Tabaka	117	2. asır	E	
93	28.	Vehb b. Münebbih	Zehebi	3. Tabaka	114	2. asır	H	
94	29.	İbn Ebi Müleyke	Zehebi	3. Tabaka	117	2. asır	E	
95	30.	Abdullah b. Büreyde b. El-Hasib	Zehebi	3. Tabaka	115	2. asır	H	
96	1.	Mekhul Ebu Abdullah b. Ebi Müslim	Zehebi	4. Tabaka	113	2. asır	E	X
97	2.	Zühri Ebubekir Muhammed b. Müslim	Zehebi	4. Tabaka	124	2. asır	E	
98	3.	Amr b. Dinar	Zehebi	4. Tabaka	126	2. asır	H	
99	4.	Ebu İshak es-Sebi	Zehebi	4. Tabaka	127	2. asır	E	X
100	5.	Hubeyb b. Ebu Sabit	Zehebi	4. Tabaka	122	2. asır	E	
101	6.	Said b. Ebi Said el-Makburi	Zehebi	4. Tabaka	125	2. asır	H	
102	7.	Hakem b. Uteybe Ebu Amr el-Kindi	Zehebi	4. Tabaka	115	2. asır	E	
103	8.	Reca b. Hayve Ebu Nasr	Zehebi	4. Tabaka	112	2. asır	H	
104	9.	Ömer b. Abdülaziz	Zehebi	4. Tabaka	101	2. asır	E	X
105	10.	Amr b. Mürre	Zehebi	4. Tabaka	116	2. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
106	11.	Kasım b. Muhaymira Ebu Urve el-Hemedani	Zehebi	4. Tabaka	111	2. asır	E	
107	12.	Katade b. Diame	Zehebi	4. Tabaka	117	2. asır	E	
108	13.	Muhammed b. İbrahim b. Haris et-Teymi	Zehebi	4. Tabaka	120	2. asır	H	
109	14.	Ebu Cafer el-Bakır Muhammed b. Ali b. Hüseyin	Zehebi	4. Tabaka	117	2. asır	H	
110	15.	Sabit b. Eslem Ebu Muhammed el-Bünani	Zehebi	4. Tabaka	123	2. asır	H	
111	16.	Abdullah b. Dinar	Zehebi	4. Tabaka	127	2. asır	H	
112	17.	Abdurrahman b. Kasım b. Muhammed b. Ebubekir	Zehebi	4. Tabaka	126	2. asır	E	
113	18.	Muhammed b. Müslim b. Tadrüs Ebuzzübeyir	Zehebi	4. Tabaka	128	2. asır	H	
114	19.	Muhammed b. Münkedir	Zehebi	4. Tabaka	130	2. asır	H	
115	20.	Yahya b. Ebi Kesir Ebu Nasr	Zehebi	4. Tabaka	129	2. asır	H	
116	21.	Yezid b. Ebi Habib Ebu Reca	Zehebi	4. Tabaka	128	2. asır	H	
117	22.	Eyyub es-Sahtiyani	Zehebi	4. Tabaka	131	2. asır	E	
118	23.	Zeyd b. Eslem	Zehebi	4. Tabaka	136	2. asır	H	
119	24.	Ebu Hazım Seleme b. Dinar	Zehebi	4. Tabaka	140	2. asır	E	
120	25.	Safvan b. Süleym	Zehebi	4. Tabaka	132	2. asır	H	
121	26.	Ebü'z-Zinad Ebu Abdurahman Abdullah b. Zekvan	Zehebi	4. Tabaka	130	2. asır	H	
122	27.	Ala b. Abdurrahman	Zehebi	4. Tabaka	135	2. asır	H	
123	28.	Abdûlmelik b. Umeyr Ebu Amr	Zehebi	4. Tabaka	136	2. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
124	29.	Sa'd b. İbrahim ez-Zühri	Zehebi	4. Tabaka	130	2. asır	H	
125	30.	Ubeydullah b. Ebi Cafer Ebubekir el-Leysi	Zehebi	4. Tabaka	106	2. asır	H	
126	31.	Yezid b. El-Had	Zehebi	4. Tabaka	140	2. asır	H	
127	32.	Avf el-A'rabi	Zehebi	4. Tabaka	140	2. asır	H	
128	33.	Süheyl b. Ebi Salih	Zehebi	4. Tabaka	140	2. asır	H	
129	34.	Eş'as el-Humrani	Zehebi	4. Tabaka	140	2. asır	H	
130	35.	Yahya b. Said b. Kays	Zehebi	4. Tabaka	143	2. asır	E	
131	36.	Zeyd b. Ebi Enise	Zehebi	4. Tabaka	125	2. asır	H	
132	37.	Abdülkerim b. Malik	Zehebi	4. Tabaka	127	2. asır	H	
133	38.	Ali b. Zeyd b. Ced'an	Zehebi	4. Tabaka	131	2. asır	H	
134	39.	Mansur b. Zazan Ebulmuğire	Zehebi	4. Tabaka	131	2. asır	H	
135	40.	Mansur b. El-Mu'temir	Zehebi	4. Tabaka	132	2. asır	H	
136	41.	Muğire b. Mıksem	Zehebi	4. Tabaka	132	2. asır	H	
137	42.	Husayn b. Abdurrahman	Zehebi	4. Tabaka	136	2. asır	H	
138	43.	Hişam b. Urve	Zehebi	4. Tabaka	146	2. asır	E	
139	44.	Yunus b. Ubeyd	Zehebi	4. Tabaka	139	2. asır	H	
140	45.	Davud b. Ebu Hind	Zehebi	4. Tabaka	140	2. asır	E	
141	46.	Musa b. Ukbe	Zehebi	4. Tabaka	141	2. asır	H	
142	47.	Salih b. Keysan	Zehebi	4. Tabaka	141	2. asır	E	
143	48.	Halid el-Hazza	Zehebi	4. Tabaka	142	2. asır	H	
144	49.	Asım b. Süleyman el-Ahvel	Zehebi	4. Tabaka	142	2. asır	E	
145	50.	Süleyman et-Teymi	Zehebi	4. Tabaka	142	2. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
146	51.	Humeyd et-Tavil	Zehebi	4. Tabaka	142	2. asır	H	
147	52.	Ebu İshak eş-Şeybani	Zehebi	4. Tabaka	138	2. asır	H	
148	53.	İsmail b. Ebi Halid	Zehebi	4. Tabaka	145	2. asır	H	
149	54.	A'meş	Zehebi	4. Tabaka	148	2. asır	E	
150	55.	Ceriri Ebu Mesud b. İyas	Zehebi	4. Tabaka	144	2. asır	H	
151	56.	Abdūlmelik b. Ebi Süleyman el-Kufi	Zehebi	4. Tabaka	145	2. asır	H	
152	57.	İbn Avn Ebu Avn Abdullah b. Avn b. Ertaban	Zehebi	4. Tabaka	151	2. asır	H	
153	58.	Rebia b. Ebi Abdurrahman	Zehebi	4. Tabaka	136	2. asır	H	
154	1.	Ubeydullah b. Ömer b. Hafs b. Asım b. Ömer b. El-Hattab	Zehebi	5. Tabaka	147	2. asır	H	
155	2.	Ukayl b. Halid b. Akil	Zehebi	5. Tabaka	144	2. asır	E	
156	3.	Yunus b. Yezid	Zehebi	5. Tabaka	152	2. asır	E	
157	4.	Zebidi	Zehebi	5. Tabaka	149	2. asır	E	
158	5.	Hişam b. Hasan	Zehebi	5. Tabaka	148	2. asır	E	
159	6.	Hişam ed-Düstüvai	Zehebi	5. Tabaka	153	2. asır	E	
160	7.	Habib b. Eş-Şehid	Zehebi	5. Tabaka	145	2. asır	H	
161	8.	Muhammed b. Aclan Medine	Zehebi	5. Tabaka	148	2. asır	H	
162	9.	Cafer b. Muhammed b. Ali b. Eş-Şehid Hüseyin b. Ali	Zehebi	5. Tabaka	148	2. asır	H	
163	10.	Ebu Hanife Numan b. Sabit b. Zuta	Zehebi	5. Tabaka	150	2. asır	H	
164	11.	İbn Cüreyc	Zehebi	5. Tabaka	150	2. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
165	12.	İbn Ebi Leyla	Zehebi	5. Tabaka	148	2. asır	H	
166	13.	Cafer b. Berkan	Zehebi	5. Tabaka	154	2. asır	H	
167	14.	Muhammed b. İshak b. Yesar	Zehebi	5. Tabaka	151	2. asır	H	
168	15.	Mukatil b. Hayyan	Zehebi	5. Tabaka	150	2. asır	E	
169	16.	Kehmes	Zehebi	5. Tabaka	150	2. asır	H	
170	17.	Hüseyin b. Zekvan el-Muallim	Zehebi	5. Tabaka	141	2. asır	H	
171	18.	Sevr b. Yezid Ebu Halid el-Kela'i	Zehebi	5. Tabaka	153	2. asır	H	
172	19.	Buhar b. Sa'd es-Suhuli el-Kela'i	Zehebi	5. Tabaka	155	2. asır	H	
173	20.	Muaviye b. Salih	Zehebi	5. Tabaka	158	2. asır	E	
174	21.	Hanzala b. Ebi Süfyan	Zehebi	5. Tabaka	151	2. asır	H	
175	22.	Hariz b. Osman	Zehebi	5. Tabaka	163	2. asır	E	
176	23.	Said b. Ebu Arube	Zehebi	5. Tabaka	156	2. asır	H	
177	24.	Evzai	Zehebi	5. Tabaka	157	2. asır	E	X
178	25.	Abdurrahman b. Yezid	Zehebi	5. Tabaka	153	2. asır	E	
179	26.	Amr b. Haris b. Yakub el-Ensari	Zehebi	5. Tabaka	148	2. asır	H	
180	27.	Hayve b. Şüreyh Ebu Zür'a et-Tüçibi	Zehebi	5. Tabaka	158	2. asır	H	
181	28.	Haccac b. Ertat	Zehebi	5. Tabaka	149	2. asır	E	
182	29.	Ravh b. Kasım	Zehebi	5. Tabaka	150	2. asır	H	
183	30.	Mis'ar b. Kidam Ebu Seleme el-Hilali	Zehebi	5. Tabaka	155	2. asır	H	
184	31.	Ma'mer b. Raşid	Zehebi	5. Tabaka	153	2. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
185	32.	İbn Ebu Zi'b	Zehebi	5. Tabaka	159	2. asır	E	
186	33.	Malik b. Mığvel	Zehebi	5. Tabaka	160	2. asır	H	
187	34.	Şu'be b. Haccac	Zehebi	5. Tabaka	160	2. asır	E	
188	35.	Mesudi Ebu Muhammed Abdurrahman b. Utbe	Zehebi	5. Tabaka	160	2. asır	H	
189	36.	Ziyad b. Sa'd	Zehebi	5. Tabaka	150	2. asır	E	
190	37.	Kurre b. Halid es-Sedusi	Zehebi	5. Tabaka	154	2. asır	H	
191	38.	Cerir b. Hazim	Zehebi	5. Tabaka	160	2. asır	E	
192	39.	Yezid b. İbrahim et-Tüsteri	Zehebi	5. Tabaka	162	2. asır	E	
193	40.	Mübarek b. Fadale	Zehebi	5. Tabaka	164	2. asır	H	
194	41.	Hemmam b. Yahya	Zehebi	5. Tabaka	164	2. asır	H	
195	42.	Eban b. Yezid	Zehebi	5. Tabaka	163	2. asır	H	
196	43.	Hişam b. Sa'd	Zehebi	5. Tabaka	165	2. asır	H	
197	44.	Hammad b. Seleme b. Dinar	Zehebi	5. Tabaka	169	2. asır	H	
198	45.	Süfyan es-Sevri	Zehebi	5. Tabaka	161	2. asır	E	
199	46.	Malik b. Enes b. Malik b. Ebi Amir	Zehebi	5. Tabaka	179	2. asır	H	
200	47.	İbrahim b. Tahman Ebu Said el-Herevi	Zehebi	5. Tabaka	163	2. asır	E	
201	48.	İsrail b. Yunus b. İshak	Zehebi	5. Tabaka	162	2. asır	H	
202	49.	Zaide b. Kudame	Zehebi	5. Tabaka	161	2. asır	E	
203	50.	Hasan b. Salih b. Hayy	Zehebi	5. Tabaka	154	2. asır	E	
204	51.	Şeyban b. Abdurrahman	Zehebi	5. Tabaka	164	2. asır	E	
205	52.	Said b. Abdülaziz	Zehebi	5. Tabaka	167	2. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
206	53.	Süleyman b. Muğire	Zehebi	5. Tabaka	156	2. asır	H	
207	54.	Şuayb b. Ebu Hamza	Zehebi	5. Tabaka	163	2. asır	E	
208	55.	Macişun Ebu Abdullah	Zehebi	5. Tabaka	164	2. asır	E	
209	56.	Füleyh b. Süeyman Abdülmelik	Zehebi	5. Tabaka	168	2. asır	H	
210	57.	Leys b. Sa'd	Zehebi	5. Tabaka	175	2. asır	E	
211	58.	Kays b. Rabi'	Zehebi	5. Tabaka	168	2. asır	H	
212	59.	Yahya b. Eyyub	Zehebi	5. Tabaka	168	2. asır	E	X
213	60.	Hammad b. Zeyd b. Dirhem	Zehebi	5. Tabaka	179	2. asır	H	
214	61.	Ebu Hamza es-Sükkeri Muhammed b. Meymun	Zehebi	5. Tabaka	168	2. asır	H	
215	62.	Verka b. Ömer	Zehebi	5. Tabaka	161	2. asır	E	
216	63.	Nafi' b. Ömer el-Kuraşi	Zehebi	5. Tabaka	179	2. asır	H	
217	64.	Cüveyre b. Esmâ	Zehebi	5. Tabaka	173	2. asır	H	
218	65.	Şerik b. Abdullah en-Neha'i	Zehebi	5. Tabaka	177	2. asır	H	
219	66.	Züheyr b. Muaviye	Zehebi	5. Tabaka	173	2. asır	E	
220	67.	Süleyman b. Bilal	Zehebi	5. Tabaka	172	2. asır	H	
221	68.	Ebu Ma'ser	Zehebi	5. Tabaka	170	2. asır	E	
222	69.	Vüheyb b. Halid b. Aclan	Zehebi	5. Tabaka	165	2. asır	H	
223	70.	Ebu Avane	Zehebi	5. Tabaka	176	2. asır	E	
224	71.	İbn Lehia	Zehebi	5. Tabaka	174	2. asır	H	
225	72.	Kasım b. Ma'n b. Abdurrahman b. Abdullah b. Mesud	Zehebi	5. Tabaka	175	2. asır	H	
226	73.	Bekr b. Mudar Abdülmelik	Zehebi	5. Tabaka	174	2. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
227	74.	Cafer b. Süleyman ed-Dabu'i	Zehebi	5. Tabaka	178	2. asır	H	
228	75.	Ubeydullah b. Amr	Zehebi	5. Tabaka	180	2. asır	H	
229	76.	Ebu Gassan Muhammed b. Mitraf	Zehebi	5. Tabaka	169	2. asır	E	
230	77.	Muaviye b. Selam	Zehebi	5. Tabaka	170	2. asır	E	
231	78.	Mehdi b. Meymun Ebu Yahya	Zehebi	5. Tabaka	172	2. asır	H	
232	1.	Fudayl b. Iyaz	Zehebi	6. Tabaka	187	2. asır	E	X
233	2.	İbrahim b. Muhammed b. Ebi Yahya	Zehebi	6. Tabaka	184	2. asır	H	
234	3.	Abdurrahman b. Ebu'z-zinad	Zehebi	6. Tabaka	174	2. asır	E	
235	4.	Hüseyim b. Beşir	Zehebi	6. Tabaka	183	2. asır	E	
236	5.	Ebulahvas Selam b. Selim el-Hanefi (Kufe)	Zehebi	6. Tabaka	179	2. asır	H	
237	6.	Ebu İshak el-Ensari	Zehebi	6. Tabaka	180	2. asır	E	
238	7.	Mufaddal b. Fadale	Zehebi	6. Tabaka	181	2. asır	H	
239	8.	İbrahim b. Sa'd	Zehebi	6. Tabaka	183	2. asır	H	
240	9.	İsmail b. Ayyaş	Zehebi	6. Tabaka	182	2. asır	E	
241	10.	Müslim b. Halid ez-Zenci	Zehebi	6. Tabaka	180	2. asır	H	
242	11.	Yezid b. Zürey'	Zehebi	6. Tabaka	182	2. asır	H	
243	12.	Abdülvaris b. Said	Zehebi	6. Tabaka	180	2. asır	H	
244	13.	Abdülvahid b. Ziyad Ebu Bişr	Zehebi	6. Tabaka	186	2. asır	H	
245	14.	Abser b. Kasım	Zehebi	6. Tabaka	178	2. asır	E	
246	15.	Halid b. Abdullah	Zehebi	6. Tabaka	179	2. asır	H	
247	16.	Abbad b. Abbad	Zehebi	6. Tabaka	181	2. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
248	17.	Abbad b. Avvam	Zehebi	6. Tabaka	187	2. asır	E	
249	18.	Süfyan b. Uyeyne	Zehebi	6. Tabaka	198	2. asır	E	
250	19.	Ebubekir b. Ayyaş	Zehebi	6. Tabaka	193	2. asır	E	
251	20.	Mu'temir b. Süleyman	Zehebi	6. Tabaka	187	2. asır	H	
252	21.	Yahya b. Zekeriya	Zehebi	6. Tabaka	182	2. asır	E	
253	22.	Abdülaziz b. Ebi Hazim Seleme b. Dinar	Zehebi	6. Tabaka	184	2. asır	H	
254	23.	Abdülaziz b. Muhammed	Zehebi	6. Tabaka	187	2. asır	H	
255	24.	Abdülaziz b. Abdüssamed el-Ami	Zehebi	6. Tabaka	187	2. asır	H	
256	25.	Abdüsselam b. Harb	Zehebi	6. Tabaka	187	2. asır	E	
257	26.	Cerir b. Abdülhamid	Zehebi	6. Tabaka	188	2. asır	E	
258	27.	Ebu Halid el-Ahmar	Zehebi	6. Tabaka	189	2. asır	H	
259	28.	Ebu İshak el-Fezari	Zehebi	6. Tabaka	186	2. asır	E	
260	29.	Abdullah b. Mübarek	Zehebi	6. Tabaka	181	2. asır	E	X
261	30.	İsa b. Yunus	Zehebi	6. Tabaka	187	2. asır	E	
262	31.	Abdullah b. İdris b. Yezid	Zehebi	6. Tabaka	192	2. asır	H	
263	32.	Hikl b. Ziyad Ebu Abdullah	Zehebi	6. Tabaka	179	2. asır	H	
264	33.	Heysem b. Humeyd el-Ğassani	Zehebi	6. Tabaka	180	2. asır	H	
265	34.	Yahya b. Yeman Ebu Zekeriyya el-İcli	Zehebi	6. Tabaka	189	2. asır	H	
266	35.	Yahya b. Hamza	Zehebi	6. Tabaka	183	2. asır	E	
267	36.	Muafa b. Imran	Zehebi	6. Tabaka	185	2. asır	H	
268	37.	Hamid b. Abdurrahman	Zehebi	6. Tabaka	190	2. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
269	38.	Bakıyye b. Velid	Zehebi	6. Tabaka	197	2. asır	H	
270	39.	Ali b. Müshir	Zehebi	6. Tabaka	189	2. asır	E	
271	40.	Abdurrahim b. Süleyman	Zehebi	6. Tabaka	187	2. asır	E	
272	41.	Ömer b. Ali b. Ata	Zehebi	6. Tabaka	190	2. asır	H	
273	42.	Kadı Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim	Zehebi	6. Tabaka	182	2. asır	H	
274	43.	Ebu Muaviye Muhammed b. Hazim	Zehebi	6. Tabaka	195	2. asır	H	
275	44.	Mervan b. Muaviye	Zehebi	6. Tabaka	193	2. asır	E	
276	45.	Mervan b. Şuca'	Zehebi	6. Tabaka	184	2. asır	E	
277	46.	Abdüla'la b. Abdüla'la	Zehebi	6. Tabaka	189	2. asır	H	
278	47.	Ebu Abdullah Fadl b. Musa	Zehebi	6. Tabaka	192	2. asır	E	
279	48.	Hafs b. Gıyas	Zehebi	6. Tabaka	194	2. asır	E	
280	49.	Yahya b. Said el-Kattan	Zehebi	6. Tabaka	198	2. asır	H	
281	50.	Gunder	Zehebi	6. Tabaka	193	2. asır	H	
282	51.	Velid b. Müslim	Zehebi	6. Tabaka	195	2. asır	E	
283	52.	Abdullah b. Vehb	Zehebi	6. Tabaka	197	2. asır	E	
284	53.	Veki b. Cerrah	Zehebi	6. Tabaka	197	2. asır	E	
285	54.	Halid b. El-Haris Ebu Osman el-Hüceymi	Zehebi	6. Tabaka	186	2. asır	H	
286	55.	Bişr b. El-Mufaddal	Zehebi	6. Tabaka	187	2. asır	H	
287	56.	Muhammed b. Harb	Zehebi	6. Tabaka	194	2. asır	E	
288	57.	Ubeyde b. Hamid	Zehebi	6. Tabaka	190	2. asır	H	
289	58.	Ebu Abdurrahman el-Eşcai	Zehebi	6. Tabaka	182	2. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
290	59.	Abde b. Süleyman Kufe	Zehebi	6. Tabaka	188	2. asır	H	
291	60.	Ebu Muhammed Abdurrahman el-Muharibi Kufe	Zehebi	6. Tabaka	195	2. asır	H	
292	61.	Ebu Ubeyde Haddad b. Abdülvahid	Zehebi	6. Tabaka	199	2. asır	E	
293	62.	Nadr b. Şümeyl	Zehebi	6. Tabaka	203	3. asır	E	
294	63.	Muhammed b. Fudayl	Zehebi	6. Tabaka	195	2. asır	H	
295	64.	Muhammed b. Şuayb	Zehebi	6. Tabaka	198	2. asır	E	
296	65.	Muhammed b. Seleme	Zehebi	6. Tabaka	192	2. asır	H	
297	66.	Ali b. Asım	Zehebi	6. Tabaka	201	3. asır	E	
298	67.	Yezid b. Harun	Zehebi	6. Tabaka	206	3. asır	E	
299	68.	İshak b. Yusuf	Zehebi	6. Tabaka	195	2. asır	H	
300	69.	Abdülvahhab es-Sakafi	Zehebi	6. Tabaka	194	2. asır	H	
301	70.	Ebu Üsame Hammad b. Üsame (Kufe)	Zehebi	6. Tabaka	201	3. asır	H	
302	71.	Muhammed b. Bişr (Kufe)	Zehebi	6. Tabaka	203	3. asır	H	
303	72.	İsmail b. Uleyye	Zehebi	6. Tabaka	193	2. asır	H	
304	73.	Enes b. İyaz Ebu Damre (Medine)	Zehebi	6. Tabaka	200	3. asır	H	
305	74.	Muhammed b. Ebi Adi	Zehebi	6. Tabaka	194	2. asır	H	
306	75.	Muaz b. Muaz (Basra-kadı)	Zehebi	6. Tabaka	196	2. asır	H	
307	76.	Muaz b. Hişam	Zehebi	6. Tabaka	200	3. asır	E	
308	77.	Yahya b. Said b. Eban	Zehebi	6. Tabaka	194	2. asır	E	
309	78.	Yahya b. Süleym	Zehebi	6. Tabaka	195	2. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
310	79.	Yunus b. Bükeyr (Müverrih)	Zehebi	6. Tabaka	199	2. asır	H	
311	80.	Abdullah b. Nümejr	Zehebi	6. Tabaka	199	2. asır	E	
312	81.	Şüca' b. Velid b. Kays (Kufe)	Zehebi	6. Tabaka	204	3. asır	H	
313	1.	Abdurrahman b. Mehdi	Zehebi	7. Tabaka	198	2. asır	H	
314	2.	Ma'n b. İsa	Zehebi	7. Tabaka	198	2. asır	H	
315	3.	Muhammed b. Ubeyd	Zehebi	7. Tabaka	205	3. asır	E	
316	4.	Ya'la b. Abid	Zehebi	7. Tabaka	209	3. asır	H	
317	5.	Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim	Zehebi	7. Tabaka	108	2. asır	E	
318	6.	Vehb b. Cerir	Zehebi	7. Tabaka	206	3. asır	E	
319	7.	Bişr b. Ömer Ebu Muhammed ez-Zehrani	Zehebi	7. Tabaka	207	3. asır	H	
320	8.	Ebu Abdurrahman Abdullah el-Hureybi	Zehebi	7. Tabaka	213	3. asır	E	
321	9.	Abdülvahhab b. Ata el-Haffaf	Zehebi	7. Tabaka	204	3. asır	H	
322	10.	Kırad Ebu Nuh Abdurrahman b. Ğazvan	Zehebi	7. Tabaka	207	3. asır	H	
323	11.	Ömer b. Harun Ebu Hafs es-Sakafi (Horasan)	Zehebi	7. Tabaka	194	2. asır	H	
324	12.	Behz b. Esed	Zehebi	7. Tabaka	197	2. asır	H	
325	13.	Ezher b. Sa'd	Zehebi	7. Tabaka	203	3. asır	H	
326	14.	Hişam b. El-Kelbi (Metruk-Rafizi)	Zehebi	7. Tabaka	206	3. asır	H	
327	15.	Ebu Vehb Abdullah b. Bekr	Zehebi	7. Tabaka	208	3. asır	E	
328	16.	Abdüssamed b. Abdülvaris	Zehebi	7. Tabaka	207	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
329	17.	Haccac b. Muhammed	Zehebi	7. Tabaka	206	3. asır	E	
330	18.	İbn Ebu Füdeyk	Zehebi	7. Tabaka	200	3. asır	E	
331	19.	Hişam b. Yusuf (San'a-kadı)	Zehebi	7. Tabaka	197	2. asır	H	
332	20.	Yahya b. Daris Ebu Zekerıyya (Rey-kadı)	Zehebi	7. Tabaka	200	3. asır	H	
333	21.	Ebu Amir Abdülmelik el-Ikdi	Zehebi	7. Tabaka	204	3. asır	H	
334	22.	Vakıdi	Zehebi	7. Tabaka	207	3. asır	E	
335	23.	Mervan b. Muhammed et-Tatari	Zehebi	7. Tabaka	210	3. asır	H	
336	24.	Ebu Ali el-Cu'fi	Zehebi	7. Tabaka	203	3. asır	E	
337	25.	Ravh b. Ubade	Zehebi	7. Tabaka	205	3. asır	E	
338	26.	Zeyd b. Hubab	Zehebi	7. Tabaka	203	3. asır	E	X
339	27.	Said b. Amir	Zehebi	7. Tabaka	208	3. asır	E	
340	28.	Ebu Davud et-Tayalisi	Zehebi	7. Tabaka	204	3. asır	E	
341	29.	Kasım b. Yezid (Zahid)	Zehebi	7. Tabaka	194	2. asır	H	
342	30.	Damre b. Rebia	Zehebi	7. Tabaka	202	3. asır	E	
343	31.	Ubeydullah b. Musa	Zehebi	7. Tabaka	213	3. asır	H	
344	32.	İshak b. Süleyman el-Kaysi	Zehebi	7. Tabaka	200	3. asır	E	
345	33.	Bişr b. Seriy	Zehebi	7. Tabaka	196	2. asır	E	
346	34.	Ebu Abdullah Abdurrahman b. Kasım	Zehebi	7. Tabaka	191	2. asır	E	
347	35.	Ebu Ahmed ez-Zübeyri	Zehebi	7. Tabaka	202	3. asır	E	
348	36.	Ebu Kamil Muzaffer b. Müdrik	Zehebi	7. Tabaka	207	3. asır	E	
349	37.	Mansur b. Seleme el-Huzai	Zehebi	7. Tabaka	210	3. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
350	38.	Haşim b. Kasım el-Leysi	Zehebi	7. Tabaka	207	3. asır	E	
351	39.	Yahya b. Adem	Zehebi	7. Tabaka	203	3. asır	E	
352	40.	Şebabe b. Sevvâr el-Fezari	Zehebi	7. Tabaka	204	3. asır	H	
353	41.	Yunus b. Muhammed b. Müslim	Zehebi	7. Tabaka	208	3. asır	H	
354	42.	Muhammed b. İdris eş-Şafii	Zehebi	7. Tabaka	204	3. asır	E	
355	43.	Ebu Sehl Heysem b. Cemil	Zehebi	7. Tabaka	213	3. asır	E	
356	44.	Davud b. Yahya Kufe	Zehebi	7. Tabaka	203	3. asır	H	
357	45.	Abdürrezzak b. Hemmam	Zehebi	7. Tabaka	211	3. asır	E	
358	46.	Hıbban b. Hilal	Zehebi	7. Tabaka	216	3. asır	H	
359	47.	Mekki b. İbrahim	Zehebi	7. Tabaka	215	3. asır	E	
360	48.	Ebu Asım ed-Dahhak b. Mahled eş-Şeybani	Zehebi	7. Tabaka	212	3. asır	H	
361	49.	Abdullah b. Yezid el-Adevi	Zehebi	7. Tabaka	213	3. asır	E	
362	50.	Hafs b. Abdullah	Zehebi	7. Tabaka	209	3. asır	E	
363	51.	Esved b. Amir	Zehebi	7. Tabaka	208	3. asır	H	
364	52.	Eşyeb Ebu Ali Hasan b. Musa	Zehebi	7. Tabaka	209	3. asır	E	X
365	53.	Ali b. Hasan b. Şakik	Zehebi	7. Tabaka	215	3. asır	E	
366	54.	Muhammed b. Abdullah b. Müsenna	Zehebi	7. Tabaka	215	3. asır	H	
367	55.	Ebu Ubeyde Ma'mer b. El-Müsenna	Zehebi	7. Tabaka	210	3. asır	H	
368	56.	Yahya b. Ziyad el-Ferra	Zehebi	7. Tabaka	207	3. asır	E	
369	57.	Ebu Nuaym Fadl b. Dükeyn	Zehebi	7. Tabaka	219	3. asır	H	
370	58.	Kabisa b. Ukbe (Kufe)	Zehebi	7. Tabaka	215	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
371	59.	Osman b. Heysem	Zehebi	7. Tabaka	220	3. asır	H	
372	60.	Muhammed b. Yusuf el-Firyabi	Zehebi	7. Tabaka	212	3. asır	E	
373	61.	Yahya b. İshak el-Beceli	Zehebi	7. Tabaka	210	3. asır	E	X
374	62.	Ebu Ya'la er-Razi	Zehebi	7. Tabaka	211	3. asır	E	
375	63.	Musa b. Davud ed-Dabbi	Zehebi	7. Tabaka	217	3. asır	E	
376	64.	Osman b. Ömer b. Faris	Zehebi	7. Tabaka	209	3. asır	H	
377	65.	Halef b. Temim	Zehebi	7. Tabaka	213	3. asır	E	
378	66.	Affan b. Müslim	Zehebi	7. Tabaka	220	3. asır	E	
379	67.	Ebu Müshir Abdüla'la b. Müshir el-Ğassani	Zehebi	7. Tabaka	218	3. asır	H	
380	68.	Ebulvelid et-Tayalisi Hişam b. Abdülmelik	Zehebi	7. Tabaka	227	3. asır	H	
381	69.	Bedel b. Muhabber	Zehebi	7. Tabaka	215	3. asır	E	
382	70.	Abdullah b. Mesleme	Zehebi	7. Tabaka	221	3. asır	E	
383	71.	Ali b. Ayyaş	Zehebi	7. Tabaka	219	3. asır	H	
384	72.	Yahya b. Ebubekir	Zehebi	7. Tabaka	208	3. asır	E	
385	73.	Ebu'l-Mugire Abdülkuddüs b. Haccac	Zehebi	7. Tabaka	212	3. asır	E	
386	74.	Muhammed b. Mübarek	Zehebi	7. Tabaka	215	3. asır	E	
387	75.	Hişam b. Ubeydullah	Zehebi	7. Tabaka	221	3. asır	H	
388	76.	Ebu Huzeyfe en-Nehdi	Zehebi	7. Tabaka	222	3. asır	H	
389	77.	Abdullah b. Salih	Zehebi	7. Tabaka	223	3. asır	H	
390	78.	Abdullah b. Salih b. Müslim	Zehebi	7. Tabaka	221	3. asır	H	
391	79.	Amr b. Asım	Zehebi	7. Tabaka	213	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
392	80.	Said b. Ebi Meryem	Zehebi	7. Tabaka	224	3. asır	H	
393	81.	Süleyman b. Harb	Zehebi	7. Tabaka	224	3. asır	E	
394	82.	Müslim b. İbrahim	Zehebi	7. Tabaka	222	3. asır	H	
395	83.	Ebu Seleme Musa b. İsmail et-Tebuzeki	Zehebi	7. Tabaka	223	3. asır	H	
396	84.	Zekeriyya b. Adi b. Salt	Zehebi	7. Tabaka	212	3. asır	E	
397	85.	Asım b. Ali b. Asım b. Suheyb	Zehebi	7. Tabaka	221	3. asır	E	
398	86.	Sehl b. Bekkar ed-Darimi	Zehebi	7. Tabaka	227	3. asır	H	
399	87.	Said b. Süleyman Ebu Osman ed-Dabbi	Zehebi	7. Tabaka	225	3. asır	E	
400	88.	Ali b. El-Ca'd	Zehebi	7. Tabaka	230	3. asır	H	
401	89.	Ahmed b. Abdullah b. Yunus el-Yerbui	Zehebi	7. Tabaka	227	3. asır	H	
402	90.	Abdan Ebu Abdurrahman	Zehebi	7. Tabaka	221	3. asır	H	
403	91.	Esed b. Musa	Zehebi	7. Tabaka	212	3. asır	E	
404	92.	Ebu Gassan Malik b. İsmail en-Nehdi	Zehebi	7. Tabaka	219	3. asır	H	
405	93.	Haccac b. Minhal	Zehebi	7. Tabaka	217	3. asır	H	
406	94.	Abdullah b. Reca	Zehebi	7. Tabaka	219	3. asır	H	
407	95.	Abdullah b. Yusuf el-Kelai	Zehebi	7. Tabaka	218	3. asır	E	
408	96.	Ebu Ömer Hafs b. Ömer el-Havdi	Zehebi	7. Tabaka	225	3. asır	H	
409	97.	Hüseyin b. Muhammed	Zehebi	7. Tabaka	214	3. asır	E	
410	98.	Ebu Ömer ed-Darir	Zehebi	7. Tabaka	220	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
411	99.	Halid b. Mahled	Zehebi	7. Tabaka	213	3. asır	E	
412	100.	Ebulcemahir Muhammed b. Osman et-Tennuhi	Zehebi	7. Tabaka	224	3. asır	H	
413	101.	Ebu Zekeriyya el-Vahhazi	Zehebi	7. Tabaka	222	3. asır	E	
414	102.	Adem b. Ebu İyas	Zehebi	7. Tabaka	220	3. asır	E	X
415	103.	İsmail b. Ebi Üveys	Zehebi	7. Tabaka	226	3. asır	H	
416	104.	Arim Ebunnuman Muhammed b. Fadl	Zehebi	7. Tabaka	224	3. asır	H	
417	105.	Ebu Cafer Muhammed b. İsa	Zehebi	7. Tabaka	224	3. asır	E	
418	106.	Ebu'l-yeman b. Nafi	Zehebi	7. Tabaka	221	3. asır	H	
419	1.	Humeydi Ebubekir Abdullah b. Zübeyr	Zehebi	8. Tabaka	219	3. asır	H	
420	2.	Surini Ebu İshak İbrahim b. Nasr	Zehebi	8. Tabaka	210	3. asır	E	
421	3.	Ebu Zekeriyya Yahya b. Yahya	Zehebi	8. Tabaka	226	3. asır	H	
422	4.	Said b. Mansur	Zehebi	8. Tabaka	227	3. asır	E	
423	5.	Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam	Zehebi	8. Tabaka	224	3. asır	E	
424	6.	Nuaym b. Hammad	Zehebi	8. Tabaka	228	3. asır	E	X
425	7.	Yahya b. Bükeyr	Zehebi	8. Tabaka	231	3. asır	E	
426	8.	Müsedded b. Müserhed	Zehebi	8. Tabaka	228	3. asır	H	
427	9.	Muhammed b. Selam el-Bikendi	Zehebi	8. Tabaka	225	3. asır	E	X
428	10.	Yahya b Abdülhamid el-Himmani	Zehebi	8. Tabaka	228	3. asır	H	
429	11.	Yezid b. Abdürabbih	Zehebi	8. Tabaka	224	3. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
430	12.	Ebu Zür'a el-Cürcani	Zehebi	8. Tabaka	230	3. asır	E	
431	13.	Muhammed b. Sa'd el-Basri	Zehebi	8. Tabaka	230	3. asır	H	
432	14.	Hayve b. Şüreyh	Zehebi	8. Tabaka	224	3. asır	H	
433	15.	Muhammed b. Ebi Yakub el-Lü'lüi	Zehebi	8. Tabaka	220	3. asır	H	
434	16.	Amr b. Avn	Zehebi	8. Tabaka	220	3. asır	H	
435	17.	Said b. Ufeyr	Zehebi	8. Tabaka	226	3. asır	H	
436	18.	Ali b. Medini	Zehebi	8. Tabaka	234	3. asır	E	
437	19.	Yahya b. Main	Zehebi	8. Tabaka	233	3. asır	E	
438	20.	Ahmed b. Hanbel	Zehebi	8. Tabaka	241	3. asır	E	
439	21.	Ebubekir b. Ebu Şeybe	Zehebi	8. Tabaka	235	3. asır	H	
440	22.	İshak b. Rahuye	Zehebi	8. Tabaka	238	3. asır	E	
441	23.	İbrahim b. Muhammed b. Arara	Zehebi	8. Tabaka	231	3. asır	H	
442	24.	Halife b. Hayyat	Zehebi	8. Tabaka	240	3. asır	H	
443	25.	Ebu Hayseme Züheyr b. Harb	Zehebi	8. Tabaka	234	3. asır	E	
444	26.	Süleyman b. Abdurrahman	Zehebi	8. Tabaka	233	3. asır	H	
445	27.	Ubeydullah b. Ömer el-Kavariri	Zehebi	8. Tabaka	235	3. asır	E	
446	28.	Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr	Zehebi	8. Tabaka	234	3. asır	H	
447	29.	Ebu Cafer en-Nüfeyli	Zehebi	8. Tabaka	234	3. asır	H	
448	30.	Ebu Cafer ed-Dulabi	Zehebi	8. Tabaka	227	3. asır	E	
449	31.	Şeyban b. Ferruh	Zehebi	8. Tabaka	236	3. asır	H	
450	32.	Osman b. Ebi Şeybe	Zehebi	8. Tabaka	239	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
451	33.	Ali b. Muhammed b. İshak	Zehebi	8. Tabaka	233	3. asır	E	
452	34.	Amr en-Nakıd Ebu Osman	Zehebi	8. Tabaka	232	3. asır	E	
453	35.	Kuteybe b. Said	Zehebi	8. Tabaka	240	3. asır	E	X
454	36.	Muhammed b. Minhal	Zehebi	8. Tabaka	231	3. asır	H	
455	37.	Muhammed b. Mihran	Zehebi	8. Tabaka	239	3. asır	H	
456	38.	İbrahim b. Musa	Zehebi	8. Tabaka	230	3. asır	H	
457	39.	Ali b. Hucr	Zehebi	8. Tabaka	244	3. asır	E	X
458	40.	Hişam b. Ammar	Zehebi	8. Tabaka	245	3. asır	E	
459	41.	Sehl b. Zencele	Zehebi	8. Tabaka	240	3. asır	E	X
460	42.	Sehl b. Osman	Zehebi	8. Tabaka	240	3. asır	E	
461	43.	İbrahim b. Yusuf el-Bahili	Zehebi	8. Tabaka	239	3. asır	H	
462	44.	Süveyd b. Said	Zehebi	8. Tabaka	240	3. asır	E	X
463	45.	Muhammed b. Hatim	Zehebi	8. Tabaka	235	3. asır	E	
464	46.	Ahmed b. Humeyd	Zehebi	8. Tabaka	220	3. asır	E	
465	47.	Davud b. Amr	Zehebi	8. Tabaka	228	3. asır	H	
466	48.	Esbağ b. Ferec	Zehebi	8. Tabaka	220	3. asır	H	
467	49.	Hasan b. Rebi' el-Burani	Zehebi	8. Tabaka	221	3. asır	E	
468	50.	Süneyd b. Davud	Zehebi	8. Tabaka	226	3. asır	H	
469	51.	Muhammed b. Esed	Zehebi	8. Tabaka	220	3. asır	E	
470	52.	Sa'd b. Yakub et-Talekani	Zehebi	8. Tabaka	244	3. asır	E	X
471	53.	Sahib el-Basri	Zehebi	8. Tabaka	240	3. asır	H	
472	54.	Rakkaşi Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	8. Tabaka	219	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
473	55.	Mualla b. Esed	Zehebi	8. Tabaka	220	3. asır	H	
474	56.	Ahmed b. Abdülmelik b. Vakıd	Zehebi	8. Tabaka	221	3. asır	H	
475	57.	Ahmed b. Şebbuye el-Mervezi	Zehebi	8. Tabaka	230	3. asır	H	
476	58.	Hüdbe b. Halid b. Esved	Zehebi	8. Tabaka	235	3. asır	H	
477	59.	Yakub b. Humeyd b. Kasib	Zehebi	8. Tabaka	241	3. asır	E	
478	60.	Abdülala b. Hammad	Zehebi	8. Tabaka	237	3. asır	H	
479	61.	Mukaddemi Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	8. Tabaka	234	3. asır	H	
480	62.	Eburrabi' Süleyman b. Davud ez-Zehrani	Zehebi	8. Tabaka	234	3. asır	H	
481	63.	Heysem b. Harice	Zehebi	8. Tabaka	227	3. asır	E	X
482	64.	Ali b. Bahr	Zehebi	8. Tabaka	234	3. asır	E	X
483	65.	İbrahim b. Münzir	Zehebi	8. Tabaka	236	3. asır	H	
484	66.	Ebu Mamer el-Hüzeli	Zehebi	8. Tabaka	236	3. asır	E	
485	67.	Ebu Tevbe el-Halebi	Zehebi	8. Tabaka	241	3. asır	E	
486	68.	Muhammed b. Ebisleri (Filistin)	Zehebi	8. Tabaka	238	3. asır	H	
487	69.	Hakem b. Musa	Zehebi	8. Tabaka	232	3. asır	E	
488	70.	Mahmud b. Ğaylan el-Mervezi	Zehebi	8. Tabaka	239	3. asır	H	
489	71.	Hasan b. Sabbah	Zehebi	8. Tabaka	249	3. asır	E	
490	72.	Ebu Zekeriya Yahya b. Musa	Zehebi	8. Tabaka	230	3. asır	E	
491	73.	Harun el-Hammal	Zehebi	8. Tabaka	243	3. asır	H	
492	74.	Hamid b. Yahya	Zehebi	8. Tabaka	242	3. asır	E	
493	75.	Said b. Nusayr	Zehebi	8. Tabaka	240	3. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
494	76.	Duhaym Abdurrahman b. İbrahim	Zehebi	8. Tabaka	245	3. asır	E	XX
495	77.	Halef b. Salim	Zehebi	8. Tabaka	231	3. asır	E	
496	78.	Ahmed b. Meni'	Zehebi	8. Tabaka	244	3. asır	E	
497	79.	Ebu Mus'ab ez-Zühri	Zehebi	8. Tabaka	242	3. asır	H	
498	80.	İbrahim b. Abdullah el-Herevi	Zehebi	8. Tabaka	244	3. asır	E	
499	81.	İshak b. Ebu İsrail	Zehebi	8. Tabaka	245	3. asır	E	
500	82.	Harmele b. Yahya	Zehebi	8. Tabaka	243	3. asır	H	
501	83.	Yahya b. Cafer b. A'yün	Zehebi	8. Tabaka	243	3. asır	H	
502	84.	Amr b. Ali b. Bahr	Zehebi	8. Tabaka	249	3. asır	E	
503	85.	Ebu Eyyub Süleyman b. Davud eş-Şazkuni	Zehebi	8. Tabaka	234	3. asır	E	
504	86.	Abdullah b. Muhammed b. Esma	Zehebi	8. Tabaka	231	3. asır	H	
505	87.	Ubeydullah b. Muaz b. Muaz el-Anberi	Zehebi	8. Tabaka	237	3. asır	H	
506	88.	Muhammed b. Hamid b. Hayyan	Zehebi	8. Tabaka	230	3. asır	H	
507	89.	Ebu Cafer Abdullah b. Muhammed el-Müsnedi	Zehebi	8. Tabaka	229	3. asır	E	
508	90.	İbn Ebu'l-Esved	Zehebi	8. Tabaka	223	3. asır	E	
509	91.	Ebu Ma'mer Abdullah b. Amr	Zehebi	8. Tabaka	224	3. asır	H	
510	92.	İbn Ammar	Zehebi	8. Tabaka	242	3. asır	E	X
511	93.	Ahmed b. Salih	Zehebi	8. Tabaka	248	3. asır	H	
512	94.	Ebu Küreyb Muhammed b. Ala	Zehebi	8. Tabaka	248	3. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
513	95.	Sadaka b. Fadl	Zehebi	8. Tabaka	226	3. asır	H	
514	96.	Muhammed b. Eban Ebubekir	Zehebi	8. Tabaka	244	3. asır	H	
515	97.	Ubeydullah b. Said Ebu Kudame es-Serahsi	Zehebi	8. Tabaka	241	3. asır	E	
516	98.	Adeni Ebu Abdullah	Zehebi	8. Tabaka	243	3. asır	E	
517	99.	Eşec Ebu Said Abdullah	Zehebi	8. Tabaka	257	3. asır	H	
518	100.	Bahrani	Zehebi	8. Tabaka	258	3. asır	E	XX
519	101.	İbnusserh Ebu Tahir	Zehebi	8. Tabaka	250	3. asır	H	
520	102.	Devraki Ahmed b. İbrahim	Zehebi	8. Tabaka	246	3. asır	H	
521	103.	Devraki Yakub b. İbrahim	Zehebi	8. Tabaka	252	3. asır	H	
522	104.	Hennad b. Seri	Zehebi	8. Tabaka	243	3. asır	H	
523	105.	Ziyad b. Eyyub	Zehebi	8. Tabaka	252	3. asır	E	
524	106.	Amr b. Osman	Zehebi	8. Tabaka	250	3. asır	H	
525	107.	Muhammed b. Rafi'	Zehebi	8. Tabaka	245	3. asır	H	
526	108.	Bündar Ebubekir Muhammed b. Beşşar	Zehebi	8. Tabaka	252	3. asır	E	
527	109.	Muhammed b. Müsenna	Zehebi	8. Tabaka	252	3. asır	H	
528	110.	Ebu Sevr İbrahim b. Halid	Zehebi	8. Tabaka	240	3. asır	H	
529	111.	İshak b. Musa	Zehebi	8. Tabaka	244	3. asır	E	
530	112.	Haris b. Miskin	Zehebi	8. Tabaka	250	3. asır	E	
531	113.	Yahya b. Hakim	Zehebi	8. Tabaka	256	3. asır	H	
532	114.	İbrahim b. Said el-Cevheri	Zehebi	8. Tabaka	244	3. asır	E	
533	115.	Ömer b. Şebbe	Zehebi	8. Tabaka	262	3. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
534	116.	Zekeriyya b. Yahya b. Salih	Zehebi	8. Tabaka	230	3. asır	H	
535	117.	İshak b. Behlül	Zehebi	8. Tabaka	252	3. asır	E	
536	118.	Nasr b. Ali Cehdami	Zehebi	8. Tabaka	250	3. asır	H	
537	119.	Mahrami Ebu Cafer Muhammed	Zehebi	8. Tabaka	254	3. asır	E	
538	120.	Ahmed b. Sinan	Zehebi	8. Tabaka	256	3. asır	H	
539	121.	Hulvani Ebu Muhammed Hasan	Zehebi	8. Tabaka	242	3. asır	E	
540	122.	Muhammed b. Mesud	Zehebi	8. Tabaka	247	3. asır	E	
541	123.	Anberi Ebulfadl Abbas	Zehebi	8. Tabaka	246	3. asır	H	
542	124.	Kevsec Ebu Yakub İshak	Zehebi	8. Tabaka	251	3. asır	E	
543	125.	Za'ferani Ebu Ali Hasan	Zehebi	8. Tabaka	260	3. asır	H	
544	126.	Abdülvahhab b. Abdülhakem	Zehebi	8. Tabaka	251	3. asır	E	
545	127.	Yunus b. Abdüla'la	Zehebi	8. Tabaka	264	3. asır	H	
546	128.	Zübeyir b. Bekkar	Zehebi	8. Tabaka	256	3. asır	H	
547	129.	Ebuttüka Hişam b. Abdülmelik	Zehebi	8. Tabaka	251	3. asır	H	
548	130.	Ali b. Hasen Zühli	Zehebi	8. Tabaka	252	3. asır	H	
549	1.	Zühli Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya	Zehebi	9. Tabaka	258	3. asır	E	XX
550	2.	Muhammed b. Eslem	Zehebi	9. Tabaka	242	3. asır	H	
551	3.	Abd b. Humeyd el-Kissî	Zehebi	9. Tabaka	249	3. asır	E	
552	4.	Darimi Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	9. Tabaka	255	3. asır	E	X
553	5.	Tirmizi el-Kebir	Zehebi	9. Tabaka	241	3. asır	E	X
554	6.	Abdülmelik b. Habib Ebu Mervan	Zehebi	9. Tabaka	239	3. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
555	7.	Ubeydullah b. Fadale	Zehebi	9. Tabaka	240	3. asır	E	XX
556	8.	Ahmed b. Said er-Rabati	Zehebi	9. Tabaka	243	3. asır	E	
557	9.	Muhammed b. Umeyra	Zehebi	9. Tabaka	240	3. asır	E	
558	10.	Zeyd b. Ahram	Zehebi	9. Tabaka	257	3. asır	H	
559	11.	Ahmed b. Nasr el-Kureşi	Zehebi	9. Tabaka	245	3. asır	H	
560	12.	Ali b. Nasr	Zehebi	9. Tabaka	250	3. asır	H	
561	13.	Hasan b. Şüca'	Zehebi	9. Tabaka	249	3. asır	E	X
562	14.	Reca b. Mürecca	Zehebi	9. Tabaka	249	3. asır	E	
563	15.	Seleme b. Şebib Ebu Abdurahman	Zehebi	9. Tabaka	249	3. asır	E	X
564	16.	Ahmed b. Furat	Zehebi	9. Tabaka	258	3. asır	E	X
565	17.	Ahmed b. Ezher	Zehebi	9. Tabaka	263	3. asır	E	X
566	18.	Muhammed b. Abdullah	Zehebi	9. Tabaka	268	3. asır	H	
567	19.	Ahmed b. Said b. Sahr	Zehebi	9. Tabaka	263	3. asır	E	
568	20.	İbrahim b. Yakub el-Cüzcani	Zehebi	9. Tabaka	259	3. asır	E	
569	21.	Haccac b. Şair	Zehebi	9. Tabaka	259	3. asır	E	
570	22.	Hamid b. Zenceveyh	Zehebi	9. Tabaka	251	3. asır	E	
571	23.	Haşîş b. Esram	Zehebi	9. Tabaka	253	3. asır	E	
572	24.	Züheyr b. Muhammed b. Kumeyr	Zehebi	9. Tabaka	257	3. asır	E	
573	25.	A'yun Ebubekir	Zehebi	9. Tabaka	240	3. asır	H	
574	26.	Fadl b. Sehl Ebulabbas	Zehebi	9. Tabaka	255	3. asır	H	
575	27.	Sa'ika Ebu Yahya Muhammed (HK)	Zehebi	9. Tabaka	255	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
576	28.	Muhammed b. Abdülmelik b. Zenceveyh	Zehebi	9. Tabaka	258	3. asır	E	X
577	29.	Muhammed b. Yahya b. Musa	Zehebi	9. Tabaka	259	3. asır	H	
578	30.	Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	Zehebi	9. Tabaka	256	3. asır	E	XX
579	31.	Ebu Zür'a er-Razi	Zehebi	9. Tabaka	264	3. asır	E	XX
580	32.	Rehavi Ebulhüseyyin Ahmed b. Süleyman	Zehebi	9. Tabaka	261	3. asır	H	
581	33.	Ahmed b. Seyyar	Zehebi	9. Tabaka	268	3. asır	E	
582	34.	Ahmed b. Abdullah el-İcli	Zehebi	9. Tabaka	261	3. asır	E	
583	35.	İsa b. Şazan el-Basri	Zehebi	9. Tabaka	241	3. asır	H	
584	36.	Ammar b. Reca Ebu Yasir	Zehebi	9. Tabaka	267	3. asır	H	
585	37.	Ebu Yakub İshak b. İbrahim	Zehebi	9. Tabaka	295	3. asır	E	
586	38.	Ruhami Ebulabbas Fadl	Zehebi	9. Tabaka	258	3. asır	H	
587	39.	Bahrani Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	9. Tabaka	256	3. asır	E	
588	40.	Haşid b. İsmail	Zehebi	9. Tabaka	261	3. asır	E	X
589	41.	Ahmed b. Mansur er-Ramadi	Zehebi	9. Tabaka	265	3. asır	E	
590	42.	Ahmed b. Yusuf b. Halid	Zehebi	9. Tabaka	264	3. asır	E	XX
591	43.	Semmuye Ebu Bişr İsmail	Zehebi	9. Tabaka	267	3. asır	E	X
592	44.	Ebu Hatim er-Razi	Zehebi	9. Tabaka	277	3. asır	E	
593	45.	İbnu'l-Berki Ebu Abdullah	Zehebi	9. Tabaka	249	3. asır	E	
594	46.	Ahmed b. Abdullah el-Berki Ebubekir	Zehebi	9. Tabaka	270	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
595	47.	Esram Ebubekir	Zehebi	9. Tabaka	260	3. asır	E	
596	48.	Ebu Ali Hasan b. Süleyman	Zehebi	9. Tabaka	261	3. asır	E	
597	49.	Davud b. Ali	Zehebi	9. Tabaka	200	3. asır	E	
598	50.	Ebubekir Muhammed b. İshak	Zehebi	9. Tabaka	267	3. asır	E	
599	51.	Muhammed b. Eşkab Ebu Cafer	Zehebi	9. Tabaka	261	3. asır	H	
600	52.	İbn Vare	Zehebi	9. Tabaka	270	3. asır	E	XX
601	53.	Yakub b. Şeybe	Zehebi	9. Tabaka	262	3. asır	E	
602	54.	Muhammed b. Sencer	Zehebi	9. Tabaka	258	3. asır	E	
603	55.	Abbas b. Muhammed b. Hatim	Zehebi	9. Tabaka	271	3. asır	H	
604	56.	Ebu Kılabe	Zehebi	9. Tabaka	276	3. asır	H	
605	57.	Ebu Ümeyye Muhammed b. İbrahim	Zehebi	9. Tabaka	273	3. asır	E	
606	58.	Muhammed b. Avf b. Süfyan	Zehebi	9. Tabaka	272	3. asır	H	
607	59.	Fesevi Ebu Yusuf Yakub	Zehebi	9. Tabaka	277	3. asır	E	XX
608	60.	Yusuf b. Said b. Müslim	Zehebi	9. Tabaka	271	3. asır	H	
609	61.	Ebu İshak el-Harbi	Zehebi	9. Tabaka	285	3. asır	H	
610	62.	Hutteli Ebu İshak İbrahim	Zehebi	9. Tabaka	260	3. asır	E	
611	63.	Rabi' b. Süleyman	Zehebi	9. Tabaka	270	3. asır	H	
612	64.	Abdullah b. Şureyh el-Buhari	Zehebi	9. Tabaka	270	3. asır	H	
613	65.	Müslim b. Haccac	Zehebi	9. Tabaka	261	3. asır	E	
614	66.	Hamdan Ebu Cafer Muhammed	Zehebi	9. Tabaka	272	3. asır	H	
615	67.	Ebu Davud	Zehebi	9. Tabaka	275	3. asır	E	X
616	68.	Süleyman b. Yusuf	Zehebi	9. Tabaka	272	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
617	69.	İbn Ebi Ğareze Ebu Amr Ahmed	Zehebi	9. Tabaka	276	3. asır	H	
618	70.	Ahmed b. Müla'ib	Zehebi	9. Tabaka	275	3. asır	H	
619	71.	Züheyr b. Harb	Zehebi	9. Tabaka	279	3. asır	E	
620	72.	Berti Ebu'l-Abbas Ahmed	Zehebi	9. Tabaka	280	3. asır	H	
621	73.	Ahmed b. Mehdi b. Rüstem	Zehebi	9. Tabaka	272	3. asır	E	
622	74.	Ebu Ahmed el-Ferra	Zehebi	9. Tabaka	272	3. asır	H	
623	75.	Ebubekir Fadl b. Abbas	Zehebi	9. Tabaka	270	3. asır	E	X
624	76.	Hanbel b. İshak	Zehebi	9. Tabaka	273	3. asır	E	
625	77.	Muhammed b. İsa	Zehebi	9. Tabaka	276	3. asır	E	X
626	78.	Ebu Yahya Abdülkerim b. Heysem	Zehebi	9. Tabaka	278	3. asır	E	X
627	79.	Meymuni Ebu'l-Hasan Abdülmelik	Zehebi	9. Tabaka	274	3. asır	H	
628	80.	Ubeydullah b. Vasıl	Zehebi	9. Tabaka	272	3. asır	E	
629	81.	Muhammed b. İsmail	Zehebi	9. Tabaka	280	3. asır	H	
630	82.	Muhammed b. Heysem	Zehebi	9. Tabaka	279	3. asır	H	
631	83.	Ebu Main Hüseyin b. Hasan	Zehebi	9. Tabaka	272	3. asır	H	
632	84.	Muhammed b. Salih el-Enmati	Zehebi	9. Tabaka	271	3. asır	E	
633	85.	İbrahim b. Hüseyin- Sifenne-	Zehebi	9. Tabaka	281	3. asır	E	X
634	86.	Ru'ab Ebu Musa İsa b. Abdullah	Zehebi	9. Tabaka	277	3. asır	H	
635	87.	Muhammed b. Hammad	Zehebi	9. Tabaka	271	3. asır	E	XX
636	88.	Bişr b. Musa	Zehebi	9. Tabaka	288	3. asır	E	
637	89.	Hilal b. Ala b. Hilal	Zehebi	9. Tabaka	280	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
638	90.	Harb b. İsmail el-Kirmani	Zehebi	9. Tabaka	280	3. asır	H	
639	91.	Abdullah b. Şebib er-Rib'i	Zehebi	9. Tabaka	259	3. asır	H	
640	92.	İbn Semi' Ebu'l-Kasım	Zehebi	9. Tabaka	259	3. asır	H	
641	93.	Musa b. Kureyş	Zehebi	9. Tabaka	254	3. asır	E	X
642	94.	Temtam Ebu Cafer Muhammed	Zehebi	9. Tabaka	283	3. asır	E	
643	95.	Muhammed b. Amr el-Mervezi	Zehebi	9. Tabaka	282	3. asır	E	
644	96.	Haykan Ebu Zekeriyya Yahya b. Muhammed	Zehebi	9. Tabaka	267	3. asır	H	
645	97.	Küdeymi Ebu'l-Abbas Muhammed	Zehebi	9. Tabaka	286	3. asır	E	
646	98.	Haris b. Muhammed	Zehebi	9. Tabaka	282	3. asır	H	
647	99.	Ebu Müslim el-Kecci	Zehebi	9. Tabaka	292	3. asır	E	
648	100.	Darimi Ebu Said Osman	Zehebi	9. Tabaka	280	3. asır	E	X
649	101.	Ali b. Abdülaziz b. Merziban	Zehebi	9. Tabaka	286	3. asır	E	
650	102.	Osman b. Hırzaz	Zehebi	9. Tabaka	281	3. asır	H	
651	103.	Ebu Zur'a ed-Dımeşki Abdurrahman	Zehebi	9. Tabaka	281	3. asır	H	
652	104.	Ebu İshak İsmail el-Kadi	Zehebi	9. Tabaka	282	3. asır	E	
653	105.	Cafer b. Muhammed	Zehebi	9. Tabaka	282	3. asır	H	
654	106.	Şa'rani Ebu Muhammed Fadl	Zehebi	9. Tabaka	282	3. asır	E	X
655	1.	Ebu İshak İbrahim b. Evrime	Zehebi	10. Tabaka	266	3. asır	E	
656	2.	Baki b. Mahled	Zehebi	10. Tabaka	276	3. asır	E	X
657	3.	Ebubekir Ahmed b. Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	275	3. asır	E	
658	4.	Ebu İsa et-Tirmizi	Zehebi	10. Tabaka	279	3. asır	E	XX

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
659	5.	İbn Mace	Zehebi	10. Tabaka	273	3. asır	E	XX
660	6.	Ahmed b. Seleme	Zehebi	10. Tabaka	286	3. asır	E	
661	7.	İbrahim b. Ebu Talib	Zehebi	10. Tabaka	295	3. asır	E	
662	8.	Ahmed b. Ali el-Ebbar	Zehebi	10. Tabaka	290	3. asır	E	
663	9.	İbn Ebu Asım	Zehebi	10. Tabaka	287	3. asır	E	X
664	10.	Salih b. Muhammed Cezere	Zehebi	10. Tabaka	293	3. asır	E	XX
665	11.	İbnuddaris Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	294	3. asır	E	
666	12.	Ebu Amr el-Müstemli	Zehebi	10. Tabaka	284	3. asır	H	
667	13.	Muhammed b. Cabir	Zehebi	10. Tabaka	279	3. asır	E	XX
668	14.	Hakim et-Tirmizi	Zehebi	10. Tabaka	320	4. asır	E	
669	15.	Ahmed b. Nadr b. Abdülvahhab	Zehebi	10. Tabaka	290	3. asır	E	
670	16.	Muhammed b. Vaddah	Zehebi	10. Tabaka	289	3. asır	E	XX
671	17.	Kasım b. Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	276	3. asır	H	
672	18.	Huşeni Ebu'l-Hasan Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	286	3. asır	H	
673	19.	Ebu Abdurrahman Zekeriyya	Zehebi	10. Tabaka	289	3. asır	E	X
674	20.	Muhammed b. Nasr el-Mervezi	Zehebi	10. Tabaka	294	3. asır	E	XX
675	21.	Bezzar Ebubekir Ahmed	Zehebi	10. Tabaka	292	3. asır	E	
676	22.	Ebu Amr el-Haffaf	Zehebi	10. Tabaka	299	3. asır	H	
677	23.	Abdullah b. Übey el-Harezmi	Zehebi	10. Tabaka	291	3. asır	E	X
678	24.	Ebu Abdullah el-Buşencî	Zehebi	10. Tabaka	290	3. asır	E	X
679	25.	Muhammed b. Ali el-Bağdadi	Zehebi	10. Tabaka	264	3. asır	E	
680	26.	Yusuf el-Kadi Ebu Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	297	3. asır	E	XX

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
681	27.	Muhammed b. Osman b. Ebu Şeybe	Zehebi	10. Tabaka	297	3. asır	H	
682	28.	Mutayyen Ebu Cafer Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	297	3. asır	H	
683	29.	Ebubekir Ahmed b. Ali el-Mervezi	Zehebi	10. Tabaka	292	3. asır	E	
684	30.	Bahşel Ebulhasen Eslem (Vasıt)	Zehebi	10. Tabaka	292	3. asır	H	
685	31.	Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel	Zehebi	10. Tabaka	290	3. asır	E	
686	32.	Sa'leb Ahmed b. Yahya	Zehebi	10. Tabaka	291	3. asır	E	
687	33.	Mameri Ebu Ali Hasan b. Ali	Zehebi	10. Tabaka	295	3. asır	E	XX
688	34.	Musa b. İshak	Zehebi	10. Tabaka	297	3. asır	E	
689	35.	Ebu Musa el-Hammal	Zehebi	10. Tabaka	294	3. asır	E	
690	36.	Ebu Halife Fadl b. Hubab	Zehebi	10. Tabaka	305	4. asır	H	
691	37.	Ali b. Hüseyin b. el-Cüneyd	Zehebi	10. Tabaka	291	3. asır	H	
692	38.	Ubeyd el-'İcli	Zehebi	10. Tabaka	294	3. asır	H	
693	39.	Muhammed b. Nadr b. Seleme	Zehebi	10. Tabaka	291	3. asır	E	
694	40.	Ebu Ma'ser Hamdeveyh	Zehebi	10. Tabaka	290	3. asır	H	
695	41.	Abdus Ubedullah b. Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	283	3. asır	E	
696	42.	Temim b. Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	291	3. asır	H	
697	43.	Haffaf Ebu Yahya Zekeriyya	Zehebi	10. Tabaka	286	3. asır	H	
698	44.	Nasrek Ebu Muhammed Nasr	Zehebi	10. Tabaka	293	3. asır	E	
699	45.	İbn Ebiddünya Ebubekir Abdullah	Zehebi	10. Tabaka	281	3. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
700	46.	Anberi Ebu İshak İbrahim	Zehebi	10. Tabaka	289	3. asır	E	X
701	47.	Hüseyin b. Fehüm Ebu Ali	Zehebi	10. Tabaka	289	3. asır	H	
702	48.	Kabbani Ebu Ali Hüseyin	Zehebi	10. Tabaka	289	3. asır	E	X
703	49.	İsmaili Muhammed b. İsmail	Zehebi	10. Tabaka	295	3. asır	E	X
704	50.	İbn Abdus Ebu Ahmed	Zehebi	10. Tabaka	293	3. asır	H	
705	51.	İbn Hıraş Ebu Muhammed Abdurrahman	Zehebi	10. Tabaka	283	3. asır	E	X
706	52.	Muhammed b. Muhammed b. Reca	Zehebi	10. Tabaka	286	3. asır	E	X
707	53.	İbrahim b. Ma'kıl	Zehebi	10. Tabaka	295	3. asır	H	
708	54.	Abdan b. Muhammed b. İsa	Zehebi	10. Tabaka	293	3. asır	E	XX
709	55.	Abdan Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	10. Tabaka	306	4. asır	E	X
710	56.	Ebu Ali el-Belhi	Zehebi	10. Tabaka	294	3. asır	E	
711	57.	Abdurrahman b. Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	291	3. asır	E	
712	58.	Ebu Sa'd el-Herevi Yahya	Zehebi	10. Tabaka	292	3. asır	H	
713	59.	Ebu İshak İbrahim b. Yusuf	Zehebi	10. Tabaka	301	4. asır	E	X
714	60.	Firyabi Ebubekir Cafer et-Türki	Zehebi	10. Tabaka	301	4. asır	E	X
715	61.	Muhammed b. Ali el-Belhi	Zehebi	10. Tabaka	298	3. asır	E	X
716	62.	Hüseyin b. İdris b. Mübarek b. Heysem el-Herevi	Zehebi	10. Tabaka	301	4. asır	H	
717	63.	İbn Naciye Ebu Muhammed Abdullah el-Berberi	Zehebi	10. Tabaka	301	4. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
718	64.	Sami Ebu Abdullah Muhammed el-Herevi	Zehebi	10. Tabaka	301	4. asır	H	
719	65.	Nesai Ebu Abdurahman Ahmed	Zehebi	10. Tabaka	303	4. asır	E	XX
720	66.	Enmati Ebu İshak İbrahim	Zehebi	10. Tabaka	303	4. asır	E	X
721	67.	Ebu Yakub İshak el-Büşti	Zehebi	10. Tabaka	304	4. asır	E	X
722	68.	Ebu Yakub İshak b. Musa	Zehebi	10. Tabaka	284	3. asır	E	X
723	69.	Hasıri Ebu Muhammed Cafer	Zehebi	10. Tabaka	303	4. asır	H	
724	70.	Hasan b. Süfyan b. Amir	Zehebi	10. Tabaka	303	4. asır	E	
725	71.	İbn Şireveyh Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	10. Tabaka	305	4. asır	H	
726	72.	Ebu Ya'la el-Mevsılı	Zehebi	10. Tabaka	307	4. asır	E	
727	73.	Saci Ebu Yahya Zekerıyya	Zehebi	10. Tabaka	307	4. asır	H	
728	74.	Muhammed b. Cerir et-Taberi	Zehebi	10. Tabaka	310	4. asır	E	X
729	75.	Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	10. Tabaka	301	4. asır	E	
730	76.	Mutarrız Ebubekir Kasım	Zehebi	10. Tabaka	305	4. asır	H	
731	77.	Ebu'l-Hasan Abdullah es-Simnani	Zehebi	10. Tabaka	303	4. asır	E	X
732	78.	Ebu Abdurrahman es-Sa'di	Zehebi	10. Tabaka	310	4. asır	H	
733	79.	Ebu Hafs el-Büceyri	Zehebi	10. Tabaka	311	4. asır	E	X
734	80.	İbn Huzeyme	Zehebi	10. Tabaka	311	4. asır	E	
735	81.	Muhammed b. İshak es-Serrac	Zehebi	10. Tabaka	313	4. asır	E	
736	82.	Muhammed b. Hüseyin b. Mükrim	Zehebi	10. Tabaka	309	4. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
737	83.	Ebubekir Muhammed el-Bagendi	Zehebi	10. Tabaka	312	4. asır	E	
738	84.	Ebu'l-Kasım el-Begavi	Zehebi	10. Tabaka	317	4. asır	H	
739	85.	Ebu İshak İbrahim b. Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	302	4. asır	E	X
740	86.	İbn Mende Ebu Abdullah	Zehebi	10. Tabaka	301	4. asır	E	X
741	87.	Muhammed b. Ebubekir	Zehebi	10. Tabaka	297	3. asır	E	
742	88.	Ebu Osman el-Berzai	Zehebi	10. Tabaka	292	3. asır	E	
743	89.	Yahya b. Zekeriyya b. Yahya	Zehebi	10. Tabaka	307	4. asır	E	X
744	90.	Ebulazan Ömer b. İbrahim	Zehebi	10. Tabaka	290	3. asır	H	
745	91.	Kırtıma Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	290	3. asır	E	XX
746	92.	İbn Sadaka Ebubekir Ahmed	Zehebi	10. Tabaka	293	3. asır	H	
747	93.	Ahmed b. Harun	Zehebi	10. Tabaka	301	4. asır	E	X
748	94.	İbnulahram Ebu Cafer Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	301	4. asır	H	
749	95.	Muhammed b. Münzir el-Herevi	Zehebi	10. Tabaka	303	4. asır	E	X
750	96.	Ali b. Sa'd el-Askeri	Zehebi	10. Tabaka	313	4. asır	E	
751	97.	Ebu'l Hasan er-Razi	Zehebi	10. Tabaka	297	3. asır	E	
752	98.	Cafer b. Muhammed b. Musa	Zehebi	10. Tabaka	298	3. asır	E	X
753	99.	Ahmed b. Ali el-Carudi	Zehebi	10. Tabaka	299	3. asır	E	X
754	100.	Cafer b. Ahmed b. Sinan	Zehebi	10. Tabaka	307	4. asır	H	
755	101.	Ruyani Ebubekir Muhammed b. Harun	Zehebi	10. Tabaka	307	4. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
756	102.	Abdullah b. Muhammed ed-Dineveri	Zehebi	10. Tabaka	308	4. asır	E	X
757	103.	Ali b. Serrac	Zehebi	10. Tabaka	308	4. asır	H	
758	104.	Mühellebi Ebu Muhammed Abdurrahman	Zehebi	10. Tabaka	309	4. asır	H	
759	105.	Tüsteri Ebu Cafer Ahmed	Zehebi	10. Tabaka	310	4. asır	H	
760	106.	Dulabi Ebu Bişr Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	310	4. asır	E	XX
761	107.	Muhammed b. İbrahim b. Şuayb	Zehebi	10. Tabaka	311	4. asır	E	X
762	108.	Ebu Cafer el-Hiri	Zehebi	10. Tabaka	311	4. asır	E	
763	109.	Sahtiyani Ebu İshak İmran	Zehebi	10. Tabaka	305	4. asır	H	
764	110.	Ebu İmran Musa b. Sehl	Zehebi	10. Tabaka	307	4. asır	E	X
765	111.	İbn Kuteybe Ebu'-Abbas Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	310	4. asır	H	
766	112.	Heysem b. Halef	Zehebi	10. Tabaka	307	4. asır	H	
767	113.	Ebu Kureyş Muhammed b. Cum'a	Zehebi	10. Tabaka	313	4. asır	E	X
768	114.	İbn Ebu Davud	Zehebi	10. Tabaka	316	4. asır	E	X
769	115.	Abdus b. Ahmed b. Abbad es-Sakafi	Zehebi	10. Tabaka	312	4. asır	H	
770	116.	Ebu Arube Hüseyin b. Muhammed	Zehebi	10. Tabaka	318	4. asır	H	
771	117.	Yahya b. Muhammed b. Said	Zehebi	10. Tabaka	318	4. asır	H	
772	1.	Ebu Avane Yakub b. İshak	Zehebi	11. Tabaka	316	4. asır	E	X
773	2.	Ebu Ali Hasan b. Sahib	Zehebi	11. Tabaka	314	4. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
774	3.	İbn Hayyun	Zehebi	11. Tabaka	305	4. asır	E	XX
775	4.	İbn Münzir Ebubekir Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	318	4. asır	E	
776	5.	Velid b. Eban	Zehebi	11. Tabaka	310	4. asır	H	
777	6.	Kettani Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	310	4. asır	E	
778	7.	Ebubekir Ahmed b. Muhammed el-Hallal	Zehebi	11. Tabaka	311	4. asır	E	
779	8.	Ebu Muhammed Abdullah b. Urve	Zehebi	11. Tabaka	311	4. asır	E	
780	9.	Ebu Ali Hasan b. Ali	Zehebi	11. Tabaka	312	4. asır	E	
781	10.	Ebubekir er-Razi	Zehebi	11. Tabaka	315	4. asır	E	
782	11.	Ergiyani Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	315	4. asır	E	X
783	12.	Ebu Abdullah Muhammed b. Akil	Zehebi	11. Tabaka	316	4. asır	E	X
784	13.	Abdullah b. Muhammed b. Müslim	Zehebi	11. Tabaka	318	4. asır	H	
785	14.	Ebubekir Ahmed b. Muhammed el-Münkediri	Zehebi	11. Tabaka	314	4. asır	E	X
786	15.	İbn Carud	Zehebi	11. Tabaka	307	4. asır	E	
787	16.	İbn Cevsa	Zehebi	11. Tabaka	320	4. asır	E	
788	17.	Ebu Amr Ahmed b. Muhammed el-Hiri	Zehebi	11. Tabaka	317	4. asır	E	X
789	18.	Ebu'l-hasan İbn Selem	Zehebi	11. Tabaka	309	4. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
790	19.	Ahmed b. Muhammed ez-Zehebi	Zehebi	11. Tabaka	314	4. asır	E	
791	20.	Sinci Ebu Ali Hüseyin el-Mervezi	Zehebi	11. Tabaka	315	4. asır	H	
792	21.	İbn Futays Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	319	4. asır	E	XX
793	22.	Mus'abi Ebu Bısr Ahmed	Zehebi	11. Tabaka	323	4. asır	E	
794	23.	İbn Mervan Ebu İshak İbrahim	Zehebi	11. Tabaka	319	4. asır	E	X
795	24.	A'maşi İbn Rüstem	Zehebi	11. Tabaka	321	4. asır	H	
796	25.	Muhammed b. Hamdun	Zehebi	11. Tabaka	320	4. asır	E	X
797	26.	Ebu Cafer et-Tahavi	Zehebi	11. Tabaka	321	4. asır	E	
798	27.	İbn Süreyc Ahmed b. Amr	Zehebi	11. Tabaka	306	4. asır	E	
799	28.	Ebu Cafer Ahmed el-Bîri	Zehebi	11. Tabaka	312	4. asır	H	
800	29.	İbn Ma'dan	Zehebi	11. Tabaka	309	4. asır	E	
801	30.	Mekhul Ebu Abdurrahman Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	321	4. asır	H	
802	31.	Ebu Ömer Ahmed b. Halid	Zehebi	11. Tabaka	322	4. asır	E	
803	32.	Abdülmelik b. Muhammed b. Adi	Zehebi	11. Tabaka	323	4. asır	E	XX
804	33.	Cüveyni Ebu İmran Musa	Zehebi	11. Tabaka	323	4. asır	E	
805	34.	İbn Ziyad Ebubekir Abdullah	Zehebi	11. Tabaka	324	4. asır	E	
806	35.	İbnu's-Şarki Ebu Hamid Ahmed	Zehebi	11. Tabaka	325	4. asır	E	XX
807	36.	Değuli Ebu'l-Abbas Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	325	4. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
808	37.	Mehamili Ebu Abdullah Hüseyin	Zehebi	11. Tabaka	330	4. asır	E	
809	38.	Muhammed b. Nuh	Zehebi	11. Tabaka	321	4. asır	E	
810	39.	Berdağis Ebubekir Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	327	4. asır	H	
811	40.	Muhammed b. Mahled	Zehebi	11. Tabaka	331	4. asır	H	
812	41.	İbn Ebu Hatim	Zehebi	11. Tabaka	327	4. asır	E	XX
813	42.	Ebu Talib Ahmed b. Nasr	Zehebi	11. Tabaka	323	4. asır	H	
814	43.	Ukayli Ebu Cafer Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	322	4. asır	H	
815	44.	Ebu'l-Fadl Muhammed el-Carudi	Zehebi	11. Tabaka	317	4. asır	E	
816	45.	İbn Ubeyd Ebu Hüseyin Ali	Zehebi	11. Tabaka	330	4. asır	H	
817	46.	Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen	Zehebi	11. Tabaka	330	4. asır	E	
818	47.	Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf	Zehebi	11. Tabaka	330	4. asır	E	
819	48.	Memus Ebu İshak İbrahim	Zehebi	11. Tabaka	325	4. asır	E	
820	49.	İbn Ukde	Zehebi	11. Tabaka	332	4. asır	E	
821	50.	İbnü'l-Enbari Ebubekir Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	328	4. asır	H	
822	51.	Muhammed b. Kasım	Zehebi	11. Tabaka	328	4. asır	E	
823	52.	Tahhan Ebubekir Ahmed	Zehebi	11. Tabaka	333	4. asır	H	
824	53.	Şehrezuri Ebu İshak İbrahim	Zehebi	11. Tabaka	221	3. asır	E	X
825	54.	Ebu Ali Muhammed b. Said	Zehebi	11. Tabaka	234	3. asır	E	
826	55.	İbn 'Allele Ebu Hafs Ömer	Zehebi	11. Tabaka	236	3. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
827	56.	Ebu Said Heysem eş-Şaşı	Zehebi	11. Tabaka	235	3. asır	E	
828	57.	İbnü'l-Münadi	Zehebi	11. Tabaka	236	3. asır	H	
829	58.	Ebu'l-Kasım Hafs b. Ömer	Zehebi	11. Tabaka	339	4. asır	E	X
830	59.	İbn A'rabi Ebu Said Ahmed	Zehebi	11. Tabaka	340	4. asır	E	
831	60.	Kasım b. Asbağ	Zehebi	11. Tabaka	340	4. asır	E	
832	61.	Ali b. Hamşad	Zehebi	11. Tabaka	238	3. asır	H	
833	62.	Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Kattan	Zehebi	11. Tabaka	345	4. asır	E	
834	63.	Hayseme b. Süleyman	Zehebi	11. Tabaka	343	4. asır	E	
835	64.	Esam Ebu'l-Abbass Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	346	4. asır	E	
836	65.	İbn Ahram Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	11. Tabaka	344	4. asır	H	
837	66.	Abdü'l-Mümin b. Halef Ebu Ya'la	Zehebi	11. Tabaka	346	4. asır	E	
838	67.	Neccad Ebubekir Ahmed	Zehebi	11. Tabaka	348	4. asır	H	
839	68.	Sabit b. Hazm	Zehebi	11. Tabaka	301	4. asır	E	
840	69.	Hasan b. Sad b. İdris	Zehebi	11. Tabaka	331	4. asır	E	XX
841	70.	Ebu Abdullah Abdurrahman el-Hutteli	Zehebi	11. Tabaka	320	4. asır	E	
842	71.	Ali b. Fadl b. Tahir	Zehebi	11. Tabaka	323	4. asır	E	X
843	72.	Muhammed b. Hamdeveyh	Zehebi	11. Tabaka	329	4. asır	E	
844	73.	Ebu Ömer ez-Zahid	Zehebi	11. Tabaka	345	4. asır	H	
845	74.	Ahmed b. Ubeyd b. İsmail	Zehebi	11. Tabaka	352	4. asır	E	
846	75.	İbn Yasin Ebu İshak Ahmed	Zehebi	11. Tabaka	334	4. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
847	76.	Kubül b. Adi el-Bahri	Zehebi	11. Tabaka	337	4. asır	H	
848	77.	Ömer b. Sehl b. İsmail	Zehebi	11. Tabaka	330	4. asır	E	X
849	1.	Ebubekir eş-Şafii	Zehebi	12. Tabaka	354	4. asır	E	
850	2.	Da'lec b. Ahmed b. Da'lec	Zehebi	12. Tabaka	351	4. asır	E	XX
851	3.	Abdülbaki b. Kani' b. Merzuk	Zehebi	12. Tabaka	351	4. asır	E	X
852	4.	Ebubekir b. Ebu Darim	Zehebi	12. Tabaka	351	4. asır	H	
853	5.	Muhammed b. Hasan b. Hüseyin	Zehebi	12. Tabaka	355	4. asır	E	XX
854	6.	Assal Ebu Ahmed	Zehebi	12. Tabaka	349	4. asır	E	
855	7.	İbn Muzahir Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	12. Tabaka	304	4. asır	E	X
856	8.	Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed	Zehebi	12. Tabaka	333	4. asır	H	
857	9.	Vehb b. Meserre Ebulhazm	Zehebi	12. Tabaka	346	4. asır	E	
858	10.	Kazvini Ebu Ömer Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	341	4. asır	E	X
859	11.	İbn Ahi Rufey' es-Saiğ	Zehebi	12. Tabaka	318	4. asır	H	
860	12.	Belazüri Ebu Muhammed Ahmed	Zehebi	12. Tabaka	320	4. asır	E	
861	13.	Ebu'n-Nadr Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	344	4. asır	E	
862	14.	Ezdi Ebu Zekeriyya Yezid	Zehebi	12. Tabaka	334	4. asır	H	
863	15.	Ebu'l-Velid Hassan b. Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	344	4. asır	E	XX
864	16.	Ebu'l-Hüseyin er-Razi	Zehebi	12. Tabaka	347	4. asır	E	
865	17.	Ebu Said b. Yunus Abdurrahman	Zehebi	12. Tabaka	347	4. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
866	18.	İbnu'l-Haddad Ebubekir	Zehebi	12. Tabaka	344	4. asır	E	
867	19.	Esedabadi Ebu Abdullah Zübeyir	Zehebi	12. Tabaka	347	4. asır	E	
868	20.	Muhammed b. Davud b. Süleyman	Zehebi	12. Tabaka	342	4. asır	E	XX
869	21.	Ebu Ali Hafız	Zehebi	12. Tabaka	349	4. asır	E	XX
870	22.	Ramhürümüzi Ebu Muhammed Hasan	Zehebi	12. Tabaka	360	4. asır	H	
871	23.	İbn Sa'd Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	12. Tabaka	349	4. asır	H	
872	24.	Nakkaş Ebubekir Muhammed b. Hasan	Zehebi	12. Tabaka	351	4. asır	E	X
873	25.	Ebu İshak b. Hamza	Zehebi	12. Tabaka	353	4. asır	H	
874	26.	Ahmed b. Mansur	Zehebi	12. Tabaka	345	4. asır	E	
875	27.	Taberani Ebu'l-Kasım Süleyman	Zehebi	12. Tabaka	360	4. asır	E	XX
876	28.	Ebu Ahmed Hamid ez-Zeydi	Zehebi	12. Tabaka	328	4. asır	E	
877	29.	Halid b. Sa'd	Zehebi	12. Tabaka	352	4. asır	H	
878	30.	İbn Ebu Osman Ebu Said	Zehebi	12. Tabaka	353	4. asır	E	XX
879	31.	İbn Hibban Ebu Hatim el-Büsti	Zehebi	12. Tabaka	354	4. asır	E	X
880	32.	İbn Allan Ebu'l-Hasan Ali	Zehebi	12. Tabaka	355	4. asır	E	X
881	33.	İbnü'l-Ciabi Ebubekir Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	355	4. asır	E	XX
882	34.	İbn Allek Ebu Abdurrahman Abdullah	Zehebi	12. Tabaka	361	4. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
883	35.	Sukuki Ebubekir Muhammed en-Nesefi	Zehebi	12. Tabaka	344	4. asır	H	
884	36.	İbn Rumejh Ebu Said Ahmed	Zehebi	12. Tabaka	357	4. asır	E	X
885	37.	Ahmed b. Tahir b. Necm	Zehebi	12. Tabaka	351	4. asır	E	
886	38.	Hamza b. Ali b. Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	357	4. asır	E	X
887	39.	Ömer el-Basri Ebu Hafs	Zehebi	12. Tabaka	357	4. asır	H	
888	40.	Acurri Ebubekir Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	360	4. asır	E	
889	41.	Said b. Kasım b. Ala	Zehebi	12. Tabaka	362	4. asır	E	
890	42.	İbnü's-Seken Ebu Ali Said	Zehebi	12. Tabaka	353	4. asır	E	XX
891	43.	Kassab Ebu Ahmed Muhammed el-Mücahid	Zehebi	12. Tabaka	360	4. asır	E	
892	44.	İbnü's-Sünni Ebubekir Ahmed	Zehebi	12. Tabaka	364	4. asır	E	X
893	45.	İbn Adi Ebu Ahmed Abdullah	Zehebi	12. Tabaka	365	4. asır	E	
894	46.	Abenduni Ebulkasım Abdullah	Zehebi	12. Tabaka	368	4. asır	E	
895	47.	Haccaci Ebu'l-Hüseyin Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	368	4. asır	E	
896	48.	Ebu's-Şeyh Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	12. Tabaka	369	4. asır	H	
897	49.	Ebubekir Ahmed el-İsmaili	Zehebi	12. Tabaka	371	4. asır	E	
898	50.	Sebi'i Ebu Muhammed Hasan	Zehebi	12. Tabaka	371	4. asır	E	
899	51.	Aburi Ebul-Hasan Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	363	4. asır	E	
900	52.	Masercisi Ebu Ali Hüseyin	Zehebi	12. Tabaka	365	4. asır	E	X
901	53.	Za'ferani Ebu Said Hüseyin	Zehebi	12. Tabaka	369	4. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
902	54.	Nakkaş Ebubekir Muhammed b. Ali	Zehebi	12. Tabaka	369	4. asır	E	X
903	55.	Hasan b. Raşık Ebu Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	370	4. asır	E	
904	56.	Gunder Ebubekir Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	370	4. asır	E	XX
905	57.	Gazzal Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	369	4. asır	H	
906	58.	İbnü's-Seka Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	12. Tabaka	373	4. asır	E	
907	59.	Ömer b. Bişran b. Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	367	4. asır	H	
908	60.	Ebu'l-Feth Muhammed el-Ezdî	Zehebi	12. Tabaka	374	4. asır	E	
909	61.	Hüseynek Ebu Ahmed	Zehebi	12. Tabaka	375	4. asır	E	
910	62.	İbn Mihran Ebu Müslim Abdurrahman	Zehebi	12. Tabaka	375	4. asır	E	XX
911	63.	İbn Harare Ebulhasan Muhammed el-Berzai	Zehebi	12. Tabaka	348	4. asır	E	X
912	64.	Gıtrifi Ebu Ahmed Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	379	4. asır	E	
913	65.	İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	381	4. asır	E	X
914	66.	Ebu Ahmed el-Hakim	Zehebi	12. Tabaka	378	4. asır	E	XX
915	67.	Müfid Ebubekir Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	378	4. asır	H	
916	68.	Muhammed b. Muzaffer b. Musa	Zehebi	12. Tabaka	379	4. asır	E	XX
917	69.	Ebu Hafs İbnü'z-Zeyyat	Zehebi	12. Tabaka	375	4. asır	H	
918	70.	İbnü's-Simsar Ebü'l-Abbas Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	363	4. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
919	71.	Basle Ebu'l-Hüseyin Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	361	4. asır	E	X
920	72.	Ahmed b. Musa b. İsa	Zehebi	12. Tabaka	368	4. asır	H	
921	73.	Salih b. Ahmed el-Hemedani	Zehebi	12. Tabaka	384	4. asır	H	
922	74.	Muhammed b. Ahmed b. Hammad	Zehebi	12. Tabaka	384	4. asır	H	
923	75.	İbn Şahin Ebu Hafs Ömer	Zehebi	12. Tabaka	385	4. asır	E	XX
924	76.	Ahmed b. Abdan b. Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	388	4. asır	E	
925	77.	Darekutni	Zehebi	12. Tabaka	385	4. asır	E	XX
926	78.	İbnü'n-Nahhas el-Mısri	Zehebi	12. Tabaka	376	4. asır	E	X
927	79.	İbn Zeber Ebu Süleyman Muhammed	Zehebi	12. Tabaka	379	4. asır	H	
928	1.	Ebu Zur'a Muhammed b. Yusuf	Zehebi	13. Tabaka	390	4. asır	E	XX
929	2.	Ebu Zur'a el-Yemeni	Zehebi	13. Tabaka	389	4. asır	E	X
930	3.	Ebu Zur'a er-Razi es-Sağır	Zehebi	13. Tabaka	375	4. asır	E	X
931	4.	Ebu Zur'a er-Razi el-Eşğar	Zehebi	13. Tabaka	423	5. asır	E	
932	5.	Ebu Zur'a ed-Dımeşki Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	360	4. asır	H	
933	6.	Ebu Zur'a el-Esterabadi Ahmed b. Bünder	Zehebi	13. Tabaka	382	4. asır	E	
934	7.	Muhammed b. Haris b. Esed	Zehebi	13. Tabaka	361	4. asır	E	
935	8.	İbnü's-Seka Ebu Ali Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	372	4. asır	E	X
936	9.	Yahya b. Malik b. Aiz	Zehebi	13. Tabaka	376	4. asır	E	
937	10.	Ebu'l-Hasan b. Ali el-Ukberi	Zehebi	13. Tabaka	376	4. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
938	11.	İbnu'l-Baci Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	13. Tabaka	378	4. asır	E	
939	12.	İbn Mesrur Ebu'l-Feth Abdülvahid	Zehebi	13. Tabaka	378	4. asır	E	X
940	13.	İbn Ebi Zühl Muhammed el-Herevi	Zehebi	13. Tabaka	378	4. asır	E	
941	14.	İbn Müferrec Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	380	4. asır	E	XX
942	15.	Ahmed b. Mansur b. Sabit	Zehebi	13. Tabaka	382	4. asır	E	X
943	16.	Muafa b. Zekeriyya b. Yahya	Zehebi	13. Tabaka	390	4. asır	E	
944	17.	Rakki Ebubekir Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	382	4. asır	E	X
945	18.	Cevzaki Ebubekir Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	388	4. asır	E	
946	19.	İbnü'l-Furat Ebu'l-Hasan Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	364	4. asır	H	
947	20.	Ahmed b. Ebu'l-Leys	Zehebi	13. Tabaka	386	4. asır	E	XX
948	21.	Tusi Ebu'l-Fadl Nasr b. Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	383	4. asır	E	XX
949	22.	İbn Bükeyr Ebu Abdullah Hüseyin	Zehebi	13. Tabaka	384	4. asır	H	
950	23.	Hattabi Ebu Süleyman el-Büsti	Zehebi	13. Tabaka	388	4. asır	E	X
951	24.	İbn Abid Ebu Ömer Ahmed	Zehebi	13. Tabaka	389	4. asır	H	
952	25.	Zühri Ebu Muhammed Hasan	Zehebi	13. Tabaka	381	4. asır	H	
953	26.	İbn Hinzabe Ebu'l-Fadl Cafer	Zehebi	13. Tabaka	391	4. asır	E	
954	27.	Asılı Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	13. Tabaka	392	4. asır	E	XX
955	28.	Halef b. Kasım b. Sehl	Zehebi	13. Tabaka	393	4. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
956	29.	Kelabazi Ebu Nasr Ahmed	Zehebi	13. Tabaka	378	4. asır	E	XX
957	30.	el-Basir Ebu'l-Abbas Ahmed	Zehebi	13. Tabaka	399	4. asır	E	XX
958	31.	Halimi Ebu Abdullah Hüseyin	Zehebi	13. Tabaka	403	5. asır	E	
959	32.	İbn Mende Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	395	4. asır	E	X
960	33.	Ahmed b. Ali el-Bikendi	Zehebi	13. Tabaka	404	5. asır	E	
961	34.	Ebu Ali Hasan el-Keşşi	Zehebi	13. Tabaka	405	5. asır	E	X
962	35.	Hakim en-Nisaburi İbnü'l-beyyi'	Zehebi	13. Tabaka	405	5. asır	E	XX
963	36.	Ebu Abdurrahman es-Sülemi	Zehebi	13. Tabaka	412	5. asır	E	
964	37.	Abdülğani b. Said Ebu Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	419	5. asır	E	
965	38.	İbn Merdeveyh Ebubekir Ahmed	Zehebi	13. Tabaka	410	5. asır	H	
966	39.	Guncar Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	412	5. asır	H	
967	40.	İbn Ebu'l-Fevaris Ebu'l-feth Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	412	5. asır	E	XX
968	41.	Carudi Ebu'l-Fadl Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	413	5. asır	E	X
969	42.	Temmam Ebu'l-Hasan Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	414	5. asır	E	
970	43.	İbnu'l-Baci Ebu Ömer Ahmed	Zehebi	13. Tabaka	396	4. asır	E	
971	44.	Nakkaş Ebu Said Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	414	5. asır	E	XX
972	45.	İbn Futays Abdurrahman b. Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	402	5. asır	H	
973	46.	İdrisi Ebu Sa'd Abdurrahman	Zehebi	13. Tabaka	405	5. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
974	47.	İsferayini Ebubekir Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	406	5. asır	E	
975	48.	Şirazi Ebubekir Ahmed	Zehebi	13. Tabaka	411	5. asır	E	X
976	49.	Halef b. Muhammed el-Vasıti	Zehebi	13. Tabaka	401	5. asır	E	XX
977	50.	Ebu Mesud İbrahim b. Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	401	5. asır	E	XX
978	51.	Malini Ebu Sa'd Ahmed el-Herevi	Zehebi	13. Tabaka	412	5. asır	E	XX
979	52.	Abdevi Ebu Hazim Ömer b. Ahmed	Zehebi	13. Tabaka	417	5. asır	E	
980	53.	Berkani Ebubekir Ahmed el-Harizmi	Zehebi	13. Tabaka	425	5. asır	E	XX
981	54.	İbnu'l-Farazi Ebu'l-Velid Abdullah	Zehebi	13. Tabaka	403	5. asır	E	
982	55.	Kabisi Ebu'l-Hasan Ali	Zehebi	13. Tabaka	403	5. asır	E	XX
983	56.	Velid b. Bekr b. Mahled	Zehebi	13. Tabaka	392	4. asır	E	X
984	57.	Serahsi Ebu'l-Hasan Ali	Zehebi	13. Tabaka	399	4. asır	E	X
985	58.	Bahiri Ebu Amr	Zehebi	13. Tabaka	396	4. asır	H	
986	59.	Lalekai Ebu'l-Kasım Hibetullah	Zehebi	13. Tabaka	418	5. asır	E	
987	60.	Yezdi Ebubekir Ahmed	Zehebi	13. Tabaka	428	5. asır	E	XX
988	61.	Ahmed b. Ali el-Hafız	Zehebi	13. Tabaka	429	5. asır	E	
989	62.	Atıyye b. Said el-Mağribi	Zehebi	13. Tabaka	408	5. asır	E	XX
990	63.	Hamza b. Yusuf el-Cürcani	Zehebi	13. Tabaka	427	5. asır	E	XX
991	64.	Ebu Cafer Ahmed İbn Meymun	Zehebi	13. Tabaka	400	5. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
992	65.	Ebu İshak İbrahim b. Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	402	5. asır	E	X
993	66.	Ebu Nuaym el-İsfhani	Zehebi	13. Tabaka	430	5. asır	E	XX
994	67.	Talamenki Ebu Ömer Ahmed el-Meğarifi	Zehebi	13. Tabaka	429	5. asır	E	XX
995	68.	Ebu Yakub İshak es-Serahsi	Zehebi	13. Tabaka	429	5. asır	E	
996	69.	Müstağfiri Ebu'l-Abbas Cafer	Zehebi	13. Tabaka	432	5. asır	H	
997	70.	Ebu Zer el-Herevi	Zehebi	13. Tabaka	434	5. asır	E	XX
998	71.	Rib'i Ebu'l-Hasan Ali	Zehebi	13. Tabaka	436	5. asır	H	
999	72.	Hallal Ebu Muhammed Hasan	Zehebi	13. Tabaka	439	5. asır	H	
1000	73.	İbn Hamdan Ebu Tahir Muhammed	Zehebi	13. Tabaka	430	5. asır	E	X
1001	74.	Nuaymi Ebu'l-Hasan Ali	Zehebi	13. Tabaka	423	5. asır	E	
1002	1.	Suri Ebu Abdullah Muhammed es-Sahili	Zehebi	14. Tabaka	441	5. asır	E	
1003	2.	İbn Mama Ebu Hamid Ahmed	Zehebi	14. Tabaka	436	5. asır	E	
1004	3.	Mesud b. Ali b. Muaz	Zehebi	14. Tabaka	439	5. asır	E	
1005	4.	Ebu Nasr es-Siczi	Zehebi	14. Tabaka	444	5. asır	E	XX
1006	5.	Ebu Amr Osman ed-Dani	Zehebi	14. Tabaka	444	5. asır	E	XX
1007	6.	Semman Ebu Sa'd İsmail er-Razi	Zehebi	14. Tabaka	443	5. asır	E	
1008	7.	Halili Ebu Ya'la Halil el-Kazvini	Zehebi	14. Tabaka	446	5. asır	H	
1009	8.	Feleki Ebu'l-Fadl Ali el-Hemedani	Zehebi	14. Tabaka	428	5. asır	E	X

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1010	9.	Ebu Mesud el-Beceli	Zehebi	14. Tabaka	449	5. asır	E	
1011	10.	Hibetullah Muhammed b. Ali eş-Şirazi	Zehebi	14. Tabaka	445	5. asır	E	
1012	11.	Zehravi Ebu Hafs Ömer	Zehebi	14. Tabaka	454	5. asır	E	
1013	12.	İbn Abdülber Ebu Ömer Yusuf	Zehebi	14. Tabaka	463	5. asır	E	XX
1014	13.	Beyhaki Ebubekir Ahmed	Zehebi	14. Tabaka	458	5. asır	E	XX
1015	14.	Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatib	Zehebi	14. Tabaka	463	5. asır	E	XX
1016	15.	İbn Hazm Ebu Muhammed Ali	Zehebi	14. Tabaka	456	5. asır	E	
1017	16.	Derbendi Ebu'l-Velid Hasan el-Belhi	Zehebi	14. Tabaka	456	5. asır	E	X
1018	17.	Nahşebi Abdülaziz b. Muhammed	Zehebi	14. Tabaka	457	5. asır	E	X
1019	18.	Abdurrahim b. Ahmed b. Nasr	Zehebi	14. Tabaka	461	5. asır	E	X
1020	19.	Attar Ebubekir Muhammed	Zehebi	14. Tabaka	466	5. asır	E	
1021	20.	Sükkeri Ebu Sa'd Ali	Zehebi	14. Tabaka	465	5. asır	E	
1022	21.	Ebu Salih Ahmed el-Müezzın	Zehebi	14. Tabaka	470	5. asır	E	XX
1023	22.	Abdurrahman b. Mende	Zehebi	14. Tabaka	470	5. asır	E	XX
1024	23.	Ebu Muhammed el-Kettani	Zehebi	14. Tabaka	466	5. asır	E	XX
1025	24.	Vahşi Ebu Ali Hasan el-Belhi	Zehebi	14. Tabaka	471	5. asır	E	X
1026	25.	Zencani Ebu'l-Kasım Sa'd b. Ali	Zehebi	14. Tabaka	471	5. asır	E	X
1027	26.	Ebu'l-Velid Süleyman el-Baci	Zehebi	14. Tabaka	474	5. asır	E	X
1028	27.	Ebu İsmail Abdullah el-Herevi	Zehebi	14. Tabaka	481	5. asır	E	XX
1029	28.	Habbal Ebu İshak İbrahim	Zehebi	14. Tabaka	482	5. asır	H	
1030	29.	İbn Şağabe Ebu'l-Kasım	Zehebi	14. Tabaka	484	5. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1031	30.	Süleyman b. İbrahim b. Muhammed	Zehebi	14. Tabaka	486	5. asır	E	X
1032	31.	Ebu'l-Kasım Ubeydullah İbn Hazza	Zehebi	14. Tabaka	470	5. asır	H	
1033	1.	İbn Makula	Zehebi	15. Tabaka	487	5. asır	E	X
1034	2.	İbn Hayrun	Zehebi	15. Tabaka	488	5. asır	H	
1035	3.	Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali el-Alevi	Zehebi	15. Tabaka	480	5. asır	E	
1036	4.	İbn Merdeveyh es-Sağır	Zehebi	15. Tabaka	478	5. asır	H	
1037	5.	İbn Semkuye Ebu'l-Feth Muhammed	Zehebi	15. Tabaka	482	5. asır	E	XX
1038	6.	Hakkak Ebu'l-Fadl Cafer	Zehebi	15. Tabaka	485	5. asır	E	
1039	7.	Hibetullah b. Abdülvaris b. Ali	Zehebi	15. Tabaka	486	5. asır	E	X
1040	8.	Mesud b. Nasır b. Ebi Zeyd es-Siczi	Zehebi	15. Tabaka	497	5. asır	E	X
1041	9.	Humeydi Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	15. Tabaka	488	5. asır	E	XX
1042	10.	İbn Müfevviz el-Hafız	Zehebi	15. Tabaka	484	5. asır	E	
1043	11.	Tahir en-Nisaburi	Zehebi	15. Tabaka	482	5. asır	E	X
1044	12.	İbn Hadıbe Ebubekir Muhammed	Zehebi	15. Tabaka	489	5. asır	E	
1045	13.	Haremi Ebu Sa'd Muhammed el-Mekki	Zehebi	15. Tabaka	491	5. asır	E	
1046	14.	Mekki b. Abdüsselam b. Hüseyin	Zehebi	15. Tabaka	492	5. asır	E	X

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1047	15.	Ebu Muhammed Hasan es-Semerikandi	Zehebi	15. Tabaka	491	5. asır	E	X
1048	16.	Ebu Ali Ahmed el-Beredani	Zehebi	15. Tabaka	498	5. asır	H	
1049	17.	Ğassani Ebu Ali Hüseyin	Zehebi	15. Tabaka	498	5. asır	H	
1050	18.	Ömer b. Ali b. Ahmed b. Leys	Zehebi	15. Tabaka	468	5. asır	E	X
1051	19.	Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	Zehebi	15. Tabaka	503	6. asır	E	X
1052	20.	Şuca' b. Faris ez-Zühli	Zehebi	15. Tabaka	507	6. asır	E	
1053	21.	İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	Zehebi	15. Tabaka	507	6. asır	E	X
1054	22.	İbn Merzuk Ebu'l-Hayr Abdullah	Zehebi	15. Tabaka	507	6. asır	E	XX
1055	23.	Mu'temen es-Saci	Zehebi	15. Tabaka	507	6. asır	E	XX
1056	24.	Ebu'l-A'la Hamd b. Nasr	Zehebi	15. Tabaka	512	6. asır	H	
1057	25.	İbn Mende Ebu Zekeriyya Yahya	Zehebi	15. Tabaka	511	6. asır	E	
1058	26.	Mahmud b. Fadl b. Mahmud	Zehebi	15. Tabaka	512	6. asır	E	
1059	27.	İbn Sükkere Ebu Ali Hüseyin	Zehebi	15. Tabaka	514	6. asır	E	XX
1060	28.	İbn Müfevviz Ebubekir Muhammed	Zehebi	15. Tabaka	515	6. asır	E	
1061	29.	Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	15. Tabaka	516	6. asır	E	X
1062	30.	Bağavi Ebu Muhammed	Zehebi	15. Tabaka	516	6. asır	E	
1063	31.	Şiruye b. Şehredar	Zehebi	15. Tabaka	509	6. asır	E	X
1064	32.	Nersi Ebu'l-Ğanaim Muhammed b. Ali	Zehebi	15. Tabaka	510	6. asır	E	XX

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1065	33.	Hamis el-Havzi	Zehebi	15. Tabaka	510	6. asır	E	
1066	34.	İbn Semerkandi Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	15. Tabaka	516	6. asır	E	
1067	35.	İbn Haddad Ebu Nuaym	Zehebi	15. Tabaka	517	6. asır	E	
1068	36.	Sem'ani Ebubekir Muhammed el-Mervezi	Zehebi	15. Tabaka	510	6. asır	E	XX
1069	37.	İbn Atıyye el-Muharibi	Zehebi	15. Tabaka	518	6. asır	E	
1070	38.	İshaki Ebu'l-ala Said b. Seyyar	Zehebi	15. Tabaka	520	6. asır	E	XX
1071	39.	Şenterini Ebu Muhammed Abdullah	Zehebi	15. Tabaka	522	6. asır	E	
1072	40.	Abderi Ebu Amir Muhammed	Zehebi	15. Tabaka	524	6. asır	E	
1073	41.	Abdulğafir b. İsmail el-Farisi	Zehebi	15. Tabaka	529	6. asır	E	XX
1074	42.	Ğazi Ebu Nasr Ahmed	Zehebi	15. Tabaka	532	6. asır	E	X
1075	43.	Ebu'l-Kasım İsmail et- Teymi	Zehebi	15. Tabaka	535	6. asır	E	XX
1076	44.	Enmati Ebu'l-Berekat Abdülvehhab	Zehebi	15. Tabaka	538	6. asır	H	
1077	45.	Ebu Sa'd İbnu'l-Bağdadi	Zehebi	15. Tabaka	540	6. asır	E	
1078	46.	Yunarti Ebu Nasr Hasan	Zehebi	15. Tabaka	527	6. asır	E	X
1079	1.	Muhammed b. Nasır es-Selami	Zehebi	16. Tabaka	550	6. asır	H	
1080	2.	Bitruci Ebu Cafer Ahmed	Zehebi	16. Tabaka	542	6. asır	H	
1081	3.	İbn Arabi Ebubekir Muhammed el-İşbili	Zehebi	16. Tabaka	543	6. asır	E	XX
1082	4.	Ebu Tahir es-Silefi	Zehebi	16. Tabaka	576	6. asır	E	X
1083	5.	Iyaz b. Musa el-Yahsubi	Zehebi	16. Tabaka	544	6. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1084	6.	Ruşati Abdullah b. Ali	Zehebi	16. Tabaka	542	6. asır	H	
1085	7.	Cuzekani Ebu Abdullah Hüseyin	Zehebi	16. Tabaka	543	6. asır	H	
1086	8.	Ebü'n-Nasr Abdurrahman b. Abdülcebbar	Zehebi	16. Tabaka	546	6. asır	E	
1087	9.	İbnü'd-Debbağ Ebü'l-Velid Yusuf	Zehebi	16. Tabaka	546	6. asır	E	
1088	10.	Sebhi Ebu Tahir Muhammed	Zehebi	16. Tabaka	548	6. asır	E	XX
1089	11.	Kutah Ebu Mesud Abdülcelil	Zehebi	16. Tabaka	553	6. asır	E	
1090	12.	Semani Ebu Sa'd Abdülkerim	Zehebi	16. Tabaka	562	6. asır	E	X
1091	13.	Ma'mer b. Abdülvahid Ebu Ahmed	Zehebi	16. Tabaka	564	6. asır	E	XX
1092	14.	Ebü'l-Hayr Abdürrahim b. Muhammed	Zehebi	16. Tabaka	568	6. asır	E	
1093	15.	Ebü'l'Ala el-Hemedani	Zehebi	16. Tabaka	569	6. asır	E	XX
1094	16.	İbn Asakir	Zehebi	16. Tabaka	571	6. asır	E	XX
1095	17.	Ebu Musa el-Medini	Zehebi	16. Tabaka	581	6. asır	E	
1096	18.	Zağuli Ebu Abdullah	Zehebi	16. Tabaka	559	6. asır	E	
1097	1.	İbn Beşküval	Zehebi	17. Tabaka	578	6. asır	H	
1098	2.	İbnü'l-Cevzi Cemalüddin	Zehebi	17. Tabaka	597	6. asır	E	
1099	3.	Süheyli Ebü'l-Kasım Abdurrahman	Zehebi	17. Tabaka	581	6. asır	E	
1100	4.	İbn Harrat Abdülhak b. Abdurrahman	Zehebi	17. Tabaka	581	6. asır	E	
1101	5.	İbn Hubeys Ebü'l-Kasım	Zehebi	17. Tabaka	584	6. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1102	6.	İbnü'l-Fahhar Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	17. Tabaka	590	6. asır	E	
1103	7.	Şirazi Ebu Yakub Yusuf	Zehebi	17. Tabaka	585	6. asır	E	X
1104	8.	Ebü'l-Mevahib Hasan	Zehebi	17. Tabaka	586	6. asır	E	XX
1105	9.	Zeydi Ebü'l-Hasan Ali	Zehebi	17. Tabaka	575	6. asır	H	
1106	10.	Hazimi Ebubekir Muhammed	Zehebi	17. Tabaka	584	6. asır	E	XX
1107	11.	Ebü'l-Mehasin el-Kureşi Ömer b. Ali	Zehebi	17. Tabaka	595	6. asır	E	XX
1108	12.	İbn Hayr el-İşbili	Zehebi	17. Tabaka	575	6. asır	E	
1109	13.	Ebu Ömer b. İyaz	Zehebi	17. Tabaka	575	6. asır	E	
1110	14.	Kasım Ebü'l-Kasım Ali	Zehebi	17. Tabaka	600	7. asır	E	
1111	15.	İbn Ubeydullah Ebu Muhammed	Zehebi	17. Tabaka	606	7. asır	E	XX
1112	16.	Abdulğani b. Abdulvahid el-Cemmaili	Zehebi	17. Tabaka	600	7. asır	E	XX
1113	17.	Bakıdari Ebubekir Muhammed	Zehebi	17. Tabaka	575	6. asır	E	
1114	18.	İbnü'l-Hasri Burhanuddin	Zehebi	17. Tabaka	619	7. asır	E	
1115	19.	İbnü'l-Ahdar Ebu Muhammed	Zehebi	17. Tabaka	611	7. asır	E	
1116	20.	Abdürrezzak b. Ebu Muhammed	Zehebi	17. Tabaka	603	7. asır	H	
1117	21.	Abdülkadir b. Abdullah Ebu Muhammed	Zehebi	17. Tabaka	612	7. asır	E	X
1118	22.	İbn At Ebu Ömer Ahmed eş-Şatıbi	Zehebi	17. Tabaka	609	7. asır	E	
1119	23.	İbn Mufaddal el-Makdisi	Zehebi	17. Tabaka	611	7. asır	E	XX
1120	24.	Rebîa b. Hasan b. Ali es-San'ani	Zehebi	17. Tabaka	609	7. asır	E	X

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1121	25.	Tüciabi Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	17. Tabaka	610	7. asır	E	XX
1122	1.	İbnü'l-Kurtubi Ebubekir	Zehebi	18. Tabaka	611	7. asır	E	XX
1123	2.	İbn Hutillah Ebu Muhammed	Zehebi	18. Tabaka	612	7. asır	E	X
1124	3.	İbnü'l-Esir İzzüddin	Zehebi	18. Tabaka	630	7. asır	E	XX
1125	4.	İbn Halfun Muhammed	Zehebi	18. Tabaka	630	7. asır	E	
1126	5.	İzzüddin Ebu'l-Feth Muhammed	Zehebi	18. Tabaka	613	7. asır	E	XX
1127	6.	Melahi Ebü'l-Kasım Muhammed	Zehebi	18. Tabaka	619	7. asır	H	
1128	7.	İbnü'l-Enmati Takıyyuddin	Zehebi	18. Tabaka	619	7. asır	E	XX
1129	8.	Ziya Ebu Abdullah el-Makdisi	Zehebi	18. Tabaka	643	7. asır	E	X
1130	9.	İbnü'l-Kattan Ebü'l-Hasan Ali	Zehebi	18. Tabaka	628	7. asır	E	
1131	10.	Ebu Musa Cemaluddin b. Abdülğani	Zehebi	18. Tabaka	629	7. asır	E	XX
1132	11.	İbn Halil Şemsuddin ed-Dımeşki	Zehebi	18. Tabaka	648	7. asır	E	X
1133	12.	İbn Nukta	Zehebi	18. Tabaka	629	7. asır	E	XX
1134	13.	Dübeysi Ebu Abdullah	Zehebi	18. Tabaka	639	7. asır	E	
1135	14.	Kelai Ebü'r-Rabi' Süleyman b. Musa	Zehebi	18. Tabaka	634	7. asır	E	XX
1136	15.	İbn Dihye el-Kelbi	Zehebi	18. Tabaka	633	7. asır	E	XX
1137	16.	Birzali Zekiyyuddin	Zehebi	18. Tabaka	636	7. asır	E	XX
1138	17.	İbnü-Rumiyye Ebü'l-Abbas Ahmed	Zehebi	18. Tabaka	637	7. asır	E	
1139	18.	İbnü't-Taylesan Ebü'l-Kasım	Zehebi	18. Tabaka	642	7. asır	E	
1140	19.	İbnü'n-Neccar Muhibbüddin	Zehebi	18. Tabaka	643	7. asır	E	X

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1141	20.	İbnü's-Salah Takıyyuddin	Zehebi	18. Tabaka	643	7. asır	E	XX
1142	21.	Sarifini Takıyyuddin Ebu İshak	Zehebi	18. Tabaka	641	7. asır	E	X
1143	22.	Laridi Ebu Abdullah Muhammed	Zehebi	18. Tabaka	646	7. asır	E	
1144	23.	Münziri Abdül-Azim Zekiyyüddin	Zehebi	18. Tabaka	656	7. asır	E	XX
1145	24.	Yunini Takıyyuddin	Zehebi	18. Tabaka	658	7. asır	E	
1146	25.	Reşiduddin Ebü'l-Hüseyn en-Nablusi	Zehebi	18. Tabaka	662	7. asır	E	XX
1147	26.	Bekri Sadruddin en-Nisaburi	Zehebi	18. Tabaka	656	7. asır	E	X
1148	1.	Seyf Ebü'l-Abbas Ahmed el-Makdisi	Zehebi	19. Tabaka	643	7. asır	E	
1149	2.	Halid Ebu Yusuf Zeynuddin	Zehebi	19. Tabaka	663	7. asır	E	
1150	3.	İbn Mesdi Ebubekir Muhammed	Zehebi	19. Tabaka	663	7. asır	E	X
1151	4.	İbn Seyyidünnas Ebubekir Muhammed	Zehebi	22. Tabaka	659	7. asır	E	
1152	5.	Resani İzzüddin	Zehebi	19. Tabaka	661	7. asır	E	X
1153	6.	İbn Hacib İzzüddin Ebü'l-Feth Ömer	Zehebi	19. Tabaka	630	7. asır	E	X
1154	7.	Ruayni Ebu Musa İsa	Zehebi	19. Tabaka	632	7. asır	E	X
1155	8.	İbn Cevheri Şerefüddin ed-Dimeşki	Zehebi	19. Tabaka	643	7. asır	E	
1156	9.	İbn Kemad Ebu İshak İbrahim es-Sebti	Zehebi	19. Tabaka	663	7. asır	E	X

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1157	10.	Ebu Şame Şihabüddin el-Makdisi	Zehebi	19. Tabaka	665	7. asır	E	
1158	11.	Nablusi Şerefüddin ed-Dimeşki	Zehebi	19. Tabaka	671	7. asır	E	XX
1159	12.	İbn Sabuni Cemalüddin	Zehebi	19. Tabaka	680	7. asır	E	
1160	1.	İbnü'l-İmadiyye Vecihuddin	Zehebi	20. Tabaka	677	7. asır	E	X
1161	2.	İbn Sai Tacuddin	Zehebi	20. Tabaka	674	7. asır	H	
1162	3.	Nevevi Yahya b. Şeref	Zehebi	20. Tabaka	676	7. asır	E	XX
1163	4.	Muhib Ebü'l-Abbas et-Taberi	Zehebi	20. Tabaka	674	7. asır	H	
1164	5.	Ebiverdi Zeynuddin Ebü'l-Feth	Zehebi	20. Tabaka	667	7. asır	E	
1165	6.	İs'irdi Takıyyuddin Ebulkasım	Zehebi	20. Tabaka	692	7. asır	E	
1166	7.	Dimyati Şerefüddin Ebu Muhammed	Zehebi	20. Tabaka	705	8. asır	E	XX
1167	8.	İbnü'z-Zahiri Cemalüddin	Zehebi	20. Tabaka	696	7. asır	E	XX
1168	9.	İbn Dakik el-İd	Zehebi	20. Tabaka	702	8. asır	E	
1169	10.	İbn Zübeyr Ebu Cafer Ahmed	Zehebi	20. Tabaka	708	8. asır	H	
1170	1.	İbn Ferah el-İşbili	Zehebi	21. Tabaka	699	7. asır	E	
1171	2.	Ali b. Abdülkafi ed-Dımaşki	Zehebi	21. Tabaka	672	7. asır	H	
1172	3.	İbn Ca'van Muhammed b. Muhammed	Zehebi	21. Tabaka	682	7. asır	E	
1173	4.	İbnü'l-Fuvati	Zehebi	21. Tabaka	723	8. asır	E	
1174	5.	Sadeddin Ebu Muhammed el-Harisi	Zehebi	21. Tabaka	711	8. asır	E	XX
1175	6.	İbn Teymiyye Takıyyüddin	Zehebi	21. Tabaka	728	8. asır	E	XX
1176	7.	Mizzi Yusuf b. Abdurahman	Zehebi	21. Tabaka	742	8. asır	E	XX

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1177	1.	Kutbuddin el-Halebi	Ebü'l-Mehâsin	22. Tabaka	735	8. asır	E	
1178	2.	İbn Seyyidünnas Fethüddin Ebü'l-Feth	Ebü'l-Mehâsin	22. Tabaka	734	8. asır	E	
1179	3.	Birzali Alemüddin Ebu Muhammed	Ebü'l-Mehâsin	22. Tabaka	739	8. asır	E	XX
1180	4.	Ebu Hayyan el-Endelüsi	Ebü'l-Mehâsin	22. Tabaka	745	8. asır	E	XX
1181	5.	Ebu Muhammed b. Muhib	Ebü'l-Mehâsin	22. Tabaka	737	8. asır	H	
1182	6.	Fahrüddin Ebu Muhammed	Ebü'l-Mehâsin	22. Tabaka	732	8. asır	E	
1183	7.	İbnü'l-Muzaffer Şihabüddin ed-Dımaşki	Ebü'l-Mehâsin	22. Tabaka	758	8. asır	E	
1184	8.	Zehebi	Ebü'l-Mehâsin	23. Tabaka	748	8. asır	E	XX
1185	9.	Sübki	Ebü'l-Mehâsin	23. Tabaka	756	8. asır	E	
1186	10.	İzz b. Cema	Ebü'l-Mehâsin	23. Tabaka	767	8. asır	E	XX
1187	11.	Alai	Ebü'l-Mehâsin	23. Tabaka	761	8. asır	E	
1188	12.	İbn Halil Bahaüddin Ebu Muhammed	Ebü'l-Mehâsin	23. Tabaka	760	8. asır	E	XX
1189	13.	İbn Abdülhadi	Ebü'l-Mehâsin	24. Tabaka	744	8. asır	H	
1190	14.	Ebü'l-Feth es-Sübki	Ebü'l-Mehâsin	24. Tabaka	744	8. asır	E	
1191	15.	İbn Rafi' Takıyyüddin Ebü'l-Meali	Ebü'l-Mehâsin	24. Tabaka	774	8. asır	E	X
1192	16.	Hüsami Ahmed b. Ebik	Ebü'l-Mehâsin	24. Tabaka	749	8. asır	E	
1193	17.	Ebü'l-Fida İbn Kesir	Ebü'l-Mehâsin	24. Tabaka	774	8. asır	E	
1194	18.	İbn Sa'd Şemsüddin Ebu Abdullah	Ebü'l-Mehâsin	24. Tabaka	757	8. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1195	19.	Ebubekir b. Muhib	Ebü'l-Mehâsin	24. Tabaka	789	8. asır	H	
1196	20.	Ebu Abdullah es-Seruci	Ebü'l-Mehâsin	24. Tabaka	744	8. asır	E	
1197	21.	Kutbuddin Ebu Muhammed Haydar	Ebü'l-Mehâsin	24. Tabaka	750	8. asır	E	
1198	22.	Necmüddin Ebü'l-Hayr ed-Dihli	Ebü'l-Mehâsin	24. Tabaka	749	8. asır	E	X
1199	1.	İbnü's-Semerkandi İsmail	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	15. Tabaka	536	6. asır	E	
1200	2.	Kutb b. Kastallani	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	20. Tabaka	686	7. asır	E	XX
1201	3.	Ebü'l-Yümn İbn Asakir	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	20. Tabaka	686	7. asır	E	XX
1202	4.	İbn Kureyş İsmail b. İbrahim	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	20. Tabaka	694	7. asır	H	
1203	5.	Farusi Ahmed b. İbrahim	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	20. Tabaka	694	7. asır	E	
1204	6.	İzzüddin el-Hüseyni	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	20. Tabaka	695	7. asır	H	
1205	7.	el-Garrafi Ali b. Ahmed	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	20. Tabaka	704	8. asır	E	XX
1206	8.	İbn Ruşeyd	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	21. Tabaka	721	8. asır	E	XX
1207	9.	İbrahim b. Muhammed et-Taberi	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	21. Tabaka	722	8. asır	H	
1208	10.	Mahmud b. Ali ed-Dukuki	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	21. Tabaka	733	8. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1209	11.	Bedrüddin b. Cema	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	21. Tabaka	733	8. asır	E	
1210	12.	Cemal el-Matari	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	21. Tabaka	741	8. asır	E	
1211	13.	Ulyan Ali b. Eyyub	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	24. Tabaka	748	8. asır	H	
1212	14.	Muhammed b. Cabir Vadi Aşı	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	24. Tabaka	749	8. asır	E	XX
1213	15.	İbnü't-Türkmani Ali b. Osman	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	24. Tabaka	749	8. asır	H	
1214	16.	Ebü'l-Feth b. Muhib	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	24. Tabaka	749	8. asır	H	
1215	17.	İbnü'l-Vani	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	24. Tabaka	749	8. asır	H	
1216	18.	İbnü'l-Baba Ahmed b. Ebü'l-Ferec	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	24. Tabaka	749	8. asır	H	
1217	19.	Zeylai Abdullah b. Yusuf	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	24. Tabaka	762	8. asır	H	
1218	20.	Moğultay b. Kılıç	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	24. Tabaka	762	8. asır	E	
1219	21.	Afif el-Matari	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	25. Tabaka	765	8. asır	E	XX
1220	22.	Şihab el-Makdisi	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	25. Tabaka	765	8. asır	E	
1221	23.	Ebü'l-Mehasin el-Hüseyni	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	25. Tabaka	765	8. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1222	24.	İbnü'l-Mecd Muhammed b. Muhammed	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	25. Tabaka	768	8. asır	E	XX
1223	25.	Ebu Zer b. El-Hatib	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	25. Tabaka	772	8. asır	H	
1224	26.	Abdülkadir el-Kuraşi	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	25. Tabaka	775	8. asır	H	
1225	27.	Sarmeri Yusuf b. Muhammed	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	25. Tabaka	776	8. asır	E	
1226	28.	İbn Berdis	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	26. Tabaka	786	8. asır	H	
1227	29.	İbn Aşair Muhammed b. Ali	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	26. Tabaka	789	8. asır	E	
1228	30.	Yasufi Süleyman b. Yusuf	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	26. Tabaka	789	8. asır	E	
1229	31.	İbn Sind Muhammed b. Musa	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	26. Tabaka	792	8. asır	E	
1230	32.	İbn Receb Abdurrahman b. Ahmed	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	26. Tabaka	795	8. asır	H	
1231	33.	Munsıfı Muhammed b. Halil	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	27. Tabaka	803	9. asır	H	
1232	34.	İbn Züreyk	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	27. Tabaka	803	9. asır	H	
1233	35.	İbnü'l-Mülakkın	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	27. Tabaka	804	9. asır	E	
1234	36.	Bulkini Ömer b. Raslan	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	27. Tabaka	805	9. asır	E	XX

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1235	37.	Zeynüddin el-İraki	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	27. Tabaka	806	9. asır	E	XX
1236	38.	Ebü'l-Hasan el-Heysemi	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	27. Tabaka	807	9. asır	E	XX
1237	39.	İbnü'l-Husbani	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	815	9. asır	E	
1238	40.	İbn Hicci Ahmed	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	816	9. asır	E	
1239	41.	İbn Zahira	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	817	9. asır	E	XX
1240	42.	İbnü's-Şerayih Abdullâh b. İbrahim	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	820	9. asır	E	
1241	43.	Halil b. Muhammed el-Akfehşi	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	820	9. asır	E	XX
1242	44.	Muhammed b. Musa el-Merakeşi	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	823	9. asır	E	XX
1243	45.	İbnü'l-Bulkini	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	824	9. asır	E	
1244	46.	İbnü'l-İraki	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	826	9. asır	E	XX
1245	47.	Muhammed b. Ahmed el-Fasi	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	832	9. asır	E	XX
1246	48.	İbnü'l-Garabili	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	835	9. asır	E	
1247	49.	İbnü'l-Hayyat	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	839	9. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1248	50.	Sıbtü İbnü'l-Acemi İbrahim	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	841	9. asır	E	XX
1249	51.	İbn Nasıruddin Muhammed	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	842	9. asır	H	
1250	52.	İbn Hacer el-Askalani	Takıyyüddin b. Fehd el-Mekki	küçük bir tabaka	852	9. asır	E	XX
1250	1.	Zehebi	Süyuti	22. Tabaka	748	8. asır	T	XX
1250	2.	Kutbuddin el-Halebi	Süyuti	22. Tabaka	735	8. asır	T	
1250	3.	İbn Seyyidünnas Fethüddin Ebü'l-Feth	Süyuti	22. Tabaka	734	8. asır	T	
1250	4.	İbn Abdülhadi	Süyuti	22. Tabaka	744	8. asır	T	
1250	5.	Sübki	Süyuti	22. Tabaka	756	8. asır	T	
1250	6.	Birzali Alemüddin Ebu Muhammed	Süyuti	22. Tabaka	739	8. asır	T	XX
1250	7.	İbnü'l-Muzaffer Şihabüddin ed-Dımaşki	Süyuti	22. Tabaka	758	8. asır	T	
1250	8.	Hüsami Ahmed b. Ebik	Süyuti	22. Tabaka	749	8. asır	T	
1250	9.	İbn Ruşeyd	Süyuti	22. Tabaka	721	8. asır	T	XX
1250	10.	Necmüddin Ebü'l-Hayr ed-Dihli	Süyuti	22. Tabaka	749	8. asır	T	X
1251	11.	Şihab el-Hekkari	Süyuti	22. Tabaka	763	8. asır	H	
1252	12.	Ebü'l-Kasım İbn Habib	Süyuti	22. Tabaka	726	8. asır	E	
1253	13.	es-Serrac el-Kazvini	Süyuti	22. Tabaka	775	8. asır	H	
1254	14.	Eminüddin el-Vani	Süyuti	22. Tabaka	735	8. asır	E	X
1255	15.	İbnü'l-Murabıt Muhammed b. Osman	Süyuti	22. Tabaka	752	8. asır	E	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1256	16.	Baha b. Halil	Süyuti	23. Tabaka	777	8. asır	E	
1256	17.	Alai	Süyuti	23. Tabaka	761	8. asır	T	
1256	18.	Ebü'l-Fida İbn Kesir	Süyuti	23. Tabaka	774	8. asır	T	
1256	19.	Afif el-Matari	Süyuti	23. Tabaka	765	8. asır	T	XX
1256	20.	Zeylai Abdullah b. Yusuf	Süyuti	23. Tabaka	762	8. asır	T	
1256	21.	İzz b. Cema	Süyuti	23. Tabaka	767	8. asır	T	XX
1256	22.	Ebu Abdullah es-Seruci	Süyuti	23. Tabaka	744	8. asır	T	
1256	23.	Ebü'l-Mehasin el-Hüseyni	Süyuti	23. Tabaka	765	8. asır	T	
1256	24.	Moğultay b. Kılıç	Süyuti	23. Tabaka	762	8. asır	T	
1256	25.	İbn Rafi' Takıyyüddin Ebü'l-Meali	Süyuti	23. Tabaka	774	8. asır	T	X
1256	26.	Ebubekir b. Muhib	Süyuti	23. Tabaka	789	8. asır	T	
1256	27.	İbn Receb Abdurrahman b. Ahmed	Süyuti	24. Tabaka	795	8. asır	T	
1257	28.	Ömer b. Müslim	Süyuti	24. Tabaka	792	8. asır	H	
1257	29.	İbn Sind Muhammed b. Musa	Süyuti	24. Tabaka	792	8. asır	T	
1257	30.	İbnü'l-Mülakkın	Süyuti	24. Tabaka	804	9. asır	T	
1257	31.	Bulkini Ömer b. Raslan	Süyuti	24. Tabaka	805	9. asır	T	XX
1257	32.	Zeynüddin el-İraki	Süyuti	24. Tabaka	806	9. asır	T	XX
1257	33.	Ebü'l-Hasan el-Heysemi	Süyuti	24. Tabaka	807	9. asır	T	XX
1257	34.	İbn Aşair Muhammed b. Ali	Süyuti	24. Tabaka	789	8. asır	T	
1258	35.	el-Husbani Şihabüddin Ahmed	Süyuti	24. Tabaka	815	9. asır	H	

Tezkira No	Tabaka İçi No	Adı	Kaynak	Tabaka	Vefat Tarihi	Asır	Seyahat Yapmış mı?	Rahhal
1258	36.	Şerayihî Abdullah b. İbrahim (İbnü's-Şerayihî Abdullah b. İbrahim)	Süyuti	25. Tabaka	820	9. asır	T	
1258	37.	Halil b. Muhammed el-Akfehşi	Süyuti	25. Tabaka	820	9. asır	T	XX
1258	38.	İbn Zahira	Süyuti	25. Tabaka	817	9. asır	T	XX
1258	39.	İbnü'l-Iraki	Süyuti	25. Tabaka	826	9. asır	T	XX
1259	40.	İbnü'l-Cezeri	Süyuti	25. Tabaka	833	9. asır	E	
1259	41.	Muhammed b. Ahmed el-Fasi	Süyuti	25. Tabaka	832	9. asır	T	XX
1259	42.	İbn Nasıruddin Muhammed	Süyuti	25. Tabaka	842	9. asır	T	
1259	43.	İbnü'l-Garabili	Süyuti	25. Tabaka	835	9. asır	T	
1259	44.	İbn Kuf Burhan el-Halebi (Sıbtü İbnü'l-Acemi İbrahim)	Süyuti	25. Tabaka	841	9. asır	T	
1260	45.	Ahmed b. Ebubekir el-Busiri	Süyuti	25. Tabaka	840	9. asır	H	
1260	46.	İbnü'l-Hayyat	Süyuti	25. Tabaka	839	9. asır	T	
1260	47.	İbn Hacer el-Askalani	Süyuti	25. Tabaka	852	9. asır	T	XX

EK 4: VERİ BANKASI SAYFA 2: SEYAHATLER
(ÖRNEK SAYFALAR)

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rıhle Notu
Hız. Osman	1		Habeşistan	hicret (هاجر)	
Hız. Osman	1		Medine	hicret (هاجر)	
Hız. Ali	1		Sıffin	savaş	
Abdullah b. Mesud	1		Kufe	öğretim ve vezirlik (معلما ووزيرا)	
Ebu Zer el-Gıfari	1		Medine	hicret (هاجر)	
Ebu Zer el-Gıfari	1		Rebeze		
Muaz b. Cebel	1		Cabiye		
Muaz b. Cebel	1		Yemen	öğretim (معلما)	
Muaz b. Cebel	1		Ürdün	استشهد vefat	
Sa'd b. Ebi Vakkas	1		Akîk	اعتزل	
Ebu Musa el-Eş'ari	1		Habeşistan	hicret (هاجر)	
Ebu Musa el-Eş'ari	1		Medine	hicret (هاجر)	
Ebu Musa el-Eş'ari	1		Yemen	görevli (استعمله النبي)	
Ebu Musa el-Eş'ari	1		Kufe	yönetim (ولي) -Ömer-	
Ebu Musa el-Eş'ari	1		Basra	yönetim (ولي) -Ömer-	
Ebü'd-Derda	1		Dımaşk	kadı, fakih	
İmran b. Husayn	1		Basra	öğretim (ليفتقهم), kadı	
Ebu Hüreyre	1		Medine	hicret (هاجر)	
Abdullah b. Abbas	1		Mekke	görevli (استعمل على الحج)	
Abdullah b. Abbas	1		Basra		
Abdullah b. Abbas	1		Taif	vefat (توفي)	
Abdullah b. Mübarek	2	mervezi	Belirsiz	hac, cihad, ticaret, rihle	السفار - صاحب الرحلات الشاسعة
Abdullah b. Mübarek	2		Mekke		
Abdullah b. Mübarek	2		Hît	vefat	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İsa b. Yunus	2	kufe	Suğr	murabıt, yerleşim (نزیل)	
İsa b. Yunus	2		Mekke	hac (45 defa)	40 gazve, 45 hac
İsa b. Yunus	2		Bağdat	görevli	
Yahya b. Hamza	2	hadrami, betlehi	Dımaşk	(kadılık yapmış)	
Ali b. Müshir	2	mevlası kufeli	Mevsıl	kadılık yapmış	
Ali b. Müshir	2		Ermeniye	kadı	
Abdurrahim b. Süleyman	2	merv	Kufe	nisbe (sümme)	
Mervan b. Muaviye	2	kufe	Mekke	yerleşim (نزیل), vefat	
Mervan b. Muaviye	2		Dımaşk	yerleşim (نزیل) -mekkeden sonra-	
Mervan b. Şuca'	2	harrani/cezeri	Bağdat	yerleşim (سكن)	
Ebu Abdullah Fadl b. Musa	2	sinan köyü/merv	Belirsiz	rihle رحل وسمع	
Hafs b. Gıyas	2		Bağdat	kadılık yapmış	
Hafs b. Gıyas	2		Kufe	kadılık yapmış	
Velid b. Müslim	2	dımaşk	Mekke	hac	
Velid b. Müslim	2		Medine	hac	
Velid b. Müslim	2		Zülmerve	vefat (hac dönüşü)	
Abdullah b. Vehb	2	mısır	Mekke	rihle, hac (36 defa) حدث عن	
Abdullah b. Vehb	2		Medine	rihle حدث عن	
Veki b. Cerrah	2	kufe	Mısır	rihle حدث ب	
Veki b. Cerrah	2		Mekke	hac, rihle حدث ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Veki b. Cerrah	2		Feyd	vefat -hac dönüşü-	
Muhammed b. Harb	2	humus	Dımaşk	kadı	
Ebu Abdurrahman el-Eşcai	2	kufe	Bağdat	تحول	
Ebu Ubeyde Haddad b. Abdülvahid	2	mevlası basralı	Bağdat	yerleşim (نزیل)	
Nadr b. Şümeyl	3	merv	Basra	göç -ebu müslim el-horasani olayından dolayı	
Nadr b. Şümeyl	3		Horasan		
Adem b. Ebu İyas	3	merv/horasan	Askalan	nisbe	
Adem b. Ebu İyas	3		Şam	rihle سمع ب	
Adem b. Ebu İyas	3		Mısır	rihle سمع ب	
Adem b. Ebu İyas	3		Irak	rihle سمع ب	
Adem b. Ebu İyas	3		Hicaz	rihle سمع ب	
Ebu Cafer Muhammed b. İsa	3	bağdat	Ezine	yerleşim (نزیل)	40 bin hadis ezberinde
Surini Ebu İshak İbrahim b. Nasr	3	nişabur müfidi	Belirsiz	rihle وتعب	
Surini Ebu İshak İbrahim b. Nasr	3		Dinever	şehadet	
Said b. Mansur	3	merv veya talekan	Belh	nisbe (sümme)	
Said b. Mansur	3		Mekke	mücavir	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam	3	herat doğumlu	Bağdat		
Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam	3		Sugr	kadı	
Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam	3		Mekke	vefat	
Nuaym b. Hammad	3	merv	Mısır	yerleşim (نزىل)	
Nuaym b. Hammad	3		Basra	rihle كتب ب	
Nuaym b. Hammad	3		Bağdat		
Nuaym b. Hammad	3		Samerra	hapis -halkul kuran	
Yahya b. Bükeyr	3	mısır	Mekke	hac, rihle بالموسم	
Muhammed b. Selam el-Bikendi	3	bikend/buhara yakınlarında	Belirsiz	أنفقت في طلب العلم ونشره ثمانى ألفا rihle	رحال جوال
Duhaym Abdurrahman b. İbrahim	3	mevlası dımaşklı	Mısır	rihle سمع ب	
Duhaym Abdurrahman b. İbrahim	3		Şam	rihle سمع ب	
Duhaym Abdurrahman b. İbrahim	3		Hicaz	rihle سمع ب	
Duhaym Abdurrahman b. İbrahim	3		Kufe	rihle سمع ب	
Duhaym Abdurrahman b. İbrahim	3		Basra	rihle سمع ب	
Duhaym Abdurrahman b. İbrahim	3		Ürdün	kadı	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Duhaym Abdurrahman b. İbrahim	3		Bağdat	تقدم	
Duhaym Abdurrahman b. İbrahim	3		Filistin	kadı, vefat	
Zühli Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya	3	nişabur	Medine	rihle سمع ب	ارتحلت ثلاث رحلات
Zühli Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya	3	nişabur	Mekke	rihle سمع ب	ارتحلت ثلاث رحلات
Zühli Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya	3		Şam	rihle سمع ب	وأنفقت على العلم مائة وخمسين ألفا
Zühli Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya	3		Mısır	rihle سمع ب	
Zühli Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya	3		Rey	rihle سمع ب	
Zühli Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya	3		Horasan	rihle سمع ب	
Zühli Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya	3		Yemen	rihle سمع ب	
Zühli Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya	3		Cezire	rihle سمع ب	
Zühli Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya	3		Basra		
Abd b. Humeyd el-Kissî	3	Kis	Belirsiz	rihle رحل	
Darimi Ebu Muhammed Abdullah	3	semerkant	Medine	rihle سمع ب	أحد الحفاظ والرحالين
Darimi Ebu Muhammed Abdullah	3	semerkant	Mekke	rihle سمع ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Darimi Ebu Muhammed Abdullah	3		Horasan	rihle سمع ب	
Darimi Ebu Muhammed Abdullah	3		Şam	rihle سمع ب	
Darimi Ebu Muhammed Abdullah	3		Irak	rihle سمع ب	
Darimi Ebu Muhammed Abdullah	3		Mısır	rihle سمع ب	
Tirmizi el-Kebir	3	tirmiz	Belirsiz	rihle	أكثر الترحال
Muhammed b. Abdülmelik b. Zenceveyh	3	bağdat	Belirsiz	rihle	واسع الرحلة
Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	3	buhara	Belh	rihle سمع ب	
Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	3		Bağdat	rihle سمع ب	
Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	3		Mekke	rihle سمع ب	
Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	3		Basra	rihle سمع ب	
Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	3		Kufe	rihle سمع ب	
Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	3		Şam	rihle سمع ب	
Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	3		Askalan	rihle سمع ب	
Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	3		Humus	rihle سمع ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	3		Dımaşk	rihle سمع ب	
Buhari Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail	3		Medine		
Ebu Zür'a er-Razi	3		Medine	rihle سمع ب	
Ebu Zür'a er-Razi	3		Mekke	rihle سمع ب	
Ebu Zür'a er-Razi	3		Irak	rihle سمع ب	
Ebu Zür'a er-Razi	3		Şam	rihle سمع ب	
Ebu Zür'a er-Razi	3		Cezire	rihle سمع ب	
Ebu Zür'a er-Razi	3		Horasan	rihle سمع ب	
Ebu Zür'a er-Razi	3		Mısır	rihle سمع ب	
Ebu Zür'a er-Razi	3		Bağdat	rihle	
Abdullah b. Muhammed ed-Dineveri	4	dinever	Belirsiz	rihle	الجوال - طوف الأقاليم
Dulabi Ebu Bişr Muhammed	4	dulab/reş	Medine	rihle سمع ب	
Dulabi Ebu Bişr Muhammed	4	dulab/reş	Mekke	rihle سمع ب	
Dulabi Ebu Bişr Muhammed	4		Irak	rihle سمع ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Dulabi Ebu Bişr Muhammed	4		Mısır	rihle سمع ب	
Dulabi Ebu Bişr Muhammed	4		Şam	rihle سمع ب	
Dulabi Ebu Bişr Muhammed	4		Cibal	rihle سمع ب	
Dulabi Ebu Bişr Muhammed	4		Arc	vefat	
Muhammed b. İbrahim b. Şuayb	4	cürcan	Belirsiz	rihle	الرحال
Ebu Cafer el-Hiri	4	hire	Nişabur	nisbe	
Ebu Cafer el-Hiri	4		Mevsıl	rihle رحل	
Ebu Cafer el-Hiri	4		Cürcan	rihle رحل	
Ebu İmran Musa b. Sehl	4	basra	Bağdat	yerleşim (سكن)	من ثقات الرحالين
Ebu İmran Musa b. Sehl	4		Belirsiz		
Ebu Kureyş Muhammed b. Cum'a	4	kuhistan	Karsiyan/Kur siyan	vefat	كثير السماع والرحلة
Ebu Kureyş Muhammed b. Cum'a	4		Belirsiz		
İbn Ebu Davud	4	sicistan	Horasan	rihle سمع ب - رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		Irak	rihle سمع ب - رحل و طوف ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbn Ebu Davud	4		Medine	rihle سمع ب - رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		Mekke	rihle سمع ب - رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		Mısır	rihle سمع ب - رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		Şam	rihle سمع ب - رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		Cezire	rihle سمع ب - رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		Kufe	rihle رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		Cibal	rihle رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		İsfahan	rihle رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		İran	rihle رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		Basra	rihle رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		Bağdat	rihle رحل و طوف ب	
İbn Ebu Davud	4		Sugr	rihle رحل و طوف ب	
Ebu Avane Yakub b. İshak	4	İsferayin	Belirsiz	rihle	طوف الدنيا
Ergiyanı Ebu Abdullah Muhammed	4	erğiyan/nişabu r	Belirsiz	rihle	الجوال

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Erğiyani Ebu Abdullah Muhammed	4		Harran	rihle سمع ب	ما أعلم منبراً من منابر الإسلام بقي علي لم أدخله لسماع الحديث
Erğiyani Ebu Abdullah Muhammed	4		Mısır		
Ebu Abdullah Muhammed b. Akil	4	belh	Belirsiz	rihle طوف وسمع	
Hasan b. Sad b. İdris	4	kurtuba	Mekke	rihle سمع ب	
Hasan b. Sad b. İdris	4		Yemen	rihle سمع ب	
Hasan b. Sad b. İdris	4		Mısır	rihle سمع ب	
Hasan b. Sad b. İdris	4		Basra	rihle سمع ب	
Ebu Abdullah Abdurrahman el-Hutteli	4	bağdat? Huttel?	Basra	yerleşim (سكن)	
Ali b. Fadl b. Tahir	4	belh	Horasan	حدث ب rihle	الجوال
Ali b. Fadl b. Tahir	4		Bağdat	حدث ب rihle	جوالا في الحديث صاحب غرائب
İbn Hıbban Ebu Hatim el-Büsti	4	sicistan	Mısırdan horasana kadar	rihle سمع ب	كانت الرحلة إليه لسماع كتبه
İbn Hıbban Ebu Hatim el-Büsti	4		Semer kand	kadı	
İbn Hıbban Ebu Hatim el-Büsti	4		Nişabur	rihle قدم نيسابور فسمع من	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbn Hıbban Ebu Hatim el-Büsti	4		Buhara	rihle رحل إلى	
İbn Hıbban Ebu Hatim el-Büsti	4		Nesâ	kadı	
İbn Allan Ebu'l-Hasan Ali	4	harran	Horasan	rihle	واسع الرحلة كثير الطلب
Hamza b. Ali b. Muhammed	4	kenan/mısır	Halep	rihle رحلت	أكثر التطواف
Hamza b. Ali b. Muhammed	4		Irak	rihle ترحل	
Hamza b. Ali b. Muhammed	4		İskenderiye		
Masercisi Ebu Ali Hüseyin	4	Nişabur	Horasan	rihle سمع ب	
Masercisi Ebu Ali Hüseyin	4		Mısır	rihle سمع ب	çok defa gitmiş
Masercisi Ebu Ali Hüseyin	4		Şam	rihle سمع ب	سفينة عصره في كثرة الكتابة
Masercisi Ebu Ali Hüseyin	4		Irak	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Mevsıl	rihle سمع ب	طفت الشرق والغرب أربع مرارة
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		ahvaz	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Harran	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Askalan	rihle سمع ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Kufe	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Tüster	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Mekke	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Kudüs	rihle سمع ب	دخلت بيت المقدس عشر مرة
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Dımaşk	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Sayda	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Beyrut	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Akka	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Remle	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Ezine	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Vasıt	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Askerimükrem	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Humus	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Rakka	rihle سمع ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Mısır	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Askalan	rihle سمع ب	
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Mekke		40 hac , 25 ay kalmış
İbnü'l-Mukri Ebubekir Muhammed	4		Medine		
Tusi Ebu'l-Fadl Nasr b. Muhammed	4	tus	Dımaşk	rihle سمع ب	
Tusi Ebu'l-Fadl Nasr b. Muhammed	4		Mekke	rihle سمع ب	
Tusi Ebu'l-Fadl Nasr b. Muhammed	4		Mısır	rihle سمع ب	
Tusi Ebu'l-Fadl Nasr b. Muhammed	4		Remle	rihle سمع ب	
Tusi Ebu'l-Fadl Nasr b. Muhammed	4		Münbiç	rihle سمع ب	
Tusi Ebu'l-Fadl Nasr b. Muhammed	4		Harran	rihle سمع ب	
Tusi Ebu'l-Fadl Nasr b. Muhammed	4		Merv	rihle	
Hattabi Ebu Süleyman el-Büsti	4	büst	Mekke	rihle سمع ب	الرحال
İbn Mende Ebu Abdullah Muhammed	4		Mekke	rihle سمع ب	1700 şeyhten sema ve ahz
İbn Mende Ebu Abdullah Muhammed	4		Semer kand	rihle سمع ب	rihle dönüşü kitapları 30 haml

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbn Mende Ebu Abdullah Muhammed	4		Şam	rihle سمع ب	ختم الرحالين
İbn Mende Ebu Abdullah Muhammed	4		Bağdat	rihle سمع ب	طفت الشرق والغرب مرتين
İbn Mende Ebu Abdullah Muhammed	4		Mısır	rihle سمع ب	
İbn Mende Ebu Abdullah Muhammed	4		Buhara	rihle سمع ب	
İbn Mende Ebu Abdullah Muhammed	4		İskenderiyede n şaşa kadar	rihle ارتحل إلى	
Ebu İshak İbrahim b. Muhammed	5	tuleytula?	Meşrik	rihle ارتحل إلى	كانا كفرسي رهان في عناية الكاملة بالعلم والبحث على الرواية
Ebu İshak İbrahim b. Muhammed	5		Mekke	rihle, hac حج وسمع	
Ebu Nuaym el-İsfehani	5	isfahan	Horasan	rihle سمع ب	
Ebu Nuaym el-İsfehani	5		Irak	rihle سمع ب	كان في وقته مرحولا إليه
Ebu Nuaym el-İsfehani	5		Amul	rihle روى عنه ب	لم يكن في أفق من الأفاق أحد أحفظ منه ولا أسند منه
Ebu Nuaym el-İsfehani	5		Hemedan	rihle روى عنه ب	
Ebu Nuaym el-İsfehani	5		Rey	rihle روى عنه ب	
Ebu Nuaym el-İsfehani	5		Tinnîs	rihle روى عنه ب	
Ebu Nuaym el-İsfehani	5		Sıkılliye	rihle روى عنه ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Ebu Nuaym el-İsfehâni	5		Endülüs	rihle روی عنه ب	
Beyhaki Ebubekir Ahmed	5	hüsrevcird/beyhak/Nişabur	Horasan	rihle سمع ب	
Beyhaki Ebubekir Ahmed	5		Bağdat	rihle سمع ب	
Beyhaki Ebubekir Ahmed	5		Mekke	rihle سمع ب	
Beyhaki Ebubekir Ahmed	5		Kufe	rihle سمع ب	
Beyhaki Ebubekir Ahmed	5		Irak	rihle ارتحل إلى	
Beyhaki Ebubekir Ahmed	5		Cibal	rihle ارتحل إلى	
Beyhaki Ebubekir Ahmed	5		Hicaz	rihle ارتحل إلى	
Beyhaki Ebubekir Ahmed	5		Nişabur	rihle	kitabını okutması için ulema çağırıyor, 41'de gelmiş, meclis kurmuşlar k.marifeyi dinlemek için
İbn Makula	5	ukbera/bağdat	Bağdat	rihle سمع ب	طاف الدنيا
İbn Makula	5		Dımaşk	rihle سمع ب	
İbn Makula	5		Mısır	rihle سمع ب	
İbn Makula	5		Maveraünnehir	rihle سمع ب	
İbn Makula	5		Horasan	rihle سمع ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbn Makula	5		Cibal	rihle سمع ب	
İbn Makula	5		Cezire	rihle سمع ب	
İbn Makula	5		Sevahil	rihle سمع ب	
İbn Makula	5		Semerkind	elçi	
İbn Makula	5		Buhara	elçi	
Mesud b. Nasır b. Ebi Zeyd es-Siczi	5	sicistan	Herat	rihle سمع ب	الرحال الركاب
Mesud b. Nasır b. Ebi Zeyd es-Siczi	5		Nişabur	rihle سمع ب	
Mesud b. Nasır b. Ebi Zeyd es-Siczi	5		Bağdat	rihle سمع ب	
Mesud b. Nasır b. Ebi Zeyd es-Siczi	5		İsfahan	rihle سمع ب	
Mesud b. Nasır b. Ebi Zeyd es-Siczi	5		Beyhak		
Mesud b. Nasır b. Ebi Zeyd es-Siczi	5		Tus		
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6	dihistan	Nişabur	rihle سمع ب	الجوال
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6		Bağdat	rihle سمع ب	دار الدنيا في طلب الحديث
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6		Dımaşk	rihle سمع ب	3600 şeyhten semaı var
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6		Mısır	rihle سمع ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6		Merv	rihle سمع ب	
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6		Cezire	rihle سمع ب	
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6		Tus	rihle حدث ب	
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6		Serahs	rihle, vefat حدث ب وأملی	
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6		Mekke		
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6		Cürcan		
Ebu'l-Fityan Ömer ed-Dihistani	6		Nişabur		
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6	beytimakdis	Bağdat	rihle سمع ب	الجوال
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Mekke	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Mısır	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Sugr	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Tinnîs	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Dımaşk	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Halep	rihle سمع ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Cezire	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		İsfahan	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Nişabur	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Herat	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Cürcan	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Amid	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Esterabad	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Buşenc	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Basra	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Dinever	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Rey	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Serahs	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Şiraz	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Kazvin	rihle لقي ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Kufe	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Mevsıl	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Merv	rihle لقي ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Merveruz	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Rahbe	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Nevkan	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Medine	rihle, hac سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Mekke	rihle, hac سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Nihavend	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Hemedan	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Vasıt	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Selve	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Esedabad	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Enbar	rihle سمع ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		İsferain	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		ahvaz	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Bistam	rihle سمع ب	
İbnü'l-Kayserani Muhammed b. Tahir	6		Hüsrevcird	rihle سمع ب	
Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	6	isfahan	Serahs	rihle أملی ب	
Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	6		Tus	rihle دخل لطلب الحديث	الرحال
Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	6		Herat	rihle دخل لطلب الحديث	
Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	6		Belh	rihle دخل لطلب الحديث	
Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	6		Merv	rihle دخل لطلب الحديث	
Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	6		Buhara	rihle دخل لطلب الحديث	
Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	6		Semer kand	rihle دخل لطلب الحديث	
Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	6		Kirman	rihle دخل لطلب الحديث	
Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	6		Cür can	rihle دخل لطلب الحديث	
Dekkak Ebu Abdullah Muhammed	6		Nişabur	rihle دخل لطلب الحديث	rihle yaptığı 120 mekan saymış, 1000den fazla şeyhten yazmış

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Ğazi Ebu Nasr Ahmed	6	İsfahan	Belirsiz	rihle	ما رأيت في شيوخي أكثر رحلة منه
Abdulğani b. Abdulvahid el-Cemmaili	7	cemmail/filistin	Dımaşk	rihle سمع ب	
Abdulğani b. Abdulvahid el-Cemmaili	7		Bağdat	rihle سمع ب	
Abdulğani b. Abdulvahid el-Cemmaili	7		Suğr	rihle سمع ب	
Abdulğani b. Abdulvahid el-Cemmaili	7		Mevsıl	rihle سمع ب	
Abdulğani b. Abdulvahid el-Cemmaili	7		Hemedan	rihle سمع ب	
Abdulğani b. Abdulvahid el-Cemmaili	7		İsfahan	rihle سمع ب	
Abdulğani b. Abdulvahid el-Cemmaili	7		Mısır	rihle سمع ب	
Abdulğani b. Abdulvahid el-Cemmaili	7		Balebek	مضى إلى	
Abdulğani b. Abdulvahid el-Cemmaili	7		Nablus	بقي ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbn Hutillah Ebu Muhammed	7	ünde	Belensiya	verş kıraatine dair harfleri بادر إلى hüzeylden sema ibn	اعتنى من صغره إلى كبره بالطلب
İbn Hutillah Ebu Muhammed	7		Mürsiye	ارتحل إل...فسمع ب rihle	كان كثير الأسفار
İbn Hutillah Ebu Muhammed	7		Malaga	rihle سمع ب	جال مع أخيه
İbn Hutillah Ebu Muhammed	7		Gırnata	rihle سمع ب	بالغا في طلب العلم والأخذ عن الشيوخ حتى اجتمع لهما ما لم يجتمع لأحد من شيوخهما
İbn Hutillah Ebu Muhammed	7		İşbiliye	rihle سمع ب	
İbn Hutillah Ebu Muhammed	7		Kurtuba	rihle سمع ب	
İbn Hutillah Ebu Muhammed	7		Septe	rihle سمع ب	
İbn Hutillah Ebu Muhammed	7		Merakeş	rihle سمع ب	
İbnü'n-Neccar Muhibbüddin	7	bağdat	İsfahan	rihle سمع ب	27 yıl rihle, 3000 şeyh
İbnü'n-Neccar Muhibbüddin	7		Nişabur	rihle سمع ب	
İbnü'n-Neccar Muhibbüddin	7		Herat	rihle سمع ب	
İbnü'n-Neccar Muhibbüddin	7		Dımaşk	rihle سمع ب	
İbnü'n-Neccar Muhibbüddin	7		Mısır	rihle سمع ب	
Sarifini Takıyyuddin Ebu İshak	7		Horasan	رحل إلى rihle	سافر الكثير

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Sarifini Takıyyuddin Ebu İshak	7		İsfahan	رحل إلى rihle	
Sarifini Takıyyuddin Ebu İshak	7		Şam	رحل إلى rihle	
Sarifini Takıyyuddin Ebu İshak	7		Cezire	رحل إلى rihle	
Sarifini Takıyyuddin Ebu İshak	7		Münbiç	darülhadis şeyhliği	
Sarifini Takıyyuddin Ebu İshak	7		Halep	darülhadis şeyhliği	
Ruayni Ebu Musa İsa	7	ründe/endülüs	Malaga	rihle سمع ب	
Ruayni Ebu Musa İsa	7		Hısnı İstabe	rihle سمع ب	
Ruayni Ebu Musa İsa	7		Mekke	hac, rihle, mekkede hadis aldı أخذ ب	20 yıldan fazla rihle
Ruayni Ebu Musa İsa	7		Dımaşk	rihle سمع ب	توسع في الرحلة
Ruayni Ebu Musa İsa	7		Sebte	kendisinden hadis almışlar أخذ عنه ب	
Birzali Alemüddin Ebu Muhammed	8	İşbiliye	Mekke	rihle, hac (birkaç kere) سمع ب	
Birzali Alemüddin Ebu Muhammed	8		Dımaşk	rihle سمع ب	
Birzali Alemüddin Ebu Muhammed	8		hama	rihle سمع ب	
Birzali Alemüddin Ebu Muhammed	8		Mısır	rihle سمع ب	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Birzali Alemüddin Ebu Muhammed	8		Medine	rihle سمع ب	
Birzali Alemüddin Ebu Muhammed	8		Kudüs	rihle سمع ب	
Birzali Alemüddin Ebu Muhammed	8		İskenderiye	rihle سمع ب	
Birzali Alemüddin Ebu Muhammed	8		Halep	rihle سمع ب	
el-Garrafi Ali b. Ahmed	8	iskenderiye	Bağdat	rihle, sema yaptırmış babası	
el-Garrafi Ali b. Ahmed	8		Halep	rihle, sema yaptırmış babası	
el-Garrafi Ali b. Ahmed	8		Dımaşk	rihle, sema yaptırmış babası	
el-Garrafi Ali b. Ahmed	8		Mısır	rihle, sema yaptırmış babası	
el-Garrafi Ali b. Ahmed	8		Kahire	rihle, sema yaptırmış babası	
Muhammed b. Cabir Vadi Aşi	8		aksa'l-mağrib		
Muhammed b. Cabir Vadi Aşi	8		mekke	hac	erbeun buldaniyesi var, tüccar
Muhammed b. Cabir Vadi Aşi	8		Mısır	rihle, haddese bi	
Muhammed b. Cabir Vadi Aşi	8		şam	rihle, haddese bi	
Muhammed b. Cabir Vadi Aşi	8		hicaz	rihle, haddese bi	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Muhammed b. Cabir Vadi Aşi	8		biladü'l-mağrib		
Muhammed b. Cabir Vadi Aşi	8		bilâdül-mısriyye		muvattain yahya nüshasıyla temayüz etmiş
Afif el-Matari	8	medine	mekke	rihle, sema	
Afif el-Matari	8		dımaşk	rihle, sema	
Afif el-Matari	8		Beytimakdis	rihle, sema	
Afif el-Matari	8		Mısır	rihle, sema	
Afif el-Matari	8		Bağdat	rihle, sema	
Afif el-Matari	8		şam	rihle, irtehale	
İbnü'l-Mülakkın	9	kahire	mısır	rihle,sema	
İbnü'l-Mülakkın	9		dımaşk	rihle,irtehale fesemia	
Bulkını Ömer b. Raslan	9	bulkine/mısır	Mısır	rihle, kadime, ulemaya arz	
Bulkını Ömer b. Raslan	9		kahire	rihle, istevtane, ders veriyor	
Bulkını Ömer b. Raslan	9		mekke	hac	
Bulkını Ömer b. Raslan	9		Beytimakdis		
Bulkını Ömer b. Raslan	9		Dımaşk	kadı	
Bulkını Ömer b. Raslan	9		Asakir	kadı, sübkinin yerine	
Zeynüddin el-İraki	9	kahire	dımaşk	rahhale fesemia -3 defa	
Zeynüddin el-İraki	9		halep	hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		hama	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		humus	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		trablus	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Zeynüddin el-İraki	9		safed	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		Balebek	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		nablus	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		Beytimakdis	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		halil	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		gazze	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		İskenderiye	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		mekke	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	
Zeynüddin el-İraki	9		medine	rihle, hadis yazmış veya ondan yazmışlar	erbeun yazıyor ama 36 şehirden yazabiliyor
Zeynüddin el-İraki	9		şam	rihle, irtehal	çocuklarına sema yaptırmak için onları da götürüyor
Zeynüddin el-İraki	9		mekke	rihle, mücavir, haddese kesir	
Zeynüddin el-İraki	9		medine	rihle, mücavir, hatip, imam, kadı, haddese kesir	
Zeynüddin el-İraki	9		mısır	rihle, haddese kesir	
Ebü'l-Hasan el-Heysemi	9	fustat/mısır	Kahire	rihle, sema	
Ebü'l-Hasan el-Heysemi	9		Dımaşk	rihle, sema	ırakiye arkadaşlık yapıyor

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rıhle Notu
Ebü'l-Hasan el- Heysemi	9		Beytimakdis	rıhle, sema	
Ebü'l-Hasan el- Heysemi	9		İskenderiye	rıhle, sema	
İbnü'l-Husbani	9	dımaşk	Mısır	rıhle, sema	
İbnü'l-Husbani	9		salihîye	vefat	
İbn Hicci Ahmed	9	dımaşk	Kahire	elçi	
İbn Zahira	9	mekke	Mısır	rıhle, irtehale fesemia	
İbn Zahira	9		Dımaşk	rıhle, sema	bahaüddin sübkiye yolculukta arkadaşlık ediyor
İbn Zahira	9		Beytimakdis	rıhle, sema	
İbn Zahira	9		Balebek	rıhle, sema	
İbn Zahira	9		halep	rıhle, sema	
İbn Zahira	9		İskenderiye	rıhle	
İbn Zahira	9		mekke	görevli, vefat	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9	mekke	medine	rıhle	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		şam	rıhle	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		Balebek	rıhle, sema	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		humus	rıhle, sema	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		nablus	rıhle, sema	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		gazze	rıhle, sema	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		hama	rihle, sema	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		halep	rihle, sema	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		dımaşk		
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		Beytimakdis	rihle, sema	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		halil	rihle, sema	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		mısır	rihle, sema	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		İskenderiye	rihle, sema	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		yemen	birkaç defa	
Muhammed b. Musa el-Merakeşi	9		zebid		tüm kitaplarını buraya getirmiş, hacca giderken hanımına bırakmış
İbnü'l-Bulkini	9		şam	rihle, babası götürüyor	süneni kübrayı dinlemiş
İbnü'l-Bulkini	9		Mısır	kadı	
İbn Hacer el-Askalani	9	Mısır	mekke	rihle, hac, mücavir, sema	buhariyi okumuş afif eş-Şavuriden
İbn Hacer el-Askalani	9		dımaşk	rihle	
İbn Hacer el-Askalani	9		medine	rihle, sema	
İbn Hacer el-Askalani	9		İskenderiye	rihle, sema	
İbn Hacer el-Askalani	9		Beytimakdis	rihle, sema	
İbn Hacer el-Askalani	9		halil	rihle, sema	
İbn Hacer el-Askalani	9		nablus	rihle, sema	

Huffâz	A	Memleket	Gittiği Yer	Gidiş Sebebi	Rihle Notu
İbn Hacer el-Askalani	9		remle	rihle, sema	
İbn Hacer el-Askalani	9		gazze	rihle, sema	
İbn Hacer el-Askalani	9		yemen beldeleri	rihle, sema	
İbn Hacer el-Askalani	9		kahire	kadı	

KAYNAKÇA

- A'zamî, Mustafa el-. *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-Nebevî*. y.y.: Mektebetü'l-İslâmî, 1996.
- Aba, Veli. "Kadim Bir Gelenek Olan Rihle'nin/Hadis Seyahatlerinin Günümüz Öğrenci Değişim Programları Çerçevesinde Yeniden İnşasının Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Motivasyon Değeri". *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu 14-15 Mayıs 2016* (Balıkesir 2017): 175-191.
- Abderî. *Rihletü'l-Abderî*. Dimaşk: Dârü Sa'dâdîn, 1999.
- Açikel, Yusuf. *Hadis Toplamak İçin Yapılan Seyahatler (Rihle)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1992.
- Açikel, Yusuf. *Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler Rihle*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019.
- Ahmed, Ahmed Ramazan. *er-Rihle ve'r-rahhâletü'l-Müslimîn*. Cidde: Dârü'l-Beyân el-Arabî.
- Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivayet Coğrafyası*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Akgün, Hüseyin. *Sahabe Coğrafyası*. Gece Kitaplığı, 2014.
- Akpınar, Ali. *Kur'ân Aydınlığında Seyahat*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Akyüz, Hüseyin. *Kavram Atlası Hadis I*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî". *DİA*. 551-557. İstanbul: 1999.
- Altuntaş, Mustafa Celil. *Osmanlı Döneminde Hadis İlmî*. Doktora Tezi, İÜSBE, 2018.
- Apaydın, H. Yunus. "İbn Hazm". *DİA*. XX: 39-52. İstanbul 1999.
- Aras, M. Özgü. "Hammâd b. Ebû Süleyman". *DİA*. XV: 484-486. İstanbul: 1997.
- Arifoğlu, Yunus. "10. Yüzyılda Horasan'da Ticaretin Unsurları: Yol, Konaklama, Taşımacılık ve Tüccar". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38/66 (2019): 128-152.
- Askalânî, İbn Hacer el-. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- Askalânî, İbn Hacer el-. *Tavzîhu'l-efkâr limeânî Tenkîhu'l-enzâr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Askalânî, İbn Hacer el-. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Hindistan: Matbaatü Dâiretü'l-Meârif, 1326.
- Atar, Abdülkadir - Şahin, Halil - Çavuşoğlu, Tuba. "Geçmişten Günümüze İpek Yolu Hakkında Genel Bir Değerlendirme". *Econder Uluslararası Akademik Dergi* 2/2: 334-348.
- Atar, Fahrettin. "Sefer". *DİA*. İstanbul: 2009.
- Ateş, Üveys. "Kadının Mahremsiz Yolculuğunun Fikhî Yönden Değerlendirilmesi". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/1 (2020): 197-234.
- Atik, M. Kemal. "Ca'berî". *DİA*. İstanbul: 1992.
- Attâr, Feridüddin. *Tezkiratü'l-evliyâ*. Dimaşk: Dârü'l-Mektebi'l-Arabî, 2009.
- Aughton, Peter. *Dünyanın Çehresini Değiştiren Seyahatler*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Ay, Resul. "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, âlimler ve dervişler". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 3 (2006): 17-53.
- Aydemir, Selahattin. "Hadis Rivayeti ve Öğretimi Karşılığında Ücret Alma Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020): 1099-1129.
- Aydınlı, Abdullah. "Büldâniyye". *DİA*. VI: 487-488. İstanbul: 1992.
- Aydoğdu Demir, Rukiye. *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2021.
- Aytaç, Kemal *Avrupa Eğitim Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1998.
- Babanzâde, Ahmed Naim. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. İstanbul: DİB Yayınları, 2018.
- Bağdâdî, Hatib el-. *Şerefü ashâbi'l-hadîs*. Ankara: Dârü İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1972.
- Baltacı, Ahmet. "İbnü'l-Arabî". *DİA*. İstanbul: 1999.
- Başaran, Selman - Mehmet Ali Sönmez. *Hadis Usûlü ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed el-. *el-İnsâf*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1403.
- Beckingham, C. F. "The Rihla: Fact or Fiction?". *Golden Roads: Migration, Pilgrimage and Travel in Mediaveal and Modern Islam*. Richmond: 1993.
- Benli, Ali. *Sîbeveyhî'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

- Berkey, Jonathan P. *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Bevilecqua, Alexander. *Şark Kütüphanesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020.
- Beyhakî, Ebubekir el-. *Şuabü'l-îmân*. Riyad Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bezzâr, Ebubekir Ahmed b. Amr el-. *Müsnedü Bezzâr*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988.
- Bolelli, Nusrettin. *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-. "es-Sahîh". *el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerîf)*. Ed. haz. Sâlih b. Abdülazîz. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Câsim, Leys Suûd. "İbn Abdülber en-Nemerî". *DîA*. İstanbul: 1999.
- Casson, Lionel. *Antik Çağda Seyahat*. İstanbul: MB Yayınevi, 2008.
- Cevherî, Abdurrahman b. Abdullah el-. *Müsnedü'l-Muvatta'*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-. *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Mellâyîn, 1987.
- Chamberlain, Michael. *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik (Şam 1190-1350)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Cho, Sung Gyun. "Büyük Seyyahlar ve Doğu'nun Keşfi". *Ortaçağ 3: Şatolar Tüccarlar Şairler*. Ed. Umberto Eco. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016.
- Cübeyr, İbn. *Endülüsten Kutsal Topraklara*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- Çağırıcı, Mustafa. "İslam Kültüründe Seyahat". *Din ve Hayat* /7 (2009): 4-9.
- Çağırıcı, Mustafa. "Seyahat". *DîA*. XXXVII: 7-9. İstanbul: 2009.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Çallı, Didar Sarı. "Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye'nin Konumu". *Turar Turizm ve Araştırma Dergisi* 4/1 (2015): 4-28.
- Çelebi, Ahmed. *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1983.
- Çelik, Ali. *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi*. Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017.
- Çelik, İsmail. *Ricâl Kaynağı Olarak Şehir Tarihleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Çoban, Fatma Büşra. *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Dağ, Mehmet - Hıfzurrahman R. Öymen. *İslam Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi 1974.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *es-Sünen*. Dârü'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2000.
- Demircan, Abdurrahman. *Arap Edebiyatında Seyahatname Türü ve Seyahatnameler*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Demirci, Selim. *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*. İLEM Yayınları, 2020.
- Demirci, Selim. "Usûl, İmkân ve İhtiyaç Açısından Çocuk Yaştaki Râvilerin Hadis Semâi". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* /12 (2018): 349-377.
- Di Fiore, Giacomo. "Hristiyanlığın Yayılması ve Kabulü". *Ortaçağ-1: Barbarlar Hristiyanlar Müslümanlar*. Ed. Umberto Eco. 156-164. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017.
- Doğanay, Süleyman. *Sicilya'da Hadis*. Kimlik Yayınları, 2019.
- Duman, Ali. "Sadaka". *DîA*. XXXV: 383-384. İstanbul: 2008.
- Durmuş, İsmail. "İstişâh". *DîA*. XXIII: 396-397. İstanbul: 2001.
- Dündar, Mahmut. *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014.
- Düzenli, Muhittin. "İslam Rivayet Geleneğinde İcazet". *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* /17/17 (2004): 265-300.
- Ebû Gudde, Abdülfettah. *İlim Yolunda Sabır*. Ankara: Takdim Yayınları, 2020.
- Ebû Gudde, Abdülfettah. *Safahât min sabri'l-ulemâ*. Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye-Dârü'l-Beşâiri'l-İlmiyye, 2012.
- Efendioğlu, Mehmet. "Silefi". *DîA*. İstanbul: 2009.

- el-Askalânî, İbn Hacer. *ed-Dürerü'l-Kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*. Saydarabad: Meclisü Dâiretü'l-Meârifî'l-Usmânî, 1972.
- el-Askalânî, İbn Hacer. *Nüzhetü'n-nazar fî tadvîhi Nuhbetü'l-fiker*. Dimaşk: Matbaatu's-Sabâh, 2000.
- el-Bağdâdî, el-Hatîb. *Takyîdü'l-ilm*. Dâru İhyâu's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1974.
- el-Bağdâdî, el-Hatîb. *Tarîhu Bağdâd ve züyûlih*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417.
- el-Bağdâdî, el-Hatîb *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmî'*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2007.
- el-Bağdâdî, el-Hatîb *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Mısır: Mektebetü İbn Abbas, 2002.
- el-Bağdâdî, el-Hatîb *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1975.
- el-Halîlî, Ebû Ya'lâ. *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- el-İrâkî, Zeynüddin. *Elfiyyetü'l-İrâkî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002.
- el-Kârî, Ali. *Şerhu Nuhbetü'l-fiker*. Beyrut: Dârü'l-Erkâm, ts.
- en-Nemerî, İbn Abdülber. *Câmiu beyânî'l-ilm ve fazlihî*. Dâru İbni'l-Cevzi, 1994.
- Enes, Mâlik b. *Muvatta'*. 2004.
- Enes, Mâlik b. *Muvatta' (Şeybânî nüshası)*. el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Enes, Mâlik b. *Muvatta' (Zührî nüshası)*. Müessesetü'r-Risâle, 1402.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlmünde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İSAM, 2012.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlmünde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri (H. VI-X/M. XII-XVI. Asırlar)*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1997.
- Eren, Mehmet. "Kadınların Hadis İlmine Katkıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003): 83-110.
- Eren, Muhammet Emin. *Hadis Edebiyatında Kitabu'l-İlm ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Erul, Bünyamin. "Eleştiren ve Eleştirilen Bir Sahabî Olarak Hz. Aişe". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* /9 (2021): 53-62.
- Erul, Bünyamin. "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (III) er-Rabî' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Cami'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003): 27-68.
- Erünsal, İsmail. *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Sahafılık ve Sahafılar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- es-Salih, Subhi. *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*. İstanbul: İFAV Yay., 2009.
- eş-Şehrezûrî, İbn Salâh. *Ma'rifetü envâi ulûmî'l-hadîs*. Suriye: Dârü'l-Fikr, 1986.
- Eşer, Ahmet. *Hadis İlmünde Fehrese Literatürü*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Euben, Roxanne L. "Travel, Theory and The Search for Knowledge: "Islamic" and "Western" Journeys to The Other Shore".
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-lüga*. Beyrut: Dârü İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Fesevî, Yakub b. Süfyân el-. *el-Ma'rife ve't-târîh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Frankopan, Peter. *İpek Yolu Alternatif Dünya Tarihi*. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018.
- Fuâd Seyyid, Eymen- Seyyid Muhammed es-Seyyid. "İskenderiye". *DİA*. XXII: İstanbul: 2000.
- Gazzâlî, Ebû Hamid el-. *İhyâ*. İzmir: DİB Yayınları, 2020.
- Gellens, Sam I. "The Search for Knowledge in Medieval Muslim Societies: A Comparative Approach". *Muslim Travellers, Pilgrimage, Migration and The Religious Imagination*. Ed. ed. D.F. Eickelman & J. Piscatori. London: 1990.
- Genç, Mustafa. "İlim Çin'de de Olsa Talep Edin, Çünkü İlim Talep Etmek Her Müslümana Farzdır" Rivayetinin Sened ve Metin Analizi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAÜİFD)* 23/43 (2021): 247-275.
- Goldziher, Ignaz. *İslam Kültürü Araştırmaları 2*. Ankara: OTTO Yayınevi, 2019.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies II*. Albany: State University of New York Press.
- Gökçe, Ferhat. "Memlükler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2: 439-475.
- Gözütok, Şakir. *İlk Dönem İslam Eğitimi Tarihi*. Ankara Fecr Yayınları, 2002.
- Gözütok, Şakir. *İslam'ın Altın Çağında İlim*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.

Guzmán, Roberto Marín. "Al Rihla El Viaje Científico en el Islam y Sus Implicaciones Culturales". *Reflexiones* 89/2 (2010): 125-145.

Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *DİA*. XXVII: 575-577. Ankara: 2003.

Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Günerhan, Uğur. *İslam Eğitim Tarihinde Bir Metot Olarak Rihle*. Yüksek Lisans, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2020.

Halife, Muhammed Raşid. *Medresetü'l-hadîs fî Mısır*. Kahire.

Hallikân, İbn. *Vefeyâtü'l-a'yân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.

Hamevî, Yakub el-. *Mu'cemü'l-buldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Hamevî, Yâkût el-. *Mucemü'l-üdebâ*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

Hanilçe, Murat. "Coğrafi Keşiflerin Nedenlerine Yeniden Bakmak". *Tarih Okulu* /7 (2010): 47-70.

Harb, Züheyr b. *İlm*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.

Harman, Ömer Faruk. "Hac". *DİA*. XIV: 382-386. İstanbul: 1996.

Hatîb, Muhammed Acâc el-. *es-Sünnetü kable't-tedvîn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1963.

Hatiboğlu, İbrahim. *Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdabı*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1991.

Hatiboğlu, İbrahim. "Rihle". *DİA*. XXXV: 106-108. İstanbul: 2008.

Hattâbî. *Garîbü'l-hadîs*. Dimaşk1982.

Hattâbî, Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed. *Meâlimü's-sünen*. Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.

Havkal, İbn. *Sûretü'l-arz*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1938.

Hayseme, İbn. *et-Târîhu'l-kebîr*. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2006.

Herodotos. *Tarih*. İş Bankası Kültür Yayınları, 2019

Horovitz, Josef. *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

Humeydî, Ebubekir el-. *Müsnedü'l-Humeydî*. Dimaşk: Dârü's-Sekâ, 1996.

Humeydî, Muhammed b. Fütüh. *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs*. Kahire: ed-Dârü'l-Misriyye li't-te'lîf ve'n-neşr, 1966.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kasim. *Târîhu Dimaşk*. Dâru'l-Fikr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1995.

İbn Beşküval, Halef b. Abdülmelik. *es-Sıla*. yy.: Mektebetü'l-Hancî, 1955.

İbn Cema, Bedrüddin. *Tezkiratü's-sâmi' ve'l-mütekellim fî edebi'l-âlim ve'l-müteallim*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2012.

İbn Haldun. *Mukaddime*. İstanbul: MEB Yayınları, 1991.

İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sîretü İbn İshak*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

İbn Tağrîberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf. *en-Nücümü'z-zâhira fî mülûki Mısır ve'l-Kâhira*. Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-kavmî.

İbnü'l-Faradî. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988.

İbnü'l-Müstevfî. *Târîhu İrbîl*. Irak: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-A'lâm- Dârü'r-Reşid li'n-Neşr 1980.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Saydü'l-hâtır*. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 2004.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Telbîsü İblîs*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *el-Mevzûât*. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. Mektebetü İbn Teymiyye, 1351.

İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-Zeheb*. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebû Yakub. *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997.

İsfahânî, Ebû Nuaym el-. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.

İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalani. Server Yayınları, 2022.

Itr, Nurettin. "Mukaddime". *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1975.

İz, Fahir. "Evliyâ Çelebi ve Seyâhatnamesi". *Belleten* 53/207-208 (1979): 709-734.

- İzmirli, İsmail Hakkı. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Dârülhadis, 2002.
- Juynboll, G.H.A. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Juynboll, G.H.A. "İsnad Analiz Metotları". *İsnad Analiz Yöntemleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Kadı İyaz. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. Magrib: Matbaatü Fadâle, 1983.
- Kalkaşandî, Ahmed b. Ali el-. *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Zer el-Herevî". *DİA*. İstanbul: 1994.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-sahîh". *DİA*. VII: İstanbul: 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *DİA*. XV: 27-64. İstanbul: 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hatîb el-Bağdâdî". *DİA*. XVI: 452-460. İstanbul: 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbnü'l-İrâkî". *DİA*. İstanbul: 2000.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kırk Hadis". *DİA*. Ankara: 2022.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ziyaret". *DİA*. ILIV: 496-498. İstanbul: 2013.
- Kandemir, M. Yaşar "İbn Hacer el-Askalânî". İstanbul: 1999.
- Kandemir, M. Yaşar "İbn Rüşeyd". *DİA*. İstanbul: 1999.
- Karaca, Hayri. *Tasavvufta Sefer Kavramı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Karamustafa, Ahmet, T. *Tanrının Kuraltanımaz Kulları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Karataş, Mustafa. *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- Kavram Atlası Tasavvuf I*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Kaya, Mahmut. "Abdüllatif el-Bağdâdî". *DİA*. I: 254-255. İstanbul: 1988.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ.
- Keleş, Nevzat. "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Seyahatler". *Tarih Dergisi* /73 (2021): 1-23.
- Kevserî, Muhammed Zahid el-. *Bülûğu'l-emânî fî sîreti'l-İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1998.
- Kındîl, Fuâd. *Edebü'r-rihle fi't-türâsi'l-Arabî*. Mektebetü Dârü'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 2002.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Koçkuzu, Ali Osman. "Aynî". *DİA*. İstanbul: 1991.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstilahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987.
- Kotan, Sehal Deniz. *Kadın Sahabilerin Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Kretzschmer, Fritz. *Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Kurt, Abdurrahman. "Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /26 (2015): 145-174.
- Kurt, Ali Vasfi. *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Kuşeyrî, Abdülkerim el-. *Kuşeyrî Risalesi*. Dergah Yayınları, 1999.
- Kuteybe, İbn. *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs- Hadis Müdafaası*. İstanbul: Çevik Matbaacılık, 1998.
- Kutluer, İlhan. "İlim". *DİA*. XXII: 109-114. İstanbul: 2000.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2017.
- Küçükaşçı, Mustafa-Cengiz Tomar. "İbn Asâkir". *DİA*. İstanbul: 1999.
- Leder, Stefan vd. *Mu'cemü's-semâ'ati'd-Dimaşkıyye el-müntehabe min sene 500/1155 ilâ 750/1349*. 1996: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-dirâsâti'l-Arabiyye bi-Dimaşk, 1996.
- Lenker, Michael Karl. *The Importance of the Rihla for the Islamization of Spain*. University of Pennsylvania, 1982.
- Librande, Leonard. "The Categories High and Low as Reflections of the Rihlah and Kitabah in Islam". *Der Islam* 55/2 (1978): 267-280.
- Löschburg, Winfried *Seyahatin Kültür Tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- Mac Kay, Pierre A. "Seyahatnâme'deki Gerçek ve Kurmaca Yolculuklar: 8.Kitaptan Bazı Örnekler". *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*. 259-280. İstanbul: 2009.

- Makdisi, George. "Madrasa and University In The Middle Ages". *Studia Islamica* /32 (1970): 255-264.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Makdisî, Muhammed b. Tahir el-. *el-Mensûr mine'l-hikâyât ve's-suâlât*. Mektebetü Darü'l-Minhâc, 1430.
- Manzur, İbn. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- Mastromartino, Fabrizio. "Dinsel Tarikatlar". *Ortaçağ-3: Şatolar Tüccarlar Şairler*. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016.
- Medînî, Ali b. Abdullah el-. *el-İlel*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Mohammed, Methal R. *Al Rihla and Curriculum Theory: A qualitative Comparative Study of Contemporary and Historical Muslim Travelers in Search of Knowledge*. Texas A&M University, 2011.
- Motzki, Harald. *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*. İstanbul2006.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed el-. *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-takâsim)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*. Lonrda1990.
- Nadwî, Mohammad Akram. *al-Muhaddithat: the women scholars in Islam*. London: Interface Publications, 2007.
- Nassâr, Hüseyin. *Edebü'r-rihle* Kahire 1991.
- Nazlıgül, Habil. "Sebepler ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fî Talebi'l-Hadis)". *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 6/11 (2013): 13-37.
- Necdî, Yusuf b. Muhammed ed-Dahîl en-. *Suâlâtü't-Tirmizî havle ehâdise fî Câmiî't-Tirmizî*. Medine2003.
- Nedvî, Muhammed Ekrem. *el-Vefâ bi esmâ'î'n-nisâ*. Cidde: Daru'l-Minhâc; Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât 2021.
- Nevevî, Muhyiddin Yahya b. Şeref. *el-Erbeûne'n-Neveviyye*. Beyrut: D3arü'l-Minhâc li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2009.
- Nicholson, Reynold A. *A Literary History of the Arabs*. New York 1907.
- Nîsâbü'rî, Hâkim en-. *Ma'rîfetü ulûmî'l-hadîs ve kemmiyyetü ecnâsih*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Nizâmülmülk. *Siyasetname*. İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Oral, Kenan. *Muvatta'n Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*. Ankara: TDV Yayınevi, 2022.
- Öge, Ali. "Ebu'l-Alâ el-Hemedânî ve "Kırââtü Ebî Hanîfeti'n-Nûman" İsimli Risâlesi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/36: 7-30.
- Öğüt, Salim. "Ebû Yûsuf". *DİA*. İstanbul: 1994.
- Ömer Musa, Muhammed Sâni. *el-Medresetü'l-hadîsiyye fî Mekke ve'l-Medine ve eseruhâ fî'l-hadîs ve ulûmihî min neş'etihâ hatta nihâyeti'l-karnî's-sâni el-hicrî*. 2 Cilt.Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1428.
- Öz, Mustafa. "Dâî". *DİA*. VIII: İstanbul: 1993.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Hadis İlmi ve Muhaddisler". *Tarihte Müslümanlar*. Ankara: OTTO Yayınevi, 2020.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Hadis Tarihinde Kadın Gerçeği Üzerine". *İslâmî Araştırmalar* 13/2 (2000): 189-202.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Hadis ve Kültür Yazıları*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2005.
- Özafşar, Mehmet Emin. "İslâm'da Haber Konsepti ve İletişim Ahlâkı". *Kutlu Doğum 2006: İslâm Ahlâkı ve Sevgi*. 151-167. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması (Dini, Psikolojik, Sosyo-Kültürel Temelleri)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /41 (2000): 225-273.
- Özafşar, Mehmet Emin *Hadis İlmine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.
- Özcan, Abdülkadir. "Kâtip Çelebi'nin Eğitimi ve Ders Aldığı Hocalar". *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtip Çelebi*. 381-385. TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.

Özcan, Hayriye Betül. "Memlûkler Dönemi'nde Hanımlar ve Sehâvî'nin Hanım Hocaları". IV. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi* (2015): 25-40.

Özdemir, Mehmet. "Makkârî, Ahmed b. Muhammed". *DİA*. XXVII: 2003: 2003.

Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

Özkan, Halit. "Süyûtî". *DİA*. İstanbul: 2020.

Özkan, Halit. "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* /32 (2012): 1-37.

Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Palumbo, Genoveffa. "Misyonerler ve Hristiyanlığı Yayma Süreci". *Ortaçağ-3: Şatolar Tüccarlar Şairler*. Ed. Umberto Eco. 269-280. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016.

Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Râmihürmüzî, Hasan b. Abdurrahman er-. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404.

Râşid, Ma'mer b. *el-Câmi'*. Beyrut el-Mektebü'l-İslâmî 1403.

Râzî, İbn Ebû Hâtim er-. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Rudolph, Kurt G. *Gnosis: the Nature and History of an Ancient Religion*. Edinburgh 1983.

Safedî, Halil b. Aybek es-. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. Beyrut: Dâru İhyâ'ü't-Türâs, 2000.

Sandıkçı, S. Kemal. *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*. Ankara: DİB Yayınları, 1991.

Sandıkçı, S. Kemal. "Müstahrec". *DİA*. İstanbul: 2006.

Saranç, Ali *Kirmânî'nin el-Kevâkibü'd-Derârî'deki Şerh Metodu*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2010.

Sarîfînî, İbrahim b. Muhammed es-. *el-Müntehab min Kitâbi's-siyâk li Târîhu Neysâbûr*. Dâru'l-Fikr li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1414.

Sayeed, Asma *Women and The Transmission of Religious Knowledge in Islam*. New York: Cambridge University Press, 2013.

Schoeler, Gregor. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivayet*. Vakıfbank Kültür Yayınları.

Sehâvî, Şemseddin es-. *el-Ğâye fî şerhi'l-Hidâye fî ilmi'r-rivâye*. Mektebetü Evlâdi's-Şeyh li't-türâs, 2001.

Sehâvî, Şemseddin es-. *ed-Dav'u'l-lâmî' li ehli'l-karnî't-tâsi'*. Menşûrâtü Dâru Mektebetü'l-Hayat.

Sehâvî, Şemseddin es-. *Fethu'l-muğîs*. Mısır 2003.

Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed es-. *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr*. Bağdat: Riâsetü Düyûni'l-Evkâf, 1975.

Sem'ânî, Ebû Sa'd es-. *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*. Mekke: Müessesetü Tebük, 1413.

Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.

Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. Ankara: TÜBA, 2015.

Sezgin, Fuat. "İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti". *İslami Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* II (1957).

Siddîkî, Muhammed Zübeyr es-. *Hadis Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.

Silefî, Ebû Tahir es-. *Mu'cemü's-sefer*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.

Sönmez, Mehmed Ali. "İbn Hibbân". *DİA*. İstanbul: 1999.

Sühreverdî, Ömer es-. *Avârifü'l-Me'ârif Tercümesi (Tasavvufun Esasları)*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1990.

Süyûtî, Celaleddin es-. *el-Câmiu's-sağîr ve ziyâdetühû (şamile içerisinde)*.

Süyûtî, Celaleddin es-. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbü'n-Nevevî*. Dâru Taybe.

Şahin, Osman. "Kadınların Mahremsiz Yolculuk Yapmasının Hükmü". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* /34 (2019): 359-387.

Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça. *Seyahat ve Rivayetleriyle Hanım Sahabiler*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2015.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998.

Şeybânî, Ebû'l Fazl Salih b. Ahmed eş-. *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. İskenderiye: Dâru'd-Da've, 1404.

Şeybe, İbn Ebû. *el-Musannef*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

- Şulul, Kasım. *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım et-. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Kahire: Dârül-Haremeyn, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım et-. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk ve sılatü Tarîhu't-Taberî*. Beyrut: Dârü't-Turâs, 1387.
- Tahhân, Mahmud. *Teysîru Mustalahi'l-hadîs*. Mektebetü'l-Meârif, 2004.
- Tirmizî, Ebû İsâ et-. *el-İlelü's-sağîr*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî.
- Tirmizî, Ebû İsâ et-. *İlelü't-Tirmizî el-kebir*. Beyrut: Âlimü'l-Kütüb, 1409.
- Tirmizî, Hâkim et-. *Menâzilü'l-ibâd mine'l-ibâde* Beyrut1990.
- Toorawa, Shawkat M. . "Travel in the Medieval Islamic World: The Importance of Patronge, as Illustrated by 'Abd al-Latif al-Baghdadi (d. 629/1231)". *Eastward Bound, Travel and Travellers 1050-1550*. Trc. ed. Rosamund Allen. Manchester-New York: Manchester University Press, 2004.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Eratosthenes ve Helenistik Çağ'da Coğrafya". *Bilim ve Teknik* (Eylül 2011).
- Topgöl, M. Enes. "Erken Dönem İslam Tarihi'nde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 22/42 (2017): 1-33.
- Touati, Houari. *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Tümer, Günay. "Budizm". *DİA*. VI: 352-360. İstanbul: 1992.
- Türer, Osman. "Ebû Nuaym el-İsfahânî". *DİA*. İstanbul: 1994.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Şemseddin Kirmânî". *DİA*. 26: 65-66. Ankara: 2002.
- vd, İbrahim Kâfi Dönmez. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- Vorlander, Karl. *Felsefe Tarihi 1-2*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Yardı, Ali. *Hadis I*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Yaşaroğlu, Kamil. "Molla Gürânî". *DİA*. XXX: 248-250. Ankara: 2020.
- Yazıcı, Hüseyin. "Seyahatnâme". *DİA*. İstanbul: 2009.
- Yazıcı, Mahmut. "Hadis Tarihinin Geçiş Dönemi Âlimlerinden Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (ö.219/834) ve Günümüze Ulaşmayan et-Târîh Adli Eseri Üzerine". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2020).
- Yeşilyurt, Münevver. "Hadis İlminde Müzâkere Yöntemi ve Değeri". *Usul İslam Araştırmaları* 25/25: 107-132.
- Yiğit, İsmail. "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın". *Diyanet İlmî Dergi* 11/2 (2004): 131-144.
- Yılmaz, Harun. "Medrese Geleneğinde Yenilik ve Kurumsallaşma: XV. Ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri". *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. 391-403. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2016.
- Yılmaz, Harun. *Zengîler ve Eyyûbîler Döneminde Dimaşk'ta "Medrese" (1154-1260)* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Yılmaz, Hayati. "İnternette Rihle". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 (2004): 139-152.
- Yılmaz, Muhammet. "Hz. Peygamber Dönemi ve Sonrasında Kadın Âlimlerin Hadis İlmine Katkıları (Memlûkler Dönemine Kadar)". *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* 2/Special Issue 1 (2016): 378-388.
- Yılmaz, Muhammet. *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2008.
- Yorulmaz, Nilüfer Kalkan. *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagati Kaynaklarında Rivayet Sistemi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi –Hicri İlk Üç Asır-*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Yücel, Elif. *Hafız Ebû Tâhir es-Silefi ve Hadis Kültüründeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-. *el-İber fî haberi men ğaber* Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. Müessesetü'r-Risâle, 1905.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-. *Târîhu'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, 1993.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-. *Tezkiratü'l-huffâz*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007.
- Zemahşerî, Ebûl-Kasım ez-. *el-Kelimü'n-Nevâbiğ*. Kahire: Matbaatü Vâdi'n-Nîl, 1286.
- Zerkeşî, Bedreddin ez-. *H. Aîşe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000.
- Zeydan, Corcî. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Zeytûnî, İsa ez-. *er-Rihle ve eseruhâ fi'l-hadîş ve ulûmih*. Doktora Tezi, Câmiatü'z-Zeytûne 1988.
- Zirikli, Hayrettin. *el-A'lâm*. Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

ÖZET

Bu çalışma, hadis tarihindeki ilim yolculuklarını yani rihleleri kapsamlı bir şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu bakımdan zamansal ve mekânsal bir sınırlamanın yapılmadığı araştırmada, hadis alanında yetkin bir âlim olan Zehebî'nin konuya dair çalışmalarda referans niteliği taşıyan *Tezkiratü'l-huffâz* adlı eseri esas alınmıştır. Eserdeki veriler ayrıntılı bir şekilde analiz edilmiş, elde edilen sonuçlar, sair kaynaklardaki bilgilerle birleştirilmiş ve konuya dair aydınlatıcı bir kompozisyon oluşturulmuştur.

Birinci bölümde *rihle* kavramı üzerinde durulmuştur. Bunun için öncelikle *rihlenin* seyahat tarihindeki konumu gözler önüne serilmiş, daha sonra da kavram ayrıntılı bir şekilde tahlil edilmiştir. İkinci bölümde *rihleyi* ortaya çıkaran sebepler ve *rihle* motivasyonları açıklanarak *rihlenin* tarihi seyri incelenmiştir. Bu bölümde araştırma verilerinden hareketle elde edilen pek çok tablo ve grafiğe yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm *rihle* kültürünü konu edinmektedir. Bu doğrultuda *rihleye* dair geliştirilen ilkeler, yolculukların hangi hedeflerle, nasıl, ne zaman ve kiminle gerçekleştirildiği, muhaddislerin süreç içerisinde nasıl geçinip nerede ikamet ettikleri, hangi faaliyetlerde bulundukları ve nasıl sorunlarla karşılaştıkları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca kadınların *rihleye* ilişkisi irdelenmiştir. Dördüncü bölümdeyse *rihlenin* sonuçları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, *rihle*, talebü'l-ilm, ilim yolculuğu, seyahat.

ERDEM, Elif, Journeys for Seeking Knowledge in the History of Hadith, Phd Thesis, Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar, XXI+ p. 413

ABSTRACT

This study aims to reveal the journeys for seeking knowledge in the history of hadith in a comprehensive way. In this respect, no temporal and spatial limitations were made in the research. The book of Zehebî, who is a competent scholar in the field of hadith, called *Tezkiratü'l-huffâz*, which is a reference in the studies on the subject, was taken as a basis for the research. The data of this book were analyzed in detail, the results obtained were combined with the information in other sources and an enlightening composition on the subject was created.

In the first chapter, the concept of *rihla* is emphasized. For this, the position of the *rihla* in the history of travel was revealed and then the concept was analyzed in detail.

In the second part, the reasons that reveal the *rihla* and the motivations of the *rihla* are explained and the historical course of the *rihla* is examined. Many tables and graphics obtained from the research data are included in this section.

The third chapter deals with the *rihla* culture. In this direction, information was given about the principles developed regarding the *rihla*, the objectives of the journeys; with which destinations, how, when and with whom the journeys were made; how the muhaddiths got on and where they lived in the process; what activities they were engaged in and what kind of problems they encountered. In addition, the relationship of women with *rihla* was examined.

In the fourth chapter, the results of the *rihla* are discussed.

Key words: Hadith, *rihla*, talab al'ilm, journey for seeking knowledge, travel.